

HƏSƏNAĞA RAMAZANLI

ŞİMALI AZƏRBAYCANDA FAYANS İSTEHSALI

BAKİ «ELM» 2010

Milli Kitabxana

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
ARXEOLOGİYA VƏ ETNOQRAFİYA İNSTİTUTU

HƏSƏNAGA RAMAZANLI

ŞİMALİ AZƏRBAYCANDA FAYANS İSTEHSALI
(e.ə. IV min.- y.e. XIV ə.)

BAKİ – “ELM» 2010

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu Elmi Şurasının 2009-cu il 7 dekabr tarixli iclasın qərarı ilə 7№-li protokola əsasən çapa məsləhət görülmüşdür.

Elmi redaktor: Tarix elmləri doktoru., professor.
A.M.Məmmədov

Rəyçilər: AMEA müxbir üzvü, tarix elmləri
doktoru, professor V.H.Əliyev

Tarix elmləri namizədi
Ə.H.Bədəlov

Tarix elmləri namizədi
S.H.Aşurov

Tarix elmləri namizədi
Ə.Ə.Əliyev

Həsənağa Ramazanlı

Şimali Azərbaycanda fayans istehsalı
(y.e.ə. IV min il – y.e. XIV ə.)

Şimali Azərbaycanda fayans məmulatı indiyədək geniş tədqiqat obyekti olmamış, əsrlər boyu elmi- bədii sənət əsəri hesab olunmamışdır. Tarixi - arxeoloji Eneolit dövründən başlayaraq y.e. XIV əsrin əvvəllərinə qədər çox uzun bir tarixi prosesi, mədəniyyəti pillə-pillə özündə əks etdirən yerli fayans əşyaları Misir, Mesopotamiya, Hindistan, Çin və müasir indiki İran ərazisində istehsal olunan nümunələrlə müəyyən cəhətlərdə oxşarlıq təşkil etsə də özünəməxsus aparıcı xüsusiyyətləri ilə də fərqlənir. Elmlərin yaxınlaşması sayəsində gələcəkdə aparılacaq çoxşaxəli arxeoloji tədqiqatlar bu mühüm problemlə məsələlərin hərtərəfli araşdırılması üçün yeni-yeni tutarlı və təkzibolunmaz faktların aşkara çıxarılmasına müinbit şərait yaradacaqdır.

Kitab tarix, arxeologiya, etnologiya, filologiya, fəlsəfə, sənətsünaslıq elmləri ilə məşğul olanlar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

ISBN 978-9952-8024-4-3

R__0504000020____qrifli nəşr
655(07)-2010

© Həsənağa Ramazanlı

MÜNDƏRICAT

Ön söz		2
Giriş		6
I Fəsil	Şimali Azərbaycandakı geomorfoloji, geocoğrafi, təbii-iqlim amillərinin və ətraf mühitin fayans istehsalında rolu	21
II Fəsil	Şimali Azərbaycanda fayans istehsalı məsələlərinin mənbəşünaslıq elmində təsnifi və metodologiyası.....	43
III Fəsil	Fayans istehsalı məsələlərinin tarixşünaslıqda təsnifi və metodologiyası	64
IV Fəsil	Fayans məmulatının istifadə və istehsal problemi.....	103
V Fəsil	İstehsalın mümkünlüyünü şərtləndirən sosial-siyasi və məntiqi-psixoloji amillər.....	159
VI Fəsil	Fayans əşyalarında dövrləşmə, arxeoloji, tipoloji, tədrici mədəni-xronoloji təsnifatın xüsusiyyətləri	173
	6.1. Abidələrdə strateoqrafik vəziyyətin nisbiliyi...	177
	6.2. Fayans əşyalarında əlamət dəyişiklikləri.	179
	6.3. Şimali Azərbaycanda Eneolit-Tunc tarixi-arxeoloji dövrlərin mədəni-xronoloji mərhələlərində istehsal olunan fayans əşyalarında oxşarlıq və fərqlilik xüsusiyyətləri	182
	6.4. Əlamətlərin məkan-zamana görə bölünməsi və təyini qanunauyğunluqları	188
VII Fəsil	Fayans nümunələri istehsalının texniki və texnoloji amilləri.....	215
Nəticə		243
Rus dilində xülasə		247
İngilis dilində xülasə		251
İxtisasların siyahısı		255
Şəkil, rəsm, layihə		262
Arxeoloji diaqramlar		310
Xəritələr		325
Fəsillər üzrə ədəbiyyat		329

Bu elmi-nəzəri monoqrafiyanı Mimla Ağanın nəvəsi,
Kərbəlayi Abdulla Ağa və Zəhra Xatunun istəkli qızı,
sevimli anam Tamam xanım Rəməzanlının əziz
xatirəsinə ithaf edirəm

ÖN SÖZ

Azərbaycan Respublikası ərazisində özünəməxsusluğu ilə seçilən fayans istehsalı mədəniyyətinin mövcudluğu, ümumbəşəri tətbiqi incəsənət sahəsinə bəxş olunan ən maraqlı, ən dəyərli tövhələrdən biri hesab oluna bilər.

Çox dərin adət və ənənələr üstündə qurulan, hazırda xalq istehsalı sahəsində maddi çətinliklərin təzyiqi sayəsində beş min il ərzində ürək və qəlbi birləşdirən fayans nümunələri, yerini hazırda avtomatlaşdırılmış sənaye üsulu ilə istehsal olunan yarım farfora vermişdir.

Eneolit və Orta tarixi-arxeoloji mərhələlərində Şimali Azərbaycanda istehsal olunan fayans məmulatı indiyədək tədqiqat obyekti olmamış, minilliklər boyu bədii-fəlsəfi əşya hesab edilmişdir. Lakin Şimali Azərbaycanda ənənəvi dulmuşluğun mövcudluğu, son dövrdə güclü elmi integrasiyaların meydana çıxması sayəsində bu əşyalara münasibəti bir qədər dəyişdirmiş, onu geniş əhatəli sahəyə təbiət və iqtisadiyyat faktorlarının həmahəngliyinə qovuşdurmuşdur.

Şimali Azərbaycan ərazisində maddi-mənəvi mədəniyyətin aparıcı xüsusiyyətləri ən qədim zamanlardan formalaşması zəngin faydalı qazıntıların olması, iqlim tiplərinin müxtəlifliyi, iri ticarət yollarının rahatlığı, sənət sahələrinin təkmilləşməsində və xüsusən də fayans nümunələrinin istehsalında mühüm rol oynamışdı. Qədim və Orta tarixi- arxeoloji əsrlərdə fasil CX43a ələrlə davam etməsi sayəsində fayans əşyaları yeni sənət növlərinin (şüşə,

şüşə məmulatı) meydana çıxmasında müstəsna əhəmiyyəti olmuşdur.

Fayans əşyalarının istehsal mədəniyyətinin ümumbəşəri inkişafı Şimali Azərbaycanın sonralar bu mədəniyyətin əsas aparıcılarından birinə çevrilməsinə əlverişli şərait yaratdı. Cəmiyyətin həyat tərz, tələbatı, dini və fəlsəfi görüşləri, dövrünə görə mürəkkəb sənət sahəsi sayılan fayans əşyalarında yaxşı əks olunmuşdur. Eneolit tarixi - arxeoloji dövrdən başlayaraq y.e. XIV əsrin əvvəllərinə qədər tarixi inkişaf prosesi, mədəniyyəti pillə-pillə özündə əks etdirən yerli fayans əşyaları Misir, Mesopotamiya, Hindistan, Çin, və indiki İran ərazisində istehsal olunan nümunələrlə müəyyən cəhətlərdə oxşarlıq təşkil etsə də özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Şimali Azərbaycanda ilkin şəhərlərin Eneolit və Tunc tarixi - arxeoloji dövrlərdə formalaşması problemi son zamanlar təsdiq edildiyindən, fayans əşyalar istehsalının çox qısa bir zamanda inkişafını yüksək səviyyəyə uyğunlaşdırma bildi. Mənbələrdə bəhs olunan istehsal sahəsinin yüksəliş imkanları birbaşa verilməsə də əşyaların özü ilk tarixi qaynaq kimi çox qiymətlidir. Fayans əşyaları istehsalı mədəniyyətinin Şimali Azərbaycanda mövcud olması indiyə qədər kəskin elmi mübahisələrə səbəb olsa da fəlsəfi-texniki, təbii, tarixi - arxeoloji, psixoloji, coğrafi araşdırmaların sintezindən çıxarılan nəticə çox uzun elmi-nəzəri diskusiyalara son qoya bilsə də, hələlik Şimali Azərbaycanda bu sənət növünün bütün problem məsələlərinin həllinin sona çatdığını hesab etmək düzgün deyildir. İnandırmaq ki, elmlərin yaxınlaşması sayəsində gələcəkdə aparılacaq geniş arxeoloji tədqiqat işləri bu mühüm məsələlərin hərtərəfli araşdırılması üçün yeni-yeni tutarlı faktların aşkara çıxarılmasına şərait yaradacaqdır.

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun şöbə müdiri , AMEA-nın müxbir üzvü, t.e.d., prof., V.H.Əliyevə, AMEA Ədəbiyyat İnstitutunun direktor müvini, f.e.d., prrof., M.P.Qasımlı, AMEA Geologiya İnstitutunun laboratoriya

müdiri vəzifəsində çalışmış, mərhum k.e.n., H.S.Teymurova, aparıcı elmi işçi, k.e.n., F.D.Həsənova, N.F.Nağıyev adına Kimya Prosesləri İnstitutunun sektor müdiri k.e.n., N.S.Osmanova, «Seolitlər üzərində kataliz» laboratoriyasının aparıcı elmi işçisi, k.e.n., Y.H.Yusifova, BDU-nun Geologiya-Minerologiya elmləri doktoru, prof., A.N.Məmmədova, AMEA Coğrafiya İnstitutunun böyük elmi işçisi c.e.d., S.S.Vəliyevə, ADPU-nun müəllimi t.e.d., Ə.Məmmədova, Dilçilik İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, f.e.d. Gülşən xanım Axundovaya, AMEA Geologiya İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, geologiya-mineralogiya elmləri namizədi Bayram Babayevə, AMEA Kimya İnstitutunun kiçik elmi işçisi, gənc, perspektivli mütəxəssis Rəşad Yusifoğluya, AMEA Tarix İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, t.e.n., X.S.Qasımova, böyük elmi işçi, t.e.n., R.Y.Niftəliyevə, elmi işçi, D.M.Əzimliyə, M.F.Axundov adına Respublika Milli Kitabxanasının xidmət şöbəsinin müdiri Bənövşə xanım Əsədovaya, bölmə müdiri Qənirə xanım İskəndərovaya, baş kitabxanaçı Rəhilə xanım Əhmədovaya, «Kitabxana siyasəti və metodik rəhbərlik» şöbəsinin işçisi Ofelya xanım Rəsulovaya, «Bibliografiya şöbəsinin baş bibliografi Tamilla xanım Musayevaya, Baş əlifba kataloqlarda bölmə müdiri Qızbəscəxanım Paşayevaya, kitabxanaçılardan N.Məsməliyevaya, R.Rüstəmovaya, M.Ələkbərovaya, E.Quliyevaya, K.Səfərovaya, Astara Rayonu İcra Hakimiyyətinin humanitar məsələlər üzrə müavini Natiq müəllim İbadova, şöbə müdiri K.M.Kamilova rayonun mədəniyyət şöbəsinin məsləhətçi-inspektoru YUNESKO-nun Beynəlxalq Muzeylər Şurasının həqiqi üzvü Əfqan Səfiyevə, Mərkəzləşdirilmiş Kitabxana Sisteminin direktoru Nazim Fərəməzova, MKS - əməkdaşı Şahin Fərəməzov cənablarına, Diqo kənd kitabxanasının müdiri Şirəli Dayanəliyevə, Ünüz kənd sakini 85 yaşlı müharibə veteranı Sərvaz Tarverdiyevə, rayonun mərkəzləşdirilmiş xəstəxanasının işçisi Xanağa Hüseynova, Qəbələ rayonDzaxlı kənd orta məktəbinin

direktoru Mirzəmməd Mirzəliyevə, AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun baza müdiri işləmiş mərhum Tehran (Çingiz) Məmmədyarovlar ailəsinə, Qəbələ rayon Tarix və mədəniyyət qoruğunun direktoru Nazlı xanım Ağayevaya, Məhəmməd Əhmədova, Nazim Rəhmanova, Çuxur-Qəbələ kənd bələdiyyəsinin sədri İlham Kərimova, Arif və Akif Abdullayevlərə, Rüstəm və oğlu Sərdar İbrahimovlara, Kiçik Pirəli kənd sakini Çingiz Tapdıqova, monoqrafiya yazıldığı müddət ərzində mənəvi yardımların əsirgəmədikləri üçün müəllif onlara dərin minnətdarlığını bildirir.

GİRİŞ

Aparılmış arxeoloji qazıntı işlərinin nəticələrindən görünür ki, Şimali Azərbaycanın hər bir şəhər və qəsəbəsi özünəməxsus inkişaf mədəniyyətinə malik olmuşdur. Eneolit-Orta tarixi-arxeoloji əsrlərdə fayans əşyaları istehsal edən ölkənin 60-a qədər maddi-mənəvi mədəniyyət ocaqlarının tarixi inkişafında Mingəçevir, ikinci Kültəpə, Kəbirli, Borsunlu, Əlikömrə, birinci Mişarçay, Hasılı, Sım (Astara), Şəki, Balakən, Gəncə, Qazax, Abşeron, Naxçıvan, Dəmir və Antik dövrlərdə Mingəçevir, Xocalı-Gədəbəy, Gəncə-Qarabağ, Sım Astara) Dərbənd, Qəbələ, Bərdə, Orta əsrlərdə Gəncə-Qarabağ, Beyləqan, Sak (Astara), Bakı Mingəçevir, Quba, Şabran, Dərbənd Şamaxı, Naxçıvan və Bəndovanın xüsusi rolu olmuşdur. Bu səbəblərdən Eneolit-Orta tarixi-arxeoloji əsrlərdə yuxarıda adları çəkilən maddi-mənəvi mədəniyyət ocaqlarının təsir dairələri, sərhədləri müəyyən olunmamış, lokal variantların ciddi təhlilinə şərait yaradılmamış abidələrin tarixi, arxeoloji xronologiyası tərtib edilməmiş və mövcud mədəni-məişət xüsusiyyətləri araşdırılmamış, məsələlərin həllini sona çatdığını söyləmək mümkün deyildir. Belə tipli global məsələlərin və aspektlərin həlli yollarının indiyədək təyin olunmaması fayans əşyalarının mahiyyət və xüsusiyyətlərini açmaq, müasir mərhələdə çox çətin problemlərdən biri hesab olunur.

Sosioloji təhlilin mühüm rol oynadığı XX tarixi əsrin 20-40-cı illərində (A.Y.Bryusov, Ə.H.Ələkbərov, D.M.Şərifov, B.N.Bibikov) fayans əşyalara münasibətdə maraq çərçivəsindən kənara çıxa bilməməsidir. Yüzilliyin ikinci yarısında (50-60-cı illər) təcrübəyə daha çox üstünlük verən elmi empirizmin nəzəriyyəsinin nümayəndələri Y.Zaxaruk S.M.Qazıyev, İ.H.Nərimanov, Q.M.Əhmədov tədqiqatlarında sosioloji meylləri bir qədər sıxışdırsalar da, sonluqda onunla

qovuşaraq eksperimentli metodların sonsuzluq burulğanına tuş gəlmişlər.

XX tarixi əsrin 60-cı illərinin sonlarından etibarən tədqiqatçıların nəzəri-metodoloji problemlərə olan marağı artmağa başlayır. Hal-hazırda konkret elmi çərçivədə xüsusi metodologiya və yaxud metod - nəzəriyyələr V.F.Qeninq, P.V.Kopnin, M.V.Popoviç, M.N.Rəhimova, V.H.Əliyev, E.Ə.Kərimov, H.S.Teymurov, Q.Ə.Pirquliyeva, Y.U.Yusifov, V.M.Boqomolov, L.S.Kleyn, N.A.Tomilov, R.B.Arazova, X.D.Xəlilli, S.Ağamalıyeva, A.N.Məmmədov, S.X.Aşurlu, Ə.H.Bədəlov, A.Ə.Quluzadə kimi mütəxəssislər tərəfindən işlənib hazırlanır. Beləliklə, müasir dövrün aktuallığı aşağıdakı iki amillə müəyyənləşir: a) empirizmin hökmranlığı ilə şərtlənmiş böhrandan çıxışın zəruriliyi; b) xüsusi elmlərin metaetik funksiyaları yerinə yetirməsi hüququnun etiraf olunması.

XX tarixi əsrin 20-50-ci illərində Azərbaycan Respublikası ərazisində aşkar olunan fayans əşyalarının arxeoloji ədəbiyyatda yalnız adları hallandırılırdı. Çox az bir hissəsi «forma vermədikləri» səbəbindən hesabat və elmi əsərlərə daxil edilməmişlər. Təsadüfən daxil olunanlar isə təhlildən kənarda qalır, foto və rəsmlərdə əks olunmuşdur. Yüzdilliyin 50-60-cı illərdə bu «inkişaf»ın aparıcıları bir addım irəliləyərək fayans əşyalarını abstrakt fikirlərlə – anlayışlarla «bəzəməyə» çalışmışlar. Bu mərhələdə arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar olunan fayans əşyalarının cüzi bir hissəsi elmi araşdırılmalarda «gətirilmə», «assuriya-tipli», «yerli istehsal deyil», «İran fayansı» «Mesopotamiya tipli», «Misir pastası» və sair adlarla «əbədləşdirilmişdir». İlk «tiplər» metodoloji, texnoloji laboratoriyalarda analiz edilmədən xotik fikirlərlə təhrif edilməkdə idi.

Son zamanlar fayans əşyalarının metodoloji texnoloji xüsusiyyətləri elmi ədəbiyyatda əvvəlki tarixi – arxeoloji pillələrə nisbətən yol açmağa bilmişsə də, əşyanın forması,

konstruksiyası, onun mühafizə olunmuş vəziyyəti və ölçülərinin təsnifi yenədə primitiv cümlə təsviri səviyyəsində təhlil edilir. Forma təhlil olunanda burada onun həyatda mövcudluğu hər hansı bir prototipə oxşaması əsas hesab edilir. Nümunənin adı, anlayışı, cəmiyyət tərəfindən onun qəbulu, mətbəx və süfrədəki mövqeyə dair heç bir elmi fikir söylənilmir. Fayans əşyalarının öyrənilməsi problemlərin həlli, anlayışları, yanaşma prinsipləri demək olar ki, yox dərəcəsində qalaraq çox hallarda sadə «təsvir» və yaxud birtərəfli «texnoloji», «etnoloji» təhlillə əvəz edilir. Fayans əşyalarının istehsalı məsələlərində, həmçinin dövrün ictimai-siyasi, fəlsəfi-məntiqi-psixoloji əsasları, əşyanın meydana çıxması xüsusiyyətləri və inkişafı səbəbləri toxunulmaz olaraq saxlanılır.

Nümunələrin texniki və texnoloji tərəfləri, o cümlədən, mineral bərkidici məhlulların tarixi təhlili, əhəmiyyəti fayans istehsalında üzvi və qeyri-üzvi fiziki-kimyəvi elementlərin istifadə olunması onların əsas və aparıcı imkanları, əşyanın strukturu, kimyəvi tərkibi, şüşə örtüyü təbəqəsi və rənglərin hazırlanma texnologiyası, dekorun xüsusiyyətləri, əşyanın saxlanması və istehsal zamanı baş verən müxtəlif uyğunsuzluqlar: statistik (verifikasiya) hipotezləri, onun cəmiyyət və sənət sahələrinə təsiri hiss olunmur.

Təqdim olunan monoqrafiyada başlıca məqsəd Eneolit-Orta tarixi – arxeoloji dövrlərə aid olunan saxsı-fayans istehsalının arxeoloji və etnoloji araşdırmalar zamanı kifayət qədər təhlilə məruz qalmaması, az analiz edilməsi sayəsində yaranmış boşluğun doldurulmasından ibarətdir.

Doğrudur, fayans istehsalında və istifadə olunması məsələlərinə ayrı-ayrı hesabatlarda, məruzələrdə, konfrans çıxışlarında qismən toxunulur, lakin müasir Azərbaycan ərazisində qədim, erkən şəhərlərin, yaşayış məskənlərində aşkar olunmuş fayans məmulatın əksəriyyəti öyrənilməmiş,

buna dair ümumiləşdirmələr aparılmamış və geniş elmi dövrüyyəyə daxil edilməmişdir.

Tədqiqatın başlıca vəzifəsi toplanılmış və təhlil olunmuş bütün tarixi-arxeoloji materialı elmi dövrüyyəyə buraxmaq, imkan daxilində aşağıdakı aktual məsələləri araşdırmaq və onun təhlil imkanlarını daha da genişləndirməkdən ibarətdir:

- Tarixi-mədəni bərpaya nail olmaq və qnoseoloji səciyyəvi cəhətlərini üzə çıxarmaq üçün arxeoloji mənbələrin məhsuldarlıq dərəcəsinin aydınlaşdırması;

- arxeoloji mənbələrin predmet sahəsini və statusunu müəyyənləşdirmək;

- arxeoloji tədqiqatın mərhələ və səviyyələrinin münasibətlərini, qarşılıqlı təsirlərin üzə çıxırmaq;

- ümumi elmi metodların gerçəkləşdirilməsinin, optimallaşdırılmasının forma və iexprinsiplərini aşkara çıxarmaq;

- tarixi-arxeoloji elmlərin yaxın, əlaqəli sahələri və tarixi təkamül prosesinin ümumi nəzəriyyəsi ilə qarşılıqlı münasibəti məsələlərini nəzərdən keçirmək;

- fayans tiplərinin bir-birini əvəz etməsi sayəsində dəyişməsinin xronoloji qanunauyğunluqlarının aşkara çıxarılması;

- arxeoloji mədəniyyətlərin bir-birini əvəz etməsi gedişində fayans məmulatının istehsalında xarici amillərin yeri və rolunun müəyyənləşdirilməsi;

- fayans məmulatının istehsalında ötən ictimai formalarının aşkara çıxarılması;

- eradan əvvəl IV minillikdən yeni eranın XIV tarixi-arxeoloji əsrinədək fayans məmulatı istehsalının Şimali Azərbaycan ərazisində baş vermiş ictimai-iqtisadi və tarixi proseslərlə çoxcəhətli əlaqələrinin təhlil edilməsi;

- ayrıca nəzərdən keçirilən hər bir mərhələnin, ənənələrin və innovasiyaların münasibətlərini müəyyən edilməsi, yeniliklərin bu və ya digər qruppun arxasında «gizlənmiş»

tarixi səbəblərin aşkar olunması üçün kultüroqenezin müxtəlif aspektlərdə öyrənilməsinin təşkilini və əşyayi-dəlil məlumatını (arxeoloji mənbəşünaslıq, istinadi xronoloji şkalanın – dərəcə, səviyyə göstəricisinin işlənilib hazırlanması) aydınlaşdırmaq;

- Məmulatın hazırlanması üçün nəzərdə tutulmuş xammalın xüsusiyyətlərinin və qəlibləyici kütlələrinin resepturalarının, fayans formalarının qurulmasının və onların səthinin işlənməsi, bu çeşidli məmulatın bişirilməsinin ayrı-ayrı parametrlərinin aşkara çıxarılması;

- həm mənbə daxilində olan eyni seriyalar çərçivəsində həm də müxtəlif səpkilər arasında alınmış məlumat və dəlilləri müqayisə etmək;

- nümunələrin texnoloji əlamətlərinin, onların forma və naxışlanma xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirilməsi.

Bundan başqa, fayansın nümunələrinin öyrənilməsi və məlumatın arxeoloji bərpası üçün əhəmiyyətinin müəyyənəşdirilməsi məqsədilə bir sıra analitik təhlil (fəlsəfi-sosioloji və tarixi-arxeoloji) metodların tətbiq olunması imkanları aşkara çıxarılmışdır.

Monoqrafiyada konseptual anlayış sistemi ilə yanaşı mühüm əhəmiyyət daşıyan sosioloji və tarixi-arxeoloji məvhumlar vahid şəkildə çulğalaşdırılaraq mövzu daxilində fayans istehsalı haqqında yeni təkzibolunmaz faktların meydana çıxmasına əlverişli şərait yaratmışdır. Fəsilərdə sistemli təsnifatinköməyi sayəsində ayrı-ayrı sözlərin, məvhumların mahiyyətini açan, düşüncənin «atomu» sayılan semantemanın iki əsas çeşidindən geniş istifadə edilməsidir. Yeni metodun tarixi-sosioloji araşdırmalarda istifadəsi daha maraqlı problemlə məsələlərin ortaya atılmasına səbəb olur. Tədqiqatın gedişi zamanı aydınlaşdırıldı ki, ilk definitsiyaya aid olan anlayışlarla yanaşı köməkçi semantemalar yardımçı rolunu oynayaraq çoxşaxəli sistemli sintezlər prosesini həyata keçirməyə qadirdirlər.

Fayans fraqmentləri təhlil olunarkən altı çeşidli formal fəlsəfi-məntiqi məvhumlar üzərində aparılmış eksperimental təcrübələr, iki vahid məna anlayışı, onların ekvivalentliyi, hər iki anlayış arasında mövcud olan əlaqə birliyi, məntiqi məna terminləri bir-birinə sıx bağlı olan «və ya» birliyinə, «bu ikisindən birinə» sözlərinə, «ona aiddir», «əhatə edir» kimi genişformatlı anlayışlar üzərində bir növ cərrahiyyə əməliyyatının aparılmasına imkan yaradır. Bu və ya başqa tip proqramların həyata keçirilməsi fayans istehsalının Şimali Azərbaycanda mövcudluğuna kölgə salan əsassız –taftaloji tezislərin inkarını daha da daraldır.

Fayans nümunələri istehsalı üçün fərdin həyata keçirmək istədiyi əməliyyatda bir-birindən asılı olan on yeddi dərin mənalı fəlsəfi-sosioloji-tarixi-arxeoloji pillələri, o cümlədən insan; onun bədəni; psixikası; sensomotrikası; orqanizmi; özünün hazırlaması; istehsal alətləri; bacarıq; şəxs; əmək; kollektiv; münasibətgurma; insan beyni; şaquli hərəkət etmə; əllər, tüksüz vücut; nitq və intellekt kimi təsnifat mərhələlərini keçməyə məcburdur. Çünki bu tarixi prosesi pillə-pillə keçmədən istehsal etmədən sivilizasiyaya səbəblərinin mahiyyətinin açılmasına nail olmaq mümkün deyildir.

Elm aləmində «İnsan» fraqmentinə ikinci semantema alternativ anlayışlı çoxşaxəli «mədəniyyət», insanın həyatı fəaliyyəti, yəni texniki-texnoloji təyini daxildir. Anlayışlar semantemada irq; xalq; millilik; millət; submillət kimi beşelementli qrupun xüsusiyyətləri mədəniyyət məvhumu daxilində hallanır.

Monoqrafiyanın fəsillərində göründüyü kimi «millət» yeni mərhələni, «millilik» - Orta əsrləri, xalqlar – Antik» dövrləri, irqlər isə ilk icma cəmiyyəti prinsiplərinə – tələblərinə cavab verilir.

«Mədəniyyət» məvhumu ətrafında yarım müstəqil vəziyyətdə fəaliyyət göstərən iyirmiyədək anlayışların yardımı sayəsində monoqrafiya boyu daha inandırıcı elmi-nəzəri

nəticələr əldə etmək mümkün olmuşdur. Maddi-mənəvi mədəniyyət; məişət; əmək; istirahət; fizioloji; psixoloji məişət; fiziki əmək; əqli əmək; passiv istirahət; aktiv istirahət; həyat tərz; sağlam həyat tərz; patoloji həyat tərz; gəzinti; ev; yemək; mal dövriyyəsi; xidmət və saysız-hesabsız kiçik qruplar insan-təbiət-cəmiyyət üçlüyünü formalaşdırmaqla inkişafın ümumbəşəri qanunauyğunluqlarının çoxcəhətli prinsiplərini tamamlamışdır.

İrимиqyaslı prinsiplərə malik olan Eneolit-Orta tarixi-arxeoloji əsrlərdəki cəmiyyətlər aşağıdakı on səkkiz dərin mənalı anlayışlardan etibar olunmuşdur ki, bu da cəmiyyət; ictimai məişət; istehsal münasibətləri; üstqurum; ictimai dərkətmə; istehsal qüvvələri; texnika; texnologiya; iqtisadiyyat; əmək; təşkilat; siyasət; ictimai-iqtisadi formasiya; lider formasiya; geridə qalmış formasiya; ilk icma; quldarlıq; feodalizm məvhumları arasında sıx birlik vardır.

Yuxarıda tarixi inkişafın üç aspekti haqqında xülasə xarakterli fikirlər ifadə olundu. Lakin monoqrafiyanın fəsilələrində daha çox əhatə dairəsinə malik olan ən aparıcı - dördüncü amil «tarixi-mədəni aspektlərin istiqamətləri» daha geniş araşdırılır. Bunlar, cəmiyyət; ilk mədəniyyət; sivilizasiya (ikinci dərəcəli mədəniyyət); urbanizasiya; mübadilə; kommunikasiya; kənd; qəsəbə; şəhər; hədiyyə mübadiləsi; bazar mübadiləsi; şifahi (fayans) məmulat; yazı; tarixi mədəniyyət; irəliləmə və başqa problemli vacib məsələlər daha ətraflı təhlil olunur.

Şimali Azərbaycanda fayans istehsalı mədəniyyətinin təhlil xüsusiyyətləri araşdırılarkən fəlsəfi-sosioloji əlamətlərin daha bir fraqmentinin təsnifatının əsasını təşkil edən ictimai dərkətmə; ideologiya; əxlaq; hüquq; pərəstiş; mənəvi duyğu; mənəvi qanunlar; həqiqəti qəti hissettirmə; dövlət qanunları; ayinlər; etiketlər; ictimai dərkətmənin formaları; elm; incəsənət; siyasət; mədəniyyət; fəlsəfə kimi çeşidli anlayışlar,

kateqoriyalar və məvhumlar monoqrafiyada öz həqiqi əksini tapır.

Tədqiqatın səhifələrində ibtidai icma, quldarlıq və feodalizm cəmiyyətlərin təhlili imkanları və onun dəyərləndirilməsi istiqamətləri aydınlaşdırılaraq hər üç cəmiyyətin ali-enmə; ən qədim cəmiyyətin orta enmə və son inkişafı; orta inkişafın ali, enmə – son; sonuncu cəmiyyətin ali – orta, enmə inkişafın postformasiyası, onun mərhələləri, birinci, ikinci, üçüncü, cəmiyyətlərin dolaşq amilləri öz həllini tapa bilmişdir.

Sistemli fəlsəfi-sosioloji təsnifatda tətbiq olunan dövrəlmə modelin formasiyalarnəzəriyyəsini ardıcıl və detallarına qədər təhlil etmək mümkün olsa da bu sistemli monoqrafiyalardakı digər geniş aspektli təhlillər üçün qarşısalmaz maneələr yaradılmasına imkan verilməmişdir.

Təsnifatına görə funtamental elmlərin sırasında, şəcərə quruluşuna görə tarix elmi çərçivəsində, humanitar bölmənin ümumtarix pilləsində özünə şərəfli yer tutan, əşya mənbələrinə əsaslanan arxeologiya tarix elminin on üç genişistiqamətli əhatə dairəsindənistifadə etməklə hal-hazırda böyük müvəffəqiyyətlər əldə etmişdir. Yazılı mənbələrə söykənən tarix; etimologiya; mənbəşünaslıq; filologiya; etnoarxeologiya; etnik tarix; əşya abidələri mənbəşünaslığı; yazılı mənbələrin mənbəşünaslığı; «ölü» dillərin filologiyası»; hazırda fəaliyyətdə olan dillərin filologiyası; tarixi araşdırılma metodları, ibtidai-icma tarixi; qədim tarix; Orta əsrlər tarixi; monoqrafiyanın səhifələrində universal təsnifat modeli əsasında vahid sistem halında təhlil edilmiş, həmçinin də xalqların oxşar və fərqli həyat tərz; etnik birliyi; yayılması; mədəniyyəti və tarixi münasibət problemləri tutarlı təkzibolunmaz faktlarla əsaslandırılmışdır.

Tədqiqatda mühüm əhəmiyyət kəsb edən arxeoloji mənbəşünaslıq təsnifatının tətbiqi sayəsində fayans istehsalının Şimali Azərbaycanda mövcudluğu məsələsinin lehinə əlverişli

şəraitə nail olunmuşdur. Fayans istehsalı problemlərin həlli üçün «arxeologiya» fraqmentinin təsnifatındakı on səkkiz irimiqyaslı istiqamətə malikliyi monoqrafiyanın ön xəttini təşkil edir: ümumi arxeologiya; çöl tədqiqatı; rekonstruktiv; mədəniyyətşünaslıq; əşyavi; texnoloji; çöl mədəniyyətşünaslığı; əşya bərpacılığı; çölçülük; çölçülük texnoloji; arxeoloji metod; lokal; region ölkəşünaslığı; qitə; qlobal arxeologiya kimi problem sahəli məsələlər monoqrafiyada aparıcı amillər kontekstində təhlil olunmuşdur. «Ümumi arxeologiya» təsnifat şəcərəsində bünövrə; elementarlıq; alilik; girişin əsasları; sistemliyi; elementar və ali arxeologiyaya giriş; elementarlığın və aliliyin əsasları; metearxeologiya; kütləvi; məktəb; ali təhsil; monoqrafik; ilk müəlliflik; arxeologiyası təmsalında tədqiqatda on səkkiz təhlil sahələrindən istifadə olunmuşdur.

«Arxeoloji bünövrə» fraqmentindəki təsnifatda isə elmi integrasiyalarda fayans istehsalı mədəniyyətini qabarıq göstərmək üçün mədəniyyəti fəlsəfi; təbii; tarixi; fiziki-coğrafi əsası; humanitar-tarixi; sosial-coğrafi bünövrəliyi; riyaziliyi; texnika-texnologiyalıq; kainatın arxeoloji xüsusiyyətləri; etnik; estetik; aqrotexnosahə; pedaqoji; linqvistik; tibbi; hüquqi; metodoloji əsası; fiziki; kimyəvi; coğrafiyliyi; bioloji; antropoloji; psixoloji; sosial-iqtisadi kimi arxeoloji istiqamət və onların yardımçı sahələrindən müəyyən çərçivə daxilində lazımi səviyyədə istifadə edilib.

Araşdırmada «fəlsəfi arxeologiya» fraqmentinin istifadə; fəlsəfi; antoloji; qnoseoloji; məntiqi aksioloji; deterministliyi; antoloji-məntiqi; qnoseoloji-məntiqi; qnoseoloji-aksioloji; ontoloji-deterministliyi; qnoseoloji-deterministliyi; kateqoriyalılığı; konseptuallığı; məqsədliyi; ensiklopedik arxeoloji sahə – istiqamətləri xüsusi yer tutur. Həmçinin araşdırmada fayans istehsalı ilə əlaqədar olaraq arxeoloji metodologiyanın əsas problemləri aşağıdakı formada hazırlanaraq tətbiq edilmişdir: mahiyyətli; formal; evristik; arxeoloji - statistik təsnifat; mahiyyətli arxeoloji

proqnozlaşdırma; elmi arxeoloji yanaşma; arxeologiyada axtarışlı yanaşma; yoxlayıcı yanaşma; metodlu yanaşma; eksperimental yanaşma; arxeoloji sistemli yanaşma kimi çoxcəhətli problemlə sahə birlikləri tətbiq edilərək, təhlil olunmuşdur.

Mövzunun təhlili zamanı sosial-iqtisadi arxeoloji amillərin on səkkiz sahə bəğlilindən: ümumi; siyasi; statistik; paleodemoqrafiya; paleoiqtisadiyyat; nəzəri paleodemoqrafiya; nəzəri paleoiqtisadiyyat; nəzəri paleososiologiya; statistik paleososiologiya; sosial-iqtisadi metodologiya; lokal paleodemoqrafiya; regionlu paleodemoqrafiya; paleoiqtisadi və paleososiologiya; ölkəşünaslıq; paleodemoqrafiya; qitə paleodemoqrafiya; paleoiqtisadi paleososiologiya; dünya paleodemoqrafiyası; paleoiqtisadi paleososioloji aparıcı anlayışların mahiyyətindən istifadə edilib.

«Çöl tədqiqatı arxeologiyası»ndan mövzuda aşağıdakı on səkkiz sahə bəğlilığı problemlərinə toxunulmuşdur: ümumi çöl tədqiqatı; genişlik; statistik; obyekt; şərait; konseptuallıq; obyektivlik; strateqrafik obyektivlik; şəraitlik; strateqrafik konseptuallıq; çöl tədqiqatı arxeologiyasının metodologiyası; kəşfiyyat; arxeoloji qazıntı; kameral (otaq şəraitində) laboratorik bərpa arxeologiyası kimi problemlərini misal göstərmək olar.

«Rekonstruktiv arxeoloji» təsnifatda ümumi; sinxronlaşdırılmış; diaxronizasiyalasdırılmış; obyekt; şərait; konseptual; obyektli sinxronizasiya və ya diaxronizasiya; şəraitli sinxronizasiya; konseptuallı diaxronizasiya; rekonstruktiv metodologiya; arxeoloji bəğlilıqda və detallasdırımda arxeoloji sintezdən səmərəli istifadə olunub. Fayans istehsalı ilə bəğli olaraq monoqrafiyanın fəsilləri aşağıdakı arxeoloji metodlar əsasında qurulmuşdur: ümumi arxeoloji metodologiya; empirik; nəzəri; təsvirli; komparativlik; eksperimentallıq; arxeoloji metodika; kəşfiyyat; qazıntı tarixi;

arxeoloji düzlənmənin metodikası və interpretasiya kimi sahə birlikləri buna misal ola bilər.

Fəsilərdə həmçinin etnoloji sahələrin tətbiqi məsələləri, o cümlədən ümumi; çöl tədqiqatı; rekonstruktiv; çöl məişəti; çöl regionstruktiv məişət; bazisli çöl linqvistliyi; rekonstruktiv linqvistik etnologiya; etnoloji metodologiya bölməsində etnologiya tarixi; etnoloji tənqid; tayfa əjdadları; kiçik xalqların; xalq; xalqçılıq; millət; etnologiya; seçilmiş millət problemlərinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Həmçinin: mənbəşünaslıq; filologiya təbii tarix elmi; humanitar tarix elmi; ekologiya; proqnozlaşdırma; mədəniyyət tarixi; arxeoloji mədəniyyət; ardefakt; arxeoloji abidələr; abidələrin yerləşməsi; mədəniyyətlərin quruluşu; çöl tədqiqat arxeologiyası; arxeoloji qalıqlar kimi çox irimiqyaslı problemləli məsələlər təhlil olunmuşdur.

«Yazılı tarix» təsnifatında: ümumi yazılı tarix; xronikal; rekonstruktiv; mədəniyyət tarixi; mədəniyyətin xronikal rekonstruktiv tarixi; dövlətin xronikal rekonstruktiv tarixi; yazılı tarixin metodologiyası; «tarixşünaslıq»da elmi-tarixi tənqid; tərcümeyi-hal; regional tarix; ölkə; qitə və ümumdünya tarixi; «mənbəşünaslıq»da ümumi mənbəşünaslıq; axtarış tənqidi; muzeyşünaslıq; arxivşünaslıq; arxeologiya; axtarış muzeyşünaslığı; muzey və arxivşünaslıq axtarışı; tənqidi arxivşünaslıq; axtarış arxeoqrafiya; tənqidi arxeoqrafiya; «yardımçı arxeoloji fənlər» bölməsinin mənbəşünaslıq tarixi; mənbəşünaslıqda elmi tənqid; lokal mənbəşünaslıq; region; ölkə; qitə və dünya mənbəşünaslığı sahələrin tətbiqi şərh edilmişdir.

Monoqrafiyada «filoloji təsnifat sahələri»: ümumi tərcümə; icmal; folklorçuluq; rəsmi ədəbiyyat; bədii ədəbiyyat; tərcümə folklorçuluğu; icmal folklorçuluğu; bədii ədəbiyyatın icmalı filologiyası; filoloji metodologiya; filologiya tarixi; filoloji tənqid; dil; ayrı-ayrı dillər; milli ədəbi dil; submilli ədəbiyyat filologiyası; təbii elmi tarixdə ümumi; təbii tarix; xronometriya; strateqrafiya; tarixi geologiya; paleontologiya; paleoantropologiya; xronometrik tarixi geologiya; strateqrafik tarixi geologiya strateqrafik palentalogiya; «Təbii tarixi metodlar» şəcərəsində təhlili:

kosmoqoniya; planteogenez haqqında elm; filiogenez haqqında elm; antropogenez haqqında elm; təsnifat problemləri fəsillərdə fayans istehsalının mümkünlük prinsiplərin rolu məsələsində mühüm nəticələrin əldə edilməsinə əlverişli şərait yaratmışdır.

Təbiətsüinaslığın bərpası hesab olunan «ekoloji arxeologiya»da ekoloji epitet noosfera, bioloji ekologiyaya dair heç bir birbaşa münasibət qeydə alınmır. Burada əsas məqsəd, qədim dövrlərdə təbiətin insan həyatında oynadığı rolun mahiyyəti aydınlaşdırılır. Məsələn, təbiətsüinaslıq rekonstruktiv arxeologiya qədim dövrlərdə insanın təbiətlə qarşılıqlı əlaqəsi şərh edilir. Ümumi ekologiyadan istifadə etməklə demək olar ki, monoqrafiyada fayans istehsalında ekoloji xülasələr və onların əsaslarını aydınlaşdırmaq mümkün olmuşdur. Ekoloji-arxeoloji problemləri tarixi-tətbiqi proqnozlaşdırmada demək olar ki, insan cəmiyyətinin, sivilisasiyanın gələcəkdə oynayacağı rolun xüsusiyyətləri təhlil edilmişdir.

Arxeoloji məvhum vasitəsilə fayans nümunələrinin sistemli təsnifatın bilavasitə ümumi və dəyərli anlayış kateqoriyaları təhlil olunmuşdur. Fayans istehsalı haqqında sistemli təsnifatın başlıca kateqoriyası, «arxeoloji mədəniyyət» fraqmenti monoqrafiyada aşağıdakı quruluşda təhlil edilmişdir: mədəniyyət tarixi; paleomədəniyyət; müasir; arxaik; bazisli; liderli mədəniyyət; arxaik paleomədəniyyət; müasir; arxaik; mədəniyyət; bazisli paleomədəniyyət; bazisli müasir mədəniyyət; liderli paleo və müasir mədəniyyət.

Fəsillərdə «arxeoloji mədəniyyət»in təsnifatı altpaleolit mədəniyyət quruluşunda: üstpaleolit Mezolit, Neolit, qədim dünya və Orta tarixi-arxeoloji əsrlər mədəniyyəti xüsusi yer tutur. Arxeoloji mədəniyyətin təsnifat xüsusiyyətləri hesab olunan öyrənilməmiş arxeoloji mədəniyyət; tədqiq olunmuş arxeoloji mədəniyyət; yerləşmə; qazıntı; mühafizə; yatım tədqiq olunmamış mədəniyyət; yatım tədqiq olunmuş mədəniyyət; tədqiq olunmamış mədəniyyətin qazıntısı; tədqiq olunmuş mədəniyyətin qazıntısı; təsdiq olunmamış mədəniyyətin mühafizəsi; tədqiq olunmuş mədəniyyətin mühafizəsi; arxeoloji mənbələr geniş xarakterli –

müvəqqəti mənbələr; geoloji mənbələr; paleobioloji mənbələr; paleoantropoloji mənbələr, ardefaktlar fəsilərdə ciddi işlənmiş və bunun sayəsində fayans istehsalı problemlərinin həlli yollarının tapılmasına nisbi nail olunmuşdur.

Arxeoloji mədəniyyətin sonluğu sahəsi hesab olunan «ardefakt»ın özü də on yeddi yarımkateqoriyalara ayrılır: elmdaxili; mədəni-dəyərli; atılmışlar; əşya; dəyərli; ardefaktlar. Təhlil olunan yarımkateqoriyaların da kiçik sahələri mövcuddur: (elm daxili, mədəni-dəyərli ardefaktlar, atılmışlar), elmdaxili ardefaktlar – əşyalar mədəni-dəyərli ardefaktlar; əşya elmdaxili ardefaktlar – dəyərli; mədəni-qiyəmətli dəyərlər; arxeoloji abidələr; çox aşağı dəyərli abidələr; az dəyərli abidələr; ortadəyərli abidələr; yüksəkdəyərli abidələr; ən yüksək dəyərli abidələr; ardefakt; vahid ardefakt; kompleks ardefakt mədəniyyəti (tipoloji mədəniyyət) ardefaktın kompleksliyi: əlamət; tip; mədəniyyət (tipoloji mədəniyyət); vahid əlamət, kompleks əlamətlər; vahid tip; kompleks tip; vahid mədəniyyət; kompleksli mədəniyyət; ardefaktın genişlik prearxiyası; yerli ardefaktlar; submədəniyyət; (vilayət, əyalət mədəniyyəti). Subtexiokompleks, texnokompleks anlayışlarının təhlili həmçinin «ardefakt» təsnifatının əsas aparıcı xüsusiyyətlərini üzə çıxarmışdır.

Arxeoloji abidələr təsnifatında: çöl-arxeoloji abidələr; muzey arxeoloji abidələr; qədimin materialları incəsənət abidələri; yazılı arxeoloji abidələr /çöllü -qədim materiallar/; /muzey qədim materiallar/; çöl incəsənəti materiall/; incəsənətin muzey abidələri; /çöl yazılı abidələr/; muzey yazılı abidələr/ arxeoloji qalıq; arxeoloji təsvir, arxeoloji bərpaetmə; arxeoloji rekonstruksiya arxeoloji nəşr olunma kimi amillər monoqrafiyada geniş şərh edilmişdir.

«Yerləşmə mədəniyyət»i təsnifatında: təbəqə; epegenetik təbiətin təsiri; epegenetik antropogenin təsiri; ilk yığılmış təbəqə, qalıq yığını, yığılmaya epigenetik təbii təsir; ilk yığcam təbəqəyə epigenetik antropogen təsiri; qalıq konseptrasiyasının epigenetik antropogen təbəqəyə təsiri; ikinci dəfə yığılan konsentrasiyaya epigenetik təbiətin təsiri; ikinci dəfə yığılmış epigenetik

antropogenin təsiri; mədəni təbəqəni qoruyub saxlayan; yığılmış; tez-tələsik və birdən inşa edilən məzarların mədəni təbəqəsi; tədricən inşa edilən məzarların mədəni təbəqəsi; qəbirlər inşa olunan zaman mövcud olmuş təbəqə; yığılmış yerdəyişmə ilk dəfnetmənin stratiqrafiyası və planiqrafiyası; çökmə; üzə çıxma tikili; həmçinin mədəni təbəqənin yığılması; qalıqların bəlli olmayan əsaslar üzrə yığılması; vahid qalıq; səpələnmiş qalıqlar; bir yerə toplaşmış qalıqlar; vahid qalığın bəlli olan əsaslara malik təbəqə; vahid qalığı bəlli olmayan əsaslara malik olan təbəqə; dağılmış qalıqları bəlli əsası olan təbəqə; dağılmış qalıqları bəlli əsası olmayan təbəqədən yığılması; bəlli olmayan əsaslar üzrə yığılmamış təbəqə; bəlli olan əsaslar üzrə yığılmış təbəqə; qalıqların stratiqrafiyadakı formaların təşkili; stratiqrafiyada qalıqların meydana çıxması; stratiqrafiyada qalıqların qırıq xətlərin görünüşü; stratiqrafiyada lent şəkilli qalıqların görünməsi; qalıqların stratiqrafiyada linzayabənzər şəkildə görünməsi; stratiqrafiyada qalıqların günbəzəbənzər formada görünməsi kimi problem-anlayışlara monoqrafiyada geniş yer verilmişdir. «Çöl arxeoloji qalıqlar» abidələrdən hesab edilən açıq havada olan arxeoloji abidələr: mağara arxeoloji abidələr; açıq komplekslər; yarımbağlı komplekslər; bağlı komplekslər; açıq havada mövcud olan arxeoloji komplekslər; mağaralarda mövcud olan açıq arxeoloji komplekslər; açıq havada mövcud olmuş yarımbağlı arxeoloji komplekslər; mağaralarda mövcud olmuş yarımçıq arxeoloji komplekslər; açıq havada mövcud olmuş tam bağlı arxeoloji komplekslər; onların tipləri: komplekslərin haradan gəlməsi; inşa edilmiş komplekslər; məskən salınmış komplekslər; saxlamaq kompleksi; rahatlanma kompleksi və s. anlayışların əhəmiyyət baxımından monoqrafiyadakı müvafiq çərçivələrdə öz yerini tapmışdır. “Arxeoloji qalıqlar” təsnifatı bölməsində: əsas vəziyyət törəmə vəziyyət; meydana gəlmə; fəaliyyət tafonomizasiya; arxeoloji mədəniyyətlərin şərti formalaşması; istehsalın tətbiqi; həyatə düşmə, depozisiya, fosilizasiya tipli çox vacib problemlər geniş təhlil edilmişdir.

I FƏSİL

ŞİMALİ AZƏRBAYCANDAKI GEOMORFOLOJİ, GEOCOĞRAFİ, TƏBİİ İQLİM AMİLLƏRİNİN VƏ ƏTRAF MÜHİTİN FAYANS İSTEHSALINDA ROLU

Dünyada «insan və biosfera» [7] varlığı probleminə maraq müasir mərhələdə artıq qlobal xarakter almağa başlamışdır. Hazırda bu problemlər təbii, elmi, texniki və ekoloji məsələlərdə sosial-siyasi, konseptual və metodologiya kimi irəli sürülür. Uzun illərdir ki, insan-təbiət münasibətləri dəyişilməmiş aksioma kimi qalmaqda davam edirdi. Lakin XXI əsrin ilk onilliklərində qarşılıqlı asılılıq təsir anlayışı əsasında öyrənilməsi daha vacib hesab edilir. Məkan, kənarlaşdırma və texnogen proseslərin assimilyasiyası metodu qədim və Orta tarixi-arxeoloji əsrlərin öyrənilməsi üçün daha çox xarakterik hesab olunmalıdır. Çünki təhlil olunacaq bu dövrlər hələlik arxeoloji obyekt olaraq qalmaqda davam etməkdədir. Tədqiqat obyektinin çox saylı təbiətşünaslıq sahələri sayılan: botanika, zoologiya, paleontologiya, geologiya, paleocoğrafiya, paleoiklimşünaslıq, təbabət ilə yanaşı həmçinin sosial və tarix elmləri də məşğul olur. Son vaxtlar qədim dünyanın ekoloji sisteminin öyrənilməsində fəaliyyət növünü genişləndirmək üçün etnosu məcbur edən landşaft [III tarixi xəritə 9] ekosistemin 24 tipi müəyyən edilmişdir ki, bunların da 16-sı Şimali Azərbaycan ərazisində fəaliyyət göstərməkdədir: a). litoiallar və şelflər; b). rütubətli, həmişəyaşıl dağ meşələri; c).əhatəli meşələr və hündürboylu otlar; ç). sıx iynəyarpaqlı meşələr; d). torpaqüstü susevən bitkilər və şibyəörtüklülər; e). subalpik kollar; ə).işıqlı iynəyarpaqlı və sıxyarpaqlı meşələr; f).fırqanlar və kserofilli (quraqlığı sevən) nadir bitkilər; g).çəmənli çöllər; ğ).quru çöllər; n) şirəli kollar (sukkulətli); x).yay fəslə üçün xarakterik yaşıl meşələr; l).kliomezofillər; y).yarpaqlılar; j).duzlaqlar; k).mamırlı bataqlıqlar [III tarixi xəritə 1]. «Ekosistem tip»indən başqa «landşaft tipi» [14] anlayışları arxeoloji ədəbiyyatda çox az istifadə olunur. Hər iki

tip əsasən təbii ərazinin kompleks məsələlərini təhlil etsə də, coğrafi sistemə biganə qala bilmir. Landşaft məvhumuna daxil olan iqlim, flora, fauna, yerin üst hissəsi (relyef, qorelyef tipləri) və bitki örtüyü anlayışları müasir dövrdə arxeoloji əşyaların öyrənilməsində mühüm rol oynayır [12]. Təsərrüfat həyatının müxtəlifliyi demək olar ki, landşaft tiplərinin mürəkkəb sayılı olması ilə sırf bağlıdır. Şimali Azərbaycanın şəhər, qəsəbə həmsinin kəndlərində Eneolit və inkişaf etmiş Orta tarixi-arxeoloji əsrlərdə 4 böyük istiqaməti əhatə edən landşaft növü mövcud olmuşdur: a) ovçuluq və yığıcılıq landşaftı; b) balıq ovlamaq və yığıcılıq landşaftı; g)müxtəlif heyvandarlıq üçün nəzərdə tutulan landşaft; c)aqrotəsərrüfat landşaftı [III tarixi xəritə 9]. Bütün bunların vahid şəkildə təhlili və obyektiv formada araşdırılması Azərbaycan Respublikasının şimaldan cənuba uzunluğu 400 km, şərqdən qərbə eni 500 km-dən çox olan indiki 87 min km² ərazisi 38⁰-24'-41⁰-55' şimal, 44⁰-46'-50⁰-51' şərq uzunluqdaireləri arasında, Cənubi Qafqazın şərqində, Baş Qafqaz silsilələrinin cənub-şərqində, Kiçik Qafqaz sıra dağlarının əhatəsində, Kür-Araz, Lənkəran-Astara ovalıqları sahəsində, və Yer kürəsinin mərkəzi hissəsində yerləşərək [1] olduqca mürəkkəb, rəngarəng təbii geomorfoloji xəritəsini hazırlamağa yardım göstərməməyə bilməz [III tarixi xəritə 5].

Dağ və meşə-çöl landşaftlarla əhatə olunmuş ərazidə mövcud olan müsbət və mənfi relyeflər bərabər olsa da, ölkənin 18%-i okean səviyyəsindən (Sakit okean) aşağıdadır. Belə ki, müstəqil relyefə aid edilən hissəni dağlar, təpələr, baxırlar, aşırımlar, yamaclar çay kənarları [III tarixi xəritə 5] təşkil etsələr də Şimali Azərbaycanın Paleolit tarixi-arxeoloji dövrdən tutmuş son Orta tarixi-arxeoloji əsrlərədək ilk yaşayış yerləri, maldarlıq sahələri landşaftı [13], əkinçilik landşaftı, dulus sənətkarlığının və fayans əşyalarının yüksək inkişaf etmiş yerləri hesab olunur.

Ölkə ərazisinin iki hissəsi: Kür-Araz; Lənkəran-Astara ovalıqları sahəsində çökəklər, dərələr, qalalar, qobular, keşlər, düzənliklər, dəniz səviyyəsindən aşağı olan həfrələr, yaylaqlar, yasamallar və küdrülər mənfi relyeflərin [III tarixi xəritə 5] məcmusuna daxil olan bu yerlərdə yadigar qalmış maddi-mənəvi nümunələr: şüşə örtüklü təbəqə və örtüksüz saxsı, fayans, şüşə əşyaları istehsalı, metallurgiya və şəhər inşası mədəniyyəti diqqəti daha çox cəlb edir.

Təxmini hesablamalara görə, Şimali Azərbaycan ərazisinin 55%-ə qədər qədim və Orta tarixi-arxeoloji əsr şəhər həyatı üçün böyük əhəmiyyətə malik olmuşdur. Ovalıq və maili düzənliklərlə yanaşı Böyük, Kiçik Qafqaz və Talış dağları silsilələrinin hündür yamaclarında Paleolit tarixi-arxeoloji mədəniyyəti: mağaralar, açıq düşərgələr, tsiklop tikintilərinin mövcudluğu diqqətdən yayınmayır.

Şimali Azərbaycan ərazisinin 42%-ni –28 m.+200+1000 m. və 19,5%-ni isə 3000 m. yüksək olan yerlər tutur. Üçüncü geoloji dövrün sonlarına yaxın Sarmatda ümumi su hövzəsi Yer və dağların yavaş-yavaş qalxması ilə əlaqədar olaraq Xəzər, Aral, Qara və Azov dənizlərinə ayrıldı. Yeni geoloji dövrün relyef fərqliliyini və yerdəyişmə xüsusiyyətlərini nəzərə almış akad. B.Ə.Budaqov [5] prosesin beş geocoğrafi istiqamətdə getdiyini təxmin etmişdir. İqlim müxtəlifliyi [III tarixi xəritə 6] və geocoğrafi istiqamətlərin çoxluğu səbəbindən subtropik qurşaqda, Günəş şüalarının sınma bucağında, dünya maddi-mənəvi, tarixi-arxeoloji mədəniyyətlərinin qovuşduğu yerdə, dəniz səviyyəsindən (Baltik dənizi) 900 m. hündürlükdə, həmçinin 8000 m² əraziyə, ümumi uzunluğu 600 m.-ə çatan, Quruçayın sol sahilindən 2-3 km. kənarda, Yuxarı Qarabağ bölgəsinin Füzuli şəhərindən 14 km. aralı məsafədə, 14 m. dərinliyə malik 400 minlik tarixi-arxeoloji dövrə (orta Aşel) və 400 min yaşı olan Azıxantropun fəaliyyət dairəsi üçün əlverişli şərait yaratmışdı [şək.I.I.]. Şimali Azərbaycanda ən önəmli oroqrafiya hesab olunan Baş Qafqazda +4250 m. yerləşən

Şahdağ və +4480 m.-dəki Bazardüzü, düzəlmə səthi tarixin inkişaf proseslərinə həmişə güclü təsir göstərmişdir. Haqqında bəhs edilmiş ərazi şərti olaraq aşağıdakı geomorfoloji [III tarixi xəritə 2, 5] rayonlara bölünür: a)Kırım-Qafqaz dağlıq ölkəsinin Böyük Qafqaz sıra dağları (üçüncü geoloji dövrün sonu) geomorfoloji rayonu, b)Ön Asiya dağlıq ölkəsinin əyaləti sayılan Kisik Qafqaz sıra dağları geomorfoloji rayonu, c) Kırım-Qafqaz dağlıq ölkəsi əyaləti, Şərqi-Qafqaz vilayətinin əyaləti sayılan Kür hövzəsi dağlarının geomorfoloji hissəsi. Kür-Araz ovalığı tektonik mənşəli rayonu, ç)Kırım-Qafqaz dağlıq ölkəsinin, Şərqi-Qafqaz vilayətinin əyaləti sayılan Kür hövzəsinin orta Araz çökəkliyi, d) Ön Asiya dağlıq ölkəsi, Kiçik Qafqaz əyalətinə daxil olan Talış dağları vilayəti və ovalığı.

Fayans istehsalında mühüm rol oynamış Böyük Qafqaz vilayəti, geocoğrafi yerləşmə şəraitinə görə on dörd hissəyə parçalanmışdır: a)baş suayırıcı silsiləsinin qərb tərəfi; b) baş suayırıcı silsiləsinin şərq tərəfi; c) şahdağ massivi, qədim Quba-Qusar bölgələri; ç) cənub yamacı Yura, Təbaşir geoloji çöküntülərindən ibarət olan fayans istehsalında böyük müvəffəqiyyət qazanmış süni mikrolandşaft xarakterli qədim Qəbələ, Şəki-Qudla qalası, Qax, Zaqatala və Balakən şəhərlərinin yerləşdiyi ərazi; d) Govurax-Nialdağ (İsmayılı r-nu) qədim və Orta əsr yaşayış yerləri; e)şimal-şərq yamacı. Bu, üç böyük qurşaqdan ibarətdir: a) yüksək dağlıq qurşağı; b) orta dağlıq qurşağı; c) Öndağ qurşağı (Quba–Qusar, Xaşmaz, Şabran [şə.k.II.4-5.], çıraqqala [şə.k.II.2.] kimi qədim-Orta əsr şəhər, qəsəbə və kəndlərin yerləşdiyi ərazi); ç) Atançay – Pirsaatçay. İlk Orta tarixi-arxeoloji əsr Pirsaat çayı boyu inkişaf etmiş Orta tarixi-arxeoloji əsrə mənsub Pirhüseyn xanəgahı abidəsi; f) Qusar maili düzənliyi. Qədim-Orta tarixi-arxeoloji əsr Quba-Qusar şəhərləri, qəsəbə və kəndləri; q) Dəvəçi-Tuat. Qədim Gilgil çay səddinin yerləşdiyi sahə; g). Qobustan. Tunc tarixi-arxeoloji dövrünə aid qədim Qobustan

ərazisi (Böyükdaş); n) Abşeron yarımadası. Qədim Qobustan [şək.I.II.] və ilk Orta tarixi-arxeoloji əsr Bakı şəhəri; x) Şamaxı (Qədim Şamaxı şəhəri). Gülüstən və Büğürd qalaları. Böyük Qafqazın cənub-şərq ətəyi; r) Şollar ovalığı. Orta tarixi-arxeoloji əsr Şabran şəhərinin sahəsi; i) Boğaz düzənliyi.

Avrasiyanın Şərq hissəsində yerləşən Azərbaycan Respublikasının 1920-ci ildən sonrakı ərazisi geoloji quruluş [III tarixi xəritə 4] xüsusiyyətlərinə və onu təşkil edən püskürmə, çökmə, metamorfik süxurların litoloji tərkibinə görə yeddi böyük sahəyə bölünmüşdür: a) Kırım-Qafqaz dağlıq ölkəsi Böyük Qafqaz əyalətinin dağ sistemində Mezazoyun, orta üst Leyas və Dokker, Yuranın hər üç şöbəsi (cənub-qərb) antropogen çöküntüləri; Təbaşir (Abşeron), Qobustanın, dördüncü geoloji dövrü, Qobustan sinklinoru, gillicə-çağıl tərkibli qalın allüvial yığınları; Qanıx-Əyriçay Pliosen antropogenin dəniz və kontinental fasiyalı (Acınohur dağ ətkələri); üçüncü-Neogen-Dördüncü dövr müasir çöküntüləri (Kür-Araz) Paleozoy dövrü; Tiras, Yuranın hər üç şöbəsi, Leyas, Boyas, Kimmeri vulkanogen süxurları, Təbaşir, Senoman, Maykop lay dəstəsinin çöküntüləri, Miossen, orta Eosen, Dördüncü geoloji dövr lavaları və s.-lə örtülmüşdür [III tarixi xəritə 2, 4].

Ön Asiya dağlıq ölkəsinin Kiçik Qafqazın əyalət mərkəzi və şimal-şərq hissəli vilayətlər demək olar ki, Naxçıvan Devondan başlayaraq müasir dövrədək olan çöküntülərə malikdir. Kiçik Qafqazın Talış dağları ətkələrinin Lənkəran-Astara sahəsində alt Üçüncü geoloji dövr, yaşlı vulkanogen, çökmə süxurları Paleosen, Eosenin hər üç şöbəsi geniş ərazini əhatə edir [III tarixi xəritə 4].

Maykop, orta Miossen geoloji dövrün əvvəllərində baş vermiş tektonik hərəkətlər nəticəsində demək olar ki, Kiçik Qafqaz ətkələri dəniz sularından azad olub quruya çevrilir. Miossen geoloji dövrün ortalarında tektonik hərəkətlər əvvəlkilərə nisbətən zəif olduğu bir dövrdə Kiçik Qafqazda

2000-2200 m. yüksəklikdə yerləşən düzəlmə səthlərin meydana gəlməsini söyləmək mümkündür. Səthi meyliliyi 10-40 arasında, dəniz səviyyəsindən 1412 m. hündürlükdə olan Kiçik Qafqazın bu hissəsində qədim Naxçıvan sahəsi yerləşir. Sahə iki hissəyə ayrılır: a) dağlıq Naxçıvan; b) dağətəyi və Arazyanı düzənliklər. Araz çayı boyu ilə ucalan 600-800 m. hündürlüyə malik düzənliklərdə dulusçuluğu (fayans) ilə seçilən Sədərək, Xaraba-Gilan, Şərur, Naxçıvan və Culfa kimi ilkin qədim şəhərlər, qəsəbələr və kəndlər inşa edilmişdir. Bu hissədə Kiçik Qafqazın ən uca zirvəsi, +3906 m. hündürlüyə malik olan Qapacıq və Dərələyəz, orta dağlar qrupunda +2773 m. yüksəklikdəki yazı nümunələri ilə seçilən AMEA müxbir üzvü V.H.Əliyev tərəfindən ilk dəfə aşkar edilmiş qədim Gəmiqaya yerləşir.

Azərbaycan Respublikasının indiki ərazisinin əksəriyyətini, o cümlədən Murğuz silsiləsinin böyük bir hissəsini, qismən və ya tamamilə Şahdağ, Murovdağ, Zəngəzur, Şərqi Göyçə, Dərələyəz, Mıxtökən, Qarabağ silsiləsi və yaylası əhatə edir. Burada Şimali Azərbaycanın paytaxtı olmuş fayans istehsalın kütləvililiyi ilə fərqlənmiş qədim Gəncə [şək.I.II.1.] Bərdə, nisbətən kiçik şəhər və qəsəbələr yerləşmişdir.

Kiçik Qafqaz vilayəti aşağıdakı geomorfoloji [III tarixi xəritə 5] hissələrə ayrılmışdır: a).Şahdağ-Murovdağ, son Tunc ilk Dəmir tarixi-arxeoloji dövrünü əhatə edən Quşçu-Daşkəsən, Xaşbulaq şəhər və qəsəbələr; b) Şərqi Göyçə silsiləsi; c) Qarabağ vulkanik yaylası; ç) Daşkəsən-Gədəbəy—Qədim Şuşa mədəniyyəti mərkəzi; d) Qarabağ silsiləsi birinci Kültəpə-Əskəran; e) Xankəndi-Ağdam. Xocalı qədim arxeoloji mədəniyyət mərkəzi; ə) Xocavənd-Cəbrayıl; f) Əsgülüm-Bartaz.

Naxçıvan vilayəti və Naxçıvan şəhəri Kiçik Qafqaz çökəklikləri və dağ silsilələri tərkibinə daxil olan Naxçıvan geomorfoloji rayonu [III tarixi xəritə 5] əsasən düzənlik, dağ

ətəyi sahələri əhatə edir. Ordubad rayonu Mezazoy (173 mln. il) və Üçüncü (65 mln. il) geoloji dövrlərin müxtəlif şəraitdə toplanmış çökmə və vulkanik süxurlardan ibarətdir.

Arazyanı və parçalanmış maili düzənliyə uyğun gələn qədim Naxçıvan çökəkliyi yuxarı Olihosən (25 mln. il), aşağı Miosen (Maykop) geoloji dövründə əmələ gəlməyə başlamışdır [5 - xər.]. Bu hissədə əsasən qalın karbonatlı gillər, tuflar, gips və başqa nümunələr mövcuddur [III tarixi xəritə 8]. Naxçıvan ərazisinə daxil olan geomorfoloji [III tarixi xəritə 4] bölgələr: a) Dərələyəz-Zəngəzur bölgəsi; b) Zəngəzur bölgəsi; c) Dərələyəz yarım bölgəsi; ç). Naxçıvan geomorfoloji rayonu əsasən üst Dördüncü (15 mln. il) və müasir dövrlərdə formalaşmışdır. Naxçıvanın dəniz səviyyəsindən orta hündürlüyü +1412 m.-ə çatır; d) Şərur-Naxçıvan yarım bölgəsi isə Üçüncü geoloji dövr və Paleozoy çöküntülərindən ibarətdir; e) Düzdaq-Qıvraq yarımrayonu Dördüncü (1,5 mln. il) arxeoloji dövrün orta və üst mərhələsində qalxmaya başlamışdır. Bu ərazini Sarmat (25 mln. il) əsrinin gilli-qumlu və çöküntü qalıqları təşkil edir; ə) Culfa-Ordubad yarım bölgəsi isə müxtəlif yaşlı Mezazoydan başlamış (173 mln. il) Dördüncü geoloji dövrə qədər olan süxurlardan ibarətdir [III tarixi xəritə 2, 3, 4].

Kür-Araz ovalığı və Kür boyu çökəkliyin relyef [III tarixi xəritə 2] hündürlük amplitudu dəniz səviyyəsindən (Baltik dənizindən) 0 metrə – 28,5' - 30' arasında dəyişən geomorfoloji ərazini əhatə edir. Ovalığın kənar hissələri, dağlara tərəf hündürlüyü 300-500 m. artan maili düzənliklərdir. Burada ovalıq bir neçə hissəyə parçalanmışdır.

Şimali Azərbaycan ərazisində Tunc dövründə ilk sivilizasiya ocaqlarından biri [III tarixi xəritə 10] Fələstinə qədər yayılmış, xalqların növbələşmə amilini özündə əks etdirən bir və bir neçə landşaftlı Kür-Araz tarixi arxeoloji mədəniyyəti Kür-Araz və Kür çayı boyu çökəkliklər 30-1,5 meylliyə malik olaraq iki böyük sahəyə ayrılır: 1. Kür-Araz

düzənlikləri. 2. Qərb və Şimal-Qərb düzənliyi, ərazidən enmə bucağı 2740 m. malik olan 1515 km-dən 900 m.-i 188000 km² Şimali Azərbaycan ərazisindən –28 m.-ə axan Kür çayının sağ sahili ilə Kiçik Qafqaz sıra dağları ətəkləri arasında qədim və Orta əsr tarixi-arxeoloji mədəniyyət mərkəzləri olan Gəncə–Qazax, Bərdə–Tərtər orta hissəsində Qarabağ, Cənub-qərbdə Mil, Arazyanı–Şirvan düzənliyində Beyləqan [şək. I.IV.3.6.], Arazın sağ sahilində Muğan, Kür çayının aşağı axarında (sağ sahilində) Salyan ovalığı ərazisində isə fayans istehsalında seçilən Bəndovan qəsəbəsi yerləşir. Kür-Araz çökəkliyi Qanıx-Əyriçay (Həftəran vadisi) cavan tektonik çökmədir ki, Girdimançaya qədər (Cavanşir qalası və Mehranilərin Mehrəvan (şerti) şəhər-qalayadək (Ağsu rayonu) 350 km uzanır.

Fayans əşyaların hazırlanması və istehsalı üçün istifadə olunan təbii xammal [şək. I.I.] ehtiyatlarının yerləşdiyi (kvarts qumu, gil-kaolin, steatit, talk və s.) ərazinin geomorfoloji [III tarixi xəritə 2] cəhətdən təhlil olunmasına böyük ehtiyac duyulur.

Kürçayı çökəkliyi bölgəsi digər morfoloji strukturlara nisbətən mərkəzi yerlərdən birini tutur. Vilayət şimal-qərb tərəfdən, indiki Gürcüstan sərhədindən başlamış İsmayılı rayonu ərazisinədək uzanan Girdimançaya qədər Böyük Qafqaz sıra dağlarının ətəkləri ilə, (Qanıx vadisinin şimal hissəsi boyunca əyri xətt üzrə), Girdimançaydan şərqə isə Ləngəbiz tirəsinin şimal istiqaməti, Ələt tirəsinin cənub ətəyi, Xəzər dənizi cənub-qərbdən Kiçik Qafqaz, Talış dağlarının şimal-şərq ətəkləri ilə sərhədlənir. Kür çayı çökəkliyi aşağıdakı morfostruktur bölgələrə ayrılır: a) intensiv tektonik əyilmə bölgəsinin ovalıq düzənlikləri. b) İntensiv inversion cavan əyilmə bölgəsi düzənlikləri; c) intensiv inversiya alçaq dağlar bölgəsi düzənlikləri; ç) zəif inversiya bölgə ovalıq düzənlikləri və təpəlikləri; d) keçid bölgə-maili düzənliklər. Burada birinci bölgə Kür-Araz ovalığını, ikinci bölgə Qanıx-Əyriçay vadisini,

üçüncü Ceyrançöl, Acınohur, dördüncü bölgə cənub-şərqi Şirvan, sonuncu isə Kiçik Qafqaz ətəyi maili düzənlikləri əhatə edir. Bu ərazilərdə Şimali Azərbaycanın yeddi qədim və Orta tarixi-arxeoloji əsr şəhərləri: Mingəçevir, Kəbirli, Şəki, Qax, Zaqatala, Balakən və Beyləqan yerləşir.

Kür çökəkliyi vilayəti müasir geomorfoloji [III tarixi xəritə 2] xüsusiyyətlərə və fayans nümunələrinin istehsalına görə Azərbaycan Respublikası daxilində aşağıdakı yarımvilayətlərə və bölgələrə ayrılır: a) Kür–Araz düzənliyi yarım vilayəti (buraya Kür–Araz ovalığı, cənub-şərqi Şirvan düzü və Kiçik Qafqaz ətəyinin maili düzənlikləri daxildir); b) Ceyrançöl–Acınohur alçaq dağlıq yarımvilayəti (Ceyrançöl–Acınohur və Ləngəbiz ərazilərini əhatə edir); c) Qanıx–Əyriçay vadisi yarımvilayəti.

Kür–Araz düzənliyi yarımrayonu [III tarixi xəritə 2] bir neçə hissəyə və yarım bölgələrə ayrılır: a) Şirvan düzü–Mingəçevirdən Hacıqabula qədər 180 km uzanaraq Türiyançay, Göyçay, Girdimançay və Ağsuçay hövzələrini əhatə edir. Burada Mingəçevir, Şəki, Qəbələ [şək. I. VI.1], Ağsu rayonu Bəyimli kəndində inşa edilmiş Mehrəvan (şərti) kimi şəhər xarabalıqları mövcuddur; b) Muğan–Salyan düzənliyi. Burada Şəhriyar qalası (Biləsuvar r-nu), Ərəbşahverdi (Şirvan) şəhəri fayans istehsalında mühüm rolu olan Bəndovan qəsəbəsi yerləşir; c) Mil–Qarabağ düzü, son Tunc ilk Dəmir tarixi-arxeoloji dövrünün Xocalı–Gədəbəy ikinci dünyəvi mədəniyyət mərkəzinin yerləşdiyi ərazi; ç) Cənub-şərqi Şirvan düzü bölgəsi; d) Kiçik Qafqaz ətəyi maili düzənliyi. Kiçik Qafqazın şimal-şərqində, qədim Gəncə, Şəmkir, Qarabağ düzündə Bərdə, Qarabağ düzənliyinin şimal-qərb hissəsində Tərtər, Gəncə–Qazax maili düzənliyinin şərqindəki ərazini və yüksək qərb hissəsini, Arazboyu (sol sahili) düzənliyin demək olar ki, ümumi uzunluğu 400 km-dir; e) Ceyrançöl bölgəsi; ə) Acınohur bölgəsi.

Şimali Azərbaycanın cənub-şərq hissəsində [III tarixi xəritə 2] Kiçik Qafqaz dağ silsiləsinə daxil olan, Talış dağlarının şimaldan alçaq Buravar (+1000 m.), mərkəzdə Peştəsər və Cənubi Azərbaycana tərəf əyilən Ünüz silsilənin hissələri ilə əhatə olunmuşdur. Ərazidə çay və şəbəkə sıxlığı $0,8-1,5 \text{ km}^2$, dərinə kəsilmə 200-500 m. arasında dəyişir. Ensiz bir zolaq şəklində, təxminən 15-20 km. məsafədə Talış dağları ilə Xəzər dənizi arasında, Kür-Araz çökəkliyinin birləşdiyi ərazidə Lənkəran-Astara ovalığı rayonunda fayans istehsalı mərkəzləri süni mikrolandşaft xarakterli Bələləbur, Ojəkəran, Toradi, Sım, Tənkərüd, Şüvi, Sak, Ünüz, Sindan, Noğasə, Nüdüz (Astara) [şək. I.V.3.], Mistan və Coni (Lerik) kimi qədim - Orta tarixi-arxeoloji əsr şəhər və qəsəbələri mövcud olmuşdur.

Talış dağları vilayəti aşağıdakı yarım bölgələrə ayrılır: a) Dağlıq bölgəsi; b) Talış-Buravar yarım bölgəsi; c) Yardımlı bölgəsi. Burada torpaq tərkibi üçüncü və dördüncü (1,5 mil. il) çöküntülü süxurlardan ibarətdir. Ərazinin dağlıq rayonu bütövlükdə Miosen geoloji dövrün ortalarında meydana gəlmiş, üst Pliosenə isə formalaşmışdır. Şimali Azərbaycan ərazisində olan Talış dağlarının sol qanadı cənubda Elburs dağı ilə birləşir.

Şimali Azərbaycan ərazisi fayans əşyaları istehsalı üçün vacib geoloji quruluşun xüsusiyyətlərinə və onu təşkil edən püskürmə, çökmə, metamorfik süxurların litoloji tərkiblərinə görə yeddi böyük sahəyə bölünür. Sahələr kaolin, steatit, talk, odadavamlı gil və filiz yataqları ilə zəngindir. Şəmkirin Çardaxlı hissəsində, Qarabağın şərq və cənub-şərqində süni mikrolandşaft xarakterli Zəylik, Qaramurad, Gəncənin cənub-qərbində, Qotul, Mirzik, Qarabulaq, Naxçıvanda Qızılcə, Damcılı, Qəbələdə, Şəkiddə, Zaqatalada, Mingəçevirdə, Balakəndə, Qubadə, Qusarda, Beyləqanda, Lənkəranda, Astarada, Lerikdə, Yardımlıda və onlarla bölgələrdə 1700S^0

hərərətə tab gətirən odadavamlı gil yataqları mövcuddur [III tarixi xəritə 3].

Azərbaycan Respublikasının məxsus olduğu ərazi müxtəlif fiziki-kimyəvi xarakterə və çox debitle mineral bulaqlara malikdir. Fayans nümunələri istehsalında demək olar ki, yalnız mineral sulardan, karbon qazı, qələvi hidrokarbonatlardan və dəmir ionları olan maye növlərindən istifadə edilmişdir. Süni mikrolandşaft xarakterli Şəki, Qax, Kəlbəcər, Laçın, Şuşa, Gədəbəy, Naxçıvan, Qəbələ, Qax, Bərdə, Gəncə, Qusar, Lənkəran, Astara ərazilərindəki sularda minerallaşma 1,6 q.-dan 20 q.-ma qədərdir.

Tarixi-arxeoloji mərhələ kimi tanınan Mezolit-Neolit «dağ çayları»nın, Tunc-Dəmir dövrü «çay vadi»lərinin, Orta əsr isə dəniz və okeanların sivilizasiyası sayılır. Bu zaman məhəlli inkişaf həddi dünya sivilizasiyasının vahid yüksəlişi mərhələsinə daxil olur. Vahid yüksəliş üçün səciyyəvi olan təbii sərvətlərdən istifadə etmə Mark Bloxun (fran. tədqiqatçısı) fikrincə iki mərhələli olmuşdur: a) yeni tarixi-arxeoloji eradan əvvəl IV minillikdən—Orta əsrlərin XI yüzilliyinədək; b) Yeni tarixi-arxeoloji eranın XII-XVIII əsrləri.

Mark Bloxa görə, ilk mərhələdə insan cəmiyyətlərin, mənəviyyat dərinləşir və təbiətdən çox şeyləri hazır alır və çeşidli təbii sərvətlərdən ehtiyatla istifadə edilir. İkinci mərhələdə mənimsəmə geniş istehsalla əvəz olunur. Bu mərhələdə maddi və mənəvi mədəniyyətlərin qovuşması prosesi yetkinləşir. İnkişafın xüsusiyyətlərindən asılı olaraq maddi istehsal özünün yüksəliş müstəvisində mənəviyyatı bəzən geridə buraxaraq birinci sıraya keçir. Hər iki mərhələdə sənət, texnika-texnologiya, elm, ticarət və şəhərsalma ön planda durur. Bu dövrdən başlayaraq, ətraf mühitin [18] təsərrüfat tipində inkişaf istiqaməti müəyyən olunur.

Dulus məmulatı şəcərəsinə daxil olan fayans əşyalarının Şimali Azərbaycanda fasilələrlə kütləvi istehsalı təkcə bazara

munasibət, sənətkarın istehsal bacarığı, təcrübəsi, tələbatı, əşyanın dəyəri ilə bağlı deyil, həmçinin tədqiq olunan ərazinin təbii mühiti, iqtisadi-coğrafi mövqeyi və etnosun oynadığı rolun vacibliyi ilə ölçülməlidir [–III. arxeoloji xəritə].

Eneolit-Orta tarixi-arxeoloji əsrlərdə şəhərsalma işlərində relyefin rolu böyük olmuşdur [III tarixi xəritə 5]. Yer seçilərkən əsas diqqət möhkəm süxurlardan təşkil olunmuş lakkolitlər (maqma kütlələri) və yaxud şahid yüksəkliklər daha münasib hesab edilmişdir. Şimali Azərbaycanda belə yerlərdən Antik və Orta əsrlərdə, qala və şəhərsalmada istifadə edilmişdir. Antropogen formalı relyefə aid olan Çıraqqala, Lev və Dərbənd qalaları (gümbəzvari), Əlincə, Qəbələ, Gülüstən, Şindan (Astara), Bələləbur və başqaları Günəş şüalarının bol olduğu ərazidə yerləşməsinə misal göstərmək olar. Yaşayış yerinin düzgün seçilməsi təsərrüfat və sənətkarlığın inkişafına güclü təsir etmək xüsusiyyətinə malikdir [19]. Landşaftların, relyefin dəyişməsindən və yerləşmə imkanlarından asılı olaraq mədəniyyət və sənətkarlığın yüksəlişi, geriləməsi və yaxud məhvi ilə başa çatır. Məsələn, süni mikrolandşaft xarakterli Şamaxıdakı Gülüstən qalası, Arandakı Beyləqan, Şirvandakı Qəbələ, Şabran, Çıraqqala [şək.I.V.2.], Şindan (Astara), Bələləbur (Lənkəran) qalalarını misal göstərmək olar.

Şimali Azərbaycanın Tunc tarixi-arxeoloji dövrü şəhər və qəsəbələri təbii iqlim zolaqlarının Günəş radiasiyasının qovuşduğu sərhəddə inşa edilmişdir [III tarixi xəritə 5]. Bu səbəbdən ticarət və sənət sahələri yuxarıda adları çəkilən şəhərlərdə dövrünə görə demək olar ki, yüksək inkişaf həddinə çatmışdır. Coğrafi mühit isə istehsalın keyfiyyət və kəmiyyətinə müsbət şərait yaratsa da, əksər hallarda istehsalın ikinci tərəfinə güclü təkan verməyə meyillidir [16].

Əsrlər və tarixi proseslər bir-birini əvəz etdikcə ərazinin yerləşmə imkanları müəyyən zaman çərçivəsində ölkənin iqtisadi və siyasi istiqamətinə mütərəqqi və ya mürtəce təsir etmişdir [20]. Əgər ilk Orta tarixi-arxeoloji əsrlərdə Şimali

Azərbaycan Orta Şərqdə aparıcı ölkələrdən biri sayılırdısa, sonrakı dövrlərdə bu hal etmə istiqamətinə doğru gətməyə başladı. Çünki, ərazi yeni eranın əvvəllərindən başlayaraq Asiyadan Avropaya (f. d. «günbatan») və ya əksinə köç etmiş müxtəlif etnosların [9] və mədəniyyətlərin ziddiyyətli düyününə çevrilməyə başlanmışdı. Şimaldan köçəri etnosların yaratdığı sabitsizlik, cənubdan Atropaten, Sasani və Səlcuq hökmranlığının ağırlığı, ərəb yürüşləri, monqol istilaları ölkəyə vahid nəzarətin azalması nəticəsində siyasi və iqtisadi inkişafın, o cümlədən bəsit yorucu karvan-vasitəçilik ticarəti və mənəvi amillərin qarışıq inkişaf xətti, eyni paraleldə yerləşən qərbi Avropanın Orta əsr ölkələrindən (İsveçrə, İtaliya, Portuqaliya və İspaniya) bir sıra aparıcı sahələr üzrə geriliyi şərtləndirmişdi. Misal üçün İsveçrə və Şimali Azərbaycan eyni subtropik iqlimə malik olsalar da inkişaf uğrunda mübarizədə, ikinci bir sıra ciddi subyektiv müqavimətlərə rast gəlməli olmuşdur. Hər iki ölkənin malik olduğu ərazi dağlıq və düzənliklərdən ibarətdir. Bu ölkələr bir-birini qəfil kəsən relyeflərə [III tarixi xəritə 5] və landşaftlara [III tarixi xəritə 9] malikdirlər [21]. Qərbi Avropanın mərkəzində yerləşən İsveçrə Orta əsrlərdə çevik inkişafa qadir olan ölkələrlə əhatələnir. Bu səbəbdən ölkə dünyəvi inkişafın yedəyində özünə yer tuta bildi. Şimali Azərbaycan isə bu zaman niyyətlərin və maneələrin toqquşduğu məkana çevrildi. Ölkə tarixi inkişafın müəyyən mərhələlərində Xəzər, Aral, Qara, Azov və Aralıq dənizlərin, həmçinin Ərəb (fars) körfəzinin geniş imkanlarından səmərəli istifadə edə bilməmişdir. Çünki, Şimali Azərbaycan hələ Antik tarixi-arxeoloji dövrdən bu əlverişli imkanlardan məhrum edilmişdi. Beləliklə, yuxarıdakı problemlərin təhlili aşağıdakı nəticələrin meydana gəlməsini reallaşdırır. Mərkəzləşdirilmiş dövlətin zəifliyi üzündən ərəziyə nəzarətin azalması, iri dənizlərə və okeanlara çıxış yolunun olmaması, ölkənin imperiyaların təsir dairəsindən çıxma bilməməsi, dünyəvi ticarətin imkanlarının əldən verilməsi,

dünya əhəmiyyətli pulun zərb edilməməsi, ixtiraların və mühüm əhatəli sənət sahələrinin bəsitliyi, mədəniyyətlərin və mənəviyyatın toqquşduğu hərbi və köçkün poliqona çevrilmə təhlükəsi, ölkənin imperiya niyyətlərinin qurbanı olması, hərtərəfli mühasirəyə imkan yaradan yolda soyğunçuluq şəraitinin çoxluğu, yorucu karvan ticarəti, gömrük vergilərinin çoxluğu, daxili çəkişmələrin kütləvi hal alması, dünyanın ümumi inkişafdan aralanması və həmdə iqlim tiplərinin müxtəlifliyini buna əyani misal göstərmək olar.

Tarixi-arxeoloji Eneolit-Tunc dövrlərin süni mikrolandşaftlı ilkin şəhərləri (Muğan, Mil, Qarabağ, Naxçıvan ərazisi, Mingəçevir, Kültəpə, Qızılburun, Xocalı-Gədəbəy, Sım (Astara), Antik və Orta tarixi-arxeoloji əsr yaşayış yerlərinin yaranması, inkişafı, süqut etmə səbəblərinin öyrənilməsi ön planda olsa da, bu məsələyə dair dünyada hələlik vahid bir konsepsiya işlənib hazırlanmamışdır. Çoxsaylı tarixi, arxeoloji, etnoloji elmi-nəzəri tədqiqatlarda Şimali Azərbaycan şəhərləri böyük dairə, ərazi, təsərrüfat, siyasi ideoloji münasibətlərin mərkəzi kimi, möhkəmləndirilmiş hərbi-inzibati, böyük əhali sayına malik olmuş məntəqə tipində, əmək bölgüsünün ayırıcısı, ixtisaslaşmaların dərinləşməsi, ticarətin genişlənməsi və digər dinamik inkişaf amillərinin əsası hesab edilir [4]. Lakin bu araşdırmalarda təbii inkişaf, iqlim, coğrafi şərait, mövqe, landşaft, ekoloji tarazlıq, əhalinin artması-azalması amillərinin xüsusi çəkisi nəzərə alınmamışdır.

Yuxarıda göstərilən təbii-coğrafi, ictimai-siyasi problemlərin bir-birindən uzaqlaşması nəticəsində yaranan uyğunsuzluqların ilk əlamətləri sənət sahələrində, texniki-texnoloji imkanlarda, iqtisadi-siyasi arenada durğunluqlar bir-birini əvəz etdikdə, şəhəratrafi məsələlər kütləvi surətdə qırıldıqda, flora və fauna olum və ya ölüm qarşısında qaldıqda özünü biruzə verirdi.

Yeni eradan əvvəl VII- VI tarixi-arxeoloji minillikdə subtropik iqlim zonasında insan kəllə sümüyünün

qransilizasiyası (nazıkləşməsi) sayəsində ilkin əkinçilik mədəniyyətinin ocaqlarından biri hesab olunan [15] Şimali Azərbaycan ərazisində bünövrə qurşağı subtropik [11] və Yer kürəsində 11 iqlimin (savanna və tropikdən başqa), 9 tipi, 26 iqlim havası, 10-a qədər iqlim vilayəti, 4 iqlim rayonu və qurşağı bir-birinə zidd olan hava axımının [17] mövcud olması [III tarixi xəritə 5] Eneolit-ilk Dəmir dövrü süni mikrolandşaft xarakterli şəhər, qəsəbə və kəndlərdə o cümlədən Mingəçevir, Kəbirli, Qarabağlar, Üzərliktəpə, Əliköməktəpə, Babadərviş, Leylatəpə, Şömutəpə, ikinci Kültəpə, Oğlanqala, Ovçulartəpəsi, Qaratəpə, Qalacıq, Qaraköpəktəpə, ikinci Mişarçay, Cəfərxanlı, Böyükdaş, birinci Kültəpə, Qızılburun, Şortəpə, Küdürlü, Sərkərtəpə, Borsunlu, Sım (Astara), Quşçu, Daşkəsən, Alabaşlı, Xaşbulaq, Seyidkənd, Paşatəpə, Zəyəmçay boyu yerlər, Şəmkir, Çardaxlı, Slavyanka, Arıqdan (Gədəbəy) və digər mərkəzlərin faciəli aqibəti fikirlərimizi bir daha təsdiq etmiş olur.

İqlimin yaratdığı ziddiyyətləri təhlil edən Tindal və Arrenius buzlaşma dövründə şəraitin pisləşməsini atmosferdə karbonun tərkibindəki dəyişikliklərlə əlaqələndirirdilər. Yer atmosferində cəmi 0,03 % (həcminə görə) karbon qazı vardır. Lakin bu miqdarın da mövcudluğu atmosferin «oranjeriya effektini» (səmərsini) artırır və iqlimə təsir göstərir. Hesablamalar göstərir ki, əgər atmosferdə karbon qazı olmasa idi, Yer kürəsində havanın hərərəti, müasir havaya nisbətən $+21^{\circ}\text{S}^{\circ}$ aşağı olaraq $-7^{\circ}\text{S}^{\circ}$ -yə çatırdı. Atmosferdə karbon qazının miqdarının indikiyə nisbətən iki dəfə artırılması yer kürəsində orta illik hərərətin $+18^{\circ}\text{S}^{\circ}$ -dək qalxmasına səbəb ola bilərdi. Beləliklə, yerin geoloji tarixində isti (mülayim) dövrlər atmosferdə karbon qazının yüksək miqdarı ilə bağlı olmuşdur. Planetin geoloji tarixində soyuq dövrlərin mövcudluğu isə bu qazın aşağı miqdarda olması ilə əlaqədar olmuşdur. Hemfri, A.V.Kislov, V.B.Şestakoviç və M.J.Budiko [6] qeyd etmişlər ki, atmosferin şəffaflığı vulkanik tozların və gilin təsiri

nəticəsində dəyişir. Onlar belə bir nəticəyə gəlmişdilər ki, atmosferin vulkanik məhsulları ilə çirklənməsi Yer kürəsinin albedosunu (kirəcləşməsinə) artırır planetin yaşıl səthinə Günəş radiasiyasının daxil olması prosesini zəiflədir və havanın soyuqlaşmasına səbəb olur. P.P.Predteçenski belə hesab edir ki, Günəş fəallığının güclənməsi nəticəsində atmosferdə sirkulyasiya prosesi intensivləşərək, üstünlük təşkil etməyə başlayır, bu isə qış-yay və yaxud əksinə hərarət təzadlarının hamarlaşmasına gətirib çıxarır.

L.S.Berq [3] Şimali Azərbaycan üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən Xəzər və Aral dənizlərinin rəqabət təzadlarını araşdıraraq, Xəzəri bol su ehtiyatı ilə təmin edən Volqanın (İtil) qabarma və çəkilmələrinin [10] məişət əşyalarında da müşahidə etməyin çətin olmadığı qənaətinə gəlirdi. L.B.Ruxin yer qabığının böyük hissələrinin qalxmalarını və enmələrini nəzərdən keçirərək qeyd edir ki, tektonik hərəkətlər, qütblərin yerdəyişmələri və yerin görkəminin dəyişməsi dünyada iqlim sabitsizliyi yaradır. J.D.Lukaşeviç Yer qabığının şaquli hərəkətləri ilə bağlı olan, onun geoloji keçmişində dəfələrlə baş vermiş qabarmaların və çəkilmələrin böyük dəyişikliklərə gətirirdiyini bir daha təsdiq edirdi. Çoxsaylı tarixi, coğrafi və arxeoloji tədqiqatlar qeyd etməyə əsas verir ki, eradan əvvəl VI –y.e.VIII və X—XX əsrlər arasında ovçuluq, əkinçilik, maldarlıq, balıqçılıq və geniş miqyaslı istehsalın təsiri sayəsində dünyada, o cümlədən Şimali Azərbaycanda yeddi dəfə ekoloji tarazlıq–iqlim şəraiti pozulmuşdur [1 coğrafi rəsm].

Müxtəlif elmi araşdırmalardan bəlli olur ki, iqlimin dəyişməsi bir çox hallarda bütöv milli mədəniyyətlərin yüksəlişinə və ya dövlətlərin süqutuna gətirib çıxarır [2. s.4]. Hər dəfə də inkişaf ekoloji şəraitə uyğunlaşır.

Pleystosenin (antropogen) və yaxud IV geoloji dövr (e.ə. 35 min-10 min), Eopleystotsen (19 min) mərhələsində Ağçagil (100 min il) və Abşeronun (100 min—500 il) Holosen geoloji

dövründək iqlim tipləri, fauna və floranın [III tarixi xəritə 7] inkişaf səviyyəsinə nisbətən tez-tez dəyişir.

Okean dibinin qalxması, qabarmalar və çəkilmələr suların quru yerlərə axmasına və ya əksinə şərait yaradır. Bu zaman iqlim dəyişikliyi silsilə xarakter daşıyır. Bir çox hallarda dəyişkənlik qəflətən baş verir. Bitki örtüyü zəif olur, təbiətdə çöl və tundra tipinə meyllilik intensivləşir. Poleolit tarixi-arxeoloji dövrü mərhələsində hətta Mərkəzi Asiyada (e.ə. 125-40 min il) ətraf mühit bir neçə dəfə dəyişikliyə məruz qalmış, üst Paleolitdə isə (40-12 min il) mənəvi həyat güclü inkişafa üz qoyur, istehsal sürətlənir. 12-10 min il arasında landşaftların fauna tərkibinin dəyişməsi ilə insan yeni ətraf mühitə uyğunlaşır. İnsan oturaq həyata keçir, əkinçilik–maldarlıq üçün gözəl şərait yaranır. Əhali ərzaq tədarükündən ilk dövlət mərhələsinə keçməyə (12-5 minillik) başlayır, yazının meydana gəlməsi üçün işarələr yaradılır. Yeni eradan əvvəl III minillikdən—yeni eranın VII tarixi -arxeoloji əsrədək texnologiyada pilləli irəliləyişə, demoqrafik yüksəlişə, şəhərlərin və dövlətlərin yaranması, əhəlinin çoxalması, ehramların inşası (e.ə. 2528-ci il), metallurgiyanın inkişafı, sənət sahələrinin ixtisaslaşması, dulusçuluq—fayans istehsalının ilkin başlanğıcı, mis, tunc, qızıl və dəmirin ilk istehsalı, saxsı və fayans əşyaları üçün mühüm rol oynayan şüşə örtük təbəqəsinin kəşfi, ətraf mühitə marağın artması, astronomik istiqamətə meyillilik, təqvimin və yazının, riyazi rəqəmlərin ixtirası, tacir silkinin formalaşması, hərbi hakimiyyətin möhkəmlənməsi, imperiyaların meydana gəlməsi, müxtəlif dillərin ortaya çıxması (Misir, semit) ədəbiyyata, dinə, incəsənətə, memarlığa, folklorə, mahnı, musiqi və rəqsə meyilliyyətin artmasına, habelə iqlimin kəskin sürətdə istiləşməsi, böyük səhralıqların meydana gəlməsinə şərait yaradır. Avropada, həmçinin Şimali Azərbaycanda landşaftların sayı artır, meşələrin inkişafına şərait yaranır.

Yeni eradan əvvəl VII tarixi-arxeoloji əsrdən başlayaraq Yer kürəsinin müxtəlif hissələrində kainatın, təbiətin mahiyyətinin dini aspektləri deyil, fəlsəfi xüsusiyyətlərin təhlili aparıcı rol oynamağa başlayır. Burada kainatın, yerin, təbiətin və hətta həyatın özünün qarşılıqlı öyrənilməsi məsələləri üzə çıxır. Yunan filosofları «oda», «suya», «efirə» və sonralar «atom» kimi fəlsəfi sistemə üstünlük verməyə başladılar.

Hindli üddalaklar isə «külək», «nəfəs», «su» məvhumlarına marağı artırdılar. Yunanlar və romalılar texnologiyaya, təbiətlə rəqabət və təbiətin kamilləşdirilməsi kimi baxmağa başladılar. Bu zaman yeni tipli şəhərlər yaranır, dəmir, metalışləmə və ilk dəyər vahidi meydana gəlir, ticarət, nəqliyyat, texnika, pul siyasəti ortaya qoyulur və onların mahiyyət məsələsi həll olunur. Aqroetnosahə, su, nəqliyyat bölümünün nizamlanması, yazı və yazılı rabitənin meydana çıxması, şəhərlərin inkişafı, dövlət tərəfindən idarə edilən elmin yaranması, metallurgiya, ticarət yolları, metaldan istehsal olunan pulun, gəmiçilik və gəmiqayırma sahələrinin inkişafı, ideologiya və dünyəvi dinlərin meydana çıxması (buddizm, konfusizin, daosizm, xristianlıq, manixeyçilik, İslam dini), mədəniyyət, memarlığın təşəkkülü və inkişafına geniş imkanlar açır.

Eradan əvvəl VII—yeni eranın VII tarixi-arxeoloji əsrinədək olan minilliklər ərzində tarixdə bir çox qabarma və çəkilmələr olmuşdur. Ən başlıcası dəmirdən istifadə, əkin sahələrinin süni surətdə suvarılması, yeni şəhər inşaatmə sisteminin təşəkkülü və yayılması, necə deyirlər, «klassik mədəniyyətin» yaranmasına böyük zəmin hazırlandı. Bu da öz növbəsində ümumbəşəri tarixi mədəniyyətin yeni pilləsinin əsasını qoymuş oldu, həm də universal dünyəvi səma təkallahlılıq (monoteist) dinlərinin (buddizm, induizm, xristianlıq), İslam dininin yaranmasını bir qədər də sürətləndirdi. Yaranmış universal səma dinləri insanların

qarşılıqlı münasibətlərini bir qədər də möhkəmləndirdi və daha iri və genişmiqyaslı dairələrin formalaşmasına şərait yaratdı.

Dəmirin istehsal texnologiyası dünyada çoxşaxəli xüsusiyyətlərə malik idi. Artıq bu mərhələdə hərarət şiddətini 1300°S -dən bir neçə dəfə yuxarı qaldırmaq mümkün idi. Bu hərarət dəmirin yalnız xüsusi emalatxanalarda əridilməsinə şərait yarada bilirdi. Ona görə də xalq sənətində döymə üsulu, xüsusi dövlət emalatxanalarında isə əritmə üstünlüyə malik idi (Çin). İnsanların çevik hərəkət xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq səkilərin və yolların çəkilməsinə başlanılır. Yeni eradan əvvəl birinci minilliyin sonunda sivilizasiya ocaqlarını birləşdirən şəhərlər dünyəvi əhəmiyyətli yollarla əhatələnir [8]. Yollar artıq xüsusi təlim görmüş süvari döyüşçülər tərəfindən qorunmağa başlanılır. Lakin təbiətə münasibət əvvəlki dövrlərə nisbətən pisləşir.

Finikiyalılar artıq digər xalqların mədəniyyətləri ilə maraqlanmağa başlayırlar. Bununlada ilk «müstəmləkə»çiliyin əsası qoyulur. Elmlər formalaşır, «ideoloji» müharibəyə zəmin hazırlanır. Quldarlıq yayılır, əhalinin sayı artır, sənətkarlıq daha xırdalıqlara parçalanır. Fayans istehsalı dulusçuluqda yerini daha çox möhkəmləndirməyə imkan qazanır. Müharibələrə şərait yaranır, böyük dağıntılar mərhələsi başlanılır.

Yeni eradan əvvəl VII-I tarixi-arxeoloji əsrlərdə iqlim rütubətli-soyuq olmuşdur. Bu zaman Xınıslı, Xocalı, Gədəbəy, Şəki, Qəbələ, Mingəcevir, Bərdə, Qaratəpə, Təzəkənd, Dərbənd, Sım (Astara), Naxçıvan kimi süni mikrolandşaft xarakterli şəhər və qəsəbələrdə istehsal zəifləmiş, ixtiraçılıq meyilləri bir qədər aşağı düşmüş, siyasi və iqtisadi vəziyyət gərginləşmişdi. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, indiki Qəbələ rayonunda ölkədə sayca üçüncü

1.Coğrafi rəsm

Zaman	İqlim	Əsrlər	Xəzər dən, say.	Aral dən, say.	Təbii indikatorlar
- 2000	İsti Quru	XXI	-26	-2	
		XX	-28	-4	
		XIX	-24	-1	
	Sərin rütubətli	XVIII	-23	-5	
		XVII			
		XVI	-28	-9	
- 1500	İsti rütubətli	XV			
		XIV	-19	-10	
		XIII			
		XII			
		XI			
- 1000	Soyuq rütubətli	X			
		IX	-2,9	-3	
		VIII			
		VII			
		VI	-32	-3	
- 500	İsti, quru	V			
		IV			
		III			
		II			
		y.e. I			
- 0	Sərin, quru				
- 500	Sərin, quru	I			
		II			
		III			
		y.e.ə. IV	-35	-	
			4	5	

25 min il ərzində Şimali Azərbaycan ərazisində iqlimin qalxıb enməsi və təbiət dəyişiklikləri: 1-hərərət; 2-rütubətlik; 3.buzlaqların irəliləməsi, qar yığımının formalaşması; 4-5-Xəzər-Aral dənizlərinin qabarması və çəməlsəsi; 6-kükmar, şam, ardıc ağaclarının Qafqazda, Krımda və Karpatta yuxarı və aşağıya yayılması; 7-palıd və çökək ağaclarının cənub-qərbdə inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaranması; 8- palıd və çökək ağaclarının cənub-şərqdə inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaranması; 9-meşələrin, meşə-çöl hissələrinə yayılması.

dünyəvi «Yaloylutəpə» adı ilə məşhur olan yeni mədəniyyət ocağı təşəkkül tapır.

I-V tarixi-arxeoloji əsrlərdə sərin-rütubətli iqlim əvvəlkinə əvəz edir. Bu zaman istehsalda yüksəliş başlanır, ixtiraçılıq üçün geniş şərait yaranır, sənət çeşidləri fəallaşır, iqtisadi və siyasi sahələrdə canlanma hiss olunur, texniki-texnoloji imkanlar və ticarət əlaqələri genişlənir.

V-VIII tarixi-arxeoloji əsrlərdə sərin-rütubətli iqlim hakim olmuşdur. Üç əsr ərzində Bakı, Şamaxı, Mingəçevir, Qəbələ, Bərdə, Gəncə, Pirsaat, Dərbənd, Balakən, Naxçıvan, Sak (Astara) və digər yerlərdə istehsal sürəti azalmağa doğru getmiş, ixtiraçılıq meyilləri aşağı düşmüş, iqtisadi və siyasi vəziyyət pisləşmişdir.

IX-X tarixi-arxeoloji əsrlərdə quru-isti iqlim tipi mövcud olmuşdur. Yüksək inkişaf bütün şəhər və qəsəbələrdə, o cümlədən Mingəçevir, Qəbələ, Bərdə, Gəncə, Beyləqan, Ojəkəran (Astara), Bələləbur (Lənkəran), Bəndovan, Şabran, Şamaxı, Dərbənddə özünü göstərir.

XI-XV tarixi-arxeoloji əsrlərdə isti-mülayim rütubətli, isti-rütubətli iqlim tipi mühüm rol oynayır, quruculuğa, dağıntılara və müharibələrə meydan yaranır. Yazıb-yaratmaq tələbatına çevrilir. Qəbələ, Bakı, Şabran, Hil-Piral və Avaran (Qusar r-nu), Şamaxı, Bərdə, Naxçıvan, Xaraba Gilan, Şəki, Dərbənd, Alaşa (Astara r-nu) və digər yerlərdə sənət və istehsal özünün ən yüksək inkişaf səviyyəsinə çatır.

Keçmiş SSRİ-nin (1922-1990) böyük ərazisində mövcud olmuş 6 iqlim zonasından 3-ü Şimali Azərbaycandır: 1) Nisbətən əlverişli, yarımsəhra və quru çöl iqlimi (Mingəçevir, Naxçıvan, Dərbənd, Bərdə, Gəncə, Şamaxı, Beyləqan, Bəndovan); 2) Əlverişli (Bakı, Şabran, Şəki, Qəbələ, Balakən); 3) Yüksək dərəcədə əlverişli olan (Lənkəran, Astara, Quba, Qusar, Zaqatala, Qax, Balakən) zonalar mövcuddur [5 - xər.].

Elmi-tədqiqat işlərində, xüsusən humanitar elmlərdə, sənətkarlıq, istehsalı sahələrinin inkişafına, coğrafi mühitin və iqlim şəraitinin təsiri məsələlərinə o qədər də diqqət yetirilmir. Mövcud olan mənbələr və elmi ədəbiyyat əsasında demək olar ki, bütövlükdə Eneolit-Orta tarixi-arxeoloji əsrlər coğrafi mühiti müasir təbii şəraitdən köklü surətdə fərqlənir. Mühit ya inkişafı bütün cəhətlərdən əsaslı şəkildə istisna edir, ya da «inkişafın müəyyən mərhələsində texnikanın və texnoloji proseslərin mövcudluğunu ciddi surətdə çətinləşdirir.

Ətraf təbii mühit hər bir sivilizasiyanın inkişafında əsaslı rol oynayır, çünki iqtisadi-təsərrüfat fəaliyyətinin şərtlərini (şəraitini) məhz o müəyyən edir. Belə demək mümkündürsə, izafi aqroetnoməhsul istehsalının digər nəticələri də vardı: ictimai təbəqələşmə və sənətkarlıqda ixtisaslaşma bu prosesin labud nəticələrindən biri idi. Şəhərlərdə əhalinin artması, sənətkarlıqda təbəqələşmə və ixtisaslaşma (sənaye məmulatının xırda, əl əməyinə əsaslanan istehsalı), şəhər dövlətləri varlıqlarının bir sıra sənət sahələrinin mənimsəməsi, bu sahədə öncül mövqedə durmaq uğrunda rəqabətə, ixtisaslaşmanın inkişafı prosesinə və ictimai stratifikasiyaya gətirib çıxarırdı ki, bu da fayans əşyaları istehsalı haqqında mənbə rüşeymlərinin tərtib olunmasının bilavasitə qarşısının alınmasına şərait yaradırdı.

II FƏSİL

ŞİMALİ AZƏRBAYCANDA FAYANS İSTEHSALI MƏSƏLƏLƏRİNİN MƏNBƏŞÜNASLIQ ELMİNDƏ TƏSNİFİ VƏ METODOLOGİYASI

Tarixi-arxeoloji problemlə məsələlər aydınlaşdıqca istisnad olunan mənbələr də əvvəlki əhəmiyyətini bir qədər itirir, elmlərdə baş verən integrasiya prosesi istisnad olunan mənbələrə münasibəti daha da aşağı səviyyəyə salır. Yeni kəşf olunan, texniki-texnoloji imkanların yardımı və məntiqi mülahizələrin qovuşması sayəsində hətta on il əvvəl söylənilmiş fikir və faktları təkzib etmək imkanı yaranmışdır. Son zamanlar Şimali Azərbaycanın tarixi - arxeoloji ədəbiyyatında elmlərin integrasiyası imkanlarından əvvəlki dövrlərə nisbətən cüzi istifadə olunsada, fəlsəfi - məntiqi analizlərə tam əsaslanmağa hələl bir o qədər də üstünlük verilmir. Şimali Azərbaycanda aparılmış elmi araşdırılmalarda diaxronik inkişaf, Neolit-Eneolit dövrlərdəki şəhərləşmə ərafəsində (e.ə. VI-IV min.lər) tarixi-arxeoloji mərhələlərin qarışdırılmasına son qoyulandan sonra arxeoloji məsələlər çevik həllini tapmaq əvəzinə daha da kölgələndirildi. Bu problemlə məsələlərin ən vacibliyi hesab olunan fayans əşyalarını istehsalının konservasiya olunma halında saxlanılmasına son qoyulmadı.

Elmlərin üçaspektli differensiasiya - integrasiyası [19.s.13] ilə bağlı olaraq son illərdə mənbə və tarixşünaslıq elmlərində Eneolit sonu - Tunc tarixi-arxeoloji dövrünün başlanğıcında (e.ə. III minilliyin əvvəlləri) Şimali Azərbaycan ərazisində istehsalına başlanmış fayans nümunələrinin təhlili məsələlərinə ölkədə [6] və xaricdə [5] maraq artsa da, bu istək qədim və müasir dövrlərdə mövcud olan tarixi qanunauyğunluqların ilmlərinin açılmasına hələl ciddi zəmin hazırlaya bilmir. İtirilmiş, unudulmuş tarixi-arxeoloji faktları bərpa etməyin və bu sahədə xronoloji indikator rolunu

oyunayan fayans nümunələri əsasında Mingəçevir, Kültəpə, Naxçıvan, Qəbələ, Gəncə, Bərdə, Tərtər, Beyləqan, Şəki, Balakən, Şamaxı, Bakı, Bəndovan, Bələləbur qalası, Astara bölgəsi, Dərbənd, Şabran mənbə və tarixşünaslıq elmlərin ayrı-ayrı sahələr üzrə aparılmış kompleks analizləri süzgcdən keçirib yeni ciddi struktur təhlil metodları əsasında aparıcı tarixi faktların üzə çıxarılmasına yol açmaq mümkündür. Eyni zamanda tarixin, arxeologiyanın, etnologiyanın, memarlığın, sənətsünaslığın, təbiətsünaslığın, dəqiq və başqa elm sahələrinin quruluşlarının əsasını təşkil edən, bölmələrarası əlaqələri möhkəmləndirən yardımçı fənlərə ögey münasibət bəslənir, onlardan təhlillərdə istifadə olunmur və bu səbəbdən də aparıcı faktlar həmişə məntiqsiz- tavgaloji söz yığnağına çevrilir.

İnsan beyni və əllərinin zəhməti texnosferaya daxil olan fayans nümunələri haqqındakı mənbələrdə faktların üzə çıxarılması (xülasə), yazılı abidə qrafikasının öyrənilməsi (paleoqrafiya), formulyarların təhlili (diplomatiqa), mövcud mətnlərin əsilliyi və onun yaradılmasının tarixi (mətnşünaslıq), yazılı abidələrdə verilən informasiyaların dəqiqliyinin öyrənilməsi, dərc olunmasının zamanın və məkanının təyini zərurəti həmişə ön planda olmalıdır. Şimali Azərbaycanda və ondan xaricindəki arxeoloji araşdırmalarda terminologiyanın vahid şəklə salınması, anlayışların təhrifi və kollektiv elmi yaradıcılıq [12] metodlarının hazırlanması məsələlərinə diqqət artırılır.

Tədqiqatçılar şəxsi düşüncələrinə uyğun olaraq əsassız, onlar üçün «məntiqi» görünən anlayışlar [18. s.60] tərtib edir, son nəticədə zahirən uzun və mənasız sözlərlə bəzəyərək yazılarında hallandırirlər. Lakin mahiyyət çox hallarda bu araşdırmalarda öz əksini tapa bilmir. Dünya arxeoloji tədqiqatlarında terminlər aşağıdakı formalarda təsnif olunur: a) düzgün istiqamətləndirilmiş forma; b) düzgün istiqamətləndirilməmiş, neytrallaşdırılmış forma; yerli fayans istehsalını faktlarla

əsaslandırmaq istəyən tədqiqatçılar çox hallarda mənbələr toplayanda, seçəndə və münasibət bildirəndə təkcə subyektivizmə deyil, həmçinin tavgaloji istiqamətlərlə meyilliliyin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradılır. Bu səbəbdən mənbələrdə verilən üç çeşidli məlumatın düzgün açıqlanması üçün ciddi maneçilik meyilləri ortaya çıxır: a) fayans nümunələri əşya kimi dərk olunur, lakin onun dərin təhlil olunması təmin edilmir, [2. s.36]; b) mövcud faktlar dərk edilmir və təhlil olunmur; c) məlumat dərk edilir, lakin qəsdən əhəmiyyətsiz kimi qiymətləndirilir. Bu cəhətdən VIII-XIV tarixi-arxeoloji əsrlər əvvəlki dövrlərə nisbətən daha çox seçilir. Fayans haqqındakı mənbələrdə heç də həmişə təkzibolunmaz dəqiq informasiya deyil, İ.V.Kuzişinə görə, dezinformasiyaya daha çox yer verilir [11. s.37]. Beləliklə, daxili təhlil zamanı faktlarda struktur qarışıqlığı əşyanın kiçik (xarici) ilə ali (daxili) amil arasında təhlil zamanı kəskin ziddiyyətlərə yol açılır [8]. Bir tərəfdən mənbəşünaslığın ali və yarım bölmələri struktur dəyişikliyə məruz qalır, pozulur və yaxud da tam açıqlanmır, digər tərəfdən isə portativ arxeoloji təsnifatın formalaşması sayəsində mənbələrin mahiyyəti pozulur. Məsələn, fayans xammalı, onun çeşidlərə ayrılması şüşə örtüyü təbəqəsi yarımfabrikatlar, hazır əşyalar bəzi arxeoloji tədqiqatlarda geniş və hərtərəfli təhlil olunur. Neqativ səciyyəli nümunələr: boş süxurlar, şlak, çıxar, şüşə örtüyü təbəqəsi üçün məhlulun hazırlanması, istehsal tullantıları, əşyaların tətbiqi sahələri və morfologiyası çox zəif işıqlandırılır. Bununla yanaşı birinci və ikinci dərəcəli mənbələrin təsnifatının elmi vacibliyi qeyd olunmur.

Elmi araşdırmalarda yerli saxsı istehsalı əlamətlərini bərpa etməkdən ötrü əsas diqqət nəzəri məsələlərə [7. s.13], mənbəşünaslığa, təhlilə və sistemləşdirməyə yönəldilməlidir. Tarixşünaslıq elmi isə bu zaman mütləq ikinci plana keçir və ya əksinə, yəni ilk vəziyyətə qayıtması vacibliyi ortaya çıxır.

Fayans əşyalarının Orta tarixi-arxeoloji əsrlərdə yenidən kütləvi istehsala qayıtması çeşidlərinin: məsələn, şüşə örtüklü saxsı əşyaların memarlıq nümunələri tipində inkişafı bizi daha tez gerçək həqiqətlərə yaxınlaşdıraraq ictimai-tarixi qanunauyğunluqların bir hissəsi olmasına inandırır. Arxeologiyada təbiət elmlərinin və onun vacibliyinin qarşılıqlı tətbiqini araşdırmamaq, müxtəlif çeşidli saxsı nümunələrinin–fayansın xırda detallarına qədər tətbiq metodlarını qiymətləndirməmək onu ən vacib mənbə kimi qəbul etməmək, tarixi qanunauyğunluqların obyektiv dərkinə varmamaq Eneolit – Orta tarixi-arxeoloji əsrlərdə Şimali Azərbaycanda dörd aparıcı amilin: əkinçiliyin, yüksək sənətkarlığın, metallurgiyanın və ticarət sahələrinin inkişafının inkar olunmasına gətirib çıxarır [21. s.7].

XX tarixi əsrin keçid fazasının 50-ci illərində Azərbaycan SSR-də arxeoloji (müasir dövr, 1945-ci ildən) sonra qazıntı işləri zamanı aşkar edilmiş fayans əşyalarının çox hissəsi elmi tərəqqi dövrünə cavab verən (iqtisadi və siyasi) aspektlərdə təhlil olunmamışdır. Yüksək, estetik zövqlə hazırlanmış yerli nümunələrin isə Misirdən, Mesopotomiyadan, Samaradan və indiki İran ərazisindən gətirildiyini əsassız faktlarla, yəni yerli məmulat güya ki, «formaca kobud və hazırlanma xüsusiyyətlərinə görə adi saxsı nümunələrindən heç nə ilə fərqlənmir» kimi şərh edilir. Bu yüksək bədii və təsviri incəsənət əşyaları bir çox hallarda gündəliklərdə, inventar kitablarında və hətta elmi hesabatlarda özünün həqiqi əksini tapa bilmir.

XX tarixi əsrin 40-70-ci illərində çöl tədqiqatı işləri zamanı aşkar edilmiş fayans nümunələr nadir hallarda qeydiyyatla alınır. İncəsənət nümunəsi olaraq fayans, gilli -minerallı-torpaqlı və yaxud silisium oksidi kimi deyil, qeyri-ciddi təyinatlı anlayışlarla, «ağ gil» kimi damğalanırdı. Bu anlayışların heç biri fayansın tam mahiyyətini və əhəmiyyətini açıqlaya bilmirdi. Montomirillonit ailəsinə daxil olan adi saxsı

nümunələrində də elə əşyalar aşkar olunur ki, tərkibləri «ağ gildən» və ya bentonitdən ibarət olur.

Şimali Azərbaycanda aqrar inqilab – Neolit tarixi-arxeoloji dövründən bəlli olan adi gil qabların hazırlanması texnologiyası metodları fayans nümunələrinin təşəkkülü ilə demək olar ki, eyniyyət təşkil edir. Hətta bir çox hallarda onun birbaşa təkrarına çevrilir. Zaman keçdikcə istehsal sahələri üzrə keçid dövrü çox qısa olur [22. s.61], texniki və texnoloji inkişafa maraq getdikcə artır. Saxsı istehsalının və metallurgiyanın [10] geniş tərəqqisi bir-birinə yaxın olan sahələrin ixtisaslaşmasına və parçalanmasına güclü şərait yaratdı [9.s.8]. Orta tarixi-arxeoloji əsrlərdə kустar və yarımkuстар sənət sahələri demək olar ki, özlərinin çiçəklənmə dövrünü keçirmişlər. [1]. Məsələn, dəmir elementləri ailəsinə nisbətən gil və minerallı birləşmələrdən (saxsı, fayans, şüşə) törənən əşyaların sayı iki dəfə birincidən çoxdur [25. s.63].

Fayansda isə kvars qumu, duzlar-qələvilər (kül) torpaq və gilli-minerallı torpaq əsas komponent hesab olunur. Çünki, hazırlanan kütlədə duzlar komponentlərlə bərabər səviyyədə olmalıdır. Gilli -minerallı-torpaqlı məhlulların birləşməsindən yaranan fayans, saxsıdan başqa, yəni şüşə və metallurgiya sahəsində olduğu kimi əlavələr qatmaq məcburi hesab olunmur [24]. Tərkibində alüminium oksidi (gilli torpaq) və başqa mineral əlavələrə malik olan şüşə təbəqələrində - saxsılarda yanma zamanı mərhələli keçidlər qeyd edilmir. Lakin fayans əşyaları yandırılarkən onların quruluş tərkibi pozulur [23], daxildə yüksək və aşağı hərarətə uyğun hərəkət edərək amorf və yaxud şüşələşmə fazasına keçə bilir. Çünki, şüşə bir material kimi fayans istehsalı əsasında yaranmışdır [14. s.69]. Buna görə də fayansın və şüşənin bir-birinə yaxınlığı, şüşəyə aid olan əksər prinsip və qaydaların fayansa şamil edilməsi məqsədəuyğun hesab edilməlidir. Fayans, şüşə və metallurgiyanın kimyəvi tərkib xüsusiyyətlərinin oxşarlıqlarına aid çox sayda elmi-nəzəri araşdırmalar həsr

olunmuşdur. Şimali Azərbaycanda isə onların xammal bazası, texnoloji prinsipləri, xronologiyası, yayılma və istehsal emalatxanaları xəritələşdirilmişdir.

Fayans əşyalarının araşdırılmasının nəzəri və elmi istehsal kökü ümumiyyətlə öyrənilməmiş olaraq qalır. Ayrı-ayrı tədqiqatçılar tərəfindən xronoloji tiplərin təsnifatı müasir səviyyədəki tələblərə cavab vermir. İkinci fazanın ikinci keçid hissəsinədək XX tarixi əsrin 20-ci illəri tədqiqatçı antikvarları ardefaktın elmi əhəmiyyətini deyil, daha çox onun bədii dəyəri cəzb edir və fayans kimi tarixi-arxeoloji nümunəyə incəsənət baxımından üstünlük verilir [26]. Xronoloji cəhəti təyin olunmamış, Şərqə ixracı məsələləri dəqiq açılmamış və verilən nəticələr tarixi-mədəni problem baxımından dezofaktlara əsaslanması sadəcə onun imkan çərçivəsini daralda bilir.

Eneolit və Tunc nisbətən Orta tarixi-arxeoloji əsrlərdə inkişaf baxımından əşyanın insan tarixilə sıx bağlılığına görə fərqlənən olduqca mürəkkəb bir məsələyə çevrilmişdir. Lakin dinamik inkişaf amilləri fəvqəladə dərəcədə getdikcə daha çox təzələşdirilir və həm də bir qədər mürəkkəbləşdirilir. Arxeologiya və etnologiyayı sınaqdan keçirənlər fayans xammalının, onun komponentlərinin kimyəvi xüsusiyyətlərinin identifikasiya olunmasının səbəblərini açmadıqları üçün yerli istehsalın bu vaxta qədər aparıcı elmi əsaslarını analiz etməyə müvəffəq ola bilməmişlər. Bu səbəbdən də həmin araşdırmalardan arxeoloji təhlil haqqında ilkin məlumat verən mənbə kimi hələ də istifadə olunur. Fayans əşyalarının xüsusiyyətləri haqqında müxtəlif nəşriyyatlar tərəfindən buraxılmış izahlı tarixi, normativ və birdilli lüğətlər, sətiraltı tərcümələr, həmçinin qlosarilər demək olar ki, bir-birini təkrar edir və müasir tələblərə mövcud mənbələrdəki informasiyalarda dövrün tələblərinə cavab tapılmaz. Belə tipli mənbələrdə informasiyadan üç aparıcı formada istifadə olunmalıdır: a) müəllif informasiyanı bilərəkdən müəmmalı vermişdir; b) müəllif səhvən informasiyanı yanlış izah

etmişdir; c) müəllif qəsdən informasiyanı yanlış vermişdir. Bütün bunlar araşdırılaraq təhlil edildikdən sonra «gələcəkdə müəlliflərin səhvləri təkrar olunmasın» deyə mənbələrdəki informasiyanı aşağıdakı formada təsnif etmək mümkündür: a) yardımçı təsnifat; b) primitiv təsnifat; c) hissəli təsnifat; ç) ümumi təsnifat. Buraya yazılı-əşyalı və arxeoloji mənbələr daxildir. Bu təsnifat tiplərə, siniflərə, cinslərə, növlərə və daha xırda hallanmalara malikdir. Araşdırmada əsas məqsəd fayans istehsalında aparıcı istiqamətin inkişaf yollarına aydınlıq gətirmək, mənbə rolunu oynaya biləcək informasiyaların, materialların təhlilini düzgün vermək və yerli istehsalın mümkünlüyü yollarını araşdırmaqdır.

Metodoloji analizlər arxeoloji araşdırmalarda müxtəlif aspektlərdə «rəngarəng» məsələlərin həlli ilə həyata keçirilir. Burada əsas funksiya elmi-nəzəri problemləri dəqiq izah etməkdir [16]. Metodologiya fəlsəfi nəzəriyyə olaraq, üsulun dərkə və həqiqətin dəyişməsi amilinə əsaslanır [15]. Arxeoloqlar yaxşı bilirlər ki, onların tədqiqatları metodla nəticə arasında mövcud olan empirik səviyyədən çox asılıdır. Lakin ümumi metodların - oxşarlıq, modelləşdirmə, izahetmə həmçinin sübutayətirmə demək olar ki, tədqiqatçının istedadından və hissiyyatından asılıdır. Çox sayda arxeoloqlar işlədiyi mövzularda şəxsi tədqiqat metodologiyasını tərtib edə bilmədiyi üzündən, araşdırma birtərəfli istiqamətə yönəlir. Fikrin tərəfdarları XX tarixi əsrin 50-60-cı illərində istifadə olunan «emprik» təhlilə əsaslanıb, yalnız arxeoloji mənbələrə, onların təsviri, ilkin interpretasiyası tədqiqatın «qızıl» fondunu təşkil edirdi. Həmin qrupa mənsub olan araşdırıcılar çöl tədqiqatı məsələləri, arxeoloji qazıntı işlərinin xronoloji və ya mövcud abidələrin mənsub olduğu mədəniyyətin izahı ilə kifayətlənirdilər. XX tarixi əsrin 20-50-ci illərində tətbiq olunan sosioloji araşdırmalar, bu tip tədqiqatlarda demək olar ki, inkar edilir və bəzən bir çox hallarda bunlar sadəcə formalizə olunur. Məsələn, çox bəsit formada əşyaların

hazırlanması istifadə olunmuş xammalın təsviri ilə verilir. (Burada əşyanın, elmlərin inteqrasiyası və digər təsərrüfatlara mənsubluğu inkar olunur). Sonda tədqiqatçıların əksəriyyəti empirizmə, fenomenalizmə və pozitivizmə istiqamətlənməyə məcbur olur [17]. İkinci mərhələdə keçmiş cəmiyyətlərin təhlili məsələlərinə daha çox üstünlük verilir: a) empirik səviyyə-mənbələrin bilavasitə müşahidə olunması və analogiyalarla müqayisələr bazasında ən sadə interpretasiya (təfsir, şərh) və tarixi rekonstruksiya (bərpa); b) nəzəri səviyyə. İkinci mərhələdə nəzəri səviyyə əsasında tarixi interpretasiya və rekonstruksiya, keçmiş cəmiyyətlərin inkişaf qanunauyğunluqlarının aşkara çıxarılması, fərziyyələrin və nəzəri konsepsiyaların yaradılması irəli sürülür. Üçüncüdə əvvəlki 2 mərhələ materialları sintezləşdirilir və maddi istehsalın obyekt kimi arxeoloji mənbənin interpretasiyası da daxil olmaqla, tədqiq olunan cəmiyyətin ictimai-iqtisadi inkişaf səviyyəsi nəzərə alınmaqla arxeoloji mənbənin ikili təbiətinin vəhdəti əks olunur. Müasir mərhələdə (1980-2007) sistemləşdirmə və ümumi təhlilçilik əsasında qurulan tarixi və arxeoloji metodik mənbələrin iki başlıca qrupa ayrılmasını tələb edir: a). intuitiv; b)formal. İntuitiv qrup üçün metodoloji tipologiyanın tam təsdiq edilməməsi tipin qeyri təyinatlılığı, təsnifat sisteminin təsdiq olunmaması, terminalogiyada qeyri - dəqiqlik, intuisiyaya əsaslanmasının nəticələrinin təsdiqində mürəkkəbliliyin yaranması və başqaları bir o qədər xarakterik deyildir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, təsnifata intuitiv yanaşma hazırda arxeoloji tədqiqatlarda müvəffəqiyyətlə istifadə edilir. İntuitiv metodlarda olan çatışmazlığı statistik və riyazi üsullara əsaslanan formalizə xarakterli təsnifat qrupu yerinə yetirir. Bununla belə burada da intuitiv metodların təsnif əlamətləri mühüm rol oynayır.

Arxeoloji mənbələr bir tərəfdən maddi obyekt kimi çıxış edir, burada fakt təbii obyektivizmə əsaslanırsa, digərində insan cəmiyyətinin məhsulu olaraq onun subyektiv qanunlarına

tabedir. Yuxarıda verilənlərə əsaslanıb arxeoloji mənbələrin mərhələli təhlilini formalizə metodları əsasında istifadəsi məqsəduyğundur: a) empirik səviyyə (arxeoloji mənbələrin axtarılması, qazıntılar, laboratoriya işləri, əşya kateqoriyalarının müəyyənliyi); b) nəzəri səviyyə (arxeoloji materillərin öyrənilməsini reallaşdıran metodların seçilməsi, hazırlanması, tipologiyanın tərtibi, qədim cəmiyyətlərin qanunauyğunluqların təyini və s.).

XX tarixi əsrin 60-cı illərin sonlarında arxeologiya elmi tədqiqatçıların yeni nəzəri-metodoloji problemlərə marağı daha da artmış oldu. Arxeologiya elmində daha dərin təhlilli məsələlərə münasibətin formalaşması 50-60-cı illərin əvvəllərində mühüm və böyük nüfuza malik olan «emprizm» əks reaksiya vermək idi. Emprizm də həmin əsrin keçid fazasının və müasir mərhələnin ilk onilliyində (XX tarixi əsrin 20-50-ci illəri) hakim nəzəri-metodoloji nüfuza sahib olan mərhələli təkamül nəzəriyyəsini - «sosioloji» sxemin üstündə qurulmuşdu [3]. Təhlil olunan məsələlərin qoyuluşu arxeologiyada iki böyük həlledici faktorların yerinə yetirilməsini sürətləndirməyə əlverişli şərait yaratdı: a) emprizmin hakim olduğu elmi böhrandan çıxartmaq; b) təsadüfi elmlərin hissə-hissə metaetik funksiyasının yerinə yetirilməsi hüququnu qəbul etmək.

İndiki mərhələdə keçid fazasının (İkinci dünya müharibəsindən sonrakı dövr) arxeologiyasının digər elm sahələri ilə integrasiya məsələlərinin qəbulu ədəbiyyatda «rəva bilinmir» (V.B.Boqomolov, N.A.Tomilov), çünki digər elmlərlə qovuşma strategiya və taktiki məsələlərinin metodologiyasının hazırlanması problemlərin həllini daha yaxşı sürətləndirə bilər. [13] Bu səbəbdən tarixi həqiqətləri olduğu kimi qəbul etmək Azərbaycan arxeologiyasının məcburən müasir mərhələdə özünədərkli astanasına gətirib çıxarmışdır. Tarix elmində daha çox yazılı mənbələrə istinad olunduğundan, arxeologiyada isə metodoloji aspektin nisbətən

zəif inkişaf etməsini aşağıdakı məsələləri vacib bir problem kimi ortaya atmağı tələb edir: a) arxeoloji mənbələrin representativlik dərəcəsinin elmi izahına çalışma, onun tarixi-mədəni və qnoseoloji spesifikasiyasını açmaq; b) fənn və arxeoloji sahənin statusunu təyin etmək; c) arxeoloji tədqiqatların nisbiliyi və qarşılıqlı mərhələlər səviyyəsini dəqiqləşdirmək; ç) ümumtarix proseslər nəzəriyyəsinin və arxeologiyanın digər elmlərlə təmasda olması problemlərini aydınlaşdırmaq, nəzəri-metodoloji aspektin təhlil olunması representativ funksiyaları analiz etməyə və onun arxeoloji xarakterinin açılmasına münbit şərait yaradır. İndiki mərhələdə arxeoloji mənbələrin özünün ən yüksək həddə çatmasına, sistemli yanaşma çərçivəsi daxilində həyata keçirməyi ortaya atır. Doğrudan da yazılı sənədsiz faktlardan istifadə edilmədən qədimcəmiyyətlərin həyat tərzinin arxeoloji mənbələr əsasında dəqiq öyrənilməsini bərpa etmək mümkündür. Qədim əşya qalıqlarında təsərrüfat həyatı sahələri ilə məşğul olan bir sıra tədqiqatçıların təhlillərinə baxmayaraq, sosial-mənəvi dəyərlər kimi iri potensial informasiyalar saxlanmaqdadır. Elmi-nəzəri, metodoloji və arxeoloji mənbələrin «lokunarlığı» (L.S.Kleyn), hazırda tarixi-mədəniyyəti tam bərpa etməyə heç də maneçilik yaratmır.

Beləliklə, qədim insanların sosial-iqtisadi strukturu və mənəvi dünyasını tarixi elmlərdə bərpa etmək üçün fantastik-möcüzəli oyun nümayiş etdirmək lazım deyildir. Buna tamamilə elmi əsaslarla birbaşa yoxlanılmış hipotezlər vasitəsilə çatmaq mümkündür (L.P.Binford).

Informasiyalar yığımı hesab olunan arxeoloji mənbələri xarakterizə edərkən, onun qəti obyektivliyinə qarşı (S.A.Jebelev, İ.S.Kon) öz növbəsində elmi-nəzəri ədəbiyyatda deyildiyi kimi (L.S.Kleyn) eyni zamanda onun tendensioçuluğunun da inkişaf etdirmiş oluruq. Bir tərəfdən «tendensioçuluq» arxeologiyaya yaxşı imkan yaradırsa, digər tərəfdən həqiqi elmi izahı məsələlərə vaciblik xarakteri verir və

yazılı mənbələrin özüşahidlik prinsiplərini bir qədər çərçivəyə salır.

Metodoloji analizlərin obyektini hesab olunan ontoloji «prosesial» qanunauyğunluqlar həm də bu qanunların dərin-köklü izahını verir. Yuxarıda adları çəkilən qanunauyğunluqlar təbiətinə görə məntiqli olması ilə yanaşı, həmçinin məzmununa görə K.Hempelin tarixi anlayışlar haqqındakı ideyalarına sıx bağlıdır. Göstərilən arxeoloji mənbənin mədəni proseslərlə qarşılıqlı əlaqəsi fonunda onun dinamikasının bütöv açılmasını daha çox gerçəkləşdirir. Nəinki Şərqi, habelə dünyanın qədim ictimai-iqtisadi həyatında və bədii mədəniyyətində özünəməxsus təzahürün tamlığı kimi Şimali Azərbaycanın fayans əşyaları spesifikliyi haqqında problemlərin qoyulduğu onun xarakterini müəyyənləşdirir.

Mənbələr bir tərəfdən ənənəvi, başlıca olaraq ictimai-iqtisadi, dini ayin (pərəstiş, etiqad) incəsənətinin struktur funksional xüsusiyyətlərini dinamik surətdə aşkara çıxarır, digər tərəfdən isə qədim dövrün və bütövlükdə Orta çağların bədii mədəniyyətinin başlıca parametrlərini aydınlaşdırmağa imkan yaradır [20].

Problemin araşdırılmasına kompleks yanaşma hər bir bölgənin fayans məmulatının tədqiqi dərəcəsini, xronoloji dövrləşdirilməsini əks etdirən icmal mətnlərinin eyni strukturda olduğunu müəyyənləşdirmişdir. Bu isə ilkin tarixi, arxeoloji, kultüroloji və sənətsünəşliq nəticələrinə daha yaxın yanaşmaq imkanı yaratmışdır. Kütləvi materialın öyrənilməsi və işlənmə metodu özündə mütləq üç aspekti ehtiva edir. Birinci coğrafi aspektdir ki, bu da öz ifadəsini fayans məmulatı istehsalının əsas konsentrasiya ocaqlarının göstərilməsi şərti ilə, bölgələrini əks etdirən, tərtib olunmuş xəritələrdə tapmışdır. Coğrafi amillər fayans məmulatının müxtəlif şəraitlərdə aşkara çıxan funksional təyinatı üzərinə işıq salır: tapıntıların Şimali Azərbaycanda əksəriyyəti, yaşayış, dəfn, kurqan abidələrində və dini təyinatlı komplekslərdə cəmləşmişdir. İkinci isə

xronoloji aspektdir ki, məmulat haqqında stratifikasiyalasdırılmış (təbəqələşdirilmiş) materialın sütun halında təqdimatından ibarətdir (adi, sadə şüşə örtüklü saxsının aparıcı formalarının göstərilməsi şərti ilə). Nəzərdən keçirilən sütun arxeoloji mərhələlərin tarixinin müəyyənləşdirilməsi və yaxud əks etdirən araşdırmaların təcrübəsinə istinadlanmışdır. Bundan başqa sxem, vahid cədvələ daxil olunmuş ayrı-ayrı şəhər yerlərinin xırdalanmış stratigrafik sütunlarının nəzərə alınması şərti ilə tərtib edilmişdir. İllüstrasiyalasdırılmış sütunlar tipik materialı ehtiva edir və arxeoloji komplekslərin tarixlərini müəyyənləşdirilməsində, maddi-mənəvi mədəniyyət qalıqlarının xronoloji mərhələlərə bölünməsində fayansın mühüm əhəmiyyətini göstərir. Stratigrafik komplekslərin cəlb olunması ilə yaradılmış xronoloji qrupların müqayisəsi Şimali Azərbaycanda fayans məmulatının təkamül prosesinin dövrləşdirilməsi üçün əsas olmuş mərhələli fazaları müəyyənləşdirmiş və ümumdünya səciyyəli, analoji proseslərin lokal variantlarının dinamikasını ictimai, iqtisadi və mədəni tarix axarında izləmək imkanı yaratmışdır. Üçüncü təsnifatlı aspektdə material funksional prinsiplər əsasında bölünmüşdür. Müəyyən olunan prinsipə əsasən bir-birini asanlıqla (azad surətdə) əvəz edə bilən, təyinata görə yaxın olan əşyalar qrupu təqdim edilir: a) tamın iri kateqoriyalara bölünməsinin əsasında bədii sənətin müxtəlif növlərinə aid olan predmetlərin texnoloji keyfiyyətlərinin aşkara çıxarılmasının vahid prinsipi durur; b) Siniflər və yarımşiniflər bir-birini istisna edir; c) bir-birinə tabeçilik -bölünmə: kateqoriyalar, siniflər, yarımşiniflər, tiplər başlıca təsnifat vahidləri qismindədirlər. Belə yolla təşkil olunmuş material tarixi-ideoloji mühakimələrin, nəzəriyyələrin bazisinin yaradılması üçün zəruri olan genetik əlaqələrin açılmasına yardım edir. Bu arxeoloji mənbənin çeşidini üç əlamətlə səciyyələndirilir: a) maddilik-cismilik (predmetli konkretləşdirmə); b) sünilik (istehsal prosesinin nəticəsi); c) müəyyən mədəniyyətin meyarlar sistemində mədəni

normativlik. Son əlamət ayrılmış siniflərin tarixi əhəmiyyətini açıqlayır.

Elmi - sənətsünaslıq metodları məmulatın nəinki texnoloji xüsusiyyətlərinə görə, həm də bədii baxımdan ayrıntılı formalaşdırılmış əlamətləri üzrə siniflərdə birləşdirilməsini nəzərdə tutur. Kononik üslubu səciyyələndirən əlamətlərin bazasında aşağıdakılar durur: frontallıq, proporsiya normaları, etnoloji realizm, iyeratizm, zaman paralelləri, plastik xüsusiyyətlər, fəsadlılıq, qorelyef [şək.I. XXX.10.]; [şək.I.XXIII. 10]; [şək.I. XXX. 5.]; [şək.I.XXXVI. 14.]; [şək.I. XXXVIII.6]; [şək.I.XXXV.1,2]. barelyef və s. Gizli əsaslar üzrə keyfiyyət əlamətinin dərinləşdirilmiş təsnifatı, başqa cür deyilsə, tipologiyanın, plastikin və dilin, müxtəlif ənənə məktəbləri ilə bağlı olan bədii obrazlarının və maneralarının yozumunda genetik semantik-üslubi korrelyativ əlaqələrin aşkar olunmasını tələb edir. Bu mənada obyektlər fərdi keyfiyyətlərini, universallığını saxlayaraq, yəni əvəzolunmazlığını qoruyaraq tokonomik («takis» - quruluş, düzən, xətt, sıra; «nomos» - adət, qayda, qanun mənalarındadır) vahidlər kimi təzahür edir, yəni sənətsünaslıq tipologiyasının konkret bədii əsərləri timsalında olur. Arxeologiyada təsnifat və yaxud «eyni növdən olan predmetlərin toplanması» incəsənət əsərinin təkrarolunmaz xüsusiyyətini əks etdirmir. Bu həm də təkrarolunmazlıq bədiiliyin ən başlıca, dəyərli keyfiyyətləri ola bilər.

Texnika - texnologiya baxımından və təyinat cəhətdən müxtəlif olan Şimali Azərbaycanın fayans məmulatı funksional təsnifata daxil edilmişdir. Qarşılıqlı şəkildə təsadüf olunan əlamətlər [şək.I.XXX 1-5.];

[şək.I.XXXI. 1-8, 13.]; [şək.I.XXXII. 5, 15.]; [şək.I.XXXVIII. 1, 4.]; - məkanlılıq, emosionallıq [şək.I.XXX. 2-5.]; [şək.I. XXXIII. 2.]; [şək.I.XXXI. 1-14.]; [şək.I. XXXII. 2-11, 15.]; [şək.I. XXXIII. 1-4.], janrlılıq [şək.I.XXXIV. 7.]; [şək.I. XXXVI. 1-19.]; [şək.I. XXXVII. 1.]; [şək.I. XXXVIII. 1-6.]; [şək.I. XXXIX. 1.]; [şək.I. XL. 1.], qrotesklik (biçimsizlik), ekspressivlik kimi vahid üslubun təşəkkülündə «əlaqələrin», quruluşunun və sinfi ənənələrin birləşdirilməsinin (qoşulmasının), obrazlı təbiətini açığlayan keyfiyyətlər nəzərə alınmışdır.

Şimali Azərbaycanda istehsal olunmuş fayans əşyaların yazılı mənbələrdəki təsnifatı, dərəcə, sinif, tip və qrup şəcərələri əsasında təhlil olunacaqdır. Tipdə yazılı mənbələri tanımağın, təyini və təsnif etməyin xüsusiyyətləri açılacaq, sinifdə isə yazılı mənbənin qruplara bölünməsi təmin olunacaqdır. Qrup tipin yarım şöbəsidir. Burada tipoloji sinifli sistem ümumi yazılı mənbələr hesab edilir (II arxeoloji diaqram), yarımqruplarda isə nəşr olunmuş yazılı mənbələrin təhlili veriləcəkdir. Çeşidinə görə bölmədə fayansa aid olan mənbələrin texniki cəhətləri və yenidən istehsal olunması haqqında məsələlər həll ediləcək. Bunlar ikihissəlidir: a). əlyazma halında və ya nəşr olunmuş vəziyyətdə. b) əşyalardakı yazı nümunələrinin qeydə alınmasına kömək edirmi. Formaya görə bölmədə mənbənin əsl və ya surəti çıxarılmış, mənsəyinə görə, hissədə isə mənbələrə təyinat verilmişdir. Rəsmi və yaxud şəxsi sənədlər təhlil edilir. Təyinatına görə bölmədə mənbənin əlaqə vasitələri möhkəmləndirilir. Əhəmiyyətinə görə bölmədə mənbənin həcmi və ümumi xarakteri təhlil olunur. Çeşidinə görə mənbənin tematik əlaqələri göstərilir. Mənzərəsinə görə

isə mənbənin aktlaşdırılması və ədəbiyyat kimi istifadə olunması izah edilir.

Şimali Azərbaycanda Eneolit və Orta tarixi-arxeoloji əsrlərdə fayans istehsalının mümkünlüyünün xüsusiyyət istiqamətlərini, əsas amillərini, tip və ondan törənmiş yarım tiplərini, kompleks şəkildə vahid birləşmələri cəminin tam təhlilini təşkil edən intensivlik qovuşmasında axtarmaq məqsəduyğun hesab edilməlidir. Çünki tip abstraktların bir növüdür və çoxsaylı ardefaktların idealizasiyasının nəticəsindən irəli gəlir. Burada onların vahid, oxşar cəhətləri ilə yanaşı tipin amilləri də öz əksini tapır. Strukturuna görə tip obyektlərin eyni zamanda surəti sayılaraq kateqoriya həddlərindən kənara çıxmır (I.1, arxeoloji diaqram.), yəni, bir və ya bir neçə obyektin mahiyyətini və təyinatını əhatə edir. Tipin məzmununa gəldikdə isə bu, ümumi formalaşdırıcı əlamətlərin birliyi hesab edilir. Tipin ölçüləri, qədimliyi, ideyası, tip mədəniyyəti (arxetip), empirikliyi (empirik) tip şərti (ramotip) evidentliyi, qütblülüyü, baş tip, morfoloji tip, funksiyalı tip, subfunksionallılığı, ekstrapunksiyalılığı, arxeoloji tərəfli üslubu (stili), onun məzmunu, manerası, populyasiyası, fokusu (mədəni kompleksi), konfederasiyası (mədəni qrupu), mədəni fokusaltı çələngi, kompleks fokusaltı trafaretliyi və başqaları onun əhatə dairəsini təşkil edir. Bütün bunlar fayans əşyalarının yerli istehsalının, dövrünün, yayılmış ərazilərinin təhlilinə və inandırıcı faktların formalaşdırılmasına yaxşı şərait yaradır.

Fayans istehsalı haqqında olan mənbələr geniş və fəvqəladə surətdə çox müxtəlif təyin olunma kateqoriya xüsusiyyətlərinə malikdir. Mövcud mənbələrdən tələb

olunan səviyyədə istifadə etmək üçün imkan yarandıqca tədqiqat obyektini ilk növbədə ən əsas əlamətlərinə görə təsnif edilmişdir. Mənbələr texnikaya və yenidən istehsal üsuluna əsasən təsnif edilərək ilk növbədə əlyazma və nəşr olunmaya, əşya üzərində yazıların mümkünlüyünə, görünüşünə görə aktlı və ədəbiyyatın vacibliyinə, formasına gəldikdə əsli və ya müxtəlif surət çıxarma xüsusiyyətlərinin mövcudluğuna, mənşəyinə görə rəsmi və şəxsi sənədlər olmasına, təyinatına, əhəmiyyətinə, həcmində, ümumi xarakterinə və məzmununa diqqət yetirilmişdir. Ümumiyyətlə, fayansdan bəhs edən mənbələrdə bu və ya digər xüsusiyyətlərə nisbətən tematik (məzmununa görə) və görünüş (aktlaşdırılmış və ya ədəbiyyat kimi istifadə edilmiş) əlamətlərə daha çox diqqət verilmişdir. Akt mənbələri bilavasitə tarixi faktların mövcudluğunu, ədəbiyyat əlamətləri isə bu faktların həyatda əks olunmasının gerçəkliyini göstərir.

Ümumi xarakterlərlə yanaşı tarixi-yazılı mənbələr özünəməxsus, xüsusi yerlərdən birini tutur. Bunları aşağıdakı şəkildə təsnif etmək mümkündür: a). epigraflıq mənbələr: əşya üzərində yazı təsvirinin mövcudluğu; b).antik müəlliflərin əsərləri; c)Orta əsr müəlliflərinin əsərləri; ç) epistolary mənbələr; d). ədəbi əsərlər; e). memuarlar (II.2, arxeoloji diaqram).

Təhlil olunacaq fayans nümunələrinin əsasını və kökünü açıqlayan yazılı mənbələr analiz edilmə baxımından üç hissəyə bölünür: a) ümumi; b) nəzəri; c) tətbiqi. Hissələrin özləri çox sayda xırda çeşidlərə ayrılır ki, bu da yerli və ya «gətirilmə» fayans əşyalarının mövcudluğu üçün təkzib olunmaz faktların üzə çıxarılmasına xüsusi şərait yaradır. Ümumi xarakterli

qruplar şəcərəsinə daxil olan yazılı mənbələri Antik və Orta tarixi-arxeoloji əsr müəlliflərinin əsərləri, salnamələr və xronoqraflar, dastanlar, nağıllar, deyimlər, səyyah qeydləri, memuarlar, tərcümeyi-hallar, publisistika, ümumi və yaxud xüsusi ədəbiyyat nümunələri daxildir. Antik müəlliflərin yazılı mənbə olan əsərlərinin bir çoxu Şimali Azərbaycanın fayans ustaları üçün xüsusi əhəmiyyətə malik olmuşdur. Saxsı, şüşə, metal və fayans nümunələrinin tərkib xüsusiyyətləri, komponentlərin bir-biri ilə sıx əlaqə amilləri burada daha yüksək səviyyədə işıqlandırılır (II.2, arxeoloji diaqram).

Tədqiq olunacaq fayans ardefaktı, yazılı mənbələrin bir qolu olaraq fəaliyyət zamanı xüsusi əsərlər qrupuna və Orta əsr müəlliflərinin yazılarına ayrılır. Öz növbəsində Orta əsr müəlliflərin əsərləri xarakterinə görə iki yeni yarımqrupa bölünür: I. a) mədəni-fəlsəfi. b) mədəni-siyasi; II. a) dini-siyasi. b) iqtisadi-siyasi (II.3, arxeoloji diaqram).

Tədqiqat zamanı yerli fayans əşyaları istehsalının varlığını əsaslandırmaq üçün xarici və ölkədaxili mənbələrdən başqa məhəlli, xronoloji və yerli tarixi qaynaqlardan geniş istifadə olunmuşdur. Xarici və ölkədaxili mənbələr qrupu Antik, ilk Orta əsrlər, yetkin Orta əsrlər, son Orta əsrlər və müasir mərhələdə dünyada təhlil olunan elmi ədəbiyyatı əhatə edirsə, məhəlli və xronoloji əlamətlər bölməsində isə ayrı-ayrı dövlətlərin tarixi və coğrafi ərazilərinin problemləri çərçivəsində verilir. Yerli tarixi mənbələr bölməsində isə xarici və daxili istinadların quruluşu yenidən təkrar olunur. Əgər birinci bölmədə faktlar çox müəmmalı, bilavasitə və yaxud epizodik formadan təxəyyüüllü-məntiqli əsaslarla verilsə, üçüncü bölmədə bilavasitə-əsaslandırılmış və

süzgəcdən keçirilmiş halda təhlil olunur (II.4, arxeoloji diaqram). Təhlil zamanı burada dörd müstəqil qruplardan: yardımçı, primitiv, hissəli və ümumi təsnifat formalarından istifadə edilir (II.5, arxeoloji diaqram). Yerli fayans istehsalına aid verilmiş bilavasitə faktlar araşdırılarkən tarixi mənbələrin və ədəbiyyat tiplərinin təsnifatında tarixi ənənələrə, qərarlaşmış ənənələrə, keçmişin qalıqlarına, insan fəaliyyətinə, tarixi problemlərin bilavasitə şahidlərinə, metal sikkələrə, memarlıq abidələrə və məişət əşyalarına daha çox üstünlük verilir (II.6, arxeoloji diaqram).

Araşdırmada fayans nümunələrinin mənimsənilməsi, istifadə olunması, əfsanəyə çevrilməsi, ondan ruhun varlığı, istehsalı və ticarət işi haqqında məlumat verən mənbələrin tip şəcərəsində maddi və mənəvi mədəniyyətin doqquz müstəqil bölməsi iştirak edir: a) yazılı mənbələr; b) texnika tarixi mənbələr; c) antropoloji materiallar; ç) arxeoloji mənbələr; d) etnoloji mənbələr; e) coğrafi mühitin dəyişməsi və mənbələri; ə) folklor; f) linqvistika; g) əşya mənbələri; abidələri (II.7, arxeoloji diaqram).

Fayans nümunələri haqqında yazılı mənbələrin cinsi dedikdə əsasən narrotiv çeşidlər nəzərdə tutulur. Bu tip mənbələr informasiya tutumuna görə iki qrupa ayrılı bilər: birinciyə: mənbənin tarixi, xronikaları, siyahıları, salnamə memuarlar, pamfletlər, tərcümeyi-hal, ilahilərə müraciət, risalələr (traktatlar). həmçinin elmi pisdələr, bədii-dini ədəbiyyat və dini-fəlsəfi əsərlər daxildir. İkinciyə isə haqqında bəhs olunan sənədin yalnız əslinin daxil edilməsi məqsəduyğun hesab olunmuşdur (II.8, arxeoloji diaqram).

Yerli saxsı-fayans istehsalının xüsusiyyətləri və inkişaf istiqamətləri Şimali Azərbaycanın xalq yaradıcılığında öz əksini daha yaxşı tapır. Burada elə bir sahə yoxdur ki, «hikmət gilindən» hazırlanmış əşyalardan bəhs olunmasın. Əmək və mərasim nəğmələrində, atalar sözləri və məsələlərində, tapmacalarda, nağıllarda, bayatılarda, mahnılarda, dastanlar kimi iri şaxəli yaradıcılıq sahələrində fayans əşyaları, onların hazırlanması, bişirilməsi, funksiyaları, rolu və estetik zövqün aliliyi lakonik dildə yüksək səviyyədə şərh edilir (II.9, arxeoloji diaqram).

Xalq haqqında məlumat, yayılma əraziləri, həyat tərz, məşğuliyyəti, mədəniyyəti, adətləri, inancları, əhalinin yayılması, xronikalar, salnamələr, əşya siyahısı, səyyahların verdikləri məlumat, arxiv sənədləri, epistolayar mənbələr, memuarlar, təsviri materiallar, yaşayış yerlərinin qeydiyyatı, qrafik əsərlər, şəkillər, relyeflər, bəryeflər, heykəltəraşlıq örnəkləri, xırda plastik nümunələr, yer adların təsvir stili, əşyanın istehsal vaxtı, çoxsaylı xırda qruplar şəklində maddi - mədəni mədəniyyət cizgilərini özündə birləşdirən etnoloji mənbələr, arxeoloji tədqiqat işlərinin tarixi gerçəkliyə doğru istiqamət götürməsinə təminatlı şərait yaratmaqda yardımçılığını əsirgəmir (II.10, arxeoloji diaqram).

Mənbələrin tam həcmdə təhlili zamanı üç ardıcıl pillədən ibarət olması qeydə alınmışdır: a) natamam (xarici) tənqid mərhələsi; b) ali (daxili) tənqid mərhələsi; c) sonuncu mərhələ. Birinci mərhələdə mənbələri texnoloji, mətn, linqvistik qruplara ayırmaq mümkün olur. Əsillilik hissəsindən sonra ekspertizadan keçən mətnin saxlama vəziyyəti və əsl olması yoxlanılır, növbəti

gedişdə özgə dildən yerli dilə tərcümə, yaxud da qədim dildən müasir dilə çevrilməsi dəqiqləşdirilir. İkinci qrupda mənbənin tarixi, kommunikasiyası və məzmunu təhlil olunur. Burada məlumata uyğunluq, paleotarixşünaslığa və folklora yaxınlığı müəyyən olunur, sonra isə mənbənin obyektivliyi bütövlüyü təyin edilir. Birinci qrup natamam (xarici) tənqid və maddi-mədəniyyət tarixinə qovuşur. İkinci ali (daxili) tənqiddə isə tarix vətəndaşlıq tarixi ilə birləşir.

Arxeoloji mənbələrin tənqidi, obyektiv bərpa, deskriptiv arxeologiya, arxeoloji hermenevtika, təkamül, tipologiya və arxeoloji mənbələrin məzmun tənqidi bölmələri ilə birlikdə: tarix, vətəndaşlıq tarixi kimi böyük bir sahə ilə birləşir. Mənbələrin daxili tənqidi bu və ya digər problemlər üçün lazım olan materialların toplanmasına yardım edir. Məsələn, burada mətnin məxsusluğu və yaxud da kimin olduğu öyrənilir, mətnin redaktə olunması, ilkin və yaxud sonrakı variant olması, məzmunun vaxt təyini, müəllifi, yazılma yeri, məqsəd və təyinatı dəqiqləşdirilir. Mənbələrin xarici tənqidi çətin və çoxpilləlidir. Mənbələrin daxili tənqidi hissəsində dövr, müəllifin şəxsiyyəti, dünyagörüşü, siyasi istiqaməti, sinfi məxsusluğu, peşəkar hazırlığı, məlumatın dəqiqliyi, faktların saxtalaşdırılması, birinci və ikinci dərəcəli mənbəyə məxsusluğu, mənbədə sözlərin müxtəlif xronoloji təyini və başqa məsələlər sintez olunur. Sonuncu mərhələdə xarici və daxili tənqidin sintezi üzə çıxır: burada mənbələrin çeşidli əlaqələri, onların dərəcələri və əsaslılığı ön plana keçir (II.11, arxeoloji diaqram).

Monumental arxeoloji mənbələrin şəraitə uyğun olaraq təşəkkülünün təsnifatı məsələlərinə

yanlışda qeyd edilməlidir ki, yuxarıdan aşağı «sakitləşmiş», «basdırılmış», «tikilmiş» və «daxil olmuş» əlamətlər bildirilsə, soldan sağa olan «qəza», «xüsusi qoyulmuş», «normal tökülmə», «anormal tökülmə» ifadələri ilə bilavasitə mənbənin vəziyyəti aydınlaşdırılır. Təsnifatda verilən səkkiz istiqamətli bölmə demək olar ki, insanın bütün yaşayış tərz, şəraiti, sənəti, istifadə etdiyi əşyalar və digər inkişaf xüsusiyyətləri təsvir olunur (II.12, arxeoloji diaqram).

Arxeoloji mənbələrin təsnifatının digər bir çeşidi «normativlik» adlanır. Bu təsnifat iki hissədən ibarətdir: a) pozitiv; b) neqativ. Hər ikisində beş xüsusi əlamət təyin edilmişdir. Pozitivlik hissəsində xammal, emal, yarımfabrikat, hazır əşya və işlənmiş əşya təyinatı göstərilirsə, neqativdə bunun tam əksi verilir. Burada boş, faydasız süxurlar, şlak, çıxar, istehsal tullantıları və əşyanın tətbiqi izlərinin hallandırması müəyyən olunur (II.13, arxeoloji diaqram).

Tarixi və yazılı informasiyaya nisbətən arxeoloji mənbə daha uzunömürlüdür. Bu mənbənin əlamətlərinə, tipinə, qrupuna, sinfinə, yarımqruplarına və çeşidinə Şimali Azərbaycanın yer təkində paleolit tarixi-arxeoloji dövrlərdən tutmuş. XVIII əsrə qədər bütün yaşayış məntəqələrində asanlıqla rast gəlmək mümkündür. Fayansa aid olan yazılı və arxeoloji mənbələr nisbətən azlıq təşkil etsə də, çox qiymətlidir. Fayans nümunələrinin bütün sahələrini əhatə edən əşya və yazılı mənbələrə üç istiqamətdə yanaşmaq düzgün hesab edilməlidir: a) mənbələrin çeşidli; b) abidə; c) ardefakt.

Birinci istiqamət, yəni arxeoloji mənbədən (fayans) dörd kiçik qrup ayrılır: birinci kiçik qrupa arxeoloji obyekt materialı, ikinci kiçik qrupa qədimdən qalmış material daxildir. Üçüncü kiçik qrup üç yeni sahəyə ayrılır: a) arxeoloji qalıq, b) arxeoloji abidə, c) arxeoloji

tapıntı; dördüncü kiçik qrup isə iki sahəyə ayrılır: a) birinci arxeoloji eksponat, b) arxeoloji mənbə. İkinci istiqamət - yəni abidə heç bir xırda qrupa ayrılmır. Üçüncü istiqamətdə – ardefaktdabirləşən sahələr müxtəlif olsa da fayans əşyalarının təhlili üçün çox vacib və tutarlı faktlar verir. Ardefakt özü üç böyük qrupun birliyindən formalaşır: a) abidələr, b) ardefakt və c) ardefakt olmayan materiallar. Ardefakt olmayan qrup isə üç xırda qrupa bölünür: a) menefakt, b) naturafakt, c) manufakt. Bu xırda - birinci qrupdakı abidələr, yəni - tullantı bir neçə hazırlıq mərhələ, dövr keçəndən sonra da əhəmiyyətini itirmir. İkinci qrupdakı ardefakt olmayan material, kiçik qrup üç daha xırda sahəyə parçalanır: a) ərzaq tullantısı, b) bitki, göyərti tullantısı, c) xammal mənbəyi. Üçüncü iri qrup da öz növbəsində üç xırda qrupa ayrılır. Menefaktdakı mərhələdə sənətkar öncə əşya üçün hazırlıq fikrinə düşür. Sonra bilik, təcrübə əldə edir və sonda ideya üçün meydan yaranır. Naturfakt mərhələsində təbiət amili ortaya çıxır. Manufaktda əl işi, əllə görülən faktlar araşdırılır (II.14, arxeoloji diaqram).

Keçid fazasının müasir dövrü, yəni XX tarixi əsrin 70-90-cı illərindən başlayaraq arxeologiya elminin metodoloji problemləri özünə daha çox mütəxəssislərin diqqətini cəlb etməyə başlayır.

Terminoloji dolaşıqlıq mütəxəssislər arasında çox böyük elmi mübahisələrə səbəb olmuşdur. Bizə görə, Y.D.Qrajdannikovun, A.F.Felingerin və Y.P.Xolyuşkinin [4] metod-modeli müasir dövr arxeologiya elmi üçün daha aktualdır (II.15, arxeoloji diaqram). Çünki, bu tədqiqat modeli adi saxsı şüşə və fayans nümunələri istehsalının mümkünlüyünü məntiqi-psixoloji və sosial-ictimai amillərə əsaslanaraq onun yerli istehsalı, yeni təkzibolunmaz tarixi faktların meydana gəlməsinə yəni tarixşünaslıq elminin imkanlarını daha da genişləndirməyə yardım edir.

III FƏSİL

FAYANS İSTEHSALI MƏSƏLƏLƏRİNİN TARİXŞÜNASLIQ ELMİNDƏ TƏSNİFİ VƏ METODOLOGİYASI

İnsanlar hələ çox qədim zamanlardan başlayaraq maddi-mənəvi mədəniyyət qalıqlarını dəyərləndirmək üçün mənbələrin öyrənilməsinə təşəbbüs göstərmişlər. Məqsəd mənbələrin mötəbərlik dərəcəsini müəyyənləşdirmək və onları düzgün xarakterizə etmək olmuşdur. Şimali Azərbaycanda [1] fayans istehsalı haqqında mənbəşünaslıq, tarixşünaslıq, numizmatik, epigrafik [72] ədəbiyyatının inkişaf tarixini aşağıdakı dövrlərə bölmək olar: I. 1. Qədim əfsanələr, əsəirlər, rəvayətlər; II. 1. Antik tarixi-arxeoloji dövr tarixi mənbələri (e.ə. IV- e.III tarixi arxeoloji ə.), II. 2. Alban-Sasani dövrü (IV-VIII tarixi-arxeoloji ə.) tarixşünaslığı; III. 1. Ərəb dövrü tarixşünaslığı (VIII-XI tarixi-arxeoloji ə.), III.2. Atabəylər dövrü tarixşünaslığı (XII tarixi-arxeoloji ə.); IV. 1. Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu dövlətləri dövrünün tarixşünaslığı (XV tarixi-arxeoloji ə.), IV.2. Azərbaycanın Səfəvilər dövrü tarixşünaslığı (XVI-XVII tarixi-arxeoloji ə.); V.1. Azərbaycan XVIII əsr tarixi-arxeoloji dövrünün tarixşünaslığı, V.2. Azərbaycanın XIX əsr tarixşünaslığı; VI.1. XX tarixi və XXI əsrin ilk əvvəlinin tarixşünaslığı.

İlk dövrün, birinci fazasının ən qədim zamanlardan 1859-cu ilə qədərki müddəti öz növbəsində üç böyük mərhələyə ayırmaq mümkündür: a) ən qədim zamanlardan Tunc dövrü daxil olmaqla; b) antik (e.ə. IV – e. III tarixi-arxeoloji ə.); c) ilk Orta əsrlər (IV-VIII tarixi-arxeoloji ə.).

Fayans istehsalı haqqında qədim mənbələrdə məlumat çox cüzi və fragmentar xarakter daşıyır. Yeni eradan əvvəl III minilliyə aid olan «Enki və kainat» adlı Şümer poemasını tədqiq edən S.N.Kramer yazırdı ki, poemada bütövlükdə Enki Allah, sərkərdə, qəhrəman və ya toxa, kərpiç ağac gil, üçün sümükdən düzəldilmiş qəlibi kəşf edən, evlərin tikintisini,

pəyənin arxacı tikən, dulusçu, cütçü, həmçinin «texniki» nailiyyətlərin yaradıcısı kimi vəsf edilir [100].

Sasanilər dövründə isə sənətkarlıq işləri haqqında az-çox fərqli informasiya almaq üçün, fəlsəfi və tarixi-ədəbi mənbə «Avesta»ya müraciət etmək məqsədüyükün hesab olunur [79-78,79]. Şərq xalqlarının ən qədim maddi-mənəvi abidəsi və o dövrdəki insanın demək olar ki, bütün sosial-iqtisadi və mənəvi görüşlərini özündə əks etdirən «Avesta» XIII-XIV tarixi-arxeoloji əsrlərdə kadifikasiya olunmuşdur [135. s.6]. Mənbədə həmin dövrdə məhsuldar qüvvələrin və istehsal vasitələrin vəziyyətini obrazlı şəkildə təsvir olunur. «Avesta»nın, «Yaşta» adlanan fəslinin on altı, on yeddi və on doqquzuncu yarım bölmələri mövcud cəmiyyətin strukturu daxil olmaqla məşğulluq çeşidlərinə görə dörd iri qrupa ayrılır. Həmin bölgüyə əsasən, sənətkarlar dördüncü qrupa daxil edilərək, aqrotəsərrüfat işləri ilə məşğul olanlardan sonra gəlmişlər [105. s.78, 79].

Əhbar Abid ibn Səriyyə əl-Curhuminin 661-680-ci illərdə qələmə aldığı əlyazması İslam dininə qədərki bütöv Azərbaycan və onun əhalisi haqqında ən qədim mənbə hesab olunur [57. s.5].

Eneolit və Orta tarixi-arxeoloji əsrlərdə [4] texniki-texnoloji amillərin inkişaf qanunauyğunluqlarını təhlil etməklə Şimali Azərbaycan şəhərlərində fayans məlumatının təkrar istehsalının mərhələli inkişafı haqqında daha dəyərli məlumat əldə etmək mümkündür. Verilən sorğu-məlumatda inşaat texnikası, metal və şüşə istehsalının inkişaf problemləri əksini tapır. Həmçinin fayans məmulatının istehsalı haqqında ayrı-ayrı xırda tarixi epizodik faktlara Antik müəlliflərin əsərlərində rast gəlinir [69]. Şərq xalqlarının sitayiş obyektı olan ağ gil yataqları və faydalı qazıntılar haqqında Orta tarixi-arxeoloji əsr müəlliflərinin mühüm məlumat xarakterli faktları az deyildir [65]. Alban tarixçisi yazır ki, «dulusçular bu gil və

minerallardan şahlar üçün nəzərdə tutulmuş müxtəlif bahalı qablar hazırlayırdılar» [117. s.23]. Çox güman ki, «Alban tarixi»nin müəllifi Moisey Kalankaytuklu (VII ə.) «bahalı şah qabları» yazmaqla məhz fayans məmulatını nəzərdə tutmuş.

Tarixi-arxeoloji ədəbiyyatda feodalizm cəmiyyətini «yüksəliş mərhələsi» və ideologiyanın xüsusi çəkisinin artımı dövrü kimi təhlil olunur [66. s.7]. Bu mərhələdə bütün Şərq dünyasında olduğu kimi Şimali Azərbaycan şəhərlərində də məhsuldar qüvvələrin, o cümlədən sənətkarlığın da yüksələn sürətlə inkişafı müşahidə olunur.

Məlumdur ki, qəhrəmanlıq dastanlarının aparıcı mövzusu igidlik və Vətəni düşmənlərdən müdafiə məsələləri təşkil etməlidir. Bu baxımdan Oğuz qəhrəmanlıq eposu «Kitabi - Dədə Qorqud» [96] xüsusilə qiymətli və əvəzolunmaz mənbə sayılır. Xalq eposu özünün əsas ambivalentliyi ilə seçilir. Məlumdur ki, Orta əsr adamı üçün dünya ikicəhətli və ikili xarakterə malik olmuşdur. Əşyalar insanı konsentrik halqalar şəklində əhatə edirdi. Bu aləmdə məişət əşyaları insan həyatında paltardan sonra ikinci yerdə dururdu. Qəhrəmanlıq eposunun tərtibçiləri də xalqına və dövrünə xidmət edən simalar olmuşlar. Maraqlıdır ki, mənbədə dövrün tərkibcə mürəkkəb istehsal sahəsi sayılan saxsı məmulatının, o cümlədən fayans nümunələrin tərkibi və hazırlandığı xammal haqqında da bilərəkdən məlumat şərq edilir. Məsələn, dastanda qeyd olunur ki, «daş un kimi yerə səpələndi» [97. s.16]. Kimyəvi araşdırmalardan məlumdur ki, minerallar ailəsinə daxil olan kvars qumu təbiətdə iki başlıca növə malikdir: a) qranit-damar tipli, b) massiv çay tipli. Texniki-texnoloji baxımından fayans istehsalı üçün çay mənşəli ikinci kvarsit qiymətli xammal hesab olunur. Çay mənşəli kvars qumu istehsal zamanı daha yaxşı formalanır və əşyaların yandırılması müddətində çay mənşəli kvars qumundan hazırlanmış fayans nümunələri daha az deformasiyaya məruz qala bilir. Damarlı yəni birinci kvarsitə nisbi dərinlikdə olan (bəzən 2 m-ə yaxın)

qranit daş süxurlarında rast gəlinir [45. s.37, 86]. Bu tip kvarts qumu təmiz və şəffaf olub, əsasən eynicinsli struktur hissəciklərdən ibarətdir. Yandırma əməliyyatı zamanı damarlı kvarts qumdan hazırlanmış məmulat ikinciyə nisbətən daha az deformasiyaya uğrayır. Düşünmək olar ki, Oğuzlar fayans kimi kövrək və dövrünə görə nisbətən mürəkkəb texnoloji istehsal proseslərində təmiz, damarlı qumdan istifadə etmişlər. Mənbədə qeyd olunduğu kimi, onlar «daşı gilə çevirməyi bacarırdılar». Adı çəkilən tarixi mənbədə iqtisadi fikirlər mənavi irslə tam vəhdət təşkil edir. Güman olunur ki, onlar yerli saxsı-fayans istehsalının yenidən bərpası üçün möhkəm zəmin hazırlamışlar. Təəssüf ki, tədqiq üçün yalnız cüzi miqdarda iqtisadi xarakterli epizodik məlumat gəlib çatmışdır. Bu tip məlumatlara ən çox Şimali Azərbaycan ərazisində yayılmış dastanlarda, fəlsəfi risalələrdə, miflərdə, xalq nağıllarında, aforizmlərdə, atalar sözlərində, tapmacalarda, əmək və mərasim nəğmələrində rast gəlinir.

Şimali Azərbaycan tarixi üçün türk xalqları dastanları xüsusi maraq kəsb edir. Mənşəyinə görə bu dastanlar iki qrupa ayrılır: a). İslam dininə qədərki (VII ə.); b). İslam dini dövrü (VII ə. sonra). Birinci qrupa «Əfrasiyab» (e.ə. III ə.), «Şu» (e.ə II ə.), «Hun» (e.ə. III-II ə.), «Göy türk» (Boz qurd dastanı, Arkaşadi), «Oğuz», «Uyğur» (VIII-IX ə.) dastanları daxildir. Hazırda bu xalq mənbələrinin informasiya tutumunun və universallığının əhəmiyyətini qiymətləndirməmək qeyri - mümkündür. Mənbələrdə subyektiv xüsusiyyətlərlə obyektiv qanunauyğunluqlar spesifik vəhdət təşkil edirlər.

Əgər Muğ dini (atəşpərəstlik zərdüştilik) [80], zarvanizm, manixeyçilik, məzdəkizm kimi cərəyanların nümayəndələri Orta tarixi-arxeoloji əsr mənbələrinin yaradılmasında irəliyə doğru böyük addım atıblarsa, saxsı-fayans və şüşə məmulatı istehsalı ilə məşğul olan sənətkarlar bütün bunları istehsal etdikləri arxeoloji mənbələrdə əks etdirmişlər. Hazırda fiziki-kimyəvi və digər elmlərin köməyi sayəsində aşkar edilmiş

arxeoloji nümunələr yazılı mənbələrin verdiyi informasiyalarını təsdiq etmək qabiliyyətindədir.

İctimai münasibətlərin mürəkkəbliyi və rəngarəngliyi ilə xarakterizə olunan sosial-iqtisadi şərait, tarixi-arxeoloji mənbələrin formalaşması və inkişafı prosesinə öz təsirini göstərə bilmişdir. VII-X tarixi-arxeoloji əsr qaynaqları İslam dininə qədərki dövrün mənbələrindən daha çox zəngindir. Belə tipli mənbələr sırasına xristianlığın yeni cərəyanları monofizitizm [50], pavlikançılıq [16] məzdəkizm və şüübizm daxil edilə bilər [18]. Aparılmış təhlillər göstərdi ki, bütün mərhələlərdə mövcud olmuş müxalif cərəyanlar hakim dini ideologiyaya qarşı mübarizə aparmışlar [29]. Hürremilik, mütəzilizm, animizm, və ismaililik [30] İslam dini pərdəsi arxasında çıxış etsələr də, bu və ya digər formada dinin əsas istiqamətlərini inkar edirdilər. Cərəyanların bu ziddiyyətli taktiki gedişləri Şimali Azərbaycanda rəşadət düşüncəsinin inkişafı üçün nisbi əlverişli şərait yaratmağa yardım etmiş oldu.

İslam dininin əhatə dairəsinin genişlənməsi və getdikcə möhkəmlənməsi, eyni zamanda, Şimali Azərbaycanda texniki və texnoloji yeniliklərin yayılmasına daha da təkan vermiş oldu. Həmin dövrdə sənətkarların demək olar ki, sərbəst olması saxsı-fayans məmulatının təkrar kütləvi istehsalının inkişafına müsbət təsir göstərdi [58].

Dünyanın universal və son mədəni abidələrindən sayılan «Qurani - Kərim»də ən ali varlıq sayılan insanın gil-torpaq esensiyasından yarandığı üçün müqəddəs hesab olunur [21. s.105]. «Feodalizmin yüksəlişi» mərhələsinin başlanğıcında Şimali Azərbaycandan olan alim - sənətkarlar Orta tarixi-arxeoloji əsr dünya sivilizasiyalarının, ilk növbədə Şərqi mədəniyyətinin inkişafında böyük rol oynamışlar. Onların sırasında Əbül Abbas ibn Fərruxu (754-cü ildə vəfat etmişdir), Əbdüləziz Həsənoğlunu, Məkki Əhmədoğlunu, Abdulla Əbdülməlikoğlunu, Dovdağı və başqalarını qeyd etməmək mümkün deyildir. Həmçinin Mədinə şəhərində yaşamış

azərbaycanlı sənətkar, şair-alimlər: Əbu Məhəmməd ibn Bəşşər, Musa Şəhvət İsmayıl ibn Yasar, Əbül Abbas əl-Əma haqqında ibn Kutaybanin «Kitabi Əş Şer və şüarə» əsərində geniş məlumat verilir. Əbül Fərəc İsfahani özünün «Kitabi əl-ağani» əsərində yazır ki, VIII tarixi-arxeoloji əsrin 30-cu illərində poeziya və elm sahəsində Mədinədə yaşayan Əbu Məhəmməd ibn Bəşşər və Musa Şəhvətin tayı bərabəri yox idi. X tarixi-arxeoloji əsrdə yaşamış Əbu Abdulla əl-Marağeyi əl Müqəddəsi əsərlərində saxsı ustaların və zərgərlərin gözəl insanı xarakteristikasının təhlilini vermişlər. [59. s.27].

VII-VIII tarixi-arxeoloji əsrlərə aid ikinci türk dastanlar qrupu daxil olmaqla Sibirdəki Orxon-Yenisey abidələri Şimali Azərbaycandakı arxeoloji tədqiqatlarda hələ də öz yerini tapmamışdır. Bu nadir fəvqəlbəşər abidə üç kitabdan ibarətdir. İlk kitab 720-ci ildə şah Rek Türkün vəziri Bilgə Xaqan tərəfindən qələmə alınmış, 732-ci ildə «Gültəkin kitabəsi» adı ilə tanınan bu mənəvi abidə türk xalqlarının həyat tərzı və məşğuliyyəti haqqında zəngin material mənbəyi sayılır. Orta tarixi-arxeoloji əsrlərə aid digər türkdilli mənbələr «Fal» (VIII-IX ə.) və Mahmud Qoliqazinin «Divani lüğəti ət-türk»ü əsərini misal göstərmək yerinə düşərdi. (1072 - 1074). Balsaqunlunun türk xalqları içərisində ilk poeması olan «Kutadqu bilik» (1069) əsəri X–XI tarixi-arxeoloji əsrlərdə yaranmış tarixi mənbə boşluğunu demək olar ki qismən doldura bilmişdir. «Kutadqu bilik» 85 bölmədən və 6520 beytdən ibarətdir. Burada bahar fəslı ulduzlar, kainat, elm, bilik, məişət, sənətkarlıq və məşğulluq geniş təənnüm olunur. Çox güman ki, Nizami Gəncəvi «Xəmsə»də yuxarıda sadalanan mənbələrdəki çoxşaxəli motivlərdən səmərəli istifadə edə bilmişdir [23. s.27].

İslam dininin dünyəviləşməsi bərqərar olandan sonra, VIII-IX tarixi-arxeoloji əsrlərdən başlayaraq müxtəlif ölkələrdən olan tarixçilər, missionerlər, təbiətşünaslar tədricən xilafət və əcəm ölkələri, o cümlədən Azərbaycan ilə əlaqələri

bərpa etməyə səy göstərməyə başlayırlar. Onların içərisində ən çox ərəblər və iranlı türklər - azərbaycanlılar seçilirdilər [89]. Alim-səyyahlar ilk növbədə Şimali Azərbaycanın siyasi və iqtisadi quruluşunu öyrənməyə başlayırlar. İyirmiye qədər əsərin müəllifi, kimyaçı-alim Əbu Bəkr ibn Zəkəriyyə ər-Razinin saxsı - fayans istehsalı üçün xarakterik olan kimyəvi proseslərin öyrənməsi böyük maraq doğurur. Bu əsərlərdən ən qiymətli – «On iki risalə» toplusu, «Sirlər kitabı» və «Sirlərin sirri kitabı»dır. Ər-Razi kimyəvi məhlulları bitki, heyvan və törəmə mineral mənşəli zümrəyə daxil etməklə dörd kateqoriyaya bölür. Onun fikrincə, o dövrdə fayans istehsalında törəmə və mineral məhlullardan daha çox istifadə olunurdu. Xarakterinə görə mineral məhlullar çoxşaxəlilər qrupuna daxil olaraq altı yerə bölünür: a) alqaqollar; b) cisimlər; c) daşlar; ç) kuporoslar; d) borakslar; e) duzlar. Məhz bu altı mineralın qarışığından fayans məmulatı əldə olunur ki, onların istehsalı Şimali Azərbaycanda hələ qədim dövrlərdən mövcud olmuşdur. Təssüf ki, ər-Razi əsərlərində dövrünün metal və mineral gillərin texnologiyası haqqında daha ətraflı məlumat verə bilməmişdir. Beşinci fəsildə «qurğuşun, qalay», «şüşə və duzların» üç müxtəlif kolsinasiyası haqqında söhbət gedir. Altıncı fəsildə isə bərk yaxud yumşaq cisimlərin «əridilməsi və yumşaldılması»ndan bəhs olunur.

Ərəb filosofu və ədəbiyyatşünası Əbu Osman Əmr ibn Bəhr əl-Cahiz əl-Bəsri (767-869) «Kitabi ət-Təbəsur bi-t tidisarə» (Ticarətə baxış) əsərində Azərbaycandan Bağdad bazarlarına gətirilmiş saxsı əşyaların kateqoriyaları barədə tutarlı məlumat verməyə çalışmışdır [13]. Əbül Qasim Ubaydullah ibn Hordadbeh (- 912) yaşadığı dövrü demək olar ki, bütün tarixi mənbələrlə tanış idi və «Kitabi əl-masalik və əl-mamalik» (Yollar və dövlətlər kitabı) əsərinin yazılmasında onlardan istifadə etmişdir. Bu, daha etibarlı mənbədə Şimali Azərbaycanın təbii ətraf mühiti, coğrafi şəraiti, iqtisadiyyatı, şəhər sənətkarlığı haqqında tutarlı faktlar az deyildir [15].

Əbubəkr Əhməd Qardizi, Bərdai (- 914), Əbu Səid Əhməd Bərdai (- 929), Məhəmməd Bərdai (- 961), Məhəmməd ibn Mərzban Bakuvi (- 1037), filosof Əbülhəsən Bəhməniyar (- 1066), Əbu Səid Urməvi, Əbu Əhməd Sührəvərdi (1145 - 1234), sənətkarlara – «Əxi» tipli cəmiyyətlərə daha yaxın idilər. Şihabəddin Ömər Sührəvərdi (1145 - 1234) isə sələflərindən bir qədər irəli gedərək «Füttuhatnamə» əsərində əxilər cəmiyyətinin nizamnaməsini işləyib hazırlamışdı.

X-XII tarixi-arxeoloji əsrlər məhsuldar qüvvələrin inkişafı və əmək alətləri ilə xammaldan məhrum olan sənətkarların mübarizəsi dövrü sayılır. Sənətkarların ictimai hərəkətləri bir çox mütəfəkkirlər tərəfindən müdafiə olunurdu. Bu səbəblərdən Şimali Azərbaycanda da Yaxın və Orta Şərq ölkələrin gizli birlik cəmiyyətlərin qrupları yaradılırdı. «İnsan əs-səfa» (paklıq qardaşları) mövcud müddət ərzində 52 iri həcmli risalə hazırlamış və bu əsərlər elmin müxtəlif sahələrinə, o cümlədən saxsı - fayans məlumatı istehsalına həsr olunmuşdu. «Qardaşlıq» cəmiyyətinin rəhbərlərindən olan türk-azərbaycanlı alim Əbül-Həsən Əli ibn Harun əz-Zəncani həmin risalələrdən birinin müəllifi sayılır [88. s.59]. Elm və istehsal tarixində ilk dəfə olaraq qədim - Orta tarixi-arxeoloji əsrlərdə fayans istehsalının yaradılmasının səbəbləri araşdırılır. Tədqiq olunan dövrdə kütləvi istehsal haqqında məlumata xalq yaradıcılığı nümunələri, ədəbi, tarixi-fəlsəfi risalələrlə yanaşı ayrı-ayrı səyyahların xatirə xarakterli gündəliklərində verilən faktlar, tarixi xronika, salnamələrdə, dövlət sənədlərində rast gəlmək olur. Belə bəsit informasiyalar, ölkənin siyasi həyatı, hərbi əməliyyatları, İslam tarixi haqqında çoxsaylı olaylar içərisində itib-batır. Yeni dövrün X tarixi-arxeoloji əsərində yaşamış məşhur səyyah və tarixşünas Əhməd ibn Fədlan Abbasilər xəlifəsi Müqtədirin səfirliliyinin katibi qismində İtil (Volqa) bolqarları çarlığına səyahət etmişdi. O, Şimali Azərbaycanda yaşayan əhəlinin məişəti və təsərrüfat fəaliyyətini özünün tarixi gündəliklərində ətraflı təsvir etmişdir

[99]. İqtisadi-coğrafi məlumatın zənginliyi və dəqiqliyinə görə ibn Fədlanın əsəri o dövrün azsaylı mənbələri arasında xüsusi yer tutur. X tarixi-arxeoloji əsrin ikinci yarısında Şimali Azərbaycan şəhərlərində fayans istehsalının mövcud olduğunu ibn Hövqəl də təsdiq edir. «Kitabi əl-masalik və əl-mamalik» əsərində Hövqəl qeyd edirdi ki, Varsan, Bərdə və Bab əl-Əbvav şəhərlərində sənətkarlar bazarda əhəng daşından hazırlanmış saxsı -fayans qablar satırdılar [62. s.114]. İbn Hövqəl saxsı-fayans istehsalı üzrə mütəxəssis olmadığı üçün istehsal olunan qabların tərkibi haqqında xəbərsiz də ola bilərdi. Məlumdur ki, dünyanın heç bir yerində əhəngdən əşya istehsal olunmamışdır [84. s.98, 99] və onun «kaolin» (ərəb sözü) yaxud da «ağ gil» əvəzinə onun «əhəng daşı» məvhumlarından istifadə etməsi də şübhə doğurmur. Bundan əlavə, ibn Hövqəl əhəng daşından fayans əşyaların hazırlanması zamanı qızıl və gümüş metallardan (minayi) istifadə olunması haqqında da çox maraqlı informasiya verə bilmişdir. İnkişaf etmiş Orta tarixi-arxeoloji dövrünün ikinci mərhələsinin tarixi, ədəbi-bədii abidələri içərisində İbn əl-Əsir [17], Cəmaləddin Əl-Küfti [75], Əbu Səid Qardizinin «məmulatın əhənglə bəzədilməsi» tezi (XI ə.) [14] xüsusi yer tutur. Qardizinin məlumatından bəlli olur ki, Oğuz tayfaları artıq həmin dövrdə çox şaxəli və iri miqyaslı ticarət əlaqələri ilə məşğul olurlarmış.

XI-XII tarixi-arxeoloji əsrlərdə Avrasiyanın vilayətləri və həmçinin Şərq -Qərblə sıx bağlı olan Yusif ibn Tahir Eynəlhüzzəq Miyanənin (1099-1131) «Risaleyi Labayix», «Təhmidat və yaxud Zibdaniül xaqanq», «Risaleyi Camali», «Şikvaul-Qərib» əsərləri və «məktubları», Əbülüllah Gəncəvinin (1096-1159) «Andnamə», Əbu ən Nəzm Məhəmməd Fələki Şirvaninin (XII ə.), Hivami Mütərizi Gəncəvi (- 1190) , Əbu Zəkəriyyə Yəhya Əli Xatib Təbrizinin (1030 - 1109), Qətran Təbrizinin (1012-1088), Məshəti Gəncəvinin, Məsud ibn Namdarın (XI-XII ə.), Əfzələddin

İbrahim Xaqani Şirvaninin (1126-1196), Mücirəddin Beyləqaninin (- 1196), Nizami Gəncəvinin (1147-1209), Əbubəkr ibn Xosrovun (XII ə.) əsərlərində, həmçinin yazılı - əşyayi-dəlil xarakterli mənbələrdə forma və metodlar haqqında elementar tənqidi analizlərin tətbiq edilməsinə cəhd göstərilir. Qətran Təbrizi «Divan»ında yaşadığı dövr haqqında geniş məlumat verməyə çalışır, qəsidə və şerlərində qızılı saxsı-fayansla müqayisə edir [19. s.69]. Çox qiymətli ictimai-iqtisadi xarakterli mənbə hesab olunan Mustoufi (mühasib) Məsud ibn Namdarın üç hissəli əsərində [116] 1100-cü illərdə Aran, Şirvan, xüsusilə də Beyləqanda baş verən hadisələrdən bəhs olunur. Uzun illər Beyləqanda xilafət nümayəndəsi işləmiş Mustoufi Məsud ibn Namdar həmin əsərində şahidi olduğu hadisələri yazıya almışdır. Əsərin üçüncü hissəsində Beyləqanda baş verən ictimai-iqtisadi və siyasi hadisələrlə yanaşı, müəllifin «başına gətirilən» acı əhvalatlar genişliklə təsvir olunur. Ayrı-ayrı hadisə və həmçinin şəxslərə həsr olunmuş qəsidə silsiləsində yeni informasiyalar daha çoxdur. Burada Beyləqandakı sənət sahələri haqqında da tutarlı məlumata rast gəlinir.

VII-XII tarixi-arxeoloji əsrlərin bir çox salnamə və dövlət sənədlərində əks olunan faktlara Əfsələddin Xaqani Şirvani yaradıcılığında da geniş əksini tapmışdır. Təsədüfi deyildir ki, Cənubi Azərbaycanın istedadlı alimi Əmin Riyahi, Əfsələddin Xaqani irsini ilkin tarixi mənbə hesab edir [12.s.5). Xaqani Şirvaninin ədəbi irsində o dövrün sosial-iqtisadi vəziyyətin xüsusiyyətlərindən bəhs edən məlumat çoxluq təşkil etsə də qəzəllərin birində IX tarixi-arxeoloji əsrdə Yaxın və Orta Şərqdə geniş yayılmış «İhlanus səfi» sənətkarlıq cəmiyyətini qəti surətdə inkar edir [168]. Saxsı-fayans istehsalına aid ilk mənbələrdən hesab olunan Əbu Əli ibn Sinanın «Həkimlik elminin qanunları» və «Şəfa» kitabları XII tarixi-arxeoloji əsrin 70-ci illərində Şimali Azərbaycan sənətkarlarının yaddaş kitabına çevrilmişdi.

Əslən Beyləqandan olmuş Mücirəddin Beyləqaninin ədəbi irsini üç bölməyə ayırmaq mümkündür: a) təzkirə; b) dövrü və fəaliyyətinə həsr olunan tədqiqat; c). Yazdığı «Divan» və ona verilən rəylər. Bədii üslubun tələbatına baxmayaraq Mücirəddin Beyləqaninin «Divanı»nda arxeologiya, etnologiya, coğrafiya, fəlsəfə, riyaziyyat kimi aparıcı rola malik olan elm sahələri öz əksini tapmışdır.

Sənət sahələrinin bir çoxunu incə-bədii üsulla vəsf edilən Əbu Bəkr ibn Xosrov Qəzənfərin «Munisnamə»sinin dəyəri yalnız tarixiliyi ilə deyil, həmçinin maddi-mənəvi mədəniyyət mənbəliliyi ilə də qiymətlidir. Əsərin on səkkizinci fəslində verilən «Oğuz hekayəti» altı aparıcı sənət sahələrinə həsr olunmuşdur [44].

Dahi «Xəmsə»yə daxil olan 120 qəzəldə, 30 rübaidə və 46 qəsidədə Nizami Gəncəvi bilik sahələrini, elmin cəmiyyətdə rolunu və sənətkar əməyini çox geniş xarakterizə etməyə müvəffəq ola bilmişdir. Şair XII tarixi-arxeoloji əsrdə həm yunan filosoflarının, həm də əl-Fərabî, əl-Biruni, Əbu-Əli ibn Sina və digər şərq alimlərinin mənbə xarakterli əsərlərindən istifadə etmişdir. Şairin istifadə etdiyi mənbələr sırasında yalnız yazılı ədəbiyyat deyil, hətta indiyədək elmə məlum olmayan qaynaqların adlarına və fəsil başlıqlarına geniş yer verilib [68]. Yazılı mənbələrin rolunu yüksək qiymətləndirən Nizami Gəncəvi, maddi mədəniyyət nümunələrinin təhlilinə həmişə hörmətlə yanaşmışdır. O, insanlara müraciət edərək keçmişdən miras qalmış mədəniyyət qalıqlarının qoruyub saxlanmasını döənə-döənə tövsiyyə edir, yalançı mənbələri həmişə ifşa etməyə çağırırdı. Qəsidələrində elm adamlarına yalançı mənbələri qaşayıb silməyi tövsiyə edirdi [123]. Həmçinin Şərqdə gilin-torpağın müqəddəs olduğunu Nizami Gəncəvi heç vaxt unutmurdu. Qədim və Orta tarixi-arxeoloji əsrlərdə yenidən kütləvi istifadə mərhələsinə daxil olan tərəvətli içkiləri, nəfis naxışlanmış və onun effektivini saxlayan fayans əşyalardan içmək insana daha çox xoş əhvali-

ruhiyyə aşılıyır. Şairə görə «gil əsrarəngiz qüvvələrlə doldurulmuş» [127] və ya gil «kaşı tək dəyərlidir» [128] kimi fikirləri çox qiymətli. Nizami Gəncəvi İslam dini həqiqətlərinə görə Allah tərəfindən yaradılmış insanın könlünün-qəlbinin gildən [125] olduğuna azad bədənini gilin içərisində yerləşdirmək arzusuna düşür [126] və ürəyində bir kimsəyə şərəf gətirməyi [124] yaradandan arzulayırdı.

Məişətdə geniş istehlak olunan sərinləşdirici şirin-şəkərli içkiləri tərəvətli naxışlarla bəzədilmiş fayans kasalardan, camlardan və piyalələrdən içmək Nizami Gəncəviyə daha xoş gəlirdi. Belə piyalələr adətən sərinləşdirici içkilərin qoxusunu, ətrini qoruyub saxlaya bilirdi. Şimali Azərbaycanda fayans məmulatının xüsusi bəzək əşyası kimi əhəmiyyəti həm onun bədii ilmələrdən ibarət olan dekorativliyi, keyfiyyətliyi və həm də onunla əlaqələndirilən müxtəlif əfsanəvi, ecazkar xassələri sayəsində artmışdı. Nizami Gəncəvi bununla bağlı olaraq, «mən səma qüvvələrinin suyu, onlar isə piyalələrin toplusudur» [129], «mənim qanıma piyaləyə tökün» [130] deməklə fayans məmulatını səma qüvvələri ilə müqayisə edirdi.

Mənbələrdə sənət və məhsuldar qüvvələr haqqında məhdud məlumatdan əlavə, metal və mineral mənşəli müxtəlif gillərin hasilatı, hazırlanması və qarışıqlardan təmizlənməsi, filtirləşdirilməsi, kristallaşdırılması, buxara verilməsi, distillə edilməsi üsulları haqqında xeyli maraqlı yeni faktlar da vardır. Dövrün tanınmış azərbaycanlı alimi-texnoloqu Əbülfəzl Hübəyş ibn İbrahim Tiflisi (XII ə.) sənətkarlıq səciyyəli təcrübə kimyanın nümayəndəsi idi [35]. Onun «Sənətlərin təsviri» adlı risaləsi bu günə kimi Şimali Azərbaycanda ən erkən kimyəvi araşdırma nümunəsi hesab edilir. Risalədə bir sıra sənət sahələri və istehsal vasitələri məsələləri işıqlandırılmışdır. Əsərin dördüncü fəslə saxsı-fayans istehsalının texnika və texnologiyasından, beşinci fəslə isə çilçiraqların boyanmasında istifadə olunan reseptlərdən bəhs edilir. Lakin əsərdə fayans və

digər saxsı məmulatı üçün şüşə örtüyün alınmasında texnoloji prosesin bir qədər dəqiq təsvir olunmaması təəssüf doğurur.

XIII tarixi-arxeoloji əsr Şimali Azərbaycanda ictimai-siyasi, fəlsəfi, ədəbi-bədii fikrin çiçəklənməsi və inkişafı dövrü olmuşdur. Bu zaman müxtəlif səciyyəli mənbələr meydana çıxmağa başlamışdı. «Əl-təbib» ləqəbi ilə tanınmış Fəzlullah Əbülxeyr Rəşidəddin Həmədaninin (XIII-XIV tarixi-arxeoloji ə.) «Cəmi ət-təvarix» («Tarixlərin cəmi – məcmusu» əsəri [149] ümumi səciyyəli mənbə hesab olunur. Kitab gündəlik həyatda baş verənsosial-iqtisadi problemlər haqqında hekayələrdən tərtib olunmuşdur. Sənamənin ikinci hissəsi bütünlüklə Hülakü xana həsr edilmişdir. «Hülakü xan məsələsi haqqında» hekayədə onun hökmranlığının son dövrlərindən – Abaqa xanın Xorasana göndərilməsindən, əyalətlərin ayrı-ayrı əmir və valilərə peşkəş olunmasından, Hülakü xanın xəstələnməsi və ölümünün təfərrüatlarından bəhs olunur. Əsərin doxsan birinci səhifəsində fayans məmulatının hazırlandığı «müdrilik gili» Orta tarixi-arxeoloji əsrlərdə Şərqdə geniş yayılmış sənətkarlıq sahələri və emalatxanalar, eləcə də fayans məmulatının xüsusiyyətləri təhlil olunur. Müəllif əsərdə «qazan» hazırlayan sənətkarlıq emalatxanalarından və peşəkar ustalardan bəhs edir. İnkişaf etmiş Orta tarixi-arxeoloji əsrlərdə Şimali Azərbaycan şəhərlərində iri tutumlu qablar («qazanlar») bir qayda olaraq adi gildən hazırlanırdı. Rəşidəddin isə belə qazanların «müdrilik gilindən» istehsal (fayans gili-kaolin) [şək.I. II.] edildiyini yazır [150].

Zəkəriyyə Qəzvininin iri həcmli «Dünyanın möcüzələri və ölkələrin memarlıq abidələri» adlı kitabında 146 mineral və süxurun xarakterik xüsusiyyətləri araşdırılır, tətbiqi sahələri haqqında dolğun məlumat verilir. Həmçinin Nəsirəddin Əbu Cəfər ibn Məhəmməd ibn Həsən Əbu Bəkr ət-Tusinin (1201-1274) «Tansuqnameyi-Elxani» (Cəvahir-namə) və «Qiymətli daşlar kitabı» adlı risalələri Şimali Azərbaycan mineralogiyası

haqqında çox qiymətli Orta tarixi-arxeoloji əsr mənbəsi sayılır və böyük tarixi-texnoloji əhəmiyyətə malikdir. O, əsərlərində 34 müxtəlif mineral nümunələrinin təsvirini və hər birini ayrı-ayrılıqda fiziki, mexaniki, kimyəvi xüsusiyyətlərinin qısa xarakteristikasını verməyə çalışmışdır. Belə ki, burada boyaların (rənglərin) parlaqlığının, sərtliliyinin, şəffaflığının, pay çəkisinin təhlili verilmiş, xalq məişət kimyasının tətbiqi texnologiyası hazırlanmış, odadavamlılığı göstərən müfəssəl şkala tərtib edilmiş və bunların sənətkarlıqla bağlı olan ümdə məsələləri göstərilmişdir. Əsərlərdə həmçinin fayansda istifadə olunan emalın şüşə örtüyü təbəqəsi və «müdrilik gili» adlandırılan mineral birləşmələrdən hazırlanan əşyaların reseptləri qeyd olunmuş, habelə Orta tarixi-arxeoloji dövrlərin kimyəvi-texnoloji istehsalı, sənət sahələrin nəzəriyyə və təcrübi məsələləri nəzərdən keçirilmişdir [25]. Son dövrün tədqiqatları, təcrübənin nəticəsi olan bir çox resept və məhlulların yerli emalatxanalarda hazırlandığını təsdiq edir [140. s.179]. Tarixçilər Nəsirəddin Tusini sırf elmi-dini əsərləri ilə yanaşı, müxtəlif bilik sahələrinə aid olan 70-dən artıq kitabın müəllifi olduğunu qeyd edirlər. «Əxlaqi-Nasiri» («Əxlaqi-Möhtəşəmi»), «Qədim hökmdarların adətləri, xasiyyətləri və vergilərin yığılması üsulları haqqında risalə», «Şagirdlərin tərbiyəsi haqqında risalə» və digər əsərləri onun zəngin yaradıcılığının örnəklərindəndir. Eyni zamanda filosof Antik tarixi-arxeoloji dövrü mənbələrdən məharətlə sintez etməyə nail ola bilmişdir [137. s.73]. Nəsirəddin Tusi «Əxlaqi-Nasiri»də mədəni xalqların öz təbiətlərinə görə istehsalçı olduqlarını yazır. Əsərdə mürəkkəb və bahalı əmək alətləri, incəsənət nümunələri böyük sərvətləri istehsal edən sənətkarların üçüncü təbəqəyə aid olunması haqqında dəyərli faktlar verilir [27]. Filosof «iki sənət sahibi olmaq, sərvət sahibi olmaqdan daha sərfəlidir» yazmaqla sənətkarları vəsf etmişdir. Nəsirəddin Tusi həmçinin Şimali Azərbaycanın maddi-mənəvi həyatının bütün sahələrində gildən istifadə

olunmasının dərin təhlilini vermişdir. Onun yazdığına görə ağ, qırmızı, sarı, mavi, yaşıl rəngli gillərdən (fayans) məmulatın istehsalı ilə yanaşı, həm də yeməklərdə istifadə olunur və bu tip gil növləri «Xorasan gili», «Misir gili», «rum gili», «Məhdum gili», «Kipr gili», «nebeşte gili» və digər adlarla tanınırdı [26. s.80, 81, 99, 210, 253).

XIII tarixi-arxeoloji əsr ictimai-siyasi və mədəni-ədəbi həyatın çiçəklənməsi pilləsi sayılır. Bu dövrdə müxtəlif səpgili mənbələrin sayı sürətlə artmağa başlayır. «Səfi» təxəllüsü ilə bir sıra şer və poemalar yazmış Rükəddin Əhvədi (1274 - 1338) 15 min beytdən ibarət «Divan»ın müəllifidir. Bundan əlavə iki məsnəvi də onun qələminin məhsuludur. Xoca Ziyəddin Yusif ibn Xoca Əsiləddin ibn Xoca bin Nəsirəddin Tusi imzası ilə yazılmış «Dəhnamə» adlı birinci məsnəvisi (1306), «Camü-Cəm» (əfsanəvi hökmdar Cəmşidin piyaləsi) adlı ikinci məsnəvisi (1332) isə beş min beytdən ibarətdir. Adları çəkilən əsərlərdə o dövrdə daha mürəkkəb sənət sahəsi hesab olunan fayans istehsalı zamanı baş verən fiziki-kimyəvi proseslər barəsində məlumat verilir. Müəllif elmin, dəqiq və həyatı təcrübə ilə vəhdətdə, sənəti yaxşı peşə, sənətkarları isə ən alicənab insanlar olduğunu yazır [136. s.164], təhlil etdiyi metalları isə planetlərin adları ilə vəhdətdə verməyə çalışmışdır [48.s.47].

XIII tarixi-arxeoloji əsrin xalq yaradıcılıq nümunəsi hesab olunan 1632 beytlik «Dastani-Əhməd Hərami»də də fayans əşyalar büllur ilə müqayisə olunur [11].

XIV-XV tarixi-arxeoloji əsrlər Azərbaycan şəhərlərinin sosial-iqtisadi tarixini öyrənmək üçün ən mühüm mənbələrdən biri Mustoufi Həmdullah Qəzvininin «Nüzhət əl-qulub» (Qəlblərin əyləncəsi) əsəridir. Mənbədə müxtəlif istehsal sahələrinin inkişafı, o cümlədən ölkənin ayrı-ayrı vilayət və şəhərlərin coğrafi yerləşmə cizgiləri əks olunmuşdur [20. s.58].

Şərqin tanınmış və sayılan şairi Arif Ərdəbilli özünün «Fərhadnamə» əsərində Şamaxıdakı qalanın (Gülüstan) yuxarı

hissəsində dünyanın heç bir yerində rast gəlmədiyi gözəl naxışlar gördüyünü yazır [22 s. 27,28]

Şamaxıda işıqlı dünyaya göz açmış Seyidəli İmaməddin Nəsiminin (1369-1417) yeniyetmə çaqlarından şəhər sənətkarları ilə munasibəti yaxın olmuş və onlarla sıx əlaqə saxlamışdı [118. s.216]. Şair şerlərin birində fayans məmulatını hər şeydən yüksək tuturdu. O, göstərirdi ki, «sən (fayans) şərabin olduğu qabsan» [24].

Səfəvi dövlətinin banisi, görkəmli sərkərdə və şair Şah İsmayıl Xətəinin (1487-1524) 1532 beytdən ibarət «Dəhnamə» («On məktub») poeması ən dəyərli əsərlərindən biri sayılır. Şah İsmayıl Xətəi fayansı «Cəmşidin əski zamanlardan məşhur olan müqəddəs qabı» [31. s.99] hesab edir və doxsanıncı səhifədə «bülluri (fayans) camı qılmazam himayə» ifadələri ilə bəzəmişdir.

Şərq dünyasının şair-filosofu, söz sənətini naxışlarla bəzəyən Şimali Azərbaycanın Ərəş mahalında dünyaya göz açan Məhəmməd ibn Süleyman Füzuli (1498-1556) əsərlərində iki mənbəşünaslıq anlayışından istifadə etmişdi: a) tarix; b) müəmma. Şair-filosof sənət sahələrinin və onunla məşğul olanların poetik təsvirinə geniş yer verərək, ustaları «D» dərəcəsinə aid edir [107. s.10]. O, sənətkar əməyində azad, müstəqil həyat tərzini sürməyin ən yaxşı vasitələrini görürdü [108. s.10].

Şimali Azərbaycanda geniş yayılmış atalar sözlərində məsələlərdə tez-tez fayans haqqında deyimlərə və ifadələrə təsadüf edilir. Məsələn, «Bayırı kaşı, çini...» [3. s.101, 104, 575]. Bu üç sözdən ibarət bir sətirdə böyük mənalara, nəticələrə gizlənilir.

Həsənbəy Rumulun X cildlik «Əhsəni it-təvərix» (Tarixlərin ən yaxşısı, XVI ə.) və İskəndər bəy Münşinin (Türkmanın, 1560-1634) Tarixi-ələmi-arayı Abbasi (Ələmi bəzəyən Abbasın tarixi) əsərləri bizə gəlib çatmış mənbə səciyyəli tarixi mədəniyyət toplusunda saxsı-fayans istehsalı və

bu istehsalın başlıca mərkəzləri, məişətdə həmin məmulatın oynadığı önəmli rolu şərh olunmuşdur.

XVII-XIX tarixi əsrlərdə Şimali Azərbaycanda fayans istehsalının öyrənilməsi problemi 3 əsas inkişaf istiqamətindən ibarət olmuşdur: a) aşkar olunmuş fayans nümunəsi mənbə rolunu oynamaq iqtidarında olması; b) XIX tarixi əsrin birinci yarısından sonra fayans məmulatının təhlilinin müxtəlif üsulları işlənib hazırlanması; c) Şimali Azərbaycanda fayans məmulatının istehsalına dair biliklərin təşəkkülü tarixi. Bu istiqamətlər müxtəlif tarixi dövrlərə ayrılır: birincini dövr XIX tarixi əsrin 50-ci illərinədək Şimali Azərbaycanda fayans məmulatı elmi baxımdan nisbətən öyrənilir. Tərtib olunmuş «Arxeolojiya drevnostey» (Qədim dövrlərin arxeologiyası) məcmuəsi epizodik təsviri səciyyə daşıyırdı. Emprizmin və predmetosentrizmin hökmranlıq etdiyi bu mərhələ çərçivəsində arxeoloji materialların toplanması istiqamətində fəaliyyət formaları təşəkkül tapmağa başlayırdı. Bu zaman idrak bütünlüklə cəmləşir, «elmin özünüdərk» isə maarifçi alimlərdən Dübuə de Manpəre, Jak de Morqan, Xanikov, F.Bayron, A.P.Berje, K.A.Nikitin, J.S.Polyakov, Voldemar Belk, E.A.Ressler [133], A.F.Fyodorov, Y.A.İvanovski kimi kulturarxeoloqların yardımı sayəsində inkişaf edirdi. Burada əşyalar insanın qədimliyinin, keçmişinin və mədəniyyətinin «şahidləri» kimi nəzərdən keçirilirdi. Tədqiqatçının əsas vəzifəsi hər bir əşyanın xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməklə onun xronologiyasını dəqiqləşdirməkdən ibarət olmalıdır. Bu mərhələdə Poleolit tarixi-arxeoloji dövrünün, Dəmir əsrinin ilk xronoloji sxemi meydana gətirildi, sonra isə daha ayrıntılı bölgülər yaradıldı (Poleolit, Neolit, Eneolit). Arxeologiyanın inkişafında yunan-Roma mədəni dəyərlərinin öyrənilməsinin elmi istiqaməti hakim mövqə tuturdu. Rusiya imperiyasında və Şimali Azərbaycanda Antik və yaxud klassik arxeologiyanın öyrənilməsi XVIII tarixi əsrin sonlarında yaranmağa başlayır.

Məhz bu zaman Rusiya imperiyası leksikonunda (istilahlər sistemində) «arxeologiya» anlayışı meydana gəlir.

İkinci dövr. XIX tarixi əsrin 50-70-ci illərində klassik - nümunəvi dövrün və Orta əsrlərin bəzi tarixi-arxeoloji abidələri öyrənilir. XIX sonu – XX tarixi əsrin əvvəlində müxtəlif cəmiyyətlərin bir sıra yeni jurnal və monumental əsərləri işıq üzü gördü. Bu jurnal və külliyyatlar arasında «İzvestiya İmperskix Russkix Qeoqrafıçeskix Obşestv» («Rusiya İmperiyası Coğrafi Cəmiyyətlərinin Xəbərləri»), «Kavkazskiy otdel İmperskoqo Russkoqo Qeoqrafıçeskoqo Obşestva» («Rusiya İmperiyası Coğrafi Cəmiyyətinin Qafqaz şöbəsi»), «İmperatorskoye Russkoye İstoriçeskoye Obşestvo» («Rusiya İmperatorluğunun Tarix Cəmiyyəti»), «Vostoçnoye Otdeleniye İmperatorskoqo Russkoqo Arxeoloqıçeskoqo Obşestva» («Rusiya İmperatorluğu Arxeoloji Cəmiyyətinin Şərq bölməsi»), «Zapiski Vostoçnoqo otdeleniya» («Şərq Bölməsinin qeydləri»), «Trudı Kavkazskoqo otdela İmperatorskoqo Arxeoloqıçeskoqo Obşestva» («İmperatorluğun Arxeologiya Cəmiyyəti Qafqaz şöbəsinin əsərləri»), «İzvestiya İmperatorskoqo Russkoqo Qeoqrafıçeskoqo Obşestva. Otdel etnoqrafii» («Rusiya İmperatorluğunun Coğrafi Cəmiyyəti. Etnoqrafiya şöbəsi») və başqaları fərqləndirilir.

XIX tarixi əsrin ikinci yarısında Şimali Azərbaycanın maddi-mənəvi mədəniyyət dəyərlərinə maraq artmağa başlayır. Bu dövr arxeologiya elminin sistemosentrizm, struktur bəyannamələri, müddəaları və elmdaxili refleksiya mərhələsi sayılan genoseologizmin «subyekt - obyekt bağlılığı» ətrafında cərəyan etməsi ilə xarakterizə olunur. Bundan başqa XIX əsrin 60-70-ci illərinə qədər olan tarixi mərhələ «qədim dövrün arxeologiyası» kimi səciyyələndirilirdi. Bəhs olunan müddətin başlıca aktual vəzifəsi, mənbələrin toplanması hesab olunurdu.

Yeni yaranmaqda olan təsəvvür amilləri tədqiqatçıları problemlərin həllinin müvafiq yollarını axtarmağa vadar edirdi. Şimali Azərbaycanda XIX tarixi əsrin 70-80-ci illərində

varanmış «köhnə abidələrin mühafizəsi» hərəkəti fayans məmulatının toplandığı şəxsi kolleksiyaların meydana çıxmasına şərait yaratdı. Müxtəlif qruplu məmulatın elmi cəhətdən xronoloji təsnifatı və arxeoloji materialların nəzəri baxımdan ümumiləşdirilməsi vəzifəsi inkişafında aparıcı rol oynamağa başladı. Şimali Azərbaycanda Antik və Orta tarixi-arxeoloji əsrlərə aid olan sənətkarlıq məmulatı materiallarının toplanması üzrə geniş kompaniya və eyni zamanda təşkilatı baxımdan intensiv yenidənqurmaya doğru istiqamət götürülür. Şəxsi və digər məmulatın hər bir fraqmentinin müfəssəl bərpa işləri aparılır. Dulusçuluq məmulatının öyrənilməsi üzrə böyük, nəzərəcarpacaq irəliləyişlərə baxmayaraq, fayans nümunələri yenə də diqqətdən kənarda qalırdı. Bu da arxeoloji materialların köhnə əşyaşünaslıq üslubunda, nəzərdən keçirilərək, öyrənilməsi ilə bağlı idi. Həmçinin elmi kadrların çatışmaması tarixi təkamül prosesinin izah olunmasında metodoloji və elmi vasitələrə tam şəkildə keçid etmək imkanı vermirdi. Yalnız «Sbornik Materialov dlya Opisanıye Mestnostey i plemyon Kavkaza» («Qafqazdakı Məskənlərin və Tayfaların Təsviri üçün Materiallar Toplusu» məcmuəsində Yelizavetpol (Gəncə) qəzasının Çaykənd kəndində tapılmış fayans fincanlar [77. s.64], Bakı quberniyası Göyçay qəzasının Lahıc kəndində aşkar olunmuş bir neçə çılçıraq fraqmentləri haqqında məqalə çap olunmuşdu. Bu zaman evolyusionizm həmin dövrün arxeoloqları üçün tədqiqatın metodoloji əsasına çevrilir.

Tədqiqatçılar tərəfindən əşyaların öyrənilməsi getdikcə daha çox predmetlərin qarşılıqlı əlaqələri faktlarının təsdiqi ilə kompleks metodlarla zənginləşdirilir, tipoloji və formaltipoloji üsullar araşdırmanın əsasına çevrilir. Arxeoloq - tədqiqatçılar labüdəndə dəqiq və təbiət elmlərinə (kimyaya, fizikaya, riyaziyyata, coğrafiyaya, geologiyaya və s.) daha çox «müraciət etməli» olurdular.

XIX tarixi əsrin ikinci yarısında elmdə eksperimental araşdırma metodları hökmranlıq etməyə başladı. Tarixi qanunauyğunluqların ilk növbədə yalnız müşahidələr, eksperimentlər əsasında aşkara çıxarılmasının mümkünlüyünə dair müddəalara inam, bəşər mədəniyyəti təkamülünün vəhdəti, yekcinsliyi prosesinin bəsit və birtərəfli anlaşılması, Avropanın müxtəlif ölkələrində arxeoloji tədqiqatların genişlənməsinə uyğun olaraq aşkar edilmiş maddi-mənəvi, mədəniyyət, mədəni-arxeoloji qalıqları, formaları ilə elmi müqayisələrdə açıq şəkildə ziddiyyət yaradırdı. Tədqiqatların əksəriyyətinin başlıca diqqəti qədim etnik birliklərin qalıqlarının öyrənilməsinə yönəldiyindən, bölgələr arasında irəliyə doğru dəyişikliklər etnik qrupların mədəniyyətlərinin qarşılıqlı təsiri və qarşılıqlı mənimsəmənin nəticəsi kimi nəzərdən keçirilirdi.

Üçüncü dövr. XIX yüzilliyin 80-90-cı illəri, XX tarixi əsrin ikinci onilliyin əvvəllərində maddi-mənəvi, əşyavi, arxeoloji mənbələrə münasibət nisbətən dəyişir. Əşyaların toplanması və tədqiqi, habelə həmin nümunələrin tapıldığı qədim yaşayış ocaqlarının arxeoloji cəhətdən araşdırılmasına başlanılır. Lakin materialların əksəriyyəti elmi dövriyyəyə daxil edilmir. Rusiya və Şimali Azərbaycanın müxtəlif sənət sahələrində çalışan, müstəqil surətdə arxeologiyanı mənimsəməyə çalışan şəxslər tərəfindən bu istiqamətdə bir sıra işlər görülür. Həmin şəxslər OAK; MAK; İOOİA; KAK; İMAK; İAK cəmiyyətlərinin və «Russkoye Boqatstvo» («Rus sərvəti») jurnalı ətrafında cəmləşərək, əldə olunmuş arxeoloji materiallara dair məlumatı elmi dövriyyəyə daxil etməyə səy göstərirdilər.

XIX yüzilliyin 80-cı illərindən başlayaraq – XX tarixi əsrin 60-cı illərinədək, təxminən doxsan il ərzində «kültürarxeoloji» problemlər aparıcı xarakterə malik olmuşdur. Bu hal bir çox yeni ziddiyyətli düynlərin yaranmasına yol açdı. Araşdırmalarda başlıca diqqət miqrasiya, coğrafi mühitin ictimai həyata təsiri, diffuziya və s. məsələləri ətraflı

işıqlandırılır. A.A.Spitsinin «Arxeoloqiçeskiye raskopki E.A.Resslera v Yelizavetpolskoy qubernii v 1901 q.» («E.A.Resslerin 1901-ci ildə Yelizavetpol quberniyasındakı arxeoloji qazıntıları») [91], həmin müəllifin «Nekotorye Zakavkazskiyə moqilniki» («Bəzi Zaqafqaziya qəbirləri») [90], V.Dalın və K.S.Vasili Junkovskinin «Olviyskaya çaşka s naqovarom» («Ovsunlamış Olviya pialəsi») [119], A.A.Jvanitskinin «Po Zakavkaziyu» («Zaqafqaziya dair») məqalələrində Şimali Azərbaycanda aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar olunmuş fayans məmulatını ağ gil tərkibli əşyalar kimi təsvir etməyə cəhd etmişlər. S.Frank özünün «Psixoloqiçeskiye napravleniye v teorii tsennostey» («Dəyərlər nəzəriyyəsində psixoloji istiqamət») adlı əsərində çox mühüm məsələləri araşdırmış və saxçı (fayans) məmulatın istehlak və mübadilə dəyərləri arasındakı fərq uyğunsuzluğunu müəyyənləşdirmişdir [152. s.61]. Dəyəri məhz kövrəkliyi ilə müəyyən olunan fayans əşyaları, sözün həqiqi mənasında sərvət, dövlət əlaməti kimi qiymətləndirilir və anı olaraq izsiz məhv ola biləcək əşyaya sahib olmaq cəh-cəlal sərvət əlaməti, göstəricisi kimi dəyərləndirilirdi [64].

XX tarixi əsrin başlanğıcında «diffuziyalar», «miqrasiyalar», «mədəni dairələr» haqqında nəzəriyyələr arxeologiya elmində, paleontoloji məktəbi meydana çıxartdı. Yönləmədə başlıca konsepsiyalar «mənimsəmələr», «ayrı-ayrı mədəniyyət ünsürlərinin bir əhali qrupundan digərinə keçməsi» və s.-dən ibarət olmuşdur. Bu istiqamətə mənsub olan arxeoloqlar araşdırmalarında mədəni-tarixi təhlilin vahidi kimi «etnik toplumlar»la çıxış edirdilər.

1923-cü ildə yaradılmış «Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyəti» ölkədə arxeoloji və etnoloji tədqiqatların başlıca elmi mərkəzinə çevrilir. Cəmiyyətin Lənkəran, Gəncə və Naxçıvanda şöbələri açılır. Tunc, Dəmir, Antik dövrə və Orta tarixi-arxeoloji əsrlərə aid olan abidələrdə qazıntılar aparmış arxeoloqlar arasında Ə.H.Ələkbərov, İ.Ş.Əzimbəyov,

Y.İ.Hummel, S.M.Qazıyev, Y.A.Paxomov, E.A.Ressler, V.J.Sısoyev, D.B.Şərifov, B.A.Latınin, İ.İ.Meşşaninov, A.A.Miller, T.S.Passek [139] və b. xüsusilə fərqlənilir. Arxeologiya üzrə qazıntı işlərinin nəticələri həm mərkəzi mətbuat orqanlarında, həm də respublikanın sisteməlik surətdə nəşr olunan elmi toplularında izhar edilirdi [83].

Dördüncü dövr. XX tarixi əsrin 20-30 və 80-cı illəri sovet arxeologiyasının təşkilatı və nəzəri-metodoloji əsaslarının təşəkkülü mərhələsi sayılır. Arxeoloqlar bütövlükdə idealist mövqelərdə qalmağa daha çox üstünlük verərək əqli əməyi tərəqqinin başlıca hərəkətverici qüvvəsi hesab edirdilər. Araşdırmalarda arxeologiyanın əsasını təşkil edən qədim cəmiyyətlərin sosial-tarixi inkişafının öyrənilməsində sosioloji motivlər demək olar ki, hakim mövqedə dururdu.

Fayans əşyaları haqqında daha ümumiləşdirici əsər ilk dəfə olaraq Dövlət Akademik Maddi Mədəniyyət İnstitutunun (QAİMK) tətbiqi incəsənət şöbəsinin müdiri A.N.Kube tərəfindən yazılmışdır [101]. Azərbaycan Arxeologiya Komitəsinin üzvü D.B.Şərifov komitə üzvlərinin ümumi yığıncağında (1925) hesabat səciyyəsi daşıyan «Lənkəran və Salyan qəzalarının qədim abidələri haqqında» mövzusu ilə çıxış etdi. Tezliklə Lerik-Yardımlı bölgələrinin bəzi kəndlərindəki arxeoloji abidələrindən kaşılar tapılmağa başlandı. AAK-ın 1925-ci ilin iyulun 21-də keçirilmiş X ümumi iclasının qətnaməsində deyilirdi ki, «qara - yumşaq torpaqda çoxlu ağ gildən olan fayans qabların hissələri aşkara çıxarılmışdı» [169].

A.İ.Uşkovun ATTC-nin «Xəbərləri»ndə çap olunmuş «Keramika vostoka» («Şərq saxsısı») adlı məqaləsində [165] aşkar olunmuş qab hissələrinin çox saylı miqdarı fayans və «yarım-fayans» məmulatı kimi dəyərləndirilmişdir. Orta tarixi-arxeoloji əsrlərdə xalq məişətində yaranmış tələbat nəticəsində yenidən fayans məmulatı istehsalı genişləndirildi [166. s.96]. A.İ.Uşkov məqalədə Yaxın Şərqi-Misiri ideallaşırsa da, aşkar

olunmuş fayans məmulatını Şimali Azərbaycanın yerli istehsal məmulatı hesab etməyə məcbur olmuşdu.

Konturları XX tarixi əsrin 20 və 30-cu illərinin əvvəllərində D.B.Şərifovun [170], Y.İ.Hummelin [73], Ə.H.Ələkbərovun [39], H.Hextin [70], T.M. Minalvanın [115] F.Sarrenin [155], A.İ.Poopun [144. s.39], V.M.Sisoyevin [160], R.Ettinhauzenin [174] və İ.M.Dyakonovun [78] araşdırmalarında nəzərə çarpan kompleks şəkildə qədim cəmiyyətlərin tədqiq olunması quruluşu və inkişafına alternativ qismində formal tipoloji, etnoloqların təklif etdikləri kompleks-xronoloji təsnifat, sosioloji, müqayisəli-tarixi analiz metodları ilə çıxış etməyə, təşəbbüs göstərilməyə səy edilir. Burada sosial problemlərin tədqiqi üçün mənbələrin arxeoloji komplekslərindən başqa, tarixi, etnoloji, antropoloji, lingvistik, toponomik, folklor, dil mənbələrinin müxtəlif məcmusunun cəlb olunması məsləhət görülürdü. Tədqiqatçılıq təcrübəsinin əsasını əvvəlki kimi vəzifələrin subyektivcəsinə anlaşılmasına istinadlanan alim intuisiyası - fəhmi təşkil edirdi. M.V.Voyevodski [63], B.B.Piotrovski [141], V.N.Leviatov XX tarixi əsrin 30-cu illərinin sonlarına doğru hələ də subyektivizm ənənələrinə sadıq idilər. XX tarixi əsrin 30-cu illərindən SSRİ-nin dağılmasınadək sovet arxeoloji araşdırmalarında bütövlükdə «aparıcı dövr» kimi «sosialist arxeologiyası» ifadələrindən istifadə olunurdu. Bu dövrdə təbiətşünaslıq, humanitar, texniki və dəqiq elmlərə xas olan metodların arxeologiyaya tətbiqinə başlanıldı. 1940-cı ildə Qədim Gəncənin xarabalıqları, qala tikililəri ərazisində, xüsusilə şəhərin «B» və «V» sahələrində aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı yer səthindən 50 sm. dərinliyində bir-birinə yapışmış, firuzəyi və yaşıl rəng örtüklü ağ gildən hazırlanmış, 163 və 164 sayları ilə qeydə alınan 2 qab dibinin qalıqları aşkar edilmişdi. V.N.Leviatov və İ.M.Cəfərzadə Şimali Azərbaycanın arxeoloji elmində ilk dəfə olaraq, zay olmuş fayans nümunələrinin

zibilliyə atılmadığı və yenidən təkrar istehsala, emala cəlb olunduğunu [102] iddia etmişlər.

Müasir Azərbaycan Respublikası ərazisində fayans məmulatının inkişafının öyrənilməsi üçün ölkənin qədim və Orta tarixi-arxeoloji əsr şəhərlərinin müxtəlif mədəni təbəqələrindən aşkar olunmuş fayans məmulatı və nümunələri monoqrafiya müəllifi tərəfindən toplanmış və araşdırılmışdır. Həmçinin fayans məmulatının tərkibi, xammalı, bağlayıcı məhlulları, hissəciklərinin kimyəvi quruluşu və digər üsurləri öyrənilmişdir. Eyni zamanda fayans əşyaları tarixinin aydınlaşdırılması üçün xarici ölkələrin elmi ədəbiyyatının kimyəvi və texnoloji xüsusiyyətləri təhlil edilmişdir. İstifadə olunmuş əsərlər arasında Qahirədə (Misir) yerləşən Kimya departamentinin direktoru və qədim abidələr üzrə fəxri kimyaçı-məsləhətçi A.Lukasın (İngil.) elmi-kütləvi səciyyə daşıyan əsəri [103] xüsusi yer tutur. Əsər böyük elmi maraq və əhəmiyyət kəsb edir. 747 səhifədən ibarət olan həmin monoqrafiyada hərtərəfli faktiki mənbə hesab olunan fayans haqqında çoxsaylı kimyəvi təhlillər, mühüm elmi müddəalar və geniş bibliografiya mövcuddur.

Beşinci dövr. Keçən əsrin 30-60-cı illərinin araşdırıcıları saxsı-fayans kimi əşyavi abidələri tarixi-arxeoloji mənbə hesab edirdilər. Həmin zaman ərzində keçmiş sovetlər İttifaqında mövcud olmuş bir sıra obyektiv səbəblər arxeologiyani ümumiyyətlə, «problemlı situasiya» səviyyəsinə gətirib çıxarılmışdı. Situasiya əsasən aşağıdakı kimi təsvir edilə bilər: a) Şimali Azərbaycanda tarla işləri miqyasının mühafizə tədqiqatlarının aparılması hesabına sürətlə artması, mənbələrin kütləvi axınına təkan verdi; b) mənbələrə aid olan təsvir səciyyəli əsərlər və nəşrlər bütün toplanılmış məlumatı özündə ehtiva etmək qabiliyyətində deyildi; c) arxeoloji biliklərin təkmilləşdirilməsi və qüvvələrin arxeologiya problemlərinin həllinə yönəldilməsi işi təşkil olunmaması; ç) sosioloji və tarixi araşdırmaların daha da təkmilləşdirilməsi yalnız dərin nəzəri

və metodoloji tədbirlər əsasında mümkün olduğundan çox gec həyata keçirilirdi.

F.Sarrenin [154], B.B.Piotrovskinin [142], A.U.Poopun [145], İ.A.Bulavinin [55], İ.A.Suxarevin [161], Yaşsenko-Xmelevskinin [176], B.A.Rıbakovun [151], A.A.Saxarovanın, O.B.Çernovanin [157], A.M.Belenitskinin [49], A.İ.Avqustinikin [37], S.B.Aşurbəylinin [2], V.M.Massonun, N.Y.Merpertin [109], V.V.Pavlov, S.İ.Xodjaşın [138], N.N.Vakturskayanın [61], Q.M.Aslanovun, R.M.Vahidovun, Q.İ.İonenin [47], Q.A.Puqaçenkova-nın [146], S.M.Qazıyevin [93], İ.M.Cəfərzadənin [76], Ö.Ş.İsmizadənin [92], İ.H.Nərimanovun [120] və başqalarının əsərlərində vahid arxeoloji terminologiya və istilah aparatı, habelə rəsmi qəbul edilmiş ümumi metodlar yox dərəcəsidir. Buna görə də XX tarixi əsrin 30-60-cı illərdə yuxarıda adları çəkilən problemlərin həll olunması bütövlükdə arxeologiya elminin inkişaf etməsinə maneələr törədirdi.

Q.M.Aslanovun, R.M.Vahidovun, Q.İ.İonenin, «Drevniy Mingəçaur» («Qədim Mingəçevir») adlı monoqrafiyasında Eneolit və Tunc tarixi-arxeoloji dövrlərdə Şimali Azərbaycanda saxsı mədəni-məişət nümunələrinin istehsalından bəhs olunur. Monoqrafiyanın 147-ci səhifəsində arxeoloji qazıntı işləri zamanı aşkar edilmiş, «Assuriya fayansı» adlandırılan, «kaolindən hazırlanmış», qəhvəyi şüşə örtüklü qablardan danışılır. Burada müəlliflərin fikri təhlilçilər üçün məchul qalır. Əgər bəhs olunan bu qablar şüşəörtüklüdürsə, onda nəyə görə kaolindən hazırlanmışdır və «Assuriya fayansı» adlandırılır? Halbuki monoqrafiyanın 142-ci səhifəsində müəlliflər qeyd edirlər ki, Mingəçevirdə gillərin 80 növü mövcuddur və onların bir çoxu kifayət dərəcədə yüksək fiziki-kimyəvi xassəli keyfiyyətləri ilə fərqlənir. Monoqrafiyanın 149-cu səhifəsində müəlliflər Mingəçevirdə, Zəylikdə və Şimali Azərbaycanın digər yerlərində kaolin gilin, çöl şpatının (mərv) çıxarılması təsdiqlənsə, onda nəyə

görə fayans istehsalı faktlarını inkar etmişlər?. Halbuki, Əbu Əli ibn Sina [33], Əbu Reyhan Biruni [34] və Ər-Razi [94] əsərlərində gillərin qədim - Orta tarixi-arxeoloji əsrlərdə istifadə olunmuş iyirmiye qədər çeşidin adları xatırlanır. Bu mənbələrdə adları xatırlanmış gil növləri arasında «Kiçik Qafqaz gili», «ağ gil», «yeməli gil» və «sabalı gil» anlayışları diqqəti cəlb edir. V.V.Tixomirov və V.E.Xain «Geologiya tarixinin qısaoçerkiləri» [164. s.19], M.M.Əliyev və M.A.Qaşqay «Qədim dövr və Orta tarixi-arxeoloji əsr Azərbaycanında dağ-mədən işində geoloji anlayışların tarixindən» [43] adlı əsərlərdə qeyd etmişlər ki, ölkədə dulusçuluq istehsalı yüksək sürətlə inkişaf edirdi, Kiçik Qafqazın odadavamlı və yüksək keyfiyyətli gil növləri istehsal üçün xammal rolunu oynaya bilirdi.

B.A.Şelkovnikovun fikrinə görə Beyləqanda yerli və gətirilmə şüşə örtüklü-örtüksüz saxsı nümunələri çoxdur, onların arasında yüksək keyfiyyəti ilə fərqlənən, həmçinin fiziki-kimyəvi tərkibi ilə seçilən və müxtəlif struktur quruluşa malik olan əşyalar mövcuddur. Arxeoloji qazıntı işləri zamanı burada çox sayda rəngli, rəngsiz şüşə təbəqəsi ilə örtülmüş fayans nümunələri aşkar edilmişdir. Görünür B.A.Şelkovnikov Şimali Azərbaycanda istehsal olunan əşyalarda rənglərdən başqa heç bir faktı təhlil etmək istəməmişdir. Fayans əşyalarında şüşə örtüyü təbəqəsinin oturacağı doğru axması və orada qorelyefə oxşar əlamətin əmələ gəlməsi faktı heç də həmişə istehsal çıxarı hesab-etmək düzgün deyildir. Çünki, bütün istehsal olunan fayans əşyalarında deformasiyaya uğramayan nümunə aşkar etmək mümkün deyildir.

Q.M.Əhmədov [9] monoqrafiyasında dulus xammalını təhlil etməyə çalışsa da, onun texnologiyasını xüsusiyyətlərini araşdırmağa səy etsə də, tərkibdə olan komponentlərin bir-birindən fərqli əlamətlərini açmağa müvəffəq ola bilməmişdir. F.Ə.İbrahimov, Q.M.Əhmədov [87] təhlil zamanı B.A.Şelkovnikov [171] kimi ümumi arxeoloji-etnoloji təsvirə meyl etmiş

və aşkar olunan əşyaların yerli istehsal olmasını tərkizbolunmaz faktlarla əsaslandırmamış və son nəticədə «gətirilmə»yə, tərəf meyl etmişlər. A.Ş.Orucov və V.H.Əliyev [41] arxeoloji əşyanın texniki-texnoloji xüsusiyyətlərinin təhlilində olan çatışmazlığı bilsələr də onlara yeni-yeni modellərin işlənilib hazırlanmasına yol verilməmişdilər.

XX tarixi əsrin 30-cu illərində SSRİ-də baş vermiş sosioloji diskussiyalar ictimai elmlərdə, eləcə də arxeologiyada sosialoji istiqamətin qərarlaşmasını təmin etdi. Tarixin bu məqamında ictimai elmlərdə, əksər hallarda tədqiqatçı intuisiyası və intuitiv araşdırma metodları fəaliyyət göstərirdi. Keçən əsrin 50-ci illərində sosialoji səciyyəli tədqiqatların daha da dərinləşdirilməsi əvəzinə kultüroloji səciyyəli anlayışların və kateqoriyaların getdikcə artması və istifadəsi müşahidə olunurdu. Həmin əsrin 40-60-cı illərində metodologiyada başlıca diqqət çöl-tədqiqat üsullarının təkmilləşdirilməsinə yönəldilmişdi. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar edilmiş materialların interpretasiyası və tarixi prosesin araşdırılması metodologiyasının işlənilib hazırlanmasına kifayət qədər diqqət yetirilməməsi əsrin 60-cı illərinin sonlarından başlayaraq elmin obyektiv və predmetli problemlərinə də marağın azalmasına gətirib çıxartdı. Şimali Azərbaycanda metodoloji tövsiyyələr ilk dəfə İ.R.Səlimxanovun [158], M.N.Rəhimovanın və E.Ə.Kərimovun tədqiqatlarında izhar olunmuşdur. Ötən əsrin 70-90-cı illərində arxeoloji araşdırmalarda yeni meyllər müşahidə olunmağa başlayır. Bu müddət ərzində fundamental elmi-nəzəri və metodoloji müddəalar və istehsal amilləri [S4] işlənilib hazırlanır. N.V.Boryaz [52], L.S.Kleyn [95], Y.M.Zaxaruk [82], A.N.Qanja [67] abidələri, arxeoloji mədəniyyətləri, ardefaktları, sosioloji anlayışları fundamental faktlar kimi irəli sürür və araşdırmaların əksəriyyətində başlıca diqqət ayrı-ayrı tarixi-arxeoloji abidələrdə aparılmış qazıntıların təsvirinə və əldə olunan bəsit uğurlara-kəşflərə yetirilir.

XX tarixi əsrin ortalarından etibarən cəmiyyət tarixinin marksist nəzəriyyəsi ilə yeni dövrün tələblərinə cavab verən konsepsiyalar arasındakı ziddiyyətlər daha da dərinləşir. Bu dövrdə ümumiləşdirici səciyyəli tədqiqat əsərlərinin əksəriyyətində ikili sistemləşdirmə mövcud idi: birsistemli mənbələr üçün sistemləşdirmə kultürarxeologiya ənənələri əsasında, arxeoloji abidələrin və formal tipologiyanın çərçivələrində aparılması nəzərdə tutulurdusa, çox sistemləşdirmədə isə sosial-tarixi problemlərin təhlili məcrası üstündə qurulurdu. Bu dövrdə texnologiyanın gedişinin rekonstruksiyası metodu nisbətən daha əhatəli yayılmışdı. Həm də problemli situasiyaların yeni vəzifələrinin və köhnə metodlarının ziddiyyətli uzlaşması XX tarixi əsrin 60-70-ci illərinin elmi araşdırmalarında – «sosialist» arxeologiyasının inkişafının birinci mərhələsində kəskin şəkildə hiss olunmağa başlayırdı [114].

N.V.Boryaz [53], M.K.Rəhimov [148], Kramer S.N., O.Y.Kruq, S.D.Çetverikov, H.Ə.Ciddi [5], O.A.Həbibullayev [32], A.K.Bobinski [51], E.V.Sayko [153], R.B.Arazova [46], F.Ə.İbrahimov [86], Y.A.Zadneprovski [81], M.S.Taşxodjayev [162], R.M.Vahidov, İ.N.Hərیمانov [60], L.M.Noskova [132], A.M.Bulatov [56], E.M. Alekseyeva [40], Q.M.Əhmədov [8], V.H.Əliyev [42], T.İ.Qolubkina [71], Y.L.Şapova [173], və T.E.Lukiç [104] keçən əsrin 60-cı illərinin ikinci yarısında yeni metodları tətbiq etməyə və arxeologiyada problemli situasiyaları araşdırmağa, 70-ci illərdə isə şübhə örtüklü saxsı məmulatı və fayans tədqiqatçıları araşdırma prosesinə sosial inkişafın səciyyələndirilməsi üçün nəinki keyfiyyət, habelə kəmiyyət parametrlərini, məsələlərin məhdud dairəsinə daxil etməyə cəhd edildi [159].

Sosial-tarixi tədqiqatların ilk təcrübələri empirik səviyyədə idi, başlıca olaraq predmetli-texnoloji istiqamətə istinadlanırdı ki, [163] bu da sosial sistemi keyfiyyət

baxımından səciyyələndirərək, parametrlərin ancaq varlığını və yaxud yoxluğunu qeydə alırdı [28].

XX tarixi əsrin 80-90-cı illərində şüşə ötüklü saxsı və fayans məmulatı haqqındakı tədqiqatlarda problemlı situasiyalar daha çox feodal cəmiyyətlərinin həyat fəaliyyətinin sosial-tarixi üsuluna toxunulmağa başlandı. [106] Sosial-tarixi idrakın dərinləşməsi ilə bağlı olaraq hal-hazırda elmi tədqiqat işlərində iki tendensiya müşahidə olunur: a) arxeologiya elmi daxilində yüksələn sürətlə ixtisaslaşma prosesi getməyə başlayır; b) idraki vəzifələrin həllinin kompleksliliyi aparıcı meylə çevrilir. Ona görə də araşdırma mövzuların vahid bir mədəniyyətlə və yaxud müəyyən dövr çərçivəsi ilə məhdudlaşmaq mümkün deyildir. Problemlərin həlli zərurəti başqa elm sahələrinin, biliklər sisteminin tədqiqata cəlb olunmasını labüd və həm də məcburi səviyyəyə çatdırdı. Həmçinin nəinki ictimai: sosiologiya, iqtisadiyyat, demoqrafiya, etnologiya, epigrafiya, numizmatika [143] sənətsünaşlıq və b.), habelə təbiət elmləri (zoologiya, texnika, botanika, geologiya, coğrafiya və s.) də möacud integrasiya proseslərin «iştirakçılarına» çevrilirlər [113].

XX tarixi əsrin 90-cı illərinin sonlarında M.N.Rəhimova, E.Ə.Kərimov, H.F.Cəfərov, X.D.Xəlilli, T.İ.Axundov, Q.Ə.Pirquliyeva, A.A.Quluzadə, S.M.Ağamaliyev, Ə.H.Bədəlov, S.H.Aşurlu, R.Fətəliyev[167] müxtəlif sahələrdən olan tədqiqatçıları elmlərin yüksək səviyyədə tam miqyaslı integrasiyaya sisteminə qoşulmağa dəvət edirlər.

Əgər Rusiyada 1917-ci ilin oktyabrına qədər və Şimali Azərbaycanda 1920-ci ilin 28 aprel çevrilişinədək olan dövrdə arxeologiya elmində təsərrüfat məsələləri kulturoloji axtarışlar məcrasında nəzərdən keçirilirdisə, sovet arxeoloji tədqiqatlarında bu məsələlər cəmiyyətin ictimai-iqtisadi tarixinin tədqiqinin mühüm və ayrılmaz hissəsinə çevrilərək metodoloji təhlillər üçün daha maraqlı sayıla bilirlər.

Ötən əsrin 50-90-cı illəri ictimai sahələrə (eləcə də arxeologiyaya) texniki, dəqiq və təbiət elmlərinin metodlarının tətbiqi əlamətdar olursa [110], bunun nəticəsində ikinci (arxeoloji əşyalar) hesab edilən mənbələrin mənimsənilməsi, öyrənilməsi prosesi xeyli dərəcədə dərinləşir [111]. Fiziki, kimyəvi, texnoloji metalloqrafiya, spektral analizlər müxtəlif istehsal sahələrinin qapalı halda olan sirlərin açılmasında xüsusi rol oynadı. Təbiətşünaslıq və digər elmlərin metodlarının yeni tədqiqat sahələrinə tətbiqi qədim və Orta tarixi-arxeoloji əsrlərdə metallurgiyanın, metal emalının lokal xüsusiyyətlərini və inkişafını göstərməyə, bir coğrafi bölgənin digərinə, texniki-texnoloji təsirinin istiqamətini aşkar etməyə, yaxın-uzaq ərazilərdə istehsalın inkişafının müxtəlif səviyyədə olduğunu aydın şəkildə göstərməyə dolğun şərait yaratdı [131]. Ardefaktların funksional təyinatının müəyyənləşdirilməsi zamanı etnoloji, paleoiqtisadi, trassoloji, paleobotaniki metodlardan [112] və tarixi dəlillərdən istifadə olunması birinci dərəcəli rol oynayır.

Texnika və texnologiyanın araşdırılması aspektləri onun struktur elementlərinin xammal bazasının, əmək vasitələrinin, istehsalçıların peşə vərdişlərinin, sərf olunan işçi qüvvəsinin kəmiyyətinin tədqiqi ilə bağlıdır. E.V.Sayko və N.İ.Terexova dulusçuluqun inkişafında sənətkarlıq mərhələlərini texnoloji bazanın mürəkkəbləşməsi hesabına və istehsalın çoxşaxəliyini ixtisaslaşmanın yeni səviyyəsi kimi səciyyələndirmişlər. Problemin düzgün həlli saxsının, o cümlədən fayans istehsalında dulus çarxının tətbiqi, ikiyaruslu sobaların mənimsənilməsi və yaradılması, xammal emalı texnologiyasının daha da təkmilləşdirilməsi və fayans məmulatı üçün əşyaların qəliblənməsində bir daha göstərmiş oldu. A.M.Belenetski qeyd edir ki, tarixi planda ictimai-iqtisadi təsisat timsalında sənətkarlığın ayrılması bütünlüklə şəhərlə bağlıdır. B.B.Piotrovski isə ən qədim şəhərlərin sənət

sahələrinin və ticarət mərkəzlərinin olmadığı fikrini hər dəfə müdafiə edirdi.

On bir il ərzində (1981-1992) «Sovetskaya arxeologiya» («Sovet arxeologiyası») jurnalı E.A.Abızovanın [36. s.109], N.N.Darkeviçin, T.K.Starodubun [74] (saxsı, metal, emal) elmi-nəzəri məqalələrini ardıcıl olaraq dərc etmişdir. Sözü gedən sahələrin nümunələrinin bir çoxu kimyəvi-texnoloji parametr baxımından fayans məmulatına daha yaxındır. E.A.Abızova heç bir mötəbər fakt olmadan təqdim etdiyi məmulatın daşdan hazırlandığını qeyd alır. İkinci müəllif isə «ənənələrə sadıq qalaraq» Şimali Azərbaycana aid olan maddi-mənəvi mədəniyyət nümunələrini indiki «İrana» şamil edir. A.S.Ostroverxov [134] fayansı Tunc və ilk Dəmir dövrlərinin tarixi-arxeoloji mədəniyyətlərinin inkişafı prosesini ötürü öyrənməyə çalışaraq bununla bağlı olan bütün texnoloji məsələləri birdəfəlik aydınlaşdırmağa cəhd göstərir. O, Ukraynanın Donetsk, Luqansk, Zaporıje, Dnepropetrovsk, Poltava, Nikopol və başqa vilayətlərində tapılmış məmulatı təhlil əvəzinə ancaq təsvir etməyə çalışmışdır. Təəssüflər olsun ki, müəllif vəziyyətdən çıxış yolunu tapa bilməyərək, məlum olanları bir daha təkrar etmişdir. A.İ.Uşkov, V.M.Sisoyev, R.Ettinhauzen, F.Sarre [156], A.Poop, B.B.Piotrovski, Q.M.Aslanov, R.M.Vahidov, Q.İ.İone, Q.M.Əhmədov [10], H.Ə.Ciddi, İ.H.Nərimanov [122], F.Ə.İbrahimov və başqa görkəmli tədqiqatçılar mövcud konsepsiyaya bir qədər loyalla yanaşaraq, arxeoloji qazıntılar zamanı Şimali Azərbaycanda aşkar edilmiş ən yaxşı fayans məmulatının Yaxın və Orta Şərq ölkələrindən (Misirdən, Mesopotamiyadan, Assuriyadan və indiki İrandan) «gətirilmiş» maddi mədəniyyət nümunələri hesab edirdilər. Q.M.Əhmədov doktorluq dissertasiyasının 1972-ci ildə çap olunmuş avtoreferatında Beyləqanda (Örənqala) aparılmış arxeoloji qazıntı işləri zamanı mədəni təbəqələrdə aşkar edilmiş fayans məmulatının XI-XIII tarixi-arxeoloji əsrlərdə indiki İrandan gətirildiyini qeyd etdiyi halda,

1979-cu ildə işıq üzü görmüş monoqrafiyasında da yerli fayans məmulatının indiki İranın müxtəlif şəhərlərində istehsal olunduğunu və Şimali Azərbaycana (Beyləqana) gətirildiyini yenidən iddia etmişdir. Nəzərdən keçirilmiş problemlərlə əlaqədar olaraq məşhur şərqşünas A.Y.Yakubovski hələ 1938-ci ildə indiki İran mədəniyyətinə aid edilən incəsənət əsərlərinin heç də həmişə və hər yerdə indiki İran ustalarının yaradıcılıq məhsulu olmadığını və daha çox Albaniya (Azərbaycan), İberiya (Gürcüstan) və hətta Mərkəzi Asiya ustaları, sənətkarları tərəfindən istehsal olunduğunu yazırdı. Bu təkzibolunmaz faktlar hazırda tədqiqatçılardan «İran incəsənəti» anlayışına daha şərti yanaşmağı tələb edir [175].

H.Ə.Ciddi [7] Şirvanın qədim paytaxtı Şamaxı şəhərində VIII-X əsrlərə aid olan mədəni təbəqələrdə aşkara çıxarmış fayans məmulatını sanki nəzərdən qaçırmışdır. Son Orta tarixi-arxeoloji əsrə (XV) aid olan təbəqədə yerli fayans əşyalarının «izləri»ni müşahidə etsə də, tədqiqatçı aşkar edilən məmulatın yerli deyil kənardan gətirilmiş nümunələrə oxşar şəkildə (təqlid, bənzətmə yolu ilə) hazırlanmış olduğunu qeyd edərək, tarixi-arxeoloji tədqiqatlı əsərində yerli istehsala şübhə nümayiş etdirmişdir [6]. Lakin H.Ə.Ciddi monoqrafiyanın tarixşünaslıq hissəsində, 1959-1965-ci illərdə Öranqalada (Beyləqanda) aşkar edilmiş fayans məmulatına aid olan iki məqaləni [172] Azərbaycan arxeologiyası elmində «böyük uğur» kimi dəyərləndirir.

XX tarixi əsrin 80-90-cı illərində Şimali Azərbaycanda M.N.Rəhimova, E.Ə.Kərimov, X.D.Xəlilli, Ə.H.Bədəlov, A.H.Ələkbərov, Q.O.Qoşqarlı, T.T.Hüseynova, A.M.Məmmədov, S.N.Aşurlu, A.Ə.Quluzadə, Q.Ə.Pirquliyeva ilə yanaşı H.X.Ramazanlı da [147] qabaqcıl elmi metodlar əsasında, müasir və dövrün ictimai, texniki və təbiət elmlərinin integrasiyasının nəticələrinə istinadlanan 20-dən artıq əhatəli elmi-nəzəri məqalələr dərc etdirmişdir. Həmin tarixi əsrin 80-cı illərindən 2002-ci ilədək Şimali Azərbaycan arxeologiyasında

rəmzi «inqilab»lar baş vermişdir. Qədim və Orta tarixi-arxeoloji əsrlərdə Şimali Azərbaycanda ictimai-iqtisadi inkişaf problemləri və onun səviyyəsi haqqında monumental tədqiqat əsərləri, müxtəlif məqalələr və monoqrafiyalar işıq üzü görmüşdür. İ.H.Nərimanov [121], S.M.Ağamalıyeva [38], H.Ə.Ciddi, H.F.Cəfərov, T.M.Dostiyev və IX-XII tarixi-arxeoloji əsrlərə aid olan mədəni təbəqələrdən aşkar edilmiş fayans məmulatını «gətirilmə», hesab edirlər.

H.F.Cəfərov Tərtər bölgəsinin Borsunlu kəndində, «Böyük kurqan» adlanan yerdə aşkara çıxardığı, son Tunc dövrünün ilk mərhələsinə aid edilən və unikal sayılan mavi rəngli fayans piyaləni (cam) «gətirilməyə» aid olduğunu söyləyir.

B.İ.İbrahimovun çapdan çıxmış «Orta əsr Kiran şəhəri» monoqrafiyası [85] adı çəkilən şəhərin XI-XV tarixi-arxeoloji əsrlərdə tarixi-mədəni təkamül prosesli məsələlər işıqlandırılır. Naxçıvan yaxınlığındakı «Xaraba Gilan» adlı yerdə tapılmış şüşə örtüklü saxsı əşyalarını tədqiqatçı rənginə görə təsnif və təsvir edir. Məmulatın kimyəvi tərkib və semantikasını isə unudulur. Müəllif tədqiqat prosesində daha çox İrandan, Kaşandan, Sultanabaddan «gətirilmə» ifadəsinə üstünlük vermişdir.

Şimali Azərbaycanda fayans məmulatının kütləvi istehsalına həsr edilmiş araşdırma işləri, əsərlər pərakəndə halda olan və fəvqəladə dərəcədə fraqmentar səciyyə daşıyan yazılı mənbələr, habelə arxeoloji və etnoloji materiallar başlıca olaraq İkinci dünya müharibəsindən sonrakı dövrdən mənimsənilməsinin mərhələləri kimi qiymətləndirilə bilər. Elmi ədəbiyyatın icmalına daxil olunmamış ayrı-ayrı tədqiqatlar nəşr edilmiş əsərlərin müvafiq bölmələrində xatırlanır.

Arxeoloji ədəbiyyatda dövrləşmə (daxili xronologiya) tədqiqatçılar arasında ən çox mübahisələrə səbəb olan problem məsələlərdən hesab olunur. Əşyanın istehsalı xronoloji

metodlar çərçivəsində nisbi dəqiqliklə təyin etmək mümkündürsə, onun tipinin üzə çıxarılması daha çətindir. Aparılmış çoxillik təcrübələr bu sahədə daha layiqli dövrəşmə proseslərinin işlənilib hazırlanmasına müsbət şərait yaratdı: a) hər hansı dövrəşmə sxemini seçmək və ona uyğun əşya tipini təyin etmək; b) nisbi - tarixi metodlardan istifadə edib özünün xüsusi dövrəşmə proqramını yaratmaq; c) əşya istehsalının daxili-xarici və tarixi qanunauyğunluqlarını üzə çıxarmaqla tiplərin mövcudluğunun vaxtını müəyyənləşdirilməyini bir daha yenidən dəqiqləşdirmək. Aparılmış çoxsaylı araşdırmalar və təhlillər göstərir ki, üçüncü yol daha perspektivlidir, çünki burada birinci və ikinci elementlərdən istifadə etməməklə inkişaf amillərinin xüsusiyyətlərini açmaq daha düzgün hesab olunur.

Fayansın xronoloji indikator (göstərici) qismində istifadə olunması aşkar olunmuş tiplərin daha çox qisminin tarixi dövrlərinin müəyyənləşdirilməsi zərurətini meydana çıxarır. Əşyalarda göstərilən tiplərinin mövcud olduğu zamanının müəyyən edilməsi üçün aşağıdakı əlamətlərdən istifadə olunmuşdur: naxışın variantlarının, yarımtiplərinin və onların korrelyasiya qrafikindəki yerinin müəyyənləşdirilməsi, əldə olunmuş nəticələr ehtimali səciyyə daşıyır. Bu onunla bağlıdır ki, əlamətlərin xeyli hissəsi mədəniyyətlərin bütün xronoloji dövrləri üçün səciyyəvi olmuşdur. Bütövlükdə fayans əşyaların mərhələləri kəmiyyət dəyişiklikləri, habelə onun ayrı-ayrı çeşidlərinin dinamikası təhlilinə üstünlük verilmişdir.

Qədim cəmiyyətlərin maddi-mənəvi istehsalının müxtəlif növlərinin araşdırılması arxeoloji axtarışların ən mühüm hissəsi hesab olunur. Eneolit -Orta tarixi-arxeoloji əsrlərə aid olan müxtəlif abidələrdə aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı aşkara çıxarılmış fayans məmulatına çox az təsadüf olunan materiallar qismini təşkil edir. Fayansın əhəmiyyəti onun ərazi, zaman və mədəniyyətlərə mənsubiyyəti müəyyənliyi ilə şərtlənir. Hər bir maddi-mənəvi mədəniyyət sahəsi kimi fayans

nümunələrin istehsalı prosesini iki cəhətdən nəzərdən keçirmək mümkündür: texnoloji proses və istehsalın son nəticəsi olan istehsal məhsulu. İstehsalın hər iki tərəfi bir-biri ilə qarşılıqlı surətdə həm şərtlənir və həm də sıx bağlanır, lakin tərəflərdən hər biri müəyyən yanaşmanı labüd zərurətə çevirir və aşağıdakı müxtəlif metodların tətbiq olunmasını tələb edir:

-Əşya formalarının təsnifatı, fayans tiplərinin dəyişmələrində xronoloji qanunauyğunluqların aşkara çıxarılması;

- arxeoloji mədəniyyətlərin dəyişməsi zamanı fayans əşyalarının istehsalında xarici amillərin yeri və rolunun müəyyənləşdirilməsi;

- fayans əşyalarının istehsalının ictimai formalarının aşkara çıxarılması;

- əhya istehsalının Şimali Azərbaycan ərazisində baş vermiş ictimai-iqtisadi və tarixi proseslərlə bağlılığının təhlil olunması.

Birinci məsələ fayans əşyalarının təsnifatının konkret metodikasının işlənilib hazırlanması ilə bağlıdır. İkinci məsələ bu tip əşyaların istehsalının inkişafında tarixi-xronoloji qanunauyğunluqların, onun ictimai xarakterinin və xarici amillərin rolunun üzə çıxarılması ilə əlaqədardır. Üçüncü məsələ istehsalın konkret tarixi hadisələrlə, cəmiyyətin ictimai-iqtisadi inkişafı ilə bağlılıqlarını özündə ehtiva edir.

Fayans məmulatı istehsalının təkamülünün öyrənilməsinə sistemli yanaşma ilə müəyyən olunur. Bu cür yanaşma tərzii Şimali Azərbaycan ərazisində cərəyan etmiş təsərrüfat-iqtisadi, sosial və digər proseslərin qarşılıqlı təsirini daha geniş şəkildə açıqlanmağa imkan yaradır.

Eneolit dövründən Orta tarixi-arxeoloji əsrlərdə saxsı əşyaların istehsalı materiallarının tədqiqi əsasında fayansın inkişafı müqayisəli surətdə, fəlsəfi-məntiqi vəzifələrə və tədqiqat metodologiyasına uyğun olaraq izlənilir. Ardıcıl şəkildə fayans istehsalının inkişafının arxeoloji, etnoloji,

tipoloji, xronoloji qanunauyğunluqları, xarakteri, və onun Şimali Azərbaycan ərazisində baş vermiş tarixi hadisələrlə əlaqəsi açıqlanır.

Fayans məmulatının təsnifat problemlərinin öyrənilməsi metodikası onların iki başlıca qrupa ayrılmasını mümkün edir: intuiativ və formalizə olunmuş qruplar. İntuiativ qrup üçün tipoloji metodların kifayət qədər əsaslandırılmaması, tipik meyarlarının qeyri-müəyyənliyi, istifadə olunan təsnifat sistemlərinin bir-biri ilə müqayisəsinin mümkünsüzlüyü, terminologiyanın aydın olmaması, intiusiya əsasında əldə olunmuş nəticələrin yoxlanılmasının mürəkkəbliyi səciyyəvidir [98]. Buna baxmayaraq təsnifata intuiativ yanaşma tərzindən uğurla istifadə olunmuş və hal-hazırda da istifadə edilməkdədir. İntuiativ yanaşma tərzinə xas olan nöqsanlar formalizə olunmuş təsnifat zamanı müəyyən qədər aradan qalxır. Statistik və riyazi metodlar bu cür təsnifatın başlıca ünsürlərindəndir. Lakin fayans məmulatının təsnifat əlamətlərinin bəzi hallarda seçilməsi zamanı bu cür yanaşma zamanı intuiativ məqam iştirak edir.

Arxeoloji mənbə olan fayans bir tərəfdən təbiətin qanunlarına tabe olan maddidir, obyektivdir, digər tərəfdən isə cəmiyyət qanunlarına tabe olan fərdin əmək fəaliyyətinin subyektiv məhsuludur. Bu ilkin şərtlərdən çıxış edərək arxeoloji maddi-mənəvi mənbələr təsnifatın formalizə olunmuş metodlarından istifadə edilməklə mərhələlər üzrə araşdırılır. Birinci mərhələdə arxeoloji mənbələrin ayrılması şərtlə tədqiqi aparılır: a) empirik səviyyəsinin müəyyən olunması (arxeoloji mənbələrin axtarılması, qazıntılar, laboratoriya işləri, ən sadə təsnifatlandırmalar), yəni əşyaların kateqoriyalarının ayrılması, onların abidələrlə müqayisəsi; İkinci mərhələdə keçmiş cəmiyyətlər aşağıdakıların ayrılması şərtlə tədqiq olunur: a) nəzəri səviyyənin müəyyənləşdirilməsi, metodun seçilməsi və yaxud materialın öyrənilməsi üçün onun işlənməsi, tipologiyanın yaradılması və tiplərin məkan-zaman baxımından

bölgüsü qanunauyğunluqlarının aşkara çıxarılması; b) empirik səviyyəsinin müəyyən olunması (mənbələrin bilavasitə müşahidələri və analogiyalarla birgə müqayisələri zəminində (bazasında) ən sadə tarixi interpretasiya və tarixi rekonstruksiyası; c) nəzəri səviyyənin müəyyən olunması (birinci mərhələnin nəzəri səviyyəsi əsasında tarixi interpretasiya və bərpa, keçmiş cəmiyyətin qanunauyğunluqlarının aşkar olunması, fərziyyələrin və nəzəri konsepsiyaların yaradılması. Üçüncü mərhələdə əvvəlki iki mərhələnin sintezi verilir və fayans əşyaları da daxil olmaqla arxeoloji mənbənin maddi istehsalın obyekt kimi, nəzərdən keçirilən cəmiyyətin ictimai-iqtisadi inkişafının ikili təbiətinin vəhbəti əks etdirilir.

Fayans əşyalarının təsnifatı üçün aşağıdakı əlamətlərdən istifadə edilmişdir: çənbərinin (halqasının), qabın boğaz hissəsinin, dibinin diametri və onların yerləşmə hündürlüyü nəzərə alınmışdır. Burada əlamətlərin iyerarxiyası dulus əşyaların funksional quruluşu əsasında qurulur. Maye və narın halda olan maddələrin saxlanması bu əşyaların başlıca funksional təyinatıdır. Əşyaların və yaxud fayans məmulatının təsnifatı zamanı ilk növbədə konkret funksiyalarla bağlı olan forma əmələgətirici əlamətləri, sonra isə bütün qalan konkret funksiyalarla bağlı olan ikinci dərəcəli mənbələr nəzərə alınmışdır. Təsnifatın daha böyük vahidi qismində «növlər» anlayışı qəbul edilmişdir. Eyni zamanda əlamətlərə, oxşar təsvirli formaya və bənzər quruluşa malik olan qablar vahid növdə birləşdirilmişdir. İyerarxiya sisteminin növbəti vahidi qismində «tip» anlayışı qəbul olunmuşdur. Fayans əşyaların orta hissəsinin morfoloji əlamətlərinin başlıca funksiyalarına təsir göstərməsi ilə əlaqədar olaraq elmi dövriyyəyə «yarımtip» anlayışı daxil edilir. Bu anlayış vasitəli şəkildə özündən asılı olan əlamətləri ehtiva edir. Fayans əşyaların təsnifatının ən aşağı vahidi qismində isə çənbərin forması ilə müəyyən olunan «variant» anlayışı qəbul olunmuşdur. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir: a) fayans məhlulundan istehsal edilmiş müxtəlif muncuqlar; b) ətrafları açıq olan fincanlar; c) nimçələr; ç) pialələr; d) sərniclər; e) stəkanlar; ə) dopular; f) bankələr;

g) cibliklər üzərində olan qədəhşəkili qablar; ğ) bombayabənzər qablar – orta hissəsinin geniş olması və düz boğaza malikliyi bu cür əşyalar üçün səciyyəvi idi; h). güldanlar – əlamətlərin kəmiyyətinə və formalarının strukturlarına görə dibçəklərə yaxın olan, lakin orta hissəsinin maksimal diametrindən xeyli az, boğaz diametri ilə onlardan fərqlənən qablardır. Bundan başqa, güldanlar bir sıra spesifik əlamətlərə də malikdir.

Tədqiqatçılar arasında daha çox fikir ayrılıqları arxeoloji mədəniyyətlərin daxili xronologiyası ilə bağlıdır. Əgər əşya istehsalının xronoloji həddlərini az və ya çox dərəcədə dəqiq müəyyənləşdirmək mümkün olursa, tiplərinin dövrləşdirilməsini askar etmək çətinidir. Bu problemin həllinin hələlik üç yolu mövcuddur: a) dövrləşdirmənin hər hansı bir sxeminin seçilməsi və əşyaların tipləri ilə uyğunlaşdırılması; b) tarixi-müqayisəli metodlardan istifadə edilməsi və xüsusi, özəl dövrləşmənin yaradılması; c) fayans məmulatı istehsalının daxili, xarici qanunauyğunluqlarının aşkar edilməsi və tiplərin mövcudluğu zamanının müəyyənləşdirilməsi. Təhlillər göstərmişdir ki, üçüncü həll yolu daha perspektivli olmuşdur, ona görə ki, bu tədqiqat tərzində birinci və ikinci həlli yollarının elementlərindən istifadə edilmişdir.

Aparılmış təhlillər fayans məmulatı istehsalının dövrləşməsinə yaratmağa, onun hər bir mərhələsinin xronoloji həddlərini və arxeoloji mədəniyyətlərini aşkar etməyə, əşya istehsalının genetik varisliyinin təyin olunmasına, onların təşəkkülündə yerli əhalinin aparıcı rolunu açıqlamasına, istehsalda fəal iştirakını bariz surətdə göstərməyə, fayans istehsalı mədəniyyətinin yaranması zamanını müəyyənləşdirməyə, Eneolit-Orta tarixi-arxeoloji dövrlərdə dulusçuluğun inkişafı, istifadə, istehsalı haqqında ənənəvi baxışlardan fərqli olan elmi mülahizələr yürütməyə, Şimali Azərbaycanın qədim fayans istehsalının dövr və mərhələlərdən, həmçinin istifadə mərkəzlərindən-ocaqlarından biri olmasına dair fərziyyələr və əsaslar irəli sürməyə imkan yaratmışdır.

IV FƏSİL

FAYANS MƏMULATININ İSTİFADƏ VƏ İSTEHSALI PROBLEMLƏRİ

Ümumi qəbul olunmuş «genezis», «mədəniyyət», «özünəməxsus», «sivilizasiya» qeyri-adi dərəcədə tutumlu və polisemantik anlayışlardandır. Burada «özünəməxsus» anlayışının mahiyyətinin açıqlanması üçün Q.V.Çayld [144], sinoloq V.E.Taylor [134], V.Everhard [70], tarixsof A.İ.Toynbi [137], respublikacı R.Heyne-Qeldern [58], respublikacı R.Kulborn [86], L.Volley [57], N.Y.Marr [100], A.N.Bernştamp [48], E.Y.Kriçevski [91], A.Y.Bryusov [49], Y.Lips [95], A.Lukas [98], N.İ.Kondrad [89], L.S.Kleyn [85], S.P.Tolstov [138], S.N.Artanovski, V.H.Əliyev [6] və başqaları özünəməxsus istehsal «sivilizasiya»larının və bütövlükdə «özünü inkişaf etdirən mədəniyyət» ocaqlarının müəyyənləşdirilməsinə yardım edən çoxsaylı əsas meyarlar təklif etmişlər.

Yerli, avtoxton mədəniyyətin, cəmiyyətin və onun məhsuldar qüvvələrinin daxili inkişaf qanunauyğunluqları sayəsində «ümumi inkişaf etdirmə» probleminə M.M.Hüseynovu [63.s.5], V.A.Ranov da [128. s.5] dəstəkləyir. Azıx mağarasından və Quruçay yatağının yaxınlığında aşkar olunmuş materiallar təsdiq edir ki, «Quruçay mədəniyyəti» Azıx mağarasının aşağı təbəqələrinin çaydaşı (çaqıl daş) arxeoloji mədəniyyətidir [129. s.5].

Narkosivilizasiyanın (40) meydana gəlməsinin əsas problemlərindən biri maddi və mənəvi mədəniyyətlərin yaranması prosesidir. Bu problem iki əsas aspektdən ibarətdir: birinci - sivilizasiyanın ilkin ocaqlarının yaranması mexanizmi kimi, ikinciyə isə müxtəlif istehsal prosesində qarşılıqlı əlaqələrin və təsirlərin rolunun qiymətləndirilməsi baxımından yanaşmaq lazımdır. Buradakı səbəbləri tədqiqatdan uzaq etmək deyil, onu doğuran qanunauyğunluqların açılma xüsusiyyətlərini şərh etməkdir [132]. Tədqiqatın başlıca məqsədi ikinci aspektə

aid olan, yəni Paleolit tarixi-arxeoloji dövründən etibarən Şimali Azərbaycanda müşahidə olunan spontan prosesin mexanizminin işlənilib hazırlanması və açıqlanmasından ibarətdir. Fərqli şəkildə uzunmüddətli ənənələrin ziddinə fəaliyyət göstərən yaradıcı azlığın meydana çıxmasını yaxud ayrılmasını labüd və zəruri edən müqəddəm məcburi şərt hər halda nə ola bilərdi? Bəzi tədqiqatçılar yuxarıda göstərilən amillərin meydana çıxmasının ən zəruri şərt taxılçılığın (taxıl əkinçiliyinin) mövcudluğu ilə əlaqələndirirlər. Yeni, bənzərsiz əsasda narkosivilizasiya ocaqları xəttinin yaranması və inkişafı üçün əlverişli şərait bütöv komplekslərin mövcudluğu idi. Təbii-iqlim bunların arasında ən başlıcası amil olmuşdur. İnsanın yeni ideyaları qəbul etməyə, qavramağa və mənimsəməyə psixoloji hazırlığı, ikili, ali başlanğıca inam, dünya haqqında təsəvvürlər, yer kürresinin dörd cəhəti, onun səciyyəvi rəngləri, səma qatlar və mərhəmətlərin yeraltı aləmi haqqındakı anlayışlar şübhəsiz ki, Misir, Mesopotomiya, Hindistan, Çin və Tibet sivilizasiyalarının bəzi xüsusiyyətlərinə bənzəyir.

Hazırda bəşər mədəniyyəti tarixinin daha kəskin və mübahisəli problemləri [93] təkamülün üç ən mühüm impulslarını təşkil edir: miqrasiya, mədəni diffuziya və konvergensiya. Ümumiyyətlə hər bir cəmiyyət və mədəniyyət belə demək mümkünsə, təkamül yolu ilə inkişaf edir, son nəticədə yeniliklər, təkmilləşdirmələr və kəşflər sayəsində irəliləyir [24]. Prosesin iqtisadi ixtisaslaşma yönündə getdiyinə heç kim şübhə etmir. Nəzəri baxımdan tam əsasla demək olar ki, homostadial mərhələdə, yəni iqtisadi baxımdan inkişafın təqribən eyni səviyyədə olan hər hansı bir etnomədəni birliyin konvergentliyi – təkrarlanmasını güman etmək olar. Analogiya sübut edir ki, mədəni əlaqələr mövcuddur, müəyyən mərasimli - kosmoqonik təsəvvürlərin yayılması isə gerçəklikdir [41. s.66]. Etnomədəni toplumlardan hər biri diffuziya yönündə deyil, konvergent təkamül yolu ilə, bir-birindən asılı

olmayaraq, müstəqil surətdə məmulatın və tikililərin oxşar formalarını icad edə bilər, saxsı-fayans məmulatı üçün lazım olan hər hansı bir yeni ünsür yaratmaq ideyasına müstəqil gəlib yetişməyə qadirdir. Eyniyyət hər şeydən öncə təbii şəraitin oxşarlıqları ilə bağlıdır [79. s.13, 16].

İnsanın taleyində və onun fəaliyyət növü seçməsinə, müəyyənləşdirməsinə təbii şərait - landşaft həlledici, daha sonra isə mühüm rol oynayır [156. s.138]. Bu səbəbdən insandaxili təbii yaratma refleksi transformasiyası daha da sürətlənir.

Gizli oxşarlıqlar əşyaların üzərində gözə gəlirli və görünməyən analogiya üçün görünən əlamət vacibdir. Hər bir oxşarlıq eyni zamanda həm ən aşkar, həm də ən gizli olan deyilmi? [145. s.72]. Söylənən faktları danmaq olmaz ki, maddi - mənəvi mədəniyyətlərdəki bir çox oxşarlıqlar bütün insanların anadangəlmə qabiliyyətlərinin müstəqil nəticələri kimi də izah oluna bilər. Məhz həmin qabiliyyətlər insanları müxtəlif məkanlarda və ayrı-ayrı zamanlarda meydana çıxan oxşar problemlərin həlli üçün nisbətən bir-birinə bənzəyən qərarlar təklif etməyə məcbur edir, yaxud bu və ya digər cəhətlər iki və daha çox cəmiyyətlərdə müxtəlif zamanlarda meydana çıxır bilər. Bütün bunların sayəsində müxtəlif insan cəmiyyətlərində ümumi xüsusiyyətlərin yalnız mənimsəmə prosesi nəticəsində aşkara çıxması çox da vacib hal deyildir. Çünki şəhərəqədərki təkamül dövründə e.v. III tarixi-arxeoloji minilliyə qədər) demək olar ki, bütün qitələrdə məskunlaşan insanlar eyni anatomik xüsusiyyətlərə və əqli qabiliyyətlərə malik olmuşlar. Yenilik kifayət qədər sürətlə ilk növbədə səviyyəsinə görə irəlində gedən insan cəmiyyətlərinə yaxın olmaqla bunu qəbul etməyə hazır olanlar arasında yayıla bilərdi.

Məşhur şotland filosofu, maarifçi Adam Fergüsson qeyd edirdi ki, insan və cəmiyyət yalnız təqribən özləri kəşf edə biləcəklərini mənimsəyirlər. Hər hansı bir ölkə həyatının

səciyyəvi cəhəti oxşar şəraitlərin mövcudluğu üçün zəmin hazırlanmayınca digər tərəfə (ölkəyə) nadir hallarda keçə bilir [141. s.92]. Qonşular yalnız daha mütərəqqi olanları mənimsəyə bilirlər [22. s.93]. Arxeoloqlardan A.Y.Bryusov və L.S.Kleyn XX tarixi əsrin 60-cı illərində çap etdirdikləri məqalələrdə miqrasiyaya - sosial transformasiya nəzəriyyələrinə xüsusi yer vermişlər.

XX tarixi əsrin 80-cı illərində dünya arxeoloqlarının, etnoloqlarının, antropoloqlarının miqrasiyalar probleminə və mədəni diffuziya məsələlərinə münasibətləri bir qədər dəyişir. Şimali Azərbaycanda və Rusiyada bu məsələyə dair ciddi monoqrafiyalar meydana çıxır [4].

İ.H.Nərimanov [109] XX tarixi əsrin əvvəllərində mədəni-tarixi məktəbə mənsub olmuş digər tədqiqatçılar əşyaları, adət-ənənələri, mərasimləri, mədəniyyətlərdəki müxtəliflikləri müqayisə edərək onların forma və nəmiş baxımından oxşar olduğu qənaətinə gəlirlər ki, özlərinin aparıcı və seçimli nümayəndələrindən biri olmuş F.Qrebner-Ankermanın ideyaları ilə tam razılışaraq sonda belə nəticəyə gəlirlər. Oxşarlıqlar ən qədim zamanlara aid olan mənimsəmələrin nəticələridir. Burada iki məcburi meyar ortaya çıxır: a) forma meyarı – səciyyəvi detallarda, nəmişlərdə əşyanın funksional mahiyyətindən zəruri olaraq irəli gəlməyən, törənməyən oxşarlıqların mövcudluğu; b) kvantitativ oxşarlıq meyarı – mədəniyyətin oxşar cəhətlərinin kifayət qədər təkrarlanması. Bu iki meyar bir-birinə daha yaxındır və bəzən yeri düşəndə üst-üstə hətta düşə bilər.

İnsan fəaliyyətinin nəticələri bir məkanda meydana gəlir, həmin mərkəzdən kifayət dərəcədə böyük ərazilərə yayılaraq sonda «mədəni dairə» əmələ gətirir. Mədəni əlaqələrin özünəməxsus qanunauyğunluqlarının məşhur şərcisi A.Kröber bu cür əlaqələrin xüsusiyyətlərini «stimullaşdırıcı kontaktlar» adlandırır. Bu halda mədəni faktın meydana gəlməsi xarici stimulun təsiri altında və ya texniki reseptlərdə deyil, yalnız

ideyada baş verir. Belə hesab etmək olar ki, Şimali Azərbaycan ərazisində naxışlı, boyalı və şüşə örtüklü fayans məmulatının istehsalı üçün ancaq «stimullaşdırıcı əlaqələr» minilliklər boyu başlıca rol oynamışdır? Mədəniyyətlərin bir-birindən asılılığının və yaxud bərabərliyinin hökm sürdüyü şəraitlər və problemlər bu prosesdə heç də önəmli olmamışdır. Qədim zamanlarda, yəni Neolit tarixi-arxeoloji mərhələdə insanların ömrü - yaşayış müddəti orta hesabla 20 ilə [44], Tunc və Dəmir tarixi-arxeoloji pillədə 20-25, Antik dövrdə isə 20-30 ilə bərabər olmuşdur [42. s.100].

Tarixəqədərki müddətdə [104] Neolitin və onun son mərhələsi sayılan, Eneolit, Tunc və Dəmir tarixi-arxeoloji dövrlərdə insanlar «yaşadıqları ərazi» hüduqlarından nadir hallarda çıxır, münasibət-əlaqələr isə müvəqqəti və keçici xarakter daşıyırdı. Fərd sayının sürətli artımı nəticəsində azad ərazi getdikcə azalırdı. İnsan, (fərd) qruplar müxtəlif səbəblər üzündən tez-tez bir-biri ilə toqquşmağa məcbur olurdu. Məhz bu səbəbdən yerdəyişmələrin amplitudası yavaş-yavaş azalmış və getdikcə məhdudlaşmış ərazilərdən daha çox mənfəət əldə etmək məsələsi meydana çıxmışdı. Zərurətin təzyiqi sayəsində məhdud ərazidə əvvəllər uzaqlarda axtarılan yaxud əldə olunanların mühafizəsi, təkrarın təşkili ardıcıl istehsal ideyasını ortaya atdı. Bu təəccüb doğuran, maraqlı dövrlərdə yoxlanılması mümkün olan hər bir şey: üsul, vasitə və s. təcrübələrdən keçirilərək qəbul edilirdi [152. s.165]. Fransız tədqiqatçısı Teyyar Şarden qeyd edirdi ki, qəflətən, diqqəti cəlb etmədən, köç halında gəlmiş yer kürəsinin ən məhsuldar bölgələrində və yaxud yeniliklərin xeyli geniş olduğu başqa - məchul bir məkanda təşəkkül tapmış axın etnik «dalğa»sı deyilmi?

İ.H.Nərimanov və bir çox başqa tədqiqatçılar qeyd etirlər ki, dulusçular (saxsı məmulatı hazırlayan qadınlar) Mesopotamiyadan, yəni əl-Ubeyddən, Xələfdən Şimali Azərbaycana gələrək, Leylatəpə və digər Eneolit tarixi-

arxeoloji məskənlərdə [cizgi xəritə] saxsı məmulatı istehsal etmişlər. Çox inandırıcı deyildir ki, təxminən 20 illik ömürə malik olmuş insanlar təqribən 5-6 min kilometr məsafəni qət edərək, səhraları, mürəkkəb keçilməz bataqlıqları, müxtəlif çayları, savannaları, dağ silsilələrini aşmalı, qar yağmurlarına, yağışa, bərk istiyə, şaxtaya dözməli, qidasız, nəqliyyatsız, gecələmədən yad tayfaların məskunlaşdığı müxtəlif ölkələrdən keçməli, quldurluğa meylli, cəngavər, köçəri tayfaların qəfil hücumlarına tuş gəlməli, əsrlərlə təcrid olunmuş şəraitdə yaşayan, başqa-başqa yerlərdən gəlmiş əhali kütlələrinə qarışmalı, oturaq (əkinçi)əhali ilə qarşılaşmalı, qədim zamanlarda geniş yayılan və çarəsi tapılmayan müxtəlif xəstəliklərin qurbanı olmaqla Şimali Azərbaycana gələrək şüşə örtüklü saxsı nümunələr hazırlayırlar [23]. Bütün bunlar e.ə. VI-IV tarixi-arxeoloji minilliklərdə Mesopotamiyadan Azərbaycana həmin qrup insanların (dulusçuların) gəlişinin qeyri-mümkün olduğu qənaətini bir daha möhkəmləndirir. Halbuki, üst Paleolit tarixi-arxeoloji dövrün (e.ə. 12 500 il əvvəl) sonlarında Yaponiyada hətta dulus məmulatı istehsal edilmişdi.

Bu metodların dünya mədəni əlaqələri faktlarının konstataşyası (qeydə alınması) üçün birtərəfli və kifayətedici olmadığı aşkara çıxmışdır [26]. Həmin faktların tarixi təbiiliyin aşkarlanmasında isə bu metodların aciz olduğu üzə çıxır. Ən qədim zamanlarda mədəniyyətlərin yayılmasının müqayisə olunan və iqnometrik rekonstruksiyası məhsuldar olmuş və faktlarla yoxlanmalardan çıxmışdır [25. s.117]. İngilis tədqiqatçısı Elliot Smit yazır ki, gerçəkləşdirilmiş mumiyalara yalnız qədim Misirdə deyil, bütün Yer kürəsində rastlaşmaq mümkündür [69].

Ona da xüsusi diqqət yetirmək lazımdır ki, bütövlükdə məhz Şimali Azərbaycan böyük ərazidə identik əlamətlərin və yaxud əşyaların meydana çıxması ilə səciyyələnən üfqudə yerləşmiş, bu isə fayans istehsalının inkişaf sürətini artırmış

əlavə stimulun yaranmasına təkan vermişdir. R.Kulborn yazırdı ki, ilkin Avrasiya sivilizasiyaları dinamik vəziyyətli kollektivlərin konqlomeratının (qarışıqının, toplusunun) amalqamasıyası nəticəsində meydana gəlmişdir

Yeni tarixi-arxeoloji eradan əvvəl V minillikdə meydana gəlmiş 19 sivilizasiya (latınca civilis—vətəndaş, vətəndaşlıq) ocaqlarının (Misir, Şümer [III. tarixi xəritə 1] Kimmeriya, Babil, Xett, qədim Çin, Kür-Araz, Hind, And, Meksika, Minoy, Ellin, Suriya, Ərəbistan, İran, Uzaq Şərq, İslam dini, Pravoslav, Qərb və s.) genezisinə urbanizasiya və yaxud yazı deyil, sürətli dəyişikliklərə meyllilik, xarici təsir (diffuziya), dövrü inkişaf, ətraf mühit üzərində nəzarət gücü və yeni dinlər daha çox təkan vermişlər [73].

Beləliklə, taxıl əkinçiliyi, maldarlıq, tikinti ilə birgə oturaqlıq, saxsı-fayans istehsalı, ip əyirmə, toxuculuq, metallurgiya, maddi-mənəvi mədəniyyət sahəsində təkamül yolu ilə yeniliklərin daha artıq dərəcədə tətbiq olunmasına təsir göstərirdi.

Məlumdur ki, bir sıra yerlərdə əsilzadələr, nəcabətli şəxslər qızıl və gümüş kimi fayansdan da bəzək, zinət əşyaları şəklində istifadə edirdilər.

Yeni tarixi-arxeoloji eradan əvvəl III minillikdə fərqlər həm fayansa, həm də qarnıyarıq kauriyə qiymətli bəzək əşyası və pul səviyyəsi kimi yanaşaraq mübadilə edirmişlər.

Müxtəlif gil nümunələrin hasil edilməsi və emalı proseslərində çətinliklərə məruz qalması ilə bağlı olaraq dulus əşyaları - fayans məmulatının qiyməti çox yüksək - nəcib metalların dəyəri ilə təqribən eyni səviyyədə nüfuzlu məmulat çeşidi sayılırdı. Çünki fayans əşyaları həm fəvqəltəbii maqik qüvvə hesab olunurdu, həm də onu bəzəyən naxışlar cəmiyyətdə simvollaşdırılırdı.

Fayans məmulatın hazırlanmasında tətbiq olunan səmərəli metodlar onun geniş istehsalına başlamaq məcburiyyəti yaradırdı. Çoxdan kəşf olunmuş, lakin sirr kimi

saxlanılan əşyanın «yenidən kəşfi» öncə məzəli hadisə xarakteri daşımış və ona (fayansa) təcrübi əhəmiyyət bir qədər sonra verilməyə başlanmışdı.

Şüşə örtüyü təbəqəsinin yayılması, müxtəlif insanların, tayfaların bəzək əşyalarının mübadiləsi, kaolinit və digər mineral odadavamlı gillərə, münasibətlərin dəyişməsi ilə bağlı idi [150]. Gil çeşidli əşyalar zaman keçdikcə ucuzlaşmış və bu hal Tunc tarixi-arxeoloji dövrünün despotlarının – gil növlərinin inhisarçı mövqeyinə son qoya bildi. Şimali Azərbaycanda saxsı-fayans əşyaları istehsalı üçün mineral gillərə təqribən hər yerdə təsadüf olunur və onların hasil olunması üçün dərin şaxtaların qazılması, möhkəm dağ süxurlarının yarılması tələb olunmur. Bunun üçün dayaz quyular, xəndəklər və çox kiçik şaxtalar açmaqla əldə etmək mümkündür.

Fayans məmulatının məişətdə geniş istifadə olunmasının mümkünlüyünü və yaxud da bu ticarətdə asanlıqla varlanmaq üçün faydalı vasitə olduğunu tayfa başçıları, hökmdarlar yaxşı anlamışdılar.

Əgər kaolinitli - fayansdan olan ən qədim, daha xırda əşyalar Mis və Tunc tarixi-arxeoloji dövrlərdə mövcud olmuş cəmiyyətlərin çox güman ki, «seçilmiş üzvləri» sayılan nümayəndələri – tayfa başçıları, onların qadınları xidmətçiləri üçün malik olduqları var-dövlət, bəzək əşyaları və yaxud pul sayılırdısa, sonrakı dövrlərdə də hazırlanmış, fayans məmulatı həmin cəmiyyətin varlı təbəqəsi - başçılarının və ticarətçi əyanların əllərində cəmləşməkdə davam edirdi. Fayans məmulatının hazırlanması sirrinin nəhayət ki, əsilzadələrə xidmət edən əkinçilər üçün məlum həqiqətə çevrilməsi çox uzun müddət tələb olundu.

Dünyada, xalqlar fayans əşyaları hazırlayarkən, məmulata tətbiq sahələri tapmaqla mahiyyətinə görə yeni əmək predmetinə keçid yolunda irəliyə doğru ikinci böyük bir addım atdılar. Təbiətin köklü surətdə yenidən mənimsənilməsinin və

dəyişdirilməsinin ilkin mərhələlərindən biri olmuş bu proses zamanca çox uzun çəkmiş, məkanca geniş olmuş, məzmunca zəngin bir hadisə sayılır [143]. İstehsal sahəsi kimi fayans məmulatının hazırlanması təkcə təbii coğrafi amillərin deyil, iqtisadi, sosial və tarixi problemlərin birgə nəticə qovuşması kimi meydana çıxmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, despotik hökmdarlar minilliklər boyu silaha və bəzək əşyalarına üstünlük vermişlər. Bəzək və pul nümunəsi kimi hazırlanmış fayans muncuq və amuletlərin xüsusi tipləri, qarniyarlıq – kauri, balıqqulaqları meydana çıxdı və bu əşyalar dünyasını dəyişmiş şəxslərin xatirəsinə hörmət əlaməti naminə boyunbağı səviyyəsinə qədər yüksələ bildilər. Dünyasını dəyişmişin qohumları cənazənin üzərinə fayans məmulatı, qarniyarlıq – kauri, balıqqulaqları qoyurdular. Ölü sahibi dünyasını dəyişmişə borc vermiş şəxslərin hamısına müraciət edərək onların qismətinə düşən dəyəri - payı əşya şəklində götürməyi təklif edirdi.

İstehsal məqamında baş verən yeni maddi dünyanın yaradılması prosesi mahiyyətə qeyri-üzvi təbii mineralların emalından ibarət idi. Təbii şərait insanın taleyində və onun fəaliyyət növü seçimində öncə həlledici, Eneolit - son Orta tarixi-arxeoloji əsrlərin axırlarında mühüm rol oynamışdır. Fayans və onun komponentləri olan anqobun, boyaların, şüşə örtüyü təbəqəsinin meydana gəlməsi insan - təbiət əlaqələri sistemində yeni qarşılıqlı münasibətlərin başlanğıcı demək idi. Bəşəriyyət steotitdən muncuq, fayans məmulatı hazırlamaqla, bu əşyalara istifadə sahələri yaratmaqla mineral dünyasını fəal surətdə qurulması, dəyişdirilməsi və ən nəhayət, mahiyyətə yeni əmək predmetinin ixtirası yolunda ilk böyük addım atmağa müvəffəq oldu.

Fayans məmulatının texnosfera tərəfindən digər əşyalara nisbətən gec istehsal olunması, təbiətin mərhələli mənimsənilməsi inkişaf prosesinin zəifliyini büruzə verirdi. Predmet kimi fayansın meydana gəlməsi yalnız təbii və

coğrafi təsirlərin təzyiqi ilə deyil, daha çox etik, estetik, iqtisadi, sosial - tarixi əsaslara malik amillərin nəticəsi idi. Kəşfin taleyini tarixi amilin müəyyənləşdirməsi ilə yanaşı yeni materialın təbiiq istehsal sahələrin çevik inkişaf bağlılığından çox asılı idi.

Yeni faydalı ardefaktın (fayansın) kəşf olunması və istismarı təkcə məqamdan asılı deyildi, çünki bu məmulata təcürbi zərurət, ehtiyac yarandığı vaxtdan mövcud olmuşdur. İnsan tələbatı başlıca olaraq iki böyük qrupa ayrılır: birinci dərəcəli (bioloji)- hava, su, yemək; ikinci dərəcəli (sosioloji) – madiyyət-mənəviyyat. Bu səbəblər üzündən cəmiyyət keçmişlərdə şəraitdən asılı olaraq fasilələrlə gah maddiyə, gah da mənəviyyata üstünlük vermişdir.

Fayans - saxsı istehsalının çiçəklənməsi məqamdır, çünki bu zaman sivilizasiyaların ilkin və erkən ocaqları, artıq cəmiyyətlə insan arasında əmlak bərabərsizliyinin təşəkkülü ağuşunda idi. Fayans nümunələrinin naxışlanması yaradıcı şüur, düşüncə tələb edirdi ki, bu hal daha qədim zamanlardan nefritdən hazırlanan qiymətli məmulatın əvəz olunması cəhdin-meyilliyin nəticəsi idi. Buna görə də ən qədim saxsı - fayans məmulatı ağ rəngdə deyil, həmçinin yaşıl, boz, yaxud da maviyabənzər naxışsız bəzəksiz və təsvirsiz istehsal olunurdu. Fayans istehsalı ilə bağlı olan ən maraqlı problemlərdən biri dulusçunun cəmiyyətdəki ictimai vəziyyəti - mövqeyidir. Dulusçulara, yeni sənət sahələri yaradanlara (neotexnosahə) tayfa başçıların, rəhbərlərin, hökmdarların, əsilzadə şəxslərin sevimlisi kimi yanaşmışlar. Fayans məmulatını hazırlayan şəxslər o zaman cəmiyyətdə imtiyazlı mövqe tuturdular, sonralar yəni Antik və Orta tarixi-arxeoloji əsrlərdə onlar artıq cəmiyyətin hüquqsuz üzvlərinə çevrilirlər.

Bu sahədə əsaslı irəliləyişlər ilk növbədə ifadəsini dini sitayişlərdə etiqadlarda, təsəvvürlərdə tapmışdı. Saxsı məmulatı üzərində naxışlama, dövrün incəsənət sahələrində xüsusi, yer tuturdu. İlk növbədə müxtəlif həndəsi fiqurlarla

bəzədilmiş mədəniyyət elementləri bütün şüurlu insanların yaradıcı, estetik, əmək fəaliyyəti üçün zəruri olmalı idi [27. s.88]. Şübhə yoxdur ki, dulus-fayans məmulatı üzərindəki naxışlar mərasimli - rəmzi məna daşıyırdı. Çünki mədəni ənənələrin toqquşması labüd olaraq sintez prosesinə yardım edir və yeni bir hadisənin (fenomenin) – fayansın meydana çıxması üçün geniş yol açırdı. Yeni olan bu fenomen - fayans isə öz növbəsində inkişaf, təkamül sürətinin artımı, kəşflər, şüşə məmulatının hazırlanmasında və metallurgiyada təkmilləşdirmələr üçün təməl rolunu oynamışdır. [153; sahə bağlılığı layihəsi]; [IV.5. fiziki- kimyəvi cədvəl].

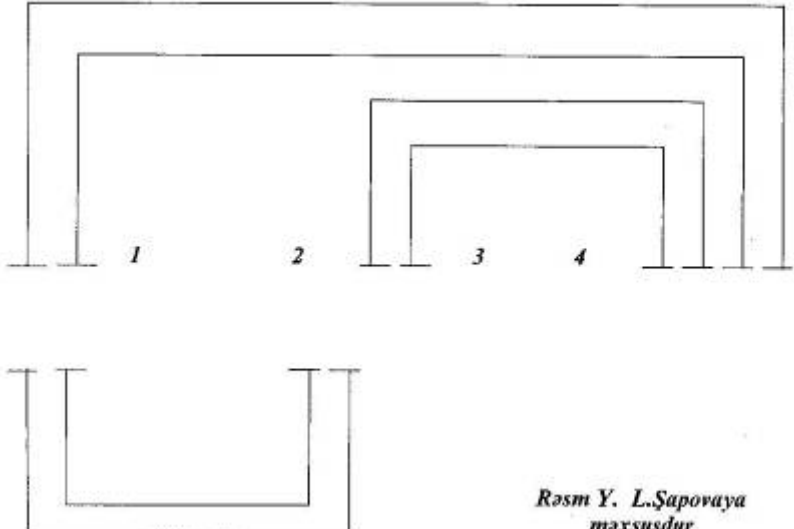
Cədvəldə tərkib xüsusiyyətləri təhlil olunanda şüşənin, metal emalının fayans əsasında həyata vəsiqə qazanması ehtimal olunmadan real gerçəkliyə çevrilməsini görməmək mümkün deyildir.

Bütövlükdə yuxarıda söhbət gedən dövrlərdə Şimali Azərbaycanın bütün ərazilərinə ya yeni mədəni nailiyyətlərin daşıyıcıları qərarlaşır, ya da Yer kürəsinin bu və ya digər bölgəsində əldə olunmuş mədəni və texnoloji yeniliklər haqqında ardıcıl olaraq məlumat daxil olaraq, yayılırdı. Ümumilikdə, inkişaf baxımından geridə qalmış əhali kütlələri ya mədəni qonşular tərəfindən sıxışdırılır, ya da yeni mədəni kütlənin güclü təsirinə məruz qalır («əriyir»), zaman-zaman əhali kütlələrinə qaynayıb-qarışır və bu zaman yeniliklərin daxil olması getdikcə güclənir, miqrasiya axınları aborigen əhalini mürəkkəb qarşılıqlı münasibətlərə cəlb olunmasını sürətləndirir [62. s.47]. Proses obyektiv olaraq mədəniyyətlərin yaxınlaşmasına [151] və mədəni fərqlərin azalmasına çox güclü yardım edirdi [62. s.47]. Lakin güman etmək olmaz ki, gəlmələr yerli əhalinin mədəniyyətindən daha yüksək səviyyədə olan hər hansı bir hazır inkişaf sistemi gətirmişlər [147. s.159]. Bəs bu fon çərçivəsində daxili amilin rolu nədən ibarət olmuşdur? Bu rol nəinki çox mühüm idi, habelə müəyyən mənada inkişaf üçün həlledici olmuşdur: birincisi, xarici impulsun qəbul olunma dərəcəsi daxili amildən asılı idi. Əgər bu məmulat (hətta zəif təkan şəklində, ideyalarla tanışlıq, nümunənin hazırlanması texnologiyası haqqında aydın olmayan və zəif təsəvvürlər halında olsa da) qəbul edilirdisə, daxili təkamül amilləri yenidən üstün mövqə qazanırdı. Amillər inkişafın artırılmış sürətləri nəticəsində çox tezliklə qəbul edilmiş ideyaya yeni müstəqil qərarlar əlavə edərək onu həyata keçirməyə şərait yaradırdı. Xarici

impulslar daxili amillərin inkişafına təkan verir, bu isə öz növbəsində çox zaman yeni, bənzərsiz kəşflərə və təkmilləşdirmələrə gətirib çıxarırdı [94].

İSTEHSALIN SAHƏ BAĞLILILIĞI

1. Saxsı. 2. Fayans. 3. Şüşə. 4 Metallurgiya

Rəsm Y. L.Şapovaya
mərçumdur

Eneolit-Orta tarixi-arxeoloji əsrlərdə istehsal sahələrinin maddi-texniki əlaqələrini əvəz edən ümumilik.

IV.5.ФИЗИКО-ХИМИЧЕСКОЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ

	Əsas nümunələr				ƏLAVƏ NÜMUNƏ				Nümunənin texnoloji xüsusiyyətləri			
	qış	qum	metal	qum	Təzərlənən əlavələr				Əsas normalar	Qəbul edilmiş normalar	Ərdiləmə	Qaynar cəllmə
					0,1	0,1-0,3	Soyuq döyülmə	Əl ilə				
Saxsı	+	-	-	-	+	+	-	-	+	-	+	-
Fayans	-	+	-	-	-	+	-	-	+	-	-	-
Şüşə	-	+	-	-	-	-	+	+	-	+	+	-
Metal emalı	-	-	+	-	-	-	+	+	+	+	+	+

İkincisi, əgər tayfa və yaxud birliklər əldə olunmuş informasiyanı qəbul etməyə, qavramağa, mənimsəməyə hazır deyildisə, bu zaman xarici impulsların rolu çox cüzi olur. Belə şəraitdə daxili amil (hətta spontan təkamülün çox aşağı sürətləri şəklində) aparıcı olaraq qalırdı, bu hal informasiya dalğası kifayət dərəcədə güclü olduqda belə davam edir, xarici amillər qısa müddətə fəallaşır, bundan sonrakı təkamül isə yenə daxili amilin hesabına baş verir. Üçüncüsü, bir qayda olaraq hər halda sporadik, qısamüddətli xarici impulslar cəmiyyətin daxili inkişafının qanunları və normaları əsasında gedişini heç cür dəyişdirə bilmir. Bu mənada daxili amilin rolu birinci dərəcəlidir və danılmazdır. Belə seriyadan olan mədəniyyət çeşidləri o qədər müxtəlifdir ki, çox zaman mütəxəssislər onlara hətta bir-birindən uzaq olan mədəniyyət tipi kimi yanaşmaqdan, imtina edirlər. Dördüncüsü, mədəni potensialın artmasına uyğun olaraq daxili amilin rolu durmadan artır. Neolit aqrar inqilabı tarixi-arxeoloji dövrdə, yəni istehsal və mədəniyyət sahələrində yeni iş metodlarının mənimsənilməsi həlledici rola malik idi, lakin sonralar mənimsəmələr nəzərəcarpacaq dərəcədə azalmağa başlar. Neolit sivilizasiyası və onun «üslubunun nüvəsinin» təşəkkülü məqamından spontan təkamül amilləri bu zaman ön plana keçərək, aparıcı və hərəkətverici qüvvə kimi çıxış etməyə başlayır. Əgər təlatümlərdən və müharibələrdən bəhs olunmasa, onda hər bir xalqın və hər bir ölkənin tarixi mərhələdə inkişafı bir qayda olaraq onun daxili təkamül qanunauyğunluqları ilə bağlı olur [55. s.35].

İstehsal prosesində müəyyən bir yenilik kimi meydana çıxmış naxış insanların texniki -texnoloji biliklərin və təcrübənin yayılmasına yardım edərək maneçilik törədən həlledici amillərə, ilk növbədə iqlim şəraitinə, ərazini əhatə edən təbii və coğrafi mühitə, yeni ideyaları qavramağı, psixoloji cəhətcən hazırlayır, mədəniyyət ünsürlərinin və

xalqların miqrasiyasına ciddi təsir göstərə bilər. Mədəniyyətin bu və ya digər ünsürlərinin müstəqil naxış növü eyni müqəddəm şərtlər tələb edir, yəni müvafiq tayfa, xalq özünün şüur tərzinə uyğun şəkildə psixoloji baxımdan bu yenilikləri qavramağa mənimsəməyə hazır olmalıdır. Müstəqil naxışlanma ilə mənimsəmə arasındakı fərq yalnız ondadır ki, birincidə yaradıcı düşüncə şüuru, ikincidə isə yalnız qavramanı tələb edir. ABŞ tədqiqatçıları qeyd edirlər ki, mənimsəmələr hətta ən uzun sürən əlaqələr şəraitində də həmişə seçimli olmuşlar [28. s.142]. Burada başlıca rol daxili amilə şamil olunur, yəni hər hansı sosial toplum şüşə örtüklü saxsı, fayansın istehsalına hazır idimi? Bu rol nəinki çox mühüm, hətta müəyyən mənada həlledici olmuşdur. Xarici impulsun qəbulu, yəni qavrayış dərəcəsi daxili amildən çox asılıdır. Rütubətsiz subtropik iqlim çərçivəsində yerləşən Azıx mağarasından Şimali Azərbaycanın Yuxarı Qarabağ hissəsində aşkar edilmiş üst Paleolit tarixi-arxeoloji mədəniyyət nümunələri və həmçinin qədim insanın çənə sümüyünün tapılması bir çox minilliklər ərzində insan tərəfindən məskunlaşdığını təsdiqləyirsə, Mezolit, Eneolit tarixi-arxeoloji dövrlərinin mədəniyyət qalıqlarının aşkarlanması faktı Tunc dövrü və əkinçilik (mezotexnosahə) cəmiyyətlərinin inkişafı mərhələsi üçün alternativ anlayış tələb edir.

Texnika və texnologiyanın təkamülü prosesini araşdıran sənətsünaslar, tarixçilər iddia edirlər ki, naxış – nadir və müstəsna kəşfdir, yəni saxsını, anqobu, boyaları, şüşə örtüyü səthinin bəzədilməsi fayansı, şüşə məmulatını və metallurgiyanı vahid mərkəzlə bağlayır. Düşünmək olardı ki, mədəniyyət ünsürləri həmişə mütərəqqi olmuş və çox asanlıqla biri digərini əsrlər boyu ziddiyyətsiz əvəz etmişdir. Bu zaman hətta Yaxın Şərq bölgəsi ümumi regionunun bu və ya digər yerlərində tikililərin çeşidləri, qabların forması, anqoblaşdırmanın tipləri, naxış, boya hazırlamaq və şüşə örtüyü təbəqəsi müxtəlif olmuşdur. Mesopotamiyada, Balkan

yarımadasında, Hind-Xüanxe çayları hövzələrində Mərkəzi Amerikada, Cənubi Qafqazda (Şimali Azərbaycan) təsərrüfatın, həmçinin mənəvi mədəniyyətin inkişafını təsadüfi hesab etmək yaxud da mənimsəmə olduğunu iddia etmək qeyri-mümkündür. Tarixi hadisələr zamanca bir-birindən çox ayırıdırsa, hansı mənimsəmələrdən bəhs etmək olar? [43. s.127]. Yuxarıda sadalanmış ölkələrin şəhər mədəniyyətinə qədərki tarixi mərhələnin Şümer sivilizasiyası [90; III tarixi xəritə 1] ilə sıx əlaqəli olmaları artıq təsdiqlənir. Kərpicdən tikilmiş divar və ocaq qalıqlarının aşkar edilməsi qədim Şimali Azərbaycan bölgələrində yüksək inşaat texnikasının olduğunu xatırlatmış Assuriya mənbələrinin verdikləri məlumatı bir daha təsdiqləmişdir. Deməli bu xalqların bədii sənət ustalığının üslub xüsusiyyətlərinin və inamları hətta onların mənşəyinin ümumiliyini söyləməyə daha real imkanlar yaradır.

Son zamanlar yeni tədqiqatlarda urbanizasiya prosesinin və ilkin əkinçilik (aqr) cəmiyyətlərinin inkişafı mərhələlərində Tunc tarixi-arxeoloji dövrdə yaranmaqda olan ilkin şəhərlərin yüksək rol oynadıqları təhlil olunur. Yeni yaranmış bu struktur inkişafın ilk pillələrində artıq kənd icmasından fərqli olaraq cəmiyyətin peşəkar qruplara və sosial-iqtisadi zümrələrə bölünməsinə demək olar ki, təmin etməyə müvəffəq oldu [101. s.11]. Səbəbin əsas mahiyyətini yeniliyin tətbiqində və yaşayış tərzinin dəyişməsində axtarmaq məqsədəuyğun hesab olunmalıdır. Qədim Şərqi elmi abstrakt, insan cəmiyyətinin meydana gəlməsinin ilk başlanğıcı, sivilizasiyaların yaranması, tarixi coğrafi və mədəni-tarixi bir anlayış olaraq, onunla [46] hərtərəfli əlaqədə olmuş Şimali Azərbaycanın ilkin şəhərlərinin morfoloji, bir-birindən fərqli və seçilmə əlamətləri ilə təsdiqlənir. Çünki bir qrup şəhərlərdə sənət, digərində ticarət, üçüncüsündə isə hərbi-inzibati xüsusiyyətlər üstünlük təşkil edirdi.

Şümer ocaqları kimi Şimali Azərbaycanın şəhərləri 5-10 hektar və daha az əhatə dairəsinə, əhali sayına, sənətə, yüksək

keyfiyyətli saxsı, fayans istehsalına, onların komponentlərinə, metallurgiyaya, şüşə təbəqələri hazırlanmasına, və ticarət imkanları mərkəzlərinə çevrilirdi. Aparılmış arxeoloji qazıntılar Govurqala, birinci və ikinci Kültəpə, Qarabağlar, Leylatəpə, Xocalı, Əliköməktəpə [5. s.146] Sım (Astara) və çox sayda möhkəmləndirilmiş şəhərlərə, yuxarıda saydığımız faktların dəqiqliyinə kölgə sala biləcək şübhələri rədd edir. Gəncətəpədən başlayaraq Şımda (Astara) aşkar olunmuş arxeoloji nümunələrin Mene-Sialk, Təpə-Hisar, Çatal-Höyük və digər bölgələrdə qeydə alınmış qədim arxeoloji mədəniyyət örnəkləri ilə müqayisə olunması belə müddəa irəli sürməyə imkan yaradır ki, minilliklər boyu Şimali Azərbaycandakı Şüməliilər, Kür-Araz mədəniyyəti sahiblərinin ikinci dəstəsi, indiki İranın qərb bölgələrinə -Cənubi Azərbaycan ərazinə tədricən yayılaraq, sonra isə Mesapotomiyada yerləşən birinci dəstəyə qoşulub Babil və Assur dövlətləri ilə uzunmüddətli müharibələrə başlamışlar.

Tarixi-arxeoloji dövr Neolitin son mərhələsi sayılan Eneolitdə Şimali Azərbaycanda dulusçuluqda fırlanan dairənin meydana çıxması ilə saxsı istehsalı nəinki genişlənir, habelə hazırlanmış əşyaların keyfiyyəti, onların xarici görkəmi yaxşılaşmışdır, süd məmulatının emal olunması üçün zəruri olan mətbəx avadanlıqlar daha da təkmilləşir. Hər bir tarixi-arxeoloji dövrdə dulusçuluq sənətinin səviyyəsi, dulus dairəsindən başqa gil məmulatının yandırılması üçün zəruri olan sobaları ilə də səciyyələnir. Eneolit tarixi-arxeoloji dövrə (ikinci Kültəpə, Üzərliktəpə) aid olan sobaların qalıqları Naxçıvan Kültəpəsində [şək.I. XIX. 1, 3, 4, 5, 6, 8, 9], Şomutəpədə, Qanlıtəpədə, Çalağantəpədə (cizgi xərdə) və başqa arxeoloji abidələrdə aşkar edilmişdir. Lakin Şimali Azərbaycandakı Eneolit tarixi-arxeoloji dövr dulusçuluq sobaları haqqında daha tam məlumatı Əliköməktəpə qədim yaşayış məskənindən aşkar edilmiş materiallar [108. s.150] Mingəçevirdə, Abşeronda Tunc tarixi-arxeoloji dövrlərə aid

olan şəhər yerlərində əldə olunmuş maddi mədəniyyət nümunələri verir [32]. Burada həm sadə, həm də kifayət qədər mürəkkəb layihəli sobalar vardır. Şimali Azərbaycanda dulusçuluqla məşğul olanlar əvvəlcə gilin keyfiyyətindən asılı olaraq onun emalının ən müxtəlif üsullarını işləyib hazırlayırmışlar. Bütövlükdə bu zaman saxsı məmulatının mürəkkəbliyi ilə bağlı olaraq dulusçuluq sənəti qadınların evdə yardımçı təsərrüfat sahəsi olmağından çıxaraq, xüsusi ixtisas sənətkarlıq zümərəsinə daxil olaraq kişilərin məşğuliyyətinə çevrilir. İxtisaslaşmanın səbəbini isə ancaq texniki vasitələrin və əmək vərdişlərini getdikcə mürəkkəbləşməsi xüsusiyyətlərində axtarmaq daha məqsədəuyğundur.

Bəzi tədqiqatçılar Şimali Azərbaycanda Eneolit, Tunc tarixi-arxeoloji dövr şəhərlərin olmadığını inkişaf prosesinin zəif olması ilə əlaqələndirərək tarixi qaynaqları saxtalaşdırmağa cəhd etməyə çalışırlar. Əgər Qordon Vir Çayldın şəhərlər haqqındakı «on səbəb» nəzəriyyəsi (1956) ingilis təbiətşünası Çarlz Darvinin təkamül nəzəriyyəsi kimi «əsaslandırılrsa», onda tarix-arxeologiya elmi gələcəkdə də inkişafdan getdikcə çox geri qalacaqdır. Halbuki, Cənubi Amerika qitəsinin And dağları ərazisindəki şəhərlərdə yazını texniki nümunələrdən deyil bir çox hallarda hətta sap və ilmələrdən istifadə edilmişdir. [126] Şimali Azərbaycanda istehsal olunmuş saxsı-fayans əşyalarının aşkar olunması Qobustan, Gəmiqaya, indiki Sım kəndinin (Astara) qaya rəsmlərinin əks olunması, tuncun alınması və tətbiqi demək olar ki, qədim şəhər dövlətlərinin mövcudluğuna dəlalət edir. Bu səbəbdən Mingəçevir, Naxçıvan, Kültəpə, Əliköməktəpə, Sım (Astara) və sair qədim mədəniyyət mərkəzləri şəhər dövlətləri hesab edilə bilər. Çünki əlavə məhsul istehsalı üçün daim güc və əmək tələb olunurdu. Bəşəriyyətin üzvü təkamülünün sürətləri ilə müqayisə oluna bilməyən tərəqqisi, tezliyi insanın qonşudan öyrənmək, başqalarının kəşflərini və uğurlarını mənimsəmək qabiliyyətinə borcludur [149. s.4].

Özgə mədəniyyətlərə məxsus olan predmetlərin yayılması bir çox şərtlərdən və xeyli dərəcədə onların xarakterindən asılıdır [122. s.5]. Bir mədəniyyətin əxlaqi, intellektual və dini kateqoriyaları bilavasitə zorla başqa mədəniyyətə keçə bilməz [29. s.76].

Forma baxımından yaxın olan, eynitipli əşyalar coğrafi və xronoloji cəhətdən bir-birindən xeyli aralı olan xalqların mədəniyyətlərində təsadüf edilir. Bu xronoloji və coğrafi «məsafə» hər hansı bir mənimsəmənin olduğunu güman etməyə imkan vermir. Tripoli (Ukrayna) ilə Hansu (Çin) əyalətlərinin və yaxud Bəhreyn-Şimali Azərbaycan boyalı saxsılarında naxış oxşarlığı olsa da, bu heç də o demək deyildir ki, Çindən Ukraynaya, Bəhreynəndən – Şimali Azərbaycana və ya əksinə sənətkarlar gəlib getmişlər. Analoji oxşarlıq mədəni əlaqələrin mövcudluğuna və ritual-kosmoqonik səhnələrin yayılmasına dəlalət edə bilər. Oxşarlıqların çox zaman qəribə, təccüblü olduğunu hesab etmək üçün heç bir ciddi əsas yoxdur. Ümumi mənşəyə malik olmalarına baxmayaraq, hər bir sahənin yaxın formaları, süjetləri, üslubi xüsusiyyətləri sonralar bir-birindən asılı olmayaraq inkişaf edir və buna görə də ayrı-ayrı bölgələr arasında birbaşa əlaqələrin, müxtəlif mədəniyyətlərə məxsus abidələrin sinxronluğunun (oxşarlığın) təsdiqinə xidmət edə bilməz [123. s.5]. Analogiya müxtəlif, sıx tarixi əlaqə və bağlılığı nəzərdə tutmur. Çünki, bir-birinə bənzəyən əşyalar insanları nisbi səhv buraxmağa məcbur edir. Analogiya dalınca qaçmaq məqsədyönlüdür. Onun çoxluğu isə müəllifin erudisiyasının yüksək olması kimi sayılmalıdır. Əşyaların oxşarlığı hər hansı düzgün nəticəyə gəlməyin təsdiqi – arqument kimi çatışmamazlığa da malikdir, əlaqə sistemlərində olan bütün münasibətləri aydınlaşdırmır [157. s.85].

Coğrafi mövqeyinə görə Qafqaz, Ön Asiya mədəniyyətinin arealına daxil idi. Cənubi Qafqazın Eneolit tarixi-arxeoloji dövr mədəniyyəti Yaxın Şərqi erkən, ilkin

əkinçilik və maldarlıq (mezotexnosahə) mədəniyyətlərinə yaxındır. Bu mədəniyyətlərin daşıyıcıları ictimai-iqtisadi inkişaf baxımından təqribən eyni səviyyədə idilər [106. s.118].

Eneolit tarixi-arxeoloji dövründən indiyədək (arxeoloji xəritə 2) fayans məmulatı komponentləri adı və şüşə örtüklü saxsı istehsalında, anqobda, boyalarda tətbiq olunmaqda idi. İlk muncuqların meydana çıxması təqribən minillik böyük bir dövrü əhatə etmiş, süni birləşmə materialı kimi fayansın yaradılmasında mühüm rol oynamışdır. Öz - özünə şüşələşən fayans nümunələri şüşənin birbaşa «əcdadları»dır. Şüşə artıq eradan əvvəl II tarixi-arxeoloji minillikdə – inkişaf edərək Dəmir dövründə müstəqil sahəyə çevrilir. Çünki Tel əl-Amaratda və Tiqlıyaxda aşkar olunmuş ocaqlarda 1050-1100°S -dək hərarət əldə olunduğu artıq sübuta yetirilib. Metal əlavələr, xüsusilə atom çəkisi 204 olan qurğuşun e.ə. V tarixi-arxeoloji minillikdən məlum olan anqob, saxsı-fayans məmulatı, boyalar, şüşə istehsalı üçün hərarəti nəzərə cəpəcaq dərəcədə aşağı sala bilir. Yuxarıda adları sayılan bu əşyalar üç mineral qarışığından – gildən, kvars qumundan və müxtəlif qələvilərin birləşməsindən törənir. Şimali Azərbaycanın ərazisi minilliklər boyu aşınmaya uğrayaraq və demək olar ki, bütün rənglərə malik olan gil növləri-kaolinitlərlə zəngindir. Torpaq növlərinin rəng xüsusiyyətlərinin elmi təsnifatını ilk dəfə fransız alimi A.Mansella vermişdir. Söylənilən təsnifat hazırda saxsı-fayans məmulatı istehsalında da tətbiq edilir. Həmin sxemdə rənglərin üç amili daha çox qiymətləndirilir: rəng (spektr 10 rəngə bölünərək, həmin rənglərin hər biri öz növbəsində 10 bölməyə malikdir); dolğunluq-doyma dərəcəsi (0-dan 10-dək tünd və yaxud işıqlı çalar); qarışığın olmaması və yaxud təmizlik (0-dan 10-dək) [31. s.150]. Rənglər çox mürəkkəbdir, tam təmiz deyildir: qırmızı çaları olan sarıtəhər-qəhvəyi, qeybə çəkilən mavi çalarlı bozumtul – ağ; qara rəngə mail olan yaşılmıtlı-qonur-rənglərin bütöv; tam qamması yandırıldıqdan sonra alovun üzərində maqnitləşmə xassəsini

zahirə çıxarır. Adi saxsı məmulatı, fayans qablar, anqoblaşdırma, piqmentləşdirmə-boyama üçün başlıca olaraq bir mineraldan (oda davamlı kaolinitlərdən) ibarət olan gildən istifadə edilirdi. Bu minerallar həmişəlik zonalarında əmələ gəlir, quru səthin dərin, kimyəvi cəhətdən aşınmış süxurlarının məhsullarıdır, karbonatsız ağ gildir – kaolindir, alüminium gilləri, boksitlər, bəzi dəmir və manqan (qırmızı-boz metal) filizləridir. Həmin minerallar 195+5 milyon il bundan öncə – mezozoyun Yura dövründə törəmişdir (MZ-163 era.). Bunlar (kaolin) bir çox hallarda polimineral olur, kaolinit isə mineralların qarışığından törənir. Diabazlar və qabbro halluazit (Belçika araşdırıcısı Onalius Halluanın adındandır), montomirillonit (Fransada yer adıdır), vulkanik küllər, tuflar və lavalər bu cür kaolinitlərdəndir.

Kaolinit, gilin «ilkin» və «qalıq» tipli yataqlar sayılır. Kaolinit yataqları - adətən əzəmətlidir (100 m və daha artıq qalınlığı olan kimyəvi tərkibli gilli qumdur, susuz birləşmələrdir – Al_2O_3 ; $2SiO_2$; $2H_2O$, bu mineralların dəmir qarışığı yoxdur. Asanlıqla əriyən kaolinitlərdən ilk növbədə anqob, saxsı və fayans məhsullu boyalar və şüşə hazırlanır. SiO_2 kaolinitlərdə 80%-ə qədər və daha çox, Al_2O_3 isə az miqdardadır (0,001 mm hissəciklərlə). Fayansın «bədən» - əsasən çiy ingredient materiallardır: ağ, nazik gil və yaxud yağlı kaolin, kauri-qarnıyarıq, balıqqulaqları saxsı və fayans kütləsinin [133. s.81] tərkib hissəsi kimi istifadə edilir. Plastik gil və yaxud çöl şpatı, (mərv) qum, təbaşir yaxud da dolomitli kaolin, boş, yumşaq, gilli, ağ süxurdur. Qədim zamanlarda əşyalarda çökmə və deformasiyanın azaldılması üçün fayans kütləsinə qurudulma zamanı nazikpərdəli əlavələr edilirdi (kaolinin zənginləşdirilməsi zamanı yaranan kvarslı qum). Aşkar olunmuş qədim fayans məmulatı tərkib və yandırılma hərəkətinə görə yüngül və bərk qisimlərə ayrılır. Yüngül fayans öz növbəsində iki qismə ayrılır: a) gilli fayans; b) təbaşirli fayans.

İstehsal olunan şüşə örtüklü saxsı iki dəfə yandırılırdı. Öncə birinci-biskvit və yaxud ütil bişirmə həyata keçirilirdi, sonra saxsı məmulatını şüşə örtüklə üzləyirdilər [99]. Bundan sonra isə həmin məmulat birinci dəfəyə nisbətən daha aşağı hərarətdə (900°S də), zəngin qələvilərlə və qələvi – torpaq oksidləri ilə – asanlıqla əriyən maddələrlə yandırılırdı.

Bu və ya digər səbəblər üzündən yanmış və yaxud zay olmuş fayans məmulatının nüvə hissəsi şüşə təbəqəsi ilə birgə qarışdırılır və yenidən əsas üçün material qismində təzə predmetlərin hazırlanmasına sərf olunurdu.

Misirdə hazırlanmış fayans şüşə təbəqə ilə örtülmüş, üyüdülmüş kvars şəklində olan əsasdan ibarətdir. Bu cür fayans məmulatı yeni eranın XV tarixi-arxeoloji əsrinədək istehsal olunmuşdu [97. s.265, 267].

Tələbat və zərurət kəşflərin «anası» hesab olunur. Cəhd, meyl yalnız «daxili stimullarla» dəstəklənə bilməzdi [158]. Zərurət yolu daimi, nəsildən - nəslə keçən və hətta zaman keçdikcə artan tələbatdır [130]. Uzunmüddətli tələbat, istehlak, yeniliyin mənimsənilməsi zəruridir, vacibdir. İdeyanın «əlmə daxil olması», texniki yeniliklərin isə mənimsənilməsi üçün əlverişli şərait, nəzərdə tutulan kəşfə tələbat, zərurət tələb edilir. Mədəni-mənəvi dəyərlər və buna ehtiyacı olan cəmiyyət tərəfindən yaradılır, lakin tələbatın özü və üstünlüyün formalarından biri, başqası üzərində hakim olan istehsal mədəniyyətilə yaranır [142. s. 9-10]. Anqob, şüşə örtüyü, saxsı boyaları, mineral gillər sözün geniş mənasında çox yayılmış, torpaqlı və yumşaq süxurlardır ki, (kaolin, çöl şpatı, potaş, qələvilər, əhəngdaşı, silisium oksidi, gilli torpaq), su ilə qarışdırılarkən təqribən həmişə asanlıqla formalaşan plastik kütlə əmələ gətirir. Petroqrafik mənada gil tərkibinə görə əsasən mineral mənşəli hissəciklərin öz aralarında mexaniki tərzdə yerləşmiş, tərkibcə mürəkkəb, bircinsli olmayan yığınınndan ibarətdir. Çilin daha qiymətli, ilkin növləri olan kaolinlərdə kvars, çöl şpatı və slyuda ilə birlikdə Al_2O_3 , 2SiO_2 ,

$2\text{H}_2\text{O}$ tərkibli kaolinit mineralı da vardır. Kaolinitlərin təmizliyi onların incə saxsı-fayans əşyaları üçün əvəzolunmaz xammaldır. Həm ilkin, həm də sonralar yaranmış ikinci kaolinitlər başlıca olaraq ən xırda kristallik hissəciklərindən və ona «qohum olan» mineralların – kvarsın, çöl şpatın, slyudanın, təbaşirin, karbon oksidli əhəngdaşının, ilkin süxurun nazik dispers vəziyyətində olan plastik mineralların qalıqlarının qarışığından asılıdır.

Eneolit tarixi-arxeoloji dövründən başlayaraq saxsı - fayans məmulatının qəliblənmiş kütlələrinin tərtib olunması vərdişlərinin inkişafında üç istiqamət çox böyük sürətlə ayrılmağa başladı. Birinci istiqamət daha qədim və təbii gillərin axtarışı cəhdləri ilə bağlı olmuşdur. Axtarılan gillər xassələrinə görə onlara qarşı irəli sürülən tələblərə cavab verməli idi. İkinci istiqamət təbii gilin müxtəlif növlərinin qarışdırılması yolu ilə bu xassələrin ümumiləşdirilməsi cəhdləri ilə bağlılığıdır. Üçüncü istiqamət üzvi mineral əlavələrin yardımı ilə arzuolunan xassələrin əldə edilməsi Şimali Azərbaycan əhalisinin tarixi ilə bu inkişafın üçüncü istiqamətinə xas olan vərdişlər daha dərin şəkildə əlaqəlidir, həmin əlaqələr Eneolit tarixi-arxeoloji dövrdən məlumdur. Bununla əlaqədar olaraq saxsı - fayans istehsalının iki əsas tipi həyata vəsiqə alır: a) ixtisaslaşmış tip; b) qeyri-ixtisas istehsal tipləri. Birinci tipə aid olan istehsalda başlıca olaraq yalnız mətbəx və yaxud süfrə qabların hazırlanmasına diqqət yetirilirdi. İkinci tiplə məşğul olan istehsalçılar həm mətbəx qablarını, həm də masaüstü əşyaları hazırlaya bilirdilər. Bir gil yatağından istifadə edən sənətkar adətən onu çox qənaətlə istismar edirdi. Köçkün sənətkarlar isə ilk növbədə gilin əski hasilat yerlərindən istifadə etməyə can atırdılar. Gilli-xammalı 0-80 kilometrlik məsafədən gətirirdilər. Bu zaman adətən gilin 2 növünü seçirdilər: a) plastik və təmiz gil; b) qum qarışığı olan qeyri plastik gil. Bu cür məmulatı hasilat yerində də hazırlamaq mümkün idi və heç kimdən asılı olmayaraq

nəzərdə tutulan cəmiyyətdə müstəqil şəkildə naxış vurulurdu [21. s.294].

Şimali Azərbaycanın Zurnabad kəndinin yaxınlığında yerləşən və Cənubi Qafqazda nadir abidə sayılan orta Tunc tarixi-arxeoloji dövrə Aid olan kurqanda qırmızı anqobla örtülmüş və qara boya ilə naxışlanmış al təkrəngli (monoxrom) qablar aşkar edilmişdir. H.P.Kəsəmənlinin [81], İ.H.Nərimanovun [9] və B.B.Piotrovskinin [120] fikrincə, abidə erkən və orta Tunc tarixi-arxeoloji dövrdə Kiçik Qafqazın şimal-şərq ədəklərində anqoblaşdırılmış, naxışlandırılmış saxsı nümunəsini vermiş yeganə arxeoloji obyektədir. Zurnabad abidəsində aşkar olunmuş nümunəyə oxşar təkrəngli, anqoblaşdırılmış, naxışlı təsvirlərə malik olan saxsı bir və ikinci Kültəpə – (Naxçıvan) abidəsinin II arxeoloji təbəqəsində Culfada, Şortəpədə, Nəharçidə, Qazax rayonundakı Bərkın Ağzı, habelə Mil-Qarabağ düzənliyindəki abidələrdə də aşkar edilmişdir.

Şüşə örtüyün altından işləmiş naxışın gözəl təsirini onun şəffaf və parlaq güzgü ilə yanaşı qoyduqda keyfiyyət əlamətləri zahirə çıxır bilər. Bu cür şüşə örtük saxsı məmulatdın divar qalınlığından asılı olaraq çox və ya az əriyən olmalıdır (saxsı parçasının üzərinə çəkilən şüşə örtük asanlıqla ərimə qabiliyyətinə malik olmalıdır). Şüşə örtükaltı rənglərə boyayıcı gücə malik olmayan komponentlər də əlavə edilir. Bu maddələrin saxsı məmulatında olması boyanmış əşyaların rəng çalarlarında müəyyən dəyişikliklər əmələ gətirir. Həmin maddələrə qalay, sink, sürmə oksidi və gilli-torpaqlı, əhəngdaşı da aid edilə bilər. Sink oksidinin əlavə olunması nəticəsində saxsı məmulatının rəngi daha parlaq olur. Əhəngdaşı, qalay və sink oksidlərinin qarışığı nəticəsində saxsı məmulatının səthi çəhrayı rəng alır. Əgər məmulatın tərkibində çöl şpatı (mərv) varsa, əşyaların üstü yandırılma zamanı bir çox hallarda əriyərək, təbii şüşə təbəqəsi əmələ gətirə bilər [64. s.45]. Həmçinin qrafitli məmulat yüksək hərarət zamanı kimyəvi

reaksiyaların gedişi sayəsində (1300⁰S) dulus məmumatının üz hissəsi 10-15 mm yanaraq kül olur. Bu zaman əşyanın daxili hissələrinə hava girə bilmədiyi üçün gil – yanacaq (alov şlak - su) qalıqları ilə birləşərək əşyanın üst hissəsində şüşə örtüyü təbəqəsinə bənzər xüsusi qabıq yaradır [60. s.8].

İki əsas aspekt maddi-mənəvi mədəniyyət sivilizasiyanın meydana gəlməsinin başlıca problemlərindən sayılır. Birincisi, sivilizasiyanın ilkin ocaqlarının yaranması mexanizmi baxımından, ikincisi, müxtəlif istehsal prosesində qarşılıqlı əlaqələrin və naxışların rolunun qiymətləndirilməsi baxımından bu problem indi də aktuallığını saxlamaqdadır. Burada əsas məqsəd ikinci aspektdə aid olan mexanizmin, yəni Paleolit tarixi-arxeoloji dövründən etibarən Şimali Azərbaycanda müşahidə olunan spontan prosesin mahiyyətinin işlənilib hazırlanmasından və açıqlanmasından ibarətdir. Hər halda uzunmüddətli ənənələrin əksinə olaraq (fərqli şəkildə) yaradıcı azlığın meydana gəlməsinə və yaxud ümumi kütlədən ayrılmasını nə zəruri etmişdir? Bəzi tədqiqatçılar taxılçılığı (taxıl əkinçiliyini) yuxarıda göstərilən amillər üçün ən zəruri şərt hesab edirlər. Orijinal əsasda sivilizasiya ocaqları xəttinin meydana çıxması [87] və inkişafı üçün bir sıra əlverişli, müqəddəm şərtlər zəruri idi. Bu şərtlər arasında təbii-iqlim amili, insanın yeni ideyaları qəbul etməyə, qavramağa, psixoloji hazırlığı, mədəniyyət ünsürlərinin və xalqların miqrasiyası, qədim dinlərin ünsürlərindən yaranmış, habelə yalnız ona xas olan xüsusi, özündə başqa ünsürlərin, mədəniyyət ocaqlarının uğurlarını ehtiva edən yeni din də vardır [88]. Bəs sivilizasiyanın meydana gəlməsi prosesi necə baş vermişdir?

Son illərdəki yönəlmiş ilk dəfə sürtülmüş daşlarla gil əşyalar arasındakı fərqlərdən danışılarkən sadəcə elə bil böyük uçurumdan bəhs olunurdu. Bu nədir? Miqrasiyaların təsiridirmi? Bənzətmənin nəticəsidirmi? Bu xalqların, yoxsa mədəniyyətlərin yerdəyişməsidir? İlk növbədə təbii, həmçinin

əhalinin aramsız artımı ilə bağlı idi. Bununla əlaqədar olaraq azad ərazilər getdikcə azalır, ziddiyyətlər isə artırndı. Güman etmək olar ki, məhz bu zərurətlərin təzyiqi sayəsində yeniliyi uzaqlarda axtarmayaraq təqib olunmadan çəkinərək mövcud olanı qorumaq və təkrar istehsal ideyası meydana çıxmışdı. Meyvələrin, toxumların, ev heyvanlarının seçilməsi, epmirik surətdə təkmilləşdirilməsi, dulusçuluq, toxuculuq, yazı və metallurgiyanın ilk rüşeymləri həmin dövrün təkzibolunmaz faktları hesab olunur.

Keçmişdə bir-birindən seçilən sivilizasiya ocaqları diqqəti daha çox cəlb edir: Mayya sivilizasiyası ilə təmsil olunan Mərkəzi Amerika, daha gec yaranmış Polineziya sivilizasiyası ilə təmsil olunan cənub dənizləri hövzəsi; Çin sivilizasiyası ilə təmsil olunan Xuanxe və Sarı dəniz hövzəsi [56]; Qanq və Hind çayları vadilərində yaranaraq inkişaf etmiş Hindistan sivilizasiyası; Nil çayı vadilərində Misir sivilizasiyası və Mesopotamiyada Dəclə və Fərat çayları arasındakı ərazidə mövcud olmuş Şümer sivilizasiyası [III. tarixi xəritə I]. Həddindən artıq, hər tərəfdən təcrid olunmuş Mayya sivilizasiya ocağı tamamilə sönmüş, Polineziya isə özünün yekcins, çoxsaylı, uzaq adalarında xeyli dərəcədə səpələnmiş və «boşluqda» parlamağa başlamışdı. Görünür, özünəməxsus mənəvi aləmə və çox geniş ərazilərə malik olması nəticəsində Çində dərin yeniliklərə cəhd, meyl və zövq olmamışdır. Bu tarixi məqamadək Hindistan metafizikaya aludə olaraq özünü məhv etmişdi [148]. Asiyanın və Şimali Afrikanın çox geniş düzənliklərində mövcud olmuş Misir və Şümer əkinçilik sivilizasiyalarını isə təbiətin təlatümlü hadisələri tarix səhnəsindən sildi.

Yeni eradan əvvəl IV-III tarixi-arxeoloji minilliklərdən Orta əsrlərdəək hazırlanmış fayans məmulatı - muncuqlar Qafqazda, Şimali Azərbaycanın bütün ərazisində aşkar edilmişdir. İ.H.Nərimanov [112], H.P.Kəsəmənli [82], Q.H.Ağayev [17], A.Qaraəhmədova [76], C.Ə.Xəlilov [8],

R.M.Vahidov [33], Q.M.Aslanov [34], H.F.Cəfərov [66], O.A.Həbibullayev [16] və bir çox başqaları belə hesab edirlər ki, Şimali Azərbaycanın bütün ərazisində aşkar edilmiş fayans ağ və yaxud məcun məmulatlı muncuqlar yerli mənşəli deyildirlər. Onların fikrincə, Cənubi Qafqazın, o cümlədən Şimali Azərbaycanın dulusçu sənətkarları, o zaman hələ şüşə örtüyü çəkmə məharətinə, ustalığına sahib olmamışdılar. Ə.H. Ələkbərova görə istehsal təkcə xarici təsir sayəsində deyil, həmçinin keçmiş həyatın bütün sahələrində və mədəniyyətin çoxcəhətliliyindəki aparıcı xüsusiyyətlərində daha çox məqsədə uyğundur [20]. Akad. Mirəli Qaşqay çox haqlı olaraq yazır ki, Azərbaycanda Eneolit tarixi-arxeoloji dövrədən, qranititlərdən, parfiritlərdən, qumlardan, çaxmaqdaşlardan dəvəgözüdən və s. çox geniş çeşiddə istifadə olunmuşdur. İlk Tunc tarixi-arxeoloji dövrünün əvvəllərində əhali mineral və süxurlardan, geniş çeşidli formaya və rənglərə malik: xalsedondan, serdolikdən, kvarsdan, ametistdən, opaldan, yaşmadan, əqiqdən, kaolin-kaolinitdən, merqel gillərdən, aragenitdən, dəvəgözüdən, steotitdən – talkdan muncuqlar istehsal edə bilirdilər [78. s.71]. Dünya miqyasında Şərq xalqlarının tarixi və sənətkarlığı lazımi səviyyədə öyrənilməməsi üzündən, bu ölkələrin yeraltı, təsviri incəsənət sahələrinin çox dar çərçivə daxilində bəsit təhlil olunması sayəsində uzun zamanlar ərzində fayans, şüşə, metallurgiya və digər istehsal sahələrində birincilik həmişə Misrə verilmişdir. Qəbir abidələrində istehsal alətlərin və məzar divarlarında işıqlı dünyaya aid mənzərə səhnələrinin təsviri ənənəvi olmadığından, qaranlıq dünyaya əbədi köç etmişlərə aid hətta xırda bir faktın – rəsmi yoxluğu, həmin xalqların tarixi inkişaf prosesində və mədəniyyətlərin xarakterik xüsusiyyətlərinin təhlilində aydın təsəvvür yaratmağa ciddi maneələr törədir. Lakin arxeoloji qazıntılar zamanı sistematik olaraq, bəlli olan Misir əşyalarının texnika və texnologiyasına oxşar sözsüz ki, yerli qablar aşkar edilib. Biz tam dolğunluğu ilə inanırıq ki, Ön

Asiyada şüşə, fayans istehsalı Misirdə olduğu kimi çox uzaq bir mərhələyə – yeni dövrdən altı min il əvvələ aid olan pilləyə aparıb çıxara bilər [77. s.43].

Fayans materialı kütlələrindən məmulatın istehsalı prosesi çox ləng – minilliklər ərzində təkmilləşirdi. Bu zaman ərzində muncuqlar, həmayillər və digər xırda bəzək əşyaları istehsal olunmuşdu.

Qafqazda, o cümlədən Şimali Azərbaycanda fayans kütləsindən hazırlanmış daha qədim məmulat e.ə. IV-III tarixi-arxeoloji minilliklərə aid edilə bilər. Silindrik muncuqlar əsasən, Tunc, Dəmir dövrlərində, Antik və ilk Orta əsrlərə aid olan qəbirlərdən də xeyli miqdarda aşkar edilmişdir [80]. Bu hal şüşə örtüklü saxsının və fayans məmulatının inkişafında ilkin mərhələ rolunu oynaya bilmişdir [154]. Kütlələrin plastik halda dartılma, yayma, sıxma əməliyyatları üçün yapışqan halında olan gil növləri o zaman daha çox üstünlüyə malik idi. M.A.İtinanın qənaətinə görə, fayans xammal texnoloji xəmiri hazırlandıqdan sonra ağac pöhrəsinə və ya metal simlərə, qəməşəkilli alət vasitəsilə spiralvari mildən keçirilərək mərkəzə doğru yönəldilirdi. Qordon Vir Çayld geyd edir ki, Bədari mədəniyyətinə məxsus olan muncuqları (e.ə. 5000-3950-ci illər) kvarsdan, çöl şpatından və yaxud steatitdən ibarət olan şüşə örtüyü ilə üzləyirdilər [146]. Fayans muncuqlardan və digər əşyalardan, boyalı saxsı qablar mədəniyyəti qrupuna daxil edilmiş ilk əkinçi tayfa birlikləri bəzək əşyası kimi istifadə etmişlər. Ağ rəngli fayans kütlələrindən hazırlanmış müxtəlif muncuqlar arasında birinci Hisar arxeoloji abidəsinin mədəni təbəqəsinə aid edilən nümunələr diqqəti cəlb edir. Q.H.Ağayev Şahtaxtı, Qızılburun, Aznabur və Qalacıqda arxeoloji qazıntı işləri zamanı qəbirlərdə xeyli miqdarda fayans muncuqlar aşkar etmişdir. Buna baxmayaraq, Q.H.Ağayev və bir sıra tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, aşkar olunmuş muncuqlar Azərbaycana Misirdən gətirilmişdir [18]. Həmçinin arxeologiya problemləri üzrə başqa bir mütəxəssis qrupu

Naxçıvanın qədim əhalisinin Şərq ölkələri ilə mədəni-iqtisadi əlaqələrindən bəhs edərək yazırlar ki, Azərbaycanda aşkar olunmuş maddi-mənəvi mədəniyyət nümunələrinin böyük bir qismi «Şərq mənşəyinə» daha yaxındır. Yeri gəlmişkən, şüşə örtüklü qablar da onlar tərəfindən «gətirilmə nümunələr» kimi qiymətləndirilir. Bir neçə onilliklərdir ki, tədqiqatçılar arasında «yüksək mədəniyyətli xalqlara məxsus olan şüşə örtüklü məmulat» haqqında mübahisələr davam etməkdədir. Tədqiqatçılar bu xalqları gah Misirdə, Mesopotamiyada, gah da indiki İran ərazisində Mərkəzi, Asiyada, Qafqazda «axtarırlar». Yalnız bu yaxınlarda Orta tarixi-arxeoloji əsrlərdə tərtib olunmuş əlyazma nüsxəsində söylənilən problemlərə aid nisbi cavab veridmişdir. Məsələn, qədim kinovarin istehsal reseptini məşhur Azərbaycan alimi Hubayş Tiflisi çox sadə üsullarla izah etməyə nail olmuşdur. Məlum olmuşdur ki, fayans məmulatının istehsalı üçün lazım olan şüşə örtük məhz məsaməsiz şarkonusvarilərdə hazırlanmışdır. Şarkonusvarilər aşağıya doğru getdikcə daralan predmetlərdir. Aşkar edilən şarkonusvarilər içərisində çox zaman civə və onun birləşmələrinin qalıqlarına rast gəlinir. Əfsuslar olsun ki, bu variant hələ də arxeoloji ədəbiyyatda indiyədək ciddiyyətlə qəbul edilir. Məhz bu cür odadavamlı, dar boğazlı sferik şarkonuslarda (2000°S hərarətdə əriyir) keçmişdə sənətkarlara məlum olmuş komponentlərlə qarışdırılır və uzun müddət ərzində alovun üzərində asılırdı, və belə vəziyyət lazımı səviyyədə olan kimyəvi reaksiyaların əldə edilməsinə münbit şərait yaranırdı. Kimyəvi redaksiyalar zamanı hasil edilmiş maddələr, yəni şüşə örtüyü məhlulu məhz bu qabların içərisində saxlanılırmış. Qəbələdə, Gəncədə və Şimali Azərbaycanın başqa şəhərlərində aşkar edilmiş müxtəlif ölçüdəki şarkonusvari qablar əsasən boz və qırmızımtıl rəngdədirlər. Daş kimi möhkəm saxsı qrupuna malik olan, möhürlü həndəsi, nəbatı, oyma relyefli naxışlı şarkonusvarilərin bir çoxunda onu hazırlamış ustaların adlarına

rast gəlinir. Bu adlar qabların və hissələrin üzərində ərəb hərfləri ilə həkk (arxeoloji sıra sayı 376) olunmuşdur. Hətta üzəri yaşıl şüşə təbəqəsilə örtülmüş bir şarkonuslu qabın fraqmentləri də mövcuddur [65].

Şimali Azərbaycan cəmiyyətində Eneolit - Dəmir tarixi-arxeoloji dövrlər arasındakı mərhələlərdə yəni anqobun təkmilləşdirilməsinə qədər şüşə saxsı - fayans məmulatının, inkrustasiyası, şüşə örtüklü odadavamlı boyaların, təsvirli, boyalı saxsının meydana çıxmasını və inkişafını hansı səbəb zəruri etmişdir?

Tunc-üçüncü minillik tarixi-arxeoloji mərhələdə, xüsusən də onun ikinci dövründə əmək alətləri [1] və silahlar üçün başlıca materiala çevrilir. İstehsal çeşidi tezliklə ticarət, texniki-texnoloji ideyaların sürətlə yayılmasına təkan vermiş oldu. Əldə olunan texnoloji yeniliklər maddi-mənəvi mədəniyyətin fiziki sıçrayışların yavaş-yavaş əvəz etməyə başlayır. Ona görə də Tunc tarixi-arxeoloji dövrünün öyrənilməsində başlıca diqqət texnika - texnologiyaya yönəldilməlidir.

Dəyişdirilmiş –mədəni landşaftların yayılması, Eneolit-Orta tarixi-arxeoloji dövrlərdə baş verir, təbii komplekslərin yenidən qurulması, mənimsəmələrin istehsal təsərrüfatı ilə əvəz olunması, insanların təbiət dəyişdiricisi fəaliyyəti, istehsal təsərrüfatının yaranması və təşəkkülü qanunauyğunluqları, arxaik iqtisadiyyat dövrünün başlanması, əkinçiliyin və maldarlığın regional formalarının inkişafı, əmək alətlərinin, vərdislərin, biliklərin təkmilləşdirilməsi, Yer kürəsinin müxtəlif bölgələrində təsərrüfatın təkmilləşməsi, ilk əkinçi və maldarların dünyagörüşlərinin təkamülü, inamı, ovçu ideologiyasının hökmranlığı, qəhrəman insana sitayiş, ritual adətlər və magiya, yaradıcı insan – rəhbər, cəmiyyətin sosial strukturu, təbiətə münasibətdə insanın özgələşməsi, təbiətlə birbaşa, əksinə əlaqə, əhali sıxlığı və aqrotexnosahə mədəniyyətlərin məhsuldarlığı, cəmiyyətlərin ekoloji seçimi,

subtropik bölgələrdə əkinçiliyin, baş istiqamətə çevrilməsi və güclü inkişafı, yerüstü suların süni yollarla nizamlanması təsərrüfat ukladlarına uyğun olan sosial sistemlərin yaranması, təşəkkülü, torpağın şum üçün təmizlənməsi, meşələrin məhv olunmasının intensivləşməsi, «metallar» erasının başlanması, misin, qızılın kəşfi, mənimsənilməsi, toxuculuq və əyiriciliyin müxtəlifliyi Eneolit tarixi-arxeoloji mədəniyyətlərin inkişafı, dövlətlərin «əcdadları», qədim sivilizasiyaların yüksəlməsi, süqutu, təbii mühitin sinifli cəmiyyətlər tərəfindən yenidən qurulması, güclənən təbəqələşmə, kastalar sistemi və kəskin əmlak bərabərsizliyi dövrü olaraq baş verən daxili sosial münaqişələrin başlıca səbəbləri idi. Həmin münaqişələr təbii təlatümlər və ekoloji böhran dövrlərində daha da kəskinləşir və şəxsiyyət – cəmiyyət – təbiət münasibətləri həyat üçün zəruri olan ehtiyatların daha mükəmməl istismarının nəticələri kimi meydana çıxırdı. Sinifli cəmiyyətin meydana gəlməsi zamanı insanların dünyagörüşünün təkamülü, maddi -mənəvi istehsal fəaliyyəti və qarşılıqlı münasibətləri şəraitində bütöv sistem, cəmiyyət, təbiət-şəxsiyyət mövcudluğu inkişaf edirdi. Lakin insanın təbiətin təsir dairəsindən çıxması onun maddi-mənəvi fəaliyyətinə güclü nüfuzu zamanı dövlət despotizmi dini cərəyanlarda məcburi birləşməyə meyllənir.

Qəhrəmanlıq eposu, onlara sitayiş sinifli cəmiyyətlər, dünyada baş verən iqlim dəyişiklikləri, qədim dövlətlərin yaranması, insanın mənəvi aləminin və sosial struktur rolunun dəyişməsi, təsərrüfatın texniki cəhətdən təkmilləşdirilməsi, ekolojiyə keçən və sosial böhranlara təkan verən dəyişikliklər, bu böhranların yenidən sosiala keçidi, inkişaf etmiş sivilizasiyaların iqlim qəzalarından birbaşa asılılığı, kəndlərin, şəhərlərin və dövlətlərin bir-birindən təcrid olunmuş şəraitdə mövcudluğu nəzərdən keçirdiyimiz bu böyük bir tarixi-arxeoloji mərhələlərin başlıca cəhətləri olmuşdur.

Tunc tarixi-arxeoloji mərhələdə evlərin və digər inzibati obyektlərin tikintisində müxtəlif gil növlərindən o cümlədən

bərkidici, möhkəmləndirici və birləşdirici minerallardan istifadə edilir. Həmin bərkidici minerallar tərkib və rənginə görə alebastro xatırladır.

Ə.H.Ələkbərov və V.H.Əliyev orta Tunc tarixi-arxeoloji dövrdən bu tərəfə Şimali Azərbaycan ərazisini dulus nümunələrin vətəni hesab edirlər. Bundan başqa, onların fikrincə, e.ə. IV tarixi-arxeoloji minillikdə anqoblaşdırılmış məmulatdan istifadə, habelə orta Tuncda Şimali Azərbaycanın dulus ustaları boyalı saxsı istehsalı üçün ən yaxşı odadavamlı gil növlərindən istifadə etmiş, [74. s.46] bişirilən saxsı-fayans məmulatına təmiz hava ilə təmasını təmin edə bilmişlər. Yenilik yalnız ondan ibarət idi ki, təmiz havanın fayans məmulatı ilə təmasda olması kürənin aşağı və yuxarı hissəsində olan dəliklə təmin olunmasında idi. Görünür ki, dəlik, təmiz havanın daxil olunmasını və ya bəzi hallarda məhdudlaşdırmaq üçün lazım bilinmişdir. Saxsı qabların boz rəngdə olması məhz bununla izah edilə bilər. Yeri gəlmişkən, tağı yuxarıdan azca açıq saxlamaq kifayət edirdi ki, yandırma hərəkətin artması zamanı lazımi miqdarda oksigen axını ilə təmin olunsun, bu halda boz saxsı əvəzinə qırmızımtıl-qəhvəyi rəngli məmulat alınır.

N.İ.Vavilov [53] XIX tarixi əsrdə yaşamış, elmdə aqromədəniyyət məsələləri üzrə öncül olmuş fransız tədqiqatçısı De Kandolun araşdırma yolunu davam etdirərək taxıl bitkilərinin yabani «əcdadlarının» (karpologiya elmi) harada mövcud olduğunu, subtropik iqlimlərin hansı dağətəyi və təpəli bölgələrdə mövcudluğunu aydınlaşdıraraq, taxıl əkimi qurşaqlarını təqribi olsa da müəyyənləşdirə bilmişdir. Buğda və arpa toxumlarının vətəni olan Şimali Azərbaycan da N.İ. Vavilovun müəyyənləşdirdiyi aqrotəsnifə daxildir [51]. Bu təsnifata əsasən hazırda saxsı istehsalında da Şimali Azərbaycanın öncül mövqeyi və gil emalının müxtəlif üsulları təsdiqlənir. Bundan başqa Şimali Azərbaycan at cinslərinin yetişdirilməsində mühüm ocaqlarından hesab olunur. Belə ki,

ölkə miqrasiya axınlarının və animist təsəvvürlərin yayılmasının kəşismə mövqeyində yerləşir. Texniki biliklərin inkişafına yardım edən və yaxud bu inkişafa əngəl törədən həlledici amillərə ilk növbədə iqlim şəraiti, insanların yeni ideyaları qəbul etməyə və qavramağa psixoloji hazırlığı, mədəniyyət ünsürlərinin və xalqların miqrasiyası aiddir. Eneolit tarixi-arxeoloji dövrdə Şimali Azərbaycanda saxsı məmulatı üzərində həndəsi naxışlanma sistemi xüsusi yer tuturdu. Yaxın Şərq bölgəsində, Çində, Hind çayı vadisində olduğu kimi burada da naxışlanma işini qadınlar yerinə yetirirdilər. Ritual-simvolik mənalara malik olan həndəsi fiqurlar, ünsürlər fayans məmulatı üzərində çəkilən naxışlarda üstünlük təşkil edirdi. Eyni zamanda inşa edilmiş yeni yaşayış məskənlərinin sürətli inkişafına tarixi prosesin yuxarıda göstərilmiş mühüm amilləri və qanunauyğunluqları da yardım edirdi. Bu zaman müxtəlif mədəni-mənəvi ənənələr daim toqquşaraq, təkamül prosesi sürətinin artmasına, yeni kəşflərin və təkmilləşdirmələrin meydana çıxmasına, mədəniyyətlərin yaxınlaşmasına və səviyyələr baxımından bərabərləşməsinə, onlar arasındakı kəskin fərqlərin azalmasına kömək göstərirdi. Şərq-qərb təmas zonasında yerləşən Şimali Azərbaycanda dövrünə görə ən qabaqcıl prinsipləri və metodları ardıcıl şəkildə həyata tətbiq edilirdi.

Eneolit tarixi-arxeoloji dövr naxışlı saxsı mədəniyyətləri seriyası çoxsaylı lokal variantlarla təmsil edilmişdir. Müstəqil habelə qohum olan mədəniyyətlər qrupunu təmsil edən hər bir belə variant – istər Balkanlarda, istər Mərkəzi Asiyada və yaxud Hind-Çin yarımadasında olsun, nəzərdən keçirilən region mühitinin təsiri altında inkişaf etmişdir. Təbiidir ki, hər bir mədəniyyət və yaxud da ondan törənmiş qruplarından birini-digərindən müsbət cəhətlərlə fərqləndikləri üçün qəbul edilir. Buna görə də Şimali Azərbaycanın naxışlı saxsı mədəniyyəti Tripolye, Mesopotamiya ərazisində Hind və Xuanxe çayları vadilərində mövcud olmuş arxeoloji

mədəniyyətdən fərqlənir. Bəs onda bu tarixi-arxeoloji mədəniyyətləri yaxınlaşdırən və onları vahid formada birləşdirən nədir? Birincisi, boyalı-naxışlı saxsı mədəniyyəti həmişə, hər yerdə qadınların fəaliyyəti və oturaq əkinçilərin yaradıcı əməlləri ilə bağlı olmuşdur [96]. Çünki bütün əsas aqrotexniki üsulları və əmək alətlərinin tipləri ilə birlikdə taxıl əkinçiliyinin ali prinsipi hamı üçün, o cümlədən Şimali Azərbaycanın yaşayış məskənləri üçün ümumi idi. Birinci ilə sıx bağlı olan ikinci cəhət ondan ibarət idi ki, boyalı qablar adətən Avrasiyanın istənilən bölgəsində, ümumiyyətlə müasir arxeologiya elminə məlum olan məkanlarda inkişaf etmiş əkinçi-Eneolit tarixi-arxeoloji mədəniyyət ocaqlarında mövcud olmuşdur. Əgər

e.ə.VIII-VII tarixi-arxeoloji minilliklərdə Yaxın Şərqdə naxışlı, şüşə örtüklü qabların yüksək səviyyədə inkişaf etdiyini qəbul edildirsə, təbii ki, belə bir sual meydana çıxar bilər: bəs nə üçün Şimali Azərbaycanla yerli naxışlı, şüşə örtüklü saxsı məmulatını istehsal etməyə tam dörd minillik bir müddət kəsimi lazım olmuşdur?

Ön Asiya inkişaf tipinə (e.ə.V-IV tarixi-arxeoloji minilliklərə) aid olan, çox qədim zamanlardan Cənubi Qafqazda ən erkən oturaq - əkinçi mədəniyyətin ocağı kimi tanınan, zəngin təbii ehtiyatları və əlverişli iqlim şəraiti ilə seçilən insanların yaşadıkları tarixi-arxeoloji Paleolit (Azıx mağarası və b.) və çoxsaylı Neolit dövrü düşərgələrə malik, son vaxtlar mütəxəssislərin diqqət obyektinə çevrilmiş, sayısız-hesabsız şəhərlərə sahib olmuş Şimali Azərbaycanda boyalı saxsı istehsalına niyə tam dörd minillikmüddət lazım olunmuşdur? İ.H.Nərimanov [110] və digər araşdırıcılar saxsı məmulatının bu növünün genezisini açıqlamadan Şimali Azərbaycanın maddi-mənəvi dəyərli abidələrindən tapılmış boyalı-naxışlı saxsı məmulatın e.ə.IV tarixi-arxeoloji minilliyin sonlarına, I Təpə – Sialk abidəsindən (e.ə.V tarixi-arxeoloji minillik) sonrakı tarixi-arxeoloji dövrə aid edərək «mədəni-relyativist tədqiqat məktəbi»nin açdığı cığırda getməyə

çalışmışlar. Mədəni-relyativistlər incəsənətə və əxlaqa istinad edərək iddia edirdilər ki, «... orada yoxdur və ola da bilməz» [30. s.65]. Bu məktəbə mənsub olanlar unudurdular ki, insan şüuru yerli şəraitdən asılı olmayaraq zamanın təqribən adekvat dövründə inkişafın eyni mərhələlərini keçməlidir.

Ən qədim boyalı saxsı əşyaları başlıca olaraq hamar, naxışsız və tək-rəngli qablardan ibarət olmuşdur. Adətən tək-rəngli qablar nazik, kövrək və, açıq fonda, qırmızı rəngə çalır. Kaluqa, Samara, Rusiyanın habelə bir çox yerlərində boyalı qabların başqa tipinə də təsadüf edilir. Bu tipə aid olan saxsı nümunələri sarımtıl fon üzərində qara naxışları ilə fərqlənərək [68, s.237] fayans və həndəsi naxış növünə görə diqqəti cəlb edir.

Yeni e.ə. X-VII tarixi-arxeoloji minilliklərdə Yaxın Şərq bölgələrində baş vermiş Neolit aqrar əkinçilik sıçrayışları insan və onun yaratdığı mədəniyyətinin görkəmini köklü surətdə dəyişərək, yeni daş dövrünün Eneolit - son mərhələsinin və daha sonra isə Tunc əsrinin – əvəzolunmaz sivilizasiyanın başlanğıcını qoydu. Relyativçilik məktəbə mənsub olmuş tədqiqatçıların ciddi- cəhdlərinə baxmayaraq, «Neolit inqilabı»nın genezisi - problemindən yan keçmək qeyri mümkündür. Bu inqilab, ilkin olaraq yəni çöllərdə və yaxud səhralardan axıb keçən, çayların məhsuldar vadilərində deyil, Şimali Azərbaycan kimi əkinçilik üçün çox yararlı dağətəyi və təpəli landşaftlarda, iqlimi mülayim olan subtropik zonada meydana gəlmişdir [52. s.21].

Hazırda eradan əvvəl VII-V tarixi-arxeoloji minilliklərdə Neolit əkinçilik ənənələri hər yerdə - Himalay dağlarınadək uzanan böyük ərazilərdə yayılmasını aşkar olunmuş arxeoloji materiallar, tədqiqatlar təsdiq edir [11. s.150]. İ.H.Nərimanovun [111] və başqa araşdırıcıların hesablamalarında nədənsə belə qənaətə gəlinir ki, Qafqazda Eneolit tarixi-arxeoloji mədəniyyəti e.ə. VI-IV tarixi-arxeoloji minilliklərlə bağlı olmuşdur. Eneolit arxeoloji mədəniyyəti

boyalı saxsı nümunələrin inkişafına böyük təkan versə də Şimali Azərbaycanda Eneolit tarixi-arxeoloji dövrü yaşayış məskənlərində boyalı saxsı nümunələrinin olduğu mədəni qatlar I-II Təpə - Sialk (e.ə. 5000-3800-ci illər) abidəsinə nisbətən daha azdır. Arxeoloji abidələrindəki mədəni təbəqənin hər bir santimetri yaşayış məskəninə – şəhərin mövcudluğunun birinci ilindən başlayaraq yaranma tarixini aşkara çıxır. Məsələn, O.Ə.Həbibullayevin məlumatına əsasən, yalnız Naxçıvandakı Kültəpə abidəsində Eneolit tarixi-arxeoloji dövrə aid olan təbəqə 9 metrəyə çatır (900 il). İ.H.Nərimanova [114] görə, Eneolit tarixi-arxeoloji dövrü təbəqəsinin (mədəni təbəqənin illəri göstərilməmişdir) qalınlığı 0,8 m (80 il), Leylatəpədə, Günəştəpədə 1,1 m (110 il), Şomutəpədə 1,5 m (150 il), Toyratəpədə 5,5 m (550 il), Qarğalartəpədə 3 m (300 il), Babadərvişdə 30-40 sm (30-40 il), Urustəpədə 1,4 m (140 il) təşkil edir.

Şimali Azərbaycanın boyalı və şüşə örtüklü saxsısında - fayansında, şüşəsində, o cümlədən anqobunda, boyasında və naxışında yalnız ona xas olan xüsusiyyətlər daha çoxdur və bu səciyyəvi cəhətlər onun özünəməxsusluğundan bəhs etməyə imkan verir. Göstərilən fakt-dəlillər onun boyalı şüşə örtüyü formasında ilkin tətbiqi göstərir ki, metallurgiya, saxsı - fayans təqribən eyni vaxtda yaranması qənaətinə gəlməyə əsas verir. Çünki, bu sahələrin hər ikisi pirotermik istehsal qrupuna daxildir və birinci saxsı-fayans üçün lazım olduğundan artıq hərarət şiddəti tələb edir. Neolit, Eneolit, Tunc, Dəmir, Antik, Orta tarixi-arxeoloji əsrlərdə və hazırda fayans nümunələrinin inkişafı üçün böyük əhəmiyyətə malik olan gil-mineral, steatit, məşhur alman alimi F.Moosun 1811-ci ildə tərtib etdiyi mineraloji şkalaya əsasən birinci pillədə durur: $Mq_3(Si_4O_{10})(ON)_2$, yəni Şimali Azərbaycanda ən ucuz, daha asanlıqla əldə olunan, VIII sinfin 2:1 nisbətində olan 10 təbəqəyə malik silikat çeşidindən kifayət qədərdir. Silikatdan muncuqlar, saxsı məmulatı, şüşə örtüyü, boya, anqob və müxtəlif rəngli tozların

hazırlanmasında xammal kimi geniş istifadə edilmişdir [12]. Həmin xammal suyu buraxmayan, oda davamlılığı ilə fərqlənən, manqanın hidrotipləşdirilmiş silikatından ibarət olan, Daşkəsən-Kəpəz-Göygöl-Şəmkir zonasının kobaltlı – sulfuarsenli və sulfidli kinovar-realqar mədənlərinin xlorid-kaolin süxurları ilə zəngin olan talkin (buzlaqdan qurtulmuş süxurun) bərk formasıdır. Müxtəlif rənglərə və rəng çalarlarına (göy, qırmızı, bənövşəyi, yaşıl və s.) malik olan [159. s.220] steatitin tərkibində anqoblar üçün zəruri olan Mg , Ti , Ca , Na , K , SiO_2 -nin üstünlüyü ilə $Fe > 1$ yaxud $74,80-90\% Al_2O_3 > 1$ yaxud $13,15-17\%$ kvarslı, habelə $SiO_2 > 1$ yaxud $80,90\%$ və $Al_2O_3 > 1$ və yaxud $8,5-9,5\%$ silisium oksidi vardır. Şimali Azərbaycanın ərazilərində arxeoloji qazıntı işləri zamanı tapılmış, $0,15-0,30$ sm qalınlığında olan, müxtəlif tarixi-arxeoloji dövrlərə aid saxsı-fayans məmulatı üzərindəki şüşə örtüyün kimyəvi tərkibi yuxarıda göstərilmiş dövrlərin anqobu, şüşə örtüyünü və piqment-boyaları ilə təqribən eynidir.

Tarixi-arxeoloji abidələrdə aparılmış qazıntılar zamanı aşkar edilmiş piqment-boyalardan öyrənilməsi böyük maraq doğurur, çünki metallurgiya ilə yanaşı boyaların istehsalı kimya texnologiyasının ən qədim sahələrindən biridir. Boyaların və piqmentlərin rəngləri işığın keçiciliyi və udulmasından asılıdır. Bu udulmanın xarakteri nəzərdən keçirilən maddədə boyaüici birləşmələrin xromofonların mövcudluğu ilə müəyyənləşdirir. Y.A.Rozanovun və V.V.Zaleskinin tərtib etdikləri piqment təsnifatına əsasən fayansın hazırlanması gedişində istifadə olunan bütün boya nümunələri aşağıdakı qruplara bölünür: dəmir oksidli, gilli, karbonatlı, kömürlü, silisium oksidli, sulfatlı, fosforlu, sulfidli (kinovar-realqar) və s. piqmentlər. Kimyəvi tərkiblərindən asılı olaraq piqment-boyalarda SiO_2 , Al_2O_3 , Fe_2O_3 , $Mg_3(Si_4O_{10})(OH)_2$ birləşmələri həmişə üstünlüklərə malikdirlər.

Əsaslı təhlildən sonra belə nəticəyə gəlmək olar ki, anqobun, saxsı hissələrinin, şüşə örtüyün və piqment boyaların

tərkibində mahiyyətə fərqləndirici cəhətlər demək olar ki, yoxdur. Bu cür müqayisə hesab etməyə əsas verir ki, ilk kimyəvi-texnoloji biliklərin səviyyəsi və assortimenti xammaldan asılı olaraq tətbiq olunan anqob çeşidlərin, saxsı tərkibinin, boyaların, şüşə örtüyün və saxsı - fayans kütləsinə əlavə edilən müxtəlif steatit (talk) növlərinin molekulyar birləşmələri aşağıdakı hədlərdə dəyişir: SiO_2 -də 1,200-1,476; Al_2O_3 -də 0,058-0,281; MgO -da 0,876-0,962; CaO -da 0,00-0,0023; Na_2O -da 0,00-0,017; K_2O -da 0,007-0,046.

Eneolit tarixi-arxeoloji dövrdən başlayaraq son Orta əsrlərdə Misir, Şimali Azərbaycan, Roma və başqa qədim sivilizasiya ocaqlarında adətən talkli steatit adlandırılan, hidrotermal-metosomatik dəyişmə nəticəsində çöl şpatının (mərv) ultraosinli və yaxud dolomitli birləşmələri əlavə olunmadan, adətən turş intruzivli maddələrin əlaqəsi yaxınlığında əldə edilən şistvari maddədən istifadə olunurdu [59. s.295]. Şimali Azərbaycanın, bir sıra xarici ölkələrin, xüsusilə Rusiyanın arxeoloji ədəbiyyatında şüşə örtüyün və fayans istehsalı inkar olunmaqla, yerli istehsalda anqob, saxsı məmulatının tərkibi, naxışların, pigment-boyaların hazırlanması və fiziki-kimyəvi birləşmələri bilavasitə etiraf olunmaqdadır.

Şimali Azərbaycanda şüşə örtüklü saxsının istehsal olunmasına qarşı şübhələr elmi-nəzəri, tarixi-arxeoloji ədəbiyyatda 1899-cu ildən indiyədək qalmaqda davam etməkdədir. Bu inkaredici mövqeyin əsasını qoyanlar arasında nüfuzlu, tanınmış, dünya şöhrətli Jak de Morqan (Fran.) [103], sovet araşdırıcısı B.A.Kuftin [92. s.52] və bir çox başqaları xüsusilə seçilmişlər. Fayans istehsalının xüsusi və hərtərəfli öyrənilməsi Şimali Azərbaycan ərazisində onun meydana gəlmə problemlərini konkret materiala istinadlanaraq bu məsələni həll etməyə imkan yaradır. E.A.Resslerin başçılığı ilə Şimali Azərbaycanın Yuxarı Qarabağ hissəsində olan Xocalı kurqanlarında aparmış olduğu arxeoloji qazıntılar zamanı içəri

tərəfi boyalı naxışlarla bəzədilmiş şüşə örtüklü piyalələr [117] aşkar edilir. Tapıntı ilə tanış olmuş T.S.Passek və B.A.Latinin heç bir əsas olmadan onu (piyaləni) «gətirilmə» mədəniyyət nümunəsi hesab etmişlər [119. s.64]. Hələ 1889-cu ildə J. de Morqan bu tip qabları Lənkəran və Lerik bölgələrində, [105] A.Skinder III Mingəçevir kurqanında, Gəncəçay bölgəsində [131. s.16], Cənubi Qafqazın Eneolit, son Tunc və erkən Dəmir tarixi-arxeoloji dövr abidələrində (Kəbirli, Leylatəpə) və Şimali Azərbaycanın Yuxarı Qarabağ bölgəsində arxeoloji qazıntı işləri aparılarkən [116] şüşə örtüklü qablara təsadüf olunmuşdur.

1901-ci ildə E.A.Ressler Qoşqar çayının sağ sahilində, Balçılı kəndinin yaxınlığında, «Paşatəpə» adlanan yerin 4 saylı kurqanında tünd qəhvəyi rənglə bəzədilmiş şüşə örtüklü bir neçə saxsı məmulat aşkara çıxarmış və nümunələri e.ə.XII tarixi-arxeoloji əsrə aid etmişdir [118]. Nümunələrin naxışlanmasında sarı və göy rənglər üstünlük təşkil edir.

Keçmiş Sovet hakimiyyəti illərində arxeoloqlar J. de Morqanın və B.A.Kuftinin yuxarıda xatırladığımız qeyri-obyektiv fikir – müddəaları ciddi-cəhdlə müdafiə edərək onu daha da «inkişaf etdirmişlər». O zaman Azərbaycan arxeologiyasının gənc, perspektivli nümayəndəsi İ.H.Nərimanov da bu əsassız müddəanı dəstəkləmişdir [10. s.142]. Q.M.Aslanov, R.M.Vahidov, Q.İ.İone Mingəçevirin [38. s.30, 98, 142, 149] 2 saylı kurqanda xırda küp və bir neçə fayans əşya qırıqlarını aşkar etmişlər. Divarı nazik ölçüdə olan bu ağ rəngli fayans qırıqları həndəsi naxışları olan polixrom rəngliliyi ilə diqqəti cəlb edirdi. İndiyədək Tunc - erkən Dəmir tarixi-arxeoloji dövrdə kaolindən hazırlanmış məmulat «Assuriya fayansı» adı ilə tanınır. Bu tapıntılara monoqrafiya həsr etmiş yuxarıda qeyd olunan arxeoloqlar Eneolit və Tunc tarixi-arxeoloji dövrdə indiki Gəncə və onun ətrafında yaşamış əhali dənüyütmə işində zəruri olan bozalt daşlar üçün təxminən 47 kilometr aralıda yerləşən məkana və Mingəçevir ətrafında

80-dən artıq çeşidə malik olan yüksək keyfiyyətli, saxsı - fayans istehsalı üçün yararlı xammal sayılan yataqlara deyil, Mesopotamiya – Assuriya bölgəsinə gətirmişlər. Zəngin çox çeşidli qum və gil birləşmələri məkanında yaşayan əhəlinin bir neçə min kilometrlik məsafəni qət edərək Mesopotamiyadan və Assuriyadan aşağı keyfiyyətli kaolinitdən hasil edilmiş çox kövrək saxsı-fayans məmulatını alıb və «Assuriya fayansı» adı altında ölkəyə gətirmələri nə dərəcədə doğrudur? Kaolinit və vulkanik süxurları əldə etmək üçün çox uzağa getmək lazım deyildi: Mingəçevir ətrafındakı ərazidə və yaxud təqribən 50-60 kilometrlik uzaqlıqdakı məsafədə - Kiçik Qafqaz dağlarının ətəklərində, Zəylidə, Göygöl bölgəsi yaxınlığında və digər yerlərdə istehsalın bir çox sahələrinin, o cümlədən saxsı-fayansın inkişafı üçün zəngin xammal yataqları mövcuddur. Monoqrafiya müəllifləri daha sonra qeyd edirlər ki, Tunc tarixi-arxeoloji dövrdə Şimali Azərbaycanda dulusçuluq yerli, özünəməxsus zəmində inkişaf edərək, heç bir xarici təsirə məruz qalmamış və tərəqqinin ən yüksək səviyyəsində durmuşdur. Bəs burada məntiq hardadır? Bu müddəə ilə müəlliflər əvvəlki fikirlərini bilməyərəkdən təkzib edərək, tarixi inkişaf qanunauyğunluqlara ziddmövqe nümayiş etdirirlər. Əsas məntiq ondan ibarətdir ki, yerli istehsal tiroloji metodun bir hissəsi olan arxeoloji papulyasiyaya «qurban verilərək» (forma, dekor, tapıldığı yer, dövr və ya əlahiddə səbəblərə görə fərqlənən) monoqrafiyada guya ki, sistematika nəzəriyyəsinin ən yeni üsullarından «istifadə» olunduğunu nümayiş etdirməyə çalışmışlar ki, belə bir əşya yer üzündə vahiddir, onu Şimali Azərbaycanda heç cür istehsal etmək mümkün deyildir. H.F.Cəfərov iyirmi altı il sonra (1985-1986) monoqrafiya müəlliflərinin «dediklərini» yenidən təkrar edərək, fayans məvhumunu «şirli» və ya «ağ gildən» hazırlanmış kimi qəti təsdiqedicilərlə əvəz edir. Eyni zamanda müəllif «şirli», «ağ gil»li kiçik piyalə tipli nümunələrin Xocalı, Mingəçevir, Paşa-Təpə, Veri, Kültəpə,

Borsunlu [XV-tab.], Gəncəçay hövzəsi, Lənkəran və Naxçıvandan aşkar olunduğunu da təsdiqləyir [3].

B.B.Piotrovski Kür çayının sağ sahilindəki Mingəçevir kurqanlarından aşkar edilmiş şüşə örtüklü saxsı məmulatını e.ə. XV-VII tarixi-arxeoloji əsrlərə, A.A.İessen, B.A.Kuftin, Y.İ.Krupnov, S.M.Qazıyev isə bu arxeoloji mədəniyyət nümunələrini e.ə. III tarixi-arxeoloji minilliyin sonuna aid etmişlər. «Qədim Mingəçevir» [37] əsərinin müəllifləri isə həmin tapıntıyı e.ə. XIII əsrə aid etsələr də, sonda daha çox e.ə. X-IX tarixi-arxeoloji pilləyə qaldırmağa meyillənirlər [36. s.117, 121). Mingəçevirə gəldikdə isə, Tunc tarixi-arxeoloji dövrdə müxtəlif növlərdən olan yüksək keyfiyyətli odadavamlı gil, şəhərin yaxınlığında – ətrafında yerləşirdi. Sıx meşə massivinin mövcud olduğu həmin zamanlarda yanacaq çatışmazlığı problemləri ola bilməzdi. Göründüyü kimi, müəlliflər özlərinin aparıcı müddəalarına və hətta inkaredici mövqelərinə inamsız yanaşmışlar.

Cənubi Qafqazda, o cümlədən Şimali Azərbaycanda yerli şüşə örtüklü kütləvi saxsı istehsalına gəldikdə isə, e.ə. IV tarixi-arxeoloji minillikdən başlayaraq e.ə. VIII əsrdək Rusiyanın, Gürcüstanın və Şimali Azərbaycanın bəzi aparıcı tarixçilərin fikirlərində müxtəliflik olsada onun Şimali Azərbaycanda ərsəyə gətirilməsi inkarında «monolit yekdillik» hökm sürür. Problemə toxunan tədqiqatçıların demək olar ki, hamısı dərhal analogiya «ovu» axtarışına çıxmağı zəruri hesab edirlər.

Azərbaycan arxeologiyasında mühüm mövqeyi olan, Eneolit və Tunc tarixi-arxeoloji dövrləri üzrə böyük mütəxəssis sayılan Q.M.Aslanov, R.M.Vahidov, İ.Q.İone [35], İ.H.Hərimanov, H.P.Kəsəmənli [83], Q.H.Ağayev [19] heç bir mötəbər dəlil, fakt ortaya qoymadan Şimali Azərbaycanda yerli, üç atributa malik (anqoblaşdırma, boyalama və naxışlama) olan şüşə örtüklü saxsı və ya fayans məmulatının mövcudluğuna şübhə ilə yanaşırlar. Bu tədqiqatçılar saxsı-

fayans məmulatının piqment-boyalaşmadan, naxışlanmadan, anqoblaşmadan bəhs edərkən analogiya axtarmır, bundan başqa heç bir təsdiqləyici və yaxud inkaredici fikirlər yürütmürlər.

Müasir fiziki-kimyəvi araşdırmalar İ.H.Nərimanovun Kəbirli kəndində (Ağcəbədi r-nu) aşkar olunmuş, şüşə örtüklü səthi yüksək dərəcədə hamar saxsı məmulatının «yerli mənşəli olmaması» haqqındakı müddəasını təkzib edir. Saxsı əşyaları üçün xəmir hazırlanarkən, tərkibə çöl şpatı (mərv) bir qədər çox daxil edilərək, yüksək hərarətdə digər tez əriyən kimyəvi elementlərlə reaksiyaya girməsi sayəsində nümunənin üstündə hamar şüşə örtüyü təbəqəsi yarana bilir. Aşkar edilmiş saxsı məmulatındakı şüşə təbəqəsi Kiçik və Böyük Qafqazda yerin səthinə çıxan vulkanik mənşəli təbii şüşələrdən, dağ bülluru maqma ilə əlaqə zamanı bir-birinə qarışmış süxurların əriməsi nəticəsində və hazırda «buhit» adlanan kütlədən hazırlanırdı. Buhitlər bozaltların bir-birinə qarışmış süxurlarla (məsələn, lay quruluşa malik olan şistlərlə), habelə ksenolitlərlə əlaqə nəticəsində də meydana gələ bilər. Müəyyən edilmişdir ki, qranit tərkibli buhitlər çöl şpatına nisbətən aşağı hərarətdə daha tez əriyə bilirlər [47. s.159, 574]. Bu istehsalı məmulatın yüksək hamar və «parlaq səthinə» gəldikdə isə, hətta ideal səviyyədə hamarlanmış səth çoxlu çıxıntı və çuxurların sonsuz sayına malik olur. Çünki bu tip səthli relyefin amplitudası bir neçə min anqstrem (uzunluq vahididir, İsveç fiziki A.Anqstremin adı ilə bağlıdır) təşkil edir və səthin relyefini zəruri hallarda keyfiyyət baxımından səciyyələndirmək mümkündür.

İ.H.Nərimanov [113] monoqrafiyanın 92 və 263-cü səhifələrində yazır ki, «şirlənmiş naxışlı saxsı hissələri, fincanşəkilli qabın kənarlarıdır, daha çox hamar və paralelli səthə malik olan saxsı parçası diqqəti cəlb edir. Onların səthi Kəbirli Eneolit yaşayış məskənindən aşkar edilmiş şüşə tipli boya ilə rənglənmişdir. Bu cür məmulat Cənubi Qafqaz üçün səciyyəvi deyildir». Eyni zamanda müəllif əsərin 52 və 72-ci

səhifələrində H.F.Cəfərovun «ağ gil», «kövrək ağ kütlə» ifadələrini daha intensiv işlətməyə səy göstərir. H.F.Cəfərov Orta və son Tunc tarixi-arxeoloji dövrə aid olan kurqanların mədəni qatlarında şüşə örtüyü təbəqəsi ilə «zənginləşdirilmiş» daş məmulatı və bir neçə saxsı nümunəsini aşkara çıxarmışdır [2]. Müəllif sonra qeyd edir ki, son Tunc tarixi-arxeoloji dövrə aid olan 11 sayılı Xocalı kurqanında boyalı, ornamentləşdirilmiş şüşə örtüklü saxsı əşyalara rast gəlməmişdir. Amma müəllif həmkarları tərəfindən edilən müxtəlif təzyiqlərə baxmayaraq heç bir ölkədən hazır şüşə öriüklü saxsı məmulatını «gətirilməyə» və onun Şimali Azərbaycanda «qərarlaşdırılmasına» can atmır və diqqətini daha obyektiv araşdırmalara yönəldir [75].

XX tarixi əsrin 70-80-cı illərindən başlayaraq elmlərdə baş verən integrasiya, bu prosesin müsbət nəticələri mühafizəkar tədqiqatçıların yuxarıda göstərilmiş müddəalarını yavaş-yavaş təkzib etməyə başlayır [107].

Qədim dövrlərin saxsı - fayans ustaları şüşəyəbənzər qarışıq olan frittin bişirilməsi zamanı «şəkər tozu»nu (kvarsı) əzib çox sıx ələkdən keçərək, alınmış yekcins tozu potaş və təbii soda ilə qarışdırandan sonra, qarışığı xüsusi sobaya yerləşdirirdilər. Eneolit tarixi-arxeoloji dövrdən başlayaraq Orta əsrlərin sonunadək istifadə olunmuş bu tip sobalar Şimali Azərbaycanın müxtəlif yerlərində kifayət miqdarda aşkara çıxarılmışdır. Bu cür sobaların altında soyuq su ilə dolu çuxur qazırmışlar. İstilik baxımından emal işi nisbətən güclü alov üzərində yerinə yetirirdi ki, bu zaman məhlul aramsız surətdə saxsı qaşığı ilə qarışdırılırdı. Axşama doğru isti friti soyuq su olan çuxura - quyuya tökülmüşlər və bu məqamda dəhşətli səs yaranırmış (hətta qədim risalə müəllifinin ifadəsinə görə, «göy gurultusu» və yaxud «uğultu» səsini xatırladırdı [135]. Termik zərbə (istilik zərbəsi) friti xırda hissəciklərə parçalayaraq onu toz halına salırdı və 1 kv sm səthə də 10 min dəliyi olan xüsusi ələkdən keçirilir, şüşə örtüyün başqa inqredientləri (mürəkkəb

bir maddənin və ya qarışığın tərkib hissələri) ilə qarışdırılır, bundan sonra isə emal edilirdi [136. s.72,73].

Qabların bəzədilməsi-naxışlanması müstəqil rəssamın fərdi yaradıcılığının nəticəsi deyildi, əksinə bu hadisə ciddi surətdə qeydə alınan rəmzilik idi. Bu rəmzilik müəyyən mənada ritual - sitayiş təsəvvürlərə cavab verirdi.

Yalnız Eneolit tarixi-arxeoloji dövrünün sonlarına aid olan arxeoloji mədəni təbəqə Şimali Azərbaycanda şüşə örtüklü saxsı və fayans məmulatında naxışın 20-dən artıq formasını aşkara çıxarılmışdır. Bu cür naxışların aşağıdakı növlərini misal göstərmək olar: bafta nişanlar, xətlər, paralel xətlər [şək.I. XXIII. 3,5,8,12.], «M» şəkilli kəsmə nişanlar, relyefli naxışlar, üfqi xətlər, nal və düyməşəkilli zolaqlar [şək. I. XXII. 1.], həndəsi [şək.I. XVI. 2.] və yarım dairəvi nişanlar, bir-birinə toxunan nöqtələrdən yaranmış dairələr, romblar [şək.I. XVIII. 1, 2, 3, 4, 6, 7, 8.], spiralaşəkilli [şək.I. XXII. 2.] düzbucaqlar [şək.I. XX. 10.; şək.I. XXI. 6,7.], nəbati bəzəkələr [şək.I. XVI. 2.], üçbucaqlar, əyri xətlər və s. B.A.Rıbakov xətləli və nöqtələrdən yaradılmış dairələri anlaşılan və mübahisəsiz bəzək ünsürləri kateqoriyasına aid edir. Spiral formalı naxışlar onun fikrinə görə Günəşin, zamanın qaçışı, ilin fəsillərinin dəyişməsi, küləyin və fırtınanın rəmzidir. Eneolit tarixi-arxeoloji dövrünün ustad-rəssamları yuxarıda sadalanmış naxışları ciddi göstərişlər əsasında (insanların dünyagörüşünün rəmzi ifadəsi, psixoloji-mənəvi tələbatından yaranan bəzək elementi kimi) təsvir edirdilər. Paralel xətlər isə yağışın hərəkətini ifadə edirdi. Həndəsi naxış ünsürləri heyvanların arxasında günəşin «gizləndiyi» dağların təsvirinin üslubi ifadəsi sayılırdı. Spirallar, dairələr, ştrixlənmiş zolaqlar, iki sıradan ibarət olan üslubi konstruksiyalar, paralel dolanbaçaşəkilli zolaqlar, kvadratlar sanki kiçik antropomorf fiqurların onurğa sütununun təsviri hesab olunur. Bütün bu naxışlar, habelə ağ rəngli inkrustasiyalar aydın şəkildə müəyyən ritual mənalı səciyyə xarakteri daşıyır [39].

Yeni eradan əvvəl II minilliyin ortaları – I minilliyin tarixi-arxeoloji dövrlərin başlanğıcına aid edilən ağ inkrustasiyalı bəzəklər saxsı məmulatının naxışlanmasının çoxsaylı növlərindən biri hesab olunur. Məmulatın bu növü erkən Tunc tarixi-arxeoloji dövrünə aid olan Kür-Araz arxeoloji mədəniyyətinin yayılma hədudlarından sonra əhatə arealına görə ikinci yeri tutur. Bu növdən olan məmulatın yayılma arealı aşağıdakı kimi olmuşdur: Şimali Azərbaycan, Gürcüstan, Aralıq dənizi sahilləri, indiki İran, Suriya, Fələstin və Misir ərazilərini əhatə edir [50]. Cənubi Qafqazda ağ inkrustasiyalı saxsının yayıldığı areal Şimali Azərbaycanın yəni Yuxarı Qarabağ [102], Xocalı, Şuşa, Laçın, Gəncəçay vadisi, Göygöl, Şəmkir [şək.I. XXV. 1, 2, 3, 7, 14.], Daşkəsən, Mingəçevir [şək.I. XXI. 10]. Naxçıvan [şək.I. XVIII. 1, 8.; şək.I. XX. 2, 3, 4, 10.] Hünalüq, cənub bölgəsində Astara olmuşdur. Saxsının bu növünü araşdırmış tədqiqatçılar arasında fikir həmrəyliyi yoxdur. Onlar arasında hətta bu cür saxsı məmulatının istehsal yeri, yayılma arealı və ağ inkrustasiya məhlulunun kimyəvi tərkibi haqqında fikir ayrılıqları mövcuddur. Fikrimizcə, Şimali Azərbaycan cəmiyyətinin və sənət ustaları Neolitdən Dəmir tarixi-arxeoloji dövrünün başlanğıcına qədər ictimai həyatın bütün sahələrində 50-dən artıq kardinal mərhələ keçməli olmuşlar. Buna görə də, əcdadların uzaq keçmişdə çox sadə bəzəkləri və yaxud naxış növlərinin çəkilmə yollarını bilmədiklərini iddia etmək bizə görə əsassızdır və Şimali Azərbaycan kimi təbii, iqtisadi, mədəni, tarixi baxımdan zəngin olan bir ölkə sakinlərinin, maddi və mədəni potensialına inamsızlığın real ifadəsi hesab olunmalıdır.

Qordon Vir Çayld belə hesab edirdi ki, Amrat arxeoloji mədəniyyətinə (e.ə. 4400-3950-ci illər) məxsus olan, ağ xaçlı xətlərdən ibarət naxışlı qab yalnız 31-35 o. d. arasındakı mərhələdə hazırlana bilərdi. Bu başlıca olaraq naxışla bəzədilmiş, üzərinə parlaq olmayan ağ boya və yaxud fayans

məhlulu çəkilmiş qırmızı saxsı məmulatıdır. İrey dövründən (e.ə. 3950-3200-cü illər) etibarən Misirdə naxışlanmanın və yaxud «inkrustasiyanın» bu növü ümumiyyətlə sıradan çıxmışdı, saxsı istehsalında söylənilən üsuldən artıq istifadə edilmirdi. Yuxarıda adları çəkilmiş Rusiya və Qafqaz alimlərinin fikrincə, yerini abstraktlaşdırılmış üslubiliyə verən ağ xətlərə malik naxışlı qablar Dəmir tarixi-arxeoloji dövrünün əvvəlinə, yəni iki min il sonrakı dövrə aiddir. Fikrimizcə, aparılmış arxeoloji qazıntılar gedişində yol verilmiş xırda səhvlər öz növbəsində tarixi, arxeoloji mənbələrin, materialların ağılasıgmaz və çıxılmaz tərzdə saxtalaşdırılmasına, obyektiv tarixi gerçəkliklərin qeyri-elmi mövqedən qiymətləndirilməsinə yol açır.

İ.H.Nərimanov «Gəncə rayonunun arxeoloji abidələri» adlı monoqrafiyasında 1895-1902-ci illərdə deyilənləri təkrar və müdafiə edərək qeyd edir ki, Gəncəçay bölgəsində forma baxımından müxtəlif olan kütləvi saxsı məmulatı aşkar edilmişdir. Aşkar olunmuş məmulat xarici tərəfdən şüşə təbəqəsi ilə örtülmüş, daxili hissəsindən isə punktirlə və yaxud da hər hansı iti alətlə nöqtəli və ştrixlənmiş xətlər çəkilərək əzilmiş üyüdülmüş, gips-qatıq suspensiyası ilə doldurulmuşdur [72; 2, s.98, 99, 175]. Şimali Azərbaycanın Gəncəçay bölgəsində rus ordusunun zabiti talkla əhəngdaşı və yaxud fayans məhlulu ilə naxışlanmış, ağ inkrustasiyalı əşyalar taparaq qeyd etmişdir ki, bu cür nümunələr öncə Kür-Araz ovalığının bir neçə bölgəsinə, sonra isə digər ölkələrə yayılmışdır. Həmin qablar e.ə. II minilliyin sonlarına – Dəmir tarixi-arxeoloji dövrünün əvvəllərinə aid hesab edilir.

XX tarixi yüzilliyin 50-ci illərinin sonlarından təbiət və cəmiyyət elmlərinin integrasiyası prosesi böyük sürətlə getməkdə davam edir. Fayans məhlullarından bəhs edərkən İ.H.Nərimanov arxeologiya elmində son dövrdə yaranmış qabaqcıl elmi təcrübələrə, uğurlara istinadlanmaq əvəzinə 1895-1902-ci illərdə irəli sürülmüş kimyəvi-texnoloji

müddəalardan, mülahizələrdən, fərziyyələrdən istifadə edərək həmin əski baxışları dəstəkləyir. Tədqiqatçı bu mühafizəkar mövqeyi ilə Şimali Azərbaycan və Tasi saxsı ustaları arasındakı xronoloji məsafəni təqribən 4 min ilədək uzadır. Bundan sonra imperiya zabiti A.A.İvanovskinin [71] «yaşıl rəngə» dair tarixi-arxeoloji «istifadə» üçün yararsız olan «faktına» istinad olunur. A. A.İvanovskinin bu «ənənəsi»ni Q.M.Aslanov, R.M.Vahidov, Q.İ.İone, B.B.Piotrovski, H.P.Kəsəmənli və başqaları böyük bir əsas kimi davam etdirmişlər. M.N.Poqrebova və T.N.Çubinaşvili məhz bu tezisə qarşı çıxaraq tarixi gerçəklikləri subyektiv şəkildə, zorla tam min il qədimə e.ə. II tarixi-arxeoloji minilliyin əvvəlinə çəkməyə müvəffəq ola bilmişlər.

Zamanın ştamplaşdırıcı üsulla müəyyənləşdirilməsi sayəsində e.ə. II sonu, I tarixi-arxeoloji minilliyin əvvəli 12 kv/ m sahəsi, 1,2 m dərinliyi olan qəbirdən qara rəngli dar boğazlı, ətrafı geniş, çiyin hissəsində çıxıntısı olan təndirə oxşar küplərin, konusşəkilli nimçələrin boz rəngli, həndəsi punktir alətlə bəzədilmiş - naxışlanmış və fayans məhlulu ilə doldurulmuş, gətirilmə saxsı qablar tapmaqdan, sadalanmış predmetlərin qruplarına uyğun bütün Göygöl, Gəncə, Şuşa, Xocalı, Gədəbəy, Çovdar və Şimali Azərbaycanın başqa qədim yaşayış məskənlərindən aşkar edilmiş əşyalar arasında çox yaxın oxşarlıqlara rast gəlmək mümkündür. C.Ə.Xəlilov daha çox yerli inkrustasiyalı saxsı məmulatı istehsalına meyl etməsi ilə sələflərindən seçilir. O, qeyd edirdi ki, saxsı məmulatı əvvəlcə Şimali Azərbaycanın şərq hissəsində (hazırda Rusiya Federasiyası ilə həmsərhəd olan ərazilərdə) inkişaf etmiş, bundan sonra isə ətraf bölgələrə yayılmışdır. H.F.Cəfərov «Borsunlu kurqanında» [67] orta Tunc tarixi-arxeoloji dövrünün sonuna aid olan, ağ inkrustasiyalı saxsı məmulatı aşkar etmişdir. Qəbirlərin əşya avadanlığı içərisində yerli sülalələr dövrünün erkən fazası üçün səciyyəvi olan nümunələrə bənzər, qurban (nəzir, bəxşiş) üçün nəzərdə

tutulmuş inkrustasiyalı saxsı «altlıqlar» da vardır və həmin «altlıqların» e.ə. 2850-2325-ci illərə aid olduğu göstərilir [139. s.224]. Arxeoloji sözlükdə - lüğətdə Şərqi Rumıniya və Bolqarıstan ərazisindəki «Bayan» adlı qədim yaşayış məskənindən aşkar olunmuş inkrustasiyalı saxsı məmulat nümunələrini inkişaf etmiş Eneolit tarixi-arxeoloji mədəniyyətə, yəni e.ə. 3500-2700-ci illərə aid edirlər [140]. Xorvatiyada inkrustasiyalı və yaxud diş-diş, oyuq-oyuq, girintili-çıxıntılı), habelə mürəkkəb relyefə malik olan saxsı məmulatı son Eneolit tarixi-arxeoloji dövrünün Slavıyan mədəniyyətinə aid tipik abidəsi olan Vuqedolda tapılmışdır. Həmin arxeoloji abidə Drava çayının sahilindədir və bölgə homostadial mədəniyyət abidəsi hesab olunur. Appenin yarımadasında yaşayan qədim saxsı ustaları gil qabları lentşəkilli naxışlarla bəzəyirdilər, onların hazırladıqları bu cür saxsı məmulatı e. ə. 1600-cü ilə aid edilir. Yuxarı Avstriya ərazisindəki dirəklər (payalar) üzərində salınmış Mondze adlı arxeoloji abidədə, habelə ulduzlu naxışlarla bəzədilmiş, eyni zamanda ağ inkrustasiyalı dairələri olan saxsı məmulatı nümunələri aşkar edilmişdir. L.Niderle [115. s.82] və S.N. Kramer ağ inkrustasiyalı qabları Avropa Eneolitinə aid edirlər. B.B.Piotrovski [121. s.84] bu cür məmulatı e.ə. II minilliyin sonlarına, M.N.Poqrebova [124] isə e.ə. I tarixi-arxeoloji minilliyə aid etmişdir.

H.P.Kəsəmənli Mingəçevir arxeoloji araşdırmaları üzrə həmkarlarını dəstəkləyərək qeyd edir ki, Çovdar kəndi ərazisində ağ inkrustasiya ilə bəzədilmiş gil qabların tək-tük nümunələrinə təsadüf olunmuşdur. Ağ inkrustasiyalı qablar Gəncə və Göygöl ərazisi üçün səciyyəvidir və bu cür qabların ayrı-ayrı nümunələrinə Gədəbəy bölgəsində də təsadüf olunur [84. s.95].

M.N.Poqrebova yüzrlə mənbələri təhlil edərək çox yığcam bir nəticəyə gəlir ki, arxeoloji faktın və yaxud əşyaların olmaması ilə bu və ya digər tarixi amilləri birbaşa inkar etmək

düzgün hesab olunmamalıdır. Unutmaq olmaz ki, arxeologiya, mədəniyyətin ancaq bir hissəsi ilə tanış olmağa şərait yaradır. Arxeoloji mənbə heç də tam və ya son hədd deyildir [125].

Mürəkkəb heterogen maddənin, yəni şüşə təbəqəsinin və şüşənin məişətdə meydana çıxmasının bir çox səbəblərindən biri külün və ya potaşın (qələvi ağ maddənin) varlığı olmuşdur [155]. Qədim və Orta tarixi-arxeoloji əsrlərdə dulus işi ilə məşğul olanlar saxsının, anqobun, boyaların, şüşə təbəqəsinin və şüşənin kimyəvi tərkibi haqqında zəruri bilik və məlumata, bizə tanış olan zəngin, müasir xammal materialından kifayət dərəcədə istifadə etmək imkanlarına malik deyildirlər. Saxsı və şüşə istehsalının yaranmasından XIX tarixi əsrədək dulusçuların və şüşə məmulatı hazırlayan ustaların bütün nəsiləri üçün istifadə olunmuş xammalın, materialın tərkibinin müəyyən edilməsi yalnız xəlitənin-metaləridən sobalarda əridiləcək metalların müəyyən nisbətlərdə qarışığının resepti ilə mümkün idi. Bu üsul həmişə sadə olmuş və adətən küllə, qumla və yaxud təbii soda ilə məhdudlaşmışdır. Toz halında olan ocaq külü, əsasən qələvilərin, duzların (Na,K), qələvili-torpaqlı elementlərdən (Ca, Mg) və qismən silisium habelə birləşməli Al_2O_3 , Fe_2O_3 və əsasən karbon, kükürd, xlorlu və az miqdarda fosfor oksidli birləşmələrdən yaranmış və manqandan ibarət olan potaş isə (K_2CO_3) bu «məliyyətin» başlıca elementləri sayılır. Bunlara ilk növbədə karbonatlar, sulfatlar, natrium xloridlər, kalium, kalsium və müxtəlif bitkilərin kül nümunələrində öz aralarında kəmiyyət nisbətlərində yerləşən manqan da daxil edir [13. s.206]. Mineralın əridilməsi zamanı pasa əmələ gəlir. Pasa qaynayır, daşır, putadan kənara sıçrayır və yaxud fayans əşyasının divarlarından axır, qabın üzərini çox və ya az dərəcədə nazik şüşə pərdəsi ilə örtür. Axan bu şüşə kütləsi məhlulu qabın üzərində bərkiyəndən sonra fayans əşyaları səthində amorf, qeyri-plastik, şəffaf şüşə təbəqəsi əmələ gəlir. İstifadə

xüsusiyyətindən asılı olaraq kürədəki daxili hərərət 700 dərəcəyədək aşağı salına bilir (Na_2 , B_4O_7 , B_2O_3 , CaO , Al_2O_3).

Keçmişin maddi-mənəvi qalıqlarının öyrənilməsi belə nəticə çıxarmağa imkan verir ki, gil məmulatının şüşə təbəqəsi ilə örtülməsi zərurəti hələ e.ə. IV tarixi-arxeoloji minillikdə və hətta daha əvvəl meydana çıxmışdır [14]. 1891-1892-ci illərdə Misirdə böyük, geniş miqyaslı arxeoloji qazıntı işləri aparmış Flindris Petri (1853-1942) belə hesab edir ki, ən qədim şüşə məmulatı Mesopotamiyanın şimal bölgələrində və yaxud daha yuxarı istiqamətdə olan Qafqazda hazırlanmışdır və bu ərazilərdə şüşə istehsalı mərkəzləri digər ölkələrdən, o cümlədən Misirdən xeyli əvvəl mövcud olmuşdur [15. s.57]. Məlumdur ki, Qafqaz qədim saxsı, metallurgiya mərkəzlərindən biri olmuş və buna görə də tam əsasla demək olar ki, şüşə istehsalı və bu istehsal sahəsinin şüşələşdirmə, anqoblaşdırma və saxsı boyalarının hazırlanması formasında ilkin tətbiqi, pirotermik istehsal, asanlıqla əriyən kütlələrin emalı çox qədim zamanlarda burada (Qafqazda) tamamilə mümkün olan mədəniyyət fenomenləri ola bilərdi [45. s. 21, 57].

Dəmirin tez bir zaman ərzində yayılması onun tunc qarşısındakı üstünlükləri ilə şərtlənirdi. Səma mənşəli hesab edilməsi ilə bağlı olaraq dəmir tunca nisbətən keyfiyyətliyinə görə qədim zamanlarda yüksək qiymətləndirilirdi. Dəmirin emalına e.ə. 1500-ci ildən sonra xetlər Qafqazda nail olmuşlar. Saf dəmir çox yumşaqdır. Dəmir ilk dəfə əridilərkən ondan yöndəmsiz parça, ərinti alınır. Qızdırılmış həmin yöndəmsiz dəmir parçasını karbonla zənginləşdirirdilər və nəticədə polad əldə olunurdu.

Antik prototarixi dövründə cəmiyyət qarşısında mühüm vəzifə dururdu: əhalini ilkin, zəruri olan qida məhsulları ilə təmin etmək; həm maddi, həm də informasiya sferalarında davamlı izafi məhsulun meydana gətirmək. Antik tarixi-arxeoloji dövrdə sivilisasiyanın mərkəzi Appenin yarımadası

ərazisinə keçdi. Bu cür yerdəyişmə mexaniki proses deyildi, bu tip proseslər nəinki məkanca, habelə zamanca baş verirdi, artıq keçmişin yenidən təkrarı mümkün deyildi. Antik tarixi-arxeoloji dövrdə müxtəlif fəlsəfi məktəblər meydana çıxmışdı, azad axtarışlar ruhu, insan şəxsiyyətinin əzəməti, şübhələr və idrak sevincləri bu böyük tarixi mərhələdən diqqəti cəlb edən faktlar idi. Bu dövrdə belə hesab edirdilər ki, sənət sahələri azad insanı məhv edir. Elmi-texniki uğurlar çiçəklənmə məqamına çatmışdı [74]. Təbii ehtiyatlar iki ən başlıca kateqoriyaya bölünürdü: İlkin, zəruri ehtiyatlar insanın varlığı üçün bilavasitə lazım olan ehtiyaclar kompleksidir. Neolit tarixi-arxeoloji dövrünə qədər təbii ehtiyatların nemətləri ilə kifayətlənmiş insan mineralların, dağ süxurlarının hasilatı və emalı, çay və külək enerjisindən, habelə oduncaqdan və sümükdən istifadə üçün zəruri olan törəmə (ikinci dərəcəli) ehtiyatlara da malik olmuşdur.

Orta tarixi-arxeoloji əsrlərdə ikinci dərəcəli ilkin ehtiyatların hasilatı və emalı zərurətə çevrildi. Texnikanın, elmi biliklərin, sosial təşkilatların inkişafı, habelə urbanizasiya elə səviyyəyə çatdı ki, cəmiyyətin həyatında çox şey, ən başlıca amillərlə müəyyənəlməyə başladı. Orta tarixi-arxeoloji əsrlər coğrafi baxımdan da özündə keçid cəhətlərini büruzə verirdi. Öncə dağətəyi çay vadilərində (Mezolit, Neolit dövrlərində) sivilizasiyalar mövcud olmuş, sonra isə təbii fəlakətlərin Antik tarixi-arxeoloji dövrdə cəmiyyətə böyük təsiri güclənmişdi. Yeni eradan əvvəl V tarixi-arxeoloji əsrdə şəhər-dövlətləri böhranlar zolağına daxil oldular. Fikrimizcə, bu böhranlar zolağı başlıca olaraq sosial səbəblərin nəticəsi idi. İcmaların çiçəklənməsi şəhər dövlətləri ərazisində muzdlu əməkdən və əsgərlərdən geniş istifadə olunması üçün əlverişli şərait yaratmışdı. Bununla da vətəndaşların qəhrəmanlıq ruhu və əkinçi-sənətkarlara böyük hörmət hissi əsaslı surətdə sarsılmışdı. Makedoniyalı İsgəndəri böyük şəxsiyyətə çevrildi, irsi hakimiyyət isə ona öz nüfuzunu genişləndirmək, şəxsi

keyfiyyətlərini nümayiş etdirmək üçün imkanlar yaratdı. İşğallar gedişində əldə olunmuş böyük sərvətlər Yunanıstana axdı. Bir çox ölkələrdən qarət olunmuş sərvətlər Yunanıstanın iqtisadiyyatını daxildən sarsıdan, siniflər arasında əmlak bərabərsizliyini kəskin şəkildə dərinləşdirən, əkinçinin və sənətkarın vicdanlı və halal əməyinin dəyərini aşağı salan özünəməxsus «Troya atı» oldu. Qədim Roma, Yunanıstanın texniki və mədəni irsini qəbul etdi. Romanın yüksəlişində coğrafi amillər də böyük rol oynayırdı. Maldarlıq cəmiyyətdə daha çox hərbiləşdirilmiş xarakter verirdi və müharibələr Romanın ictimai-siyasi inkişafında mühüm amilə çevrilirdi.

Böyük çay vadiləri sivilizasiyalarından sonra insanlar daxili dənizləri (ilk növbədə Aralıq dənizi sahillərini) mənimsəməyə başladılar. Bu hadisə Dəmir tarixi-arxeoloji dövrünün çiçəklənməsi, Antik sivilizasiyalar məqamında baş verdi. Bu sivilizasiyalar fəlsəfi elminin çiçəklənməsi ilə fərqlənirdi, çünki fəlsəfə yalnız «cəmiyyətin seçilmiş üzvləri» üçün əl çatan sahə idi. Antik tarixi-arxeoloji dövr təbiətdən istifadənin yeni üsullarının mənimsənilməsi zamanı olmuş və bu proses təsərrüfatın çiçəklənməsi ilə müşayiət edilmişdir. Bu zaman ictimai istehsalın artımı və təbii ehtiyatların fəal istismarı əsasında əhalinin sayı durmadan artırdı. Lakin bu yüksəlişdən sonra labüd olaraq ilkin uğurların öncədən nəzərə çarpmayan nəticələrindən doğmuş ekoloji münaqişələr silsiləsi gəlirdi.

Böyük tarixi keçid «aralıq əsrlər» boyunca Orta tarixi-arxeoloji mərhələdə həyata keçirilirdi. Texnikanın, bilik sahələrinin, ictimai təşkilatların inkişafı, habelə urbanizasiya elə səviyyəyə çatdı ki, artıq cəmiyyət və təbiət həyatında çox şey məhz həmin amillərlə müəyyənləşdirilirdi. Qanunauyğunluq özünü daha aydın şəkildə artıq mərkəzləşdirilmiş dövlət sistemlərinin və cəmiyyətin kəskin sosial təbəqələşməsinin meydana çıxmasından sonra təzahür etdirirdi, həmin qanunauyğunluqlar bir sıra hallarda daha güclü

və çoxcəhətli təbiəti ilə meydana çıxırdı. Bu böyük tarixi keçid Orta tarixi-arxeoloji əsrlərdə də dövrün cəhətlərini təyin edirdi. Orta tarixi-arxeoloji əsrlərdə «okeanların ümumdünya sivilizasiyası»na keçid mərhələsi gerçəkləşdirilirdi, qitələri əhatə edən dənizlər və onların sahilboyu əraziləri mənimsənildi. Yeni eranın X tarixi-arxeoloji əsrinədək cəmiyyətdə mütləq mənada ilkin təbii ehtiyatlardan istifadə üstünlük təşkil edir, sonrakı tarixi dövrdə isə ikinci dərəcəli təbii sərvətlərin (mineralların, dağ süxurların, çay və külək enerjisinin, habelə oduncağın - ağacın və sümüyün) fəal şəkildə istismarına keçid başlandı.

«Təbii ehtiyatlar» və «sərvətlər» ifadələrinin sinonimi kimi istifadə olunması cəmiyyətin ətraf mühitə ənənəvi istehlakçı kimi yanaşma tərzini, münasibətini təsdiqləyir. Orta tarixi-arxeoloji əsrlərdə fərd ikinci dərəcəli ehtiyatların varlığını dəstəkləməyə daha çox ehtiyac hiss edirdi. Bundan başqa, Orta əsr dünyası maddi və mənəvi hadisələrin cəmiyyətin həyatında vəhdətini nümayiş etdirir və dini inam həyatın bir çox sahələrində üstün mövqedə durmağa başlayır.

Orta tarixi-arxeoloji əsrlərdə sivilizasiya ocaqları subtropik və tropik zonalardan Avropanın mərkəzi zolağına və hətta şimal bölgələrinə keçməyə başlayır. Orta tarixi-arxeoloji əsrlər tarixin aralıq zamanı kimi maddi və mənəvi olanların, cəmiyyətlə təbiətin vəhdətini parlaq surətdə nümayiş etdirmişdir. Bu dövrdə şəhərlər cazibə mərkəzlərinə çevrilmişdilər [54]. Həmin tarixi mərhələdə əhali ədədi üzrə deyil, həndəsi silsilə əsasında artırdı. Bu dövrün texnologiyası şəraitində [127] təbii mühit insan və cəmiyyətin tələbatlarını ödəmirdi. Orta tarixi-arxeoloji əsrlər cəmiyyəti mənəvi dəyərlərə istiqamətlənmiş və cəmiyyətdə asketizm (maddi dəyərlərdən tam və ya qismən imtina mövqeyi), asket (zahid) hörmətə layiq mövqe tuturdu. Sinifli cəmiyyətlərə qədərki ictimai mədəniyyət «sadə xalq kütlələrinin» mədəniyyəti ilə əvəz edilirdi, sinifli cəmiyyətlərin üstün olduğu Orta tarixi-

arxeoloji əsrlərdə xalq kütlələrinin və rəsmi, klerikal dairələrin mədəni dəyərlərinin qarşıdurması diqqəti cəlb edən cəhətə çevrilmişdi. Orta tarixi-arxeoloji əsrləri çox zaman total zorakılığın hökmranlığı dövrü kimi təsəvvür edirlər. Uzun müddət ərzində incəsənət, mədəniyyət tarixinin tədqiqi ilə məşğul olan araşdırıcılar Orta tarixi-arxeoloji əsrlərə xüsusi əhəmiyyət verməmiş, başlıca diqqəti Antik dövr həyatına yönəlmişlər. Orta tarixi-arxeoloji əsrlərdə elmi biliklərdən agah olan insanlar bilirdilər ki, dünya üçölçülüdür. Rəmzilik orta çağlar həyatına, onun bütün səviyyələrinə sirayət etmişdi. Orta tarixi-arxeoloji əsrlərdə riyaziyyat və təbii olaraq bunun nəticəsi kimi riyazi rəmsiz «dili» mövcud idi. Orta tarixi-arxeoloji əsrlərdə insan artıq özünü təbiətlə eyniləşdirmir, təbiətin daxilində öz şəxsiyyətini, mahiyyətini «əritmir», lakin özünü təbiətə qarşı da qoymurdu. İnsanlar tərəfindən bu zaman dünyanın qavrayışı dualist səciyyə daşıyırdı. Makrokosmin əbədilik rəmzi sayılan dairə, həmçinin kamilliyin də simvolu hesab edilirdi. Rəssamlıqda, memarlıqda, saxsı-fayans məmulatı istehsalında dünya «iki aləmin qovuşması, döyüşü» şəklində təcəssüm edilirdi. Sənətkarların istehsal maraqları ilin fəsillərinə uyğun dəyişməsi ilə müəyyənləşmirdi. İnsanı artıq əmr və sərəncam obyektinə çevirmək mümkün deyildi. Sex şəraitində qəbul olunmuş qaydaların ziddinə olaraq yüksək keyfiyyətli məmulat hazırlayan, həmkarlarından daha səmərəli və zirək işləyən sənətkarları cəzalandırırdılar. Müəyyən olunmuş davranış standartlarından sapmış qabaqcıl ustalar da cəzaya məruz qalırdılar. Əmək fəaliyyəti adamları əzən, lənətləyən, cəza və yaxud bütün qalan aləmdən təcrid edən, insana təbiətin ağası, həm də ecəzkar qüvvə kimi yanaşırdılar (burada da məsələlərə dualist yanaşma tərzini özünü bürüzə verir). Sərvətə münasibət «axirət dünyasında qurtuluşa» olan münasibətlə müəyyənləşirdi. Bu dövrdə hakim sinif istehsalçıya həqarətlə yanaşırdı. VIII-IX tarixi-arxeoloji əsrlərdən etibarən icmaların ailələr əsasında paylanması qəti

şəkildə şəxsi, xüsusi bölgü ilə əvəz edildi. XI-XII tarixi-arxeoloji əsrlərdə kütləvi daxili kolonizasiya baş verdi.

Paleolit, Mezolit, Neolit tarixi-arxeoloji düşürgələrinə, əlverişli təbii mühitə, erkən əkinçilik ənənələrinə və vərdişlərinə, böyük sivilizasiya ocaqları (Ön Asiya, Mesorotamiya, Mərkəzi Asiya) ilə yaxınlığa, əlaqələrə, diffuziyalara, mutasiyaya (dəyişmələrə), konvengensiyalara, dünyanın bir çox ölkələri ilə tranzit və bilavasitə ticarətə, mineralların, boyayıcı maddələrin, müxtəlif gil növlərinin zəngin ehtiyatına, istehlaka və bəzəklərə olan tələbata, əlverişli ictimai-iqtisadi mövqelərə, inkişaf etmiş saxsı istehsalına, sobalarına, 1000-1080S^o hərərətini əldə etmək bacarığına, çoxsaylı fayans məmulatı, muncuqlar hazırlamaq potensialı olan duluşçuluğa, inkişaf etmiş şəhərlərə (Mingəçevir, Naxçıvan, Kültəpə, Sım bitum, əhəngdaşından, rəngli tozdan və başqa məhlullardan səmərəli surətdə istifadə olunması təcrübəsinə, şüşəli saxsiya, müxtəlif naxışların və rəmzi işarələr dünyasına, boyalı saxsı məmulatına, metallurgiyaya, şüşə istehsalına və nəhayət, təsərrüfat həyatının bir çox sahələrində, sənətkarlıqda ixtisaslaşmaya, zamanca böyük tarixi dövrdə əhalinin və istehsal prosesinin durmadan artımına malik olmuş Şimali Azərbaycan haqqında alimlərin yuxarıda göstərilmiş müddəaları obyektiv tarixi gerçəklikləri dürüst əks etdirmir, XXI yüzillik üçün səciyyəvi olan səviyyəyə uyğun deyildir, və demək olar ki, bütün bunlar elmdə mühafizəkarlığın bariz nümunələri sayılmalıdır.

Minilliklər, əsrlər, qərinələr boyu yaz və payız mövsümlərində daimi sel axınları Şimali Azərbaycanda mövcud olmuş mədəni təbəqələri uzun, dərin yarağanlarda, çuxurlarda, oyuqlarda «gizlətmişdir». Neolit, Eneolit və Tunc tarixi-arxeoloji dövrlərinin mədəni təbəqələrinin məhv olunmasının (və yaxud itməsinin) ikinci səbəbi odur ki, məskənlərdə altı min il ərzində həyat davam etmiş, bütün bu müddət ərzində burada müxtəlif torpaq işləri aparılmış, həmin işlərin nəticəsində mədəni təbəqələrin qarışması və məhvi baş vermişdir. Tarixin «gizlətdiyi» həmin dəyərlərin sosial-siyasi, məntiqi-psixoloji amillərin köməyi ilə aşkara çıxarılması, elmi və obyektiv şəkildə araşdırılması, xalqı, yaxşı cəhətdən dünya miqyasında tanıtdırmaq məhz Azərbaycan tarixçilərinin və arxeoloqlarının şərəfli borcu hesab olunmalıdır.

V FƏSİL
İSTEHSALIN MÜMKÜNLÜYÜNÜ ŞƏRTLƏNDİRƏN
SOSIAL - SİYASİ VƏ MƏNTİQİ - PSIXOLOJİ
AMİLLƏR

Humanitar və texniki elmlərin təmərküzləşməsi [11] dövrünə görə nisbətən mürəkkəb sayılan bir sahə-fayans əşyaların istehsalı haqqında tutarlı faktları üzə çıxarmağa şərait yaradır [12]. Bu proses həmçinin nümunələrin aparıcı amillərini, onun keyfiyyət cəhətdən inkişaf mərhələlərini və tərkib xüsusiyyətlərinin nəzəri əsaslarını açıb göstərməyə imkan verir. Tədqiqatçılar isə bu xüsusiyyətləri nəzərə almaqla məişət əşyalarının vəzifələrini təcrid olunmuş formada deyil, sosial-etik normalara uyğun şəkildə qiymətləndirməlidirlər. Məsələn, istehsal olunacaq əşya sosial tərəqqiyə və psixoloji inkişafa kömək göstərirmi?

Şimali Azərbaycan ərazisində fayans əşyalarının mövcud olmasının mümkünlüyünü təsdiq etmək üçün ilk amil kimi fayansın oynadığı rolundan başlamaq lazımdır. Ölkələr arasında ticarət, mədəni-məişət münasibətləri Şimali Azərbaycanın «ticarət mübadiləsi» və «mədəni mənimsəmələr» kimi problemlər geniş və kifayət dərəcədə arxeoloji ədəbiyyatda uğurla tədqiq olunmaqdadır. Lakin bu araşdırmalarda elmi biliklərə və təcrübələrə əsaslanan məntiqi-psixoloji təhlilərə az yer verilir. Bu isə öz növbəsində sənətkarın həyat tərzinin və psixoloji fəaliyyətinin tarixi problemlərinin açılmasına mane olur. Problemlər aşağıdakılardan ibarətdir: a) sənətkarın fiziki imkanları; b). sənətkarın emosionallığı; c) sənətkarın intellektual səviyyəsi; ç) sənət sahələrinin ümumi inkişafdan geri qalması. Fəaliyyətin tarixi problemləri düzgün araşdırıldıqda növbəti mərhələdə psixoloji anlayışların təhlilinə ehtiyac hiss olunur. Bu ehtiyac vaxtında ödənilmədikdə, mövcud ziddiyyətlərin kulminasiya nöqtəsində tədqiqatçılarda tərəddüd üçün zəmin yaradır. Eneolit Orta tarixi-arxeoloji əsrlərdən başlanmış üçüncü texniki

inqilabın ilk dövrünün birinci fazasınadək (IX-XIV ə.) fayans əşyalarının yenidən, kütləvi istehsalının səbəbləri, inkişaf mərhələləri təhlil olunarkən, tarixçilərin, sənətşünasların, psixoloqların, filosofların ideyalara cəzb edilmə, hiss olunma, tələbat, istək, düşünmə və hərəkət istiqaməti, anlayışlara münasibət məsələsi qapalı qalır. Tədqiqatçılar bu anlayış düyünlərinin açılmasında çətinliklərlə qarşılaşdıqda bunun səbəbini ölkədə iqtisadi və siyasi şəraitin pis olması ilə bağlayırlar. Lakin saxsı, o cümlədən fayans əşyalarının istehsalı üçün Şimali Azərbaycanda iqtisadi və siyasi durumun pis və ya yaxşı olması başlıca məsələ hesab olunmamalıdır. Şimali Azərbaycanda mövqe məhdudiyyəti qoyulmadan inkişaf etdirilən dulusçuluq sənəti heç bir dövrdə ideologiyadan asılı olmamış və ölkə iqtisadiyyatının ümumi inkişaf axarına müdaxilə etməmişdir [3]. Şimali Azərbaycanın ustad sənətkarları yaşadıkları ölkədə yarana biləcək hər bir idarəetmə üsuluna həssas idilər. Çünki, bu sənət sahəsi yerli texniki və texnoloji ənənələrə həmişə sadıq qalmışdır. Digər tərəfdən isə bu ənənələrin yaranmasında, cəmiyyətin sosial normalarının obyektivliyi və subyektivliyi də mühüm rollardan birini oynamışdır. Bu sosial normalar aşağıdakılardır: a) təbii və süni sosial normalar; b) idarə edilən və idarə olunmayan sosial normalar; c) inkişafda olan və yaxud inkişafdan məhrum olunan sosial normalar; ç) sabit və qeyri-sabit sosial normalar; d) dinamik sosial normalar.

Şimali Azərbaycanda fayans əşyalarının istehsalında digər ölkələrə nisbətən kütləvililiyin tez meydana gəlməsi başlıca olaraq onun həmişə texniki və texnoloji ənənələrə sadıq olmaması ilə bağlıdır. Bu prinsipləri açmaq üçün ilk növbədə təbii-coğrafi, bio-fiziki-kimyəvi şəraiti, materialların təbii quruluşu ciddi surətdə təhlil olunduqdan sonra araşdırma üçün kövrək imkanlar yaranır. Kövrək imkanları möhkəmləndirmək üçün keçmiş əsrlərin [4] yaradıcı xüsusiyyətlərinin və sənət nailiyyətlərinin, həmçinin sosial psixologiyasının

düzgünlüyünü təyin edən ardıcıl çoxsaylı təhlillərin aparılması tələb olunur. Məlumdur ki, yaranmaqda olan hər bir yeni sənət sahəsi və ya əşya həyata vəsiqə almaq üçün yuxarıda qeyd olunan beş anlayış mərhələlərini təbii inkişaf proses kimi keçməli və ona edilən həmlələrə, yəni «mizoneizmə» – (yenilikdən qorxanların hücumuna) tab gətirməlidir.

Yeni sənət sahəsinin (fayans əşyası) istehsalı üçün sənətkar üç mərhələli hazırlıq işləri aparırdı. Sənətkar-dulusçu ilk mərhələdə ideyalara - cəzb olunmaya meyl edir. Sonra bu cəzbbetmə meyli iki hissəyə, hiss olunmaya və ehtiyaca keçir. Ümumi səylər nəticəsində, vaxt ötdükcə sənətkarın hiss olunma və tələbat marağı əşya istehsal etmək istəyinə çevrilir. İkinci mərhələdə həyatın və yaxud da inkişafın rəmzi olan istək, yeni əşyanı (fayansı) istehsal etmək üçün məqsədə doğru iki istiqamətdə hərəkət edir. Bu mərhələdə düşüncə və hərəkət birbirinə daha sıx yaxınlaşır. Üçüncü mərhələdə və yaxud sonluqda sənətkarın düşüncələri yarı yolda hərəkət anlayışı ilə birləşir, bundan sonra üç yeni sahə formalaşaraq sənət əşyasının (fayansın) istehsalı üçün tədbirlər görülməyə məcbur edilir.

Ox və kamandan sonra insan beyninin ilk mürəkkəb məhsulu olan saxsı nümunələrinin istehsalı cəmiyyətdə hər hansı yeni əşyaya tələbat istiqamətində geniş imkanlar açdı. Təbiətin sirlərini dərk etmək və Neolit tarixi-arxeoloji dövrdən başlayaraq pilə-pillə onu həyata keçirmək meyli mövcud olmuş psixi amillərin təsiri getdikcə daha çox güclənən somatik amillərinin variasiyaları (dəyişmələri, dəyişərək təkrarlanmaları) üzərində aşkarcasına üstünlük təşkil etmişdir. Bu hal Şimali Azərbaycan şəhərlərində və yaşayış məskənlərində fəaliyyət göstərmiş sənətkarların müstəqil, azad fəallığına gətirib çıxarırdı. Sənətkar meylinin dərk olunması, daha doğrusu hər hansı bir əşyaya tələbatın ilkin emosional yaranışı, məqsədyönlü şüur vasitəsilə hələ dərk olunmamış niyyəti, arzusu bu fəallığın ilk şərtidir. İnsan şüurunun və

empirizmin birləşməsinə doğru ilk mürəkkəb addımlardan biri kimi saxsı - fayans məmulatının istehsalı fərdin konkret, hər hansı bir əşyaya emosional tələbatının meydana gəlməsinə və inkişafına geniş imkanlar açdı.

İlk dəfə olaraq yuxarıda hallandırılan anlayışlara tələbat güclənir. Əgər saxsı istehsalına qədərki dövrdə insanlarda mürəkkəbliyə doğru hərəkətdə azad fikir, istək, həvəs tədrici (birtərəfli) səviyyədə gedirdisə [5. s.95, 96], saxsı əşyalarının meydana gəlməsi, istehsal edilməsinə tələbatın artması nəticəsində daha çox azad hərəkətə və mürəkkəbliyə doğru yolların açılmasını tələb edirdi. Bu hal insanları hazır məhsulun mənimsənilməsindən ayıraraq, onun çoxaldılmasına, yəni cəzb etmə meylinə şərait yaratdı: cəlb olunmada «məqsədə doğru hərəkət» anlayışının daxilində dayandırma və ziddiyyətli düşünlər vardırmı?

Şimali Azərbaycanda sənət sahələrinin inkişafının bütün mərhələlərində yeniliyə doğru istiqamətləndirmə çox da hamar yollarla getməmişdir. Texniki sistemin özündə neqativ hallar və yaxud da çox cəhətli ziddiyyətlər həmişə mövcud olmuşdur. Forma və meydana gəlmə imkanlarına görə onlar müxtəlifdirlər və keçici tarixi xarakterə malikdirlər. Bu ziddiyyətlər iki formada meydana gəlir: a) xarici ziddiyyətlər; b) daxili ziddiyyətlər.

Ziddiyyətlər cəmiyyətin texniki tələbatı ilə mövcud texniki sistem arasında (xarici ziddiyyətlər), həmçinin texniki sistemin parametri ilə elementlər sərhədində, bir də hissələri və tərkibi arasında (daxili ziddiyyətlər) mövcud olur. Sistemdə mövcud olan yalnız texniki neqativlik böyük və yaxud çoxcəhətli ziddiyyətlər prosesə maneçilik törədə bilir. Onlar forma və təzahürlərinə görə fəvqəladə dərəcədə çoxcəhətlidir və keçici, tarixi səciyyə daşıyır. O cəmiyyətin texniki ehtiyacları ilə nəzərdən keçirilən texniki sistemin imkanları orbitində (xarici ziddiyyətlər), texniki sistemin parametrləri ilə ünsürləri arasında, həmin elementlərin hissələri və xassələri

tərkibində (daxili ziddiyyətlər) baş verir. Şimali Azərbaycanın qədim və Orta tarixi-arxeoloji əsr şəhərlərində texno-texnoloji ziddiyyətlər iki, bir-birinə təsir edən tiplərə ayrılırlar: a) inzibati; b) texniki.

Yuxarıda göstərilən əsas tiplərdə texniki səbəb mühüm üstünlüyə malikdir. Bu tipin tərkibi təhlil olunarkən, onun özündə prototiplər meydana çıxır. Bunlar aşağıdakılardır: a) texniki vaciblik; b) texniki imkanlılıq; c) texniki problemlər; ç) texniki məsələlər. Göstərilən texniki prototiplərin daxilində də özünün fəvqəladə, çoxsaylı ziddiyyətləri-qanunauyğunsuzluqları vardır. Şimali Azərbaycanda fayans istehsalının tədqiqi digər texniki yaradıcılıq sahələri kimi müxtəlif qrup nəticələrin təhlillərinə böyük ehtiyac vardır. Texniki nəticələr araşdırıldıqdan sonra aşağıdakı sonluğa gəlmək mümkündür.

a) eyni hallı və eyni halsız. b) eyni zamanlı və eyni zamansız. c) eyni vaxtlı və eyni vaxtsız. ç) vaxtından əvvəl və gecikmiş. Birinci yarım qrupda fayans istehsalı yeni sahə kimi meydana çıxır və dünya sənət sahələrinin inkişafına güclü təsir göstərir. Bu ilk növbədə Misirdə, Mesopotomiyada [10], Hindistanda [8], Çində [7], indiki İranda və Şimali Azərbaycanda özünü göstərir [1]. İkinci yarımqrupda yenilik gerçəkliyi və vacibliyi ilə seçilir. Burada fayans əşyası özünün təkmilləşmə mərhələsinə qalxaraq Şimali Azərbaycan və indiki İranda aparıcı rola malik olur. Üçüncü qrupa daxil olan ölkələrdə yerli fayans istehsalı artıq texnika və texnologiya sahəsində əldə edilmiş hazır forma və mərhələlərin təkrarıdır. Bu mərhələdə istehsal olunan fayans əşyası cəmiyyətdəki təbəqələrin hamısı üçün böyük maraq doğuran mahiyyətə malik olmur. Mərhələdə fayans əşyaları və onun tərkibini təşkil edən komponentlərin əksəriyyəti əvvəlki inkişaf mərhələlərində istifadə olunmuşdur [2]. Maddi-mənəvi mədəniyyət nümunələrinin anqoblaşdırılması, şüşə istehsalı, metalın əridilməsi, müxtəlif rəngli şüşə örtüyü təbəqəsinin

hazırlanması və fayans məcunu muncuqların istehsalını buna misal göstərmək olar.

Hər bir sənət sahəsinin yüksək səviyyədə inkişafı üçün ictimai hissiyyatın təkanverici və inkaredici amilləri həmişə mühüm rol oynamışdır. Bu amillər qədim və Orta tarixi-arxeoloji əsr sənətkarlarının yaradıcı fəaliyyətində mühüm iz buraxmışdır. Cəmiyyətin inkişafında fərdi təmin edən «ehtiyac» anlayışı ilə yanaşı, eyni zamanda maraq və fərdiyyətçilik meyilləri də formalaşır. Sənətkar şəxsi ehtiyaclarını tarixi şəraitdə daha yaxşı ödəmək üçün müxtəlif texniki və texnoloji imkanları, yəni cəzb edilməni araşdırmağa meyilli olur. Hər bir cəmiyyətin inkişafı prosesində insanlar da bir sıra anlayışların həyata keçməsinə fəaliyyət göstərən tarixi tələbat, həyatın mənasına dair düşüncələr, fərdiləşmə, yəni müxtəlif şəraitlərdə və müxtəlif şəxsi vərdislərdə «öz tələbatlarını ödəmək» meyli meydana çıxır, insan texnika və texnologiyanın növlərinə yaxın olmağa və ona sahib çıxmağa can atır.

Arxeoloji ardefaktların təhlili zamanı psixoloji cəhətdən məşğulluğun əhəmiyyəti unudulur: a) İntensivlik; b) Səmərəlilik; c) Etibarlılıq, güclülük, sürət, təzyiq, hərarət. Biz bir çox hallarda aşkara çıxarılmış tələbatı ödəmək arzusunu unuduruq. Çox zaman sənətkarın öz qabiliyyəti daxilində fəaliyyət göstərdiyini, kəşflər etdiyini görmürük. Hətta aşkar olunmuş fayans məmulatını nəzərdən keçirilən tarixi dövrü və sənətkarın həyatının mənasını yığcam halda araşdırmaq istəmirik: a) yaş; b) daxili aləm, onun istehsal funksiyaları: a) məntiqi; b) idarəedici; c) nəqlədi; ç) texnoloji; d) enerji. Düşünmək olar ki, yuxarıda adları sayılmış mənbələr aşağıdakılara cavabı məqsəduyğun sayılmalıdır, çünki ortaya çox narahatedici bir sual meydana çıxır: bilərsən ki, fərdin həyata keçirdikləri məqsədyönlü hərəkətləri cəmiyyətin maraqları ilə uzlaşdırılmışdır?

Müasir mərhələdə arxeoloji əşyalar tədqiq və təhlil olunandan dövrün psixoloji cəzətmə xüsusiyyətlərinin əhəmiyyəti unudulur. Bunlar aşağıdakılardır:

a) istehsalda intensivliyin mümkünlüyünün vacib olması; b) istehsalda səmərəliliyin imkanları; c) yeni əşyanın tutacağı mövqeyə inamlılığı; ç) yeni əşyanı yandıra biləcək kürələrin gücü; d) yeni əşya istehsalının başa çatma müddəti; e) yeni əşya istehsal olunana qədər göstərilən müqavimətlər; ə) yeni əşyanın yandırılması üçün sərf olunan hərarətin şiddəti. Bütün bu xüsusiyyətlərin mahiyyəti açılmamış əşyalarda zamanın mənası və sənətkarın yaşayış məsələlərini vahid imkan daxilində tədqiq etmək mümkün deyildir. «Sənətkarın yaşayış tərz» anlayışı özündə iki vacib istiqaməti birləşdirir: a) Sənətkarın yaşı, bacarığı; b) mövcud istehsal funksiyasının daxili dünyası. Bu isə öz növbəsində beş xırda məsələni araşdırmağa şərait yaradır: a) ümumi məntiqi araşdırma; b) idarəetmənin rolu; c) nəqliyyat vasitələrinin xüsusiyyətləri; ç) mürəkkəb texnoloji imkanların yaranması; d) sənətkarın temperamenti. Bu mikro-mənbələrin yekunu isə sonluqda aşağıdakı iki çox vacib suallara cavab verə bilər: a) yeni sahələrin yaranması üçün sənətkar cəmiyyətdəki bütün təbəqələrin maddi və mənəvi marağını nəzərə almışdırmı?; b) bu yeni sahə mövcud ənənəvi tələbat növləri kimi istehsal olunmaya layiqdirmi?

Müxtəlif məmulat çeşidinin özünün istehsalı ictimai ənənəvi istehlak kimi həyata keçirilə bilməz. Fayans məmulatı bilavasitə subyektiv mühafizə hallarına və yaxud inkişaf prosesə qədərki tarixi-arxeoloji dövrün nemətlərindən biri hesab edən K.Menger onu səbəb kimi meydana çıxmış (məsələn, onun istehsalına xidmət etmiş) birinci dərəcəli əşya kimi dəyərləndirmişdir. Tədqiqatçı ikinci dərəcələrin meydana çıxması səbəblərini üçüncü dərəcələrin yaranmasının nemətləri hesab etmişdirmi?

Aşkar edilmiş fayans məmulatının gözucu müşahidəsi və texniki baxımdan təhlili zamanı insanları əhatə edən mühit,

əhali coğrafiyası, həyat səviyyəsinin xüsusiyyəti kimi faktlara (fəaliyyət azadlığı, əhalinin sıxlığı, yaşayış mühitində baş verən dəyişikliklər) araşdırılmalarda fikir verilmir. Ümumi təbii-tarixi qanunauyğunluqların mahiyyəti ondan ibarətdir ki, hər hansı bir tələbat formasının artmasının ödənməsi səviyyəsinin yüksəlməsi ilə müvafiq aspektin mənfi qiymətləndirilməsindən neytral sahə vasitəsilə müsbət dəyərləndirmələrə tədrici keçidin labüdlüyünü təmin etməkdir.

Sənət sahəsində dövrün ənənəvi tələbat növü (saxsı, fayans, fayans tərkibli muncuq növləri, şüşə və metal əşyalar) təyin olunduqdan sonra son məqsədə, yəni fayans əşyaları istehsalına doğru ancaq iki yolla yaxınlaşmaq mümkün olur: a) intuitiv yol; b) məntiqi yol. İntuitiv yolla məsələ tez və heç bir fakta əsaslanmayaraq, çox asan başa gəlir. Məntiqi yol isə ənənəvi biliyə, müxtəlif ideyaların analizinə və qədim dövrlərdə saxsı istehsalı sahəsində toplanmış metodların təhlillərinə əsaslanır. Çünki, hər hansı bir tarixi mərhələdə istehsal əşyası təkcə yerli ənənələri deyil, həm də ümumbəşəri tələbatları özündə cəmləşdirir [9.s. 123]. Bunun üçün istehsal olunacaq fayans əşyalarının dəyərinin ölçülməsi məsələsinə də ikili standart formasında yanaşmaq tələb olunur: a) əşyanın tələbat dəyəri (subyektiv amil); b) əşyanın mübadilə dəyəri (obyektiv amil). Əşya tələbatının subyektiv dəyərinə o vaxt ehtiyac hiss olunur ki, insan özünün rahatlığı üçün yaşadığı həyatdan daha çox kam-ləzzət almaq istəyi ortaya çıxır. Burada əsas aparıcı amil, əşyanın sənətkar üçün dəyərli-seçilməli olmasıdır. Obyektiv amildə isə mübadilə dəyərinin xüsusiyyətləri, yəni mübadilə edilmə idarəciliyinin təbii qanunauyğunluqları nəzərdə tutulur. Məsələn, sənətkar adi saxsı əşyasını və eyni zamanda fayans nümunəsini sındırarkən ikinci üçün özünü daha çox məzəmmət edir. Əsas səbəblərdən biri saxsı əşyası ilə fayans nümunəsinin psixoloji dəyər fərqi bir neçə istiqamətli ola bilər: sənətkar adi saxsı əşyasını istədiyi vaxt ucuz istehsal etməyə həmişə hazırdır. Lakin,

fayans nümunəsindən istədiyi vaxt və lazım olan miqdarda istehsal edə bilmir. Hər iki halda nümunələrin lazımlı olmasına baxmayaraq əşyalara münasibət məsələsi müxtəlifdir. Saxsı əşyasının sənətkar üçün dəyər münasibəti burada sıfır səviyyəsinə bərabər olur. Fayans nümunəsinə isə yanaşma [14] münasibəti çox yüksək olacaqdır. Beləliklə, dəyər münasibəti məsələsində hər iki halda subyektiv amillər ayrılacaqdır. Burada fayans əşyasının nisbi mürəkkəbliyi, xammalın çətin tapılması və ya tapılmaması, məmulatın hazırlanmasına sərf olunan əməyin dəyəri nəzərə alınır [13].

Fayans əşyasının az miqdarda istehsal olunması iki böyük istiqamətə yol açır: a) istehsal nümunəsi o zaman yüksək dəyərə malik olur ki, sənətkarın böyük istək və cəhdlərinə baxmayaraq cəmiyyətin bütün təbəqələrinin tələbatının ödənilməsi; b) əşyaya sərf olunmuş əməyin fərqi. Fayans nümunəsi istehsalı zamanı işin mürəkkəbliyi və cəzbediciliyi o dərəcədə ali olur ki, sənətkar öz əməyindən yüksək səviyyədə həzz alır. Səbəb isə sənətkarın təcrübə ilə yanaşı elmi və estetik imkanlardan bacardığı qədər istifadə etməsidir. Çünki daha kütləvi istehsal nümunələri sənətkarı bəzən öz əməyindən, gördüyü işlərdən usandırır. Yeni sənət sahəsi olan fayans əşyasını istehsal etmə həddinə çatdırmaq üçün sənətkar təcrübəyə əsaslanan beş işgüzar fəaliyyət mərhələni keçməyə məcburdur: a) fayans nümunələri ilk tələbat amilidir; b) müxtəlif mineral gil, qum və bərkidici məhlulların mədənlərdən çıxarılması, fayans əşyası istehsal etmək üçün sərf olunan əmək fəaliyyəti ikinci tələbat amilidir; c) əşyanın istehsalı üçün nəzərdə tutulan mineral gil növlərinin (qum, gil, kaolin, çöl şpatı) hazırlanması fəaliyyətin üçüncü tələbat növüdür; ç) xammal mənbələrinin yerləşdiyi ərazi, istifadə olunan istehsal alətləri və sənətkarın peşəkarlığı fəaliyyətin dördüncü tələbat formasıdır; d) təbii-iqlim prosesinin istehsala və tələbatla təsiri. Fayans əşyasını hazırlamaq istəyən Eneolit və Orta tarixi-arxeoloji əsr sənətkarlarının psixoloji fəaliyyətini

dərindən anlamaq və təhlil etmək üçün onların hərəkət və istiqamət imkanlarına birbaşa müdaxilə etmək tələb olunur. Şimali Azərbaycan ərazisində aşkar edilmiş arxeoloji məmulat bütünlüklə təhlil edildikdən sonra fayans əşyalarını hazırlamaq üçün təcrübə ilə nəzəriyyənin qovuşması yönündə altı istiqamətverici fəaliyyət növü meydana çıxır. Bu qovuşmuş fəaliyyət növlərinin son həddi yerli fayans istehsalının gerçəkləşməsinə şərait yaradır: a) sənətkarın nəzəri fəaliyyəti; b) sənətkarın istiqamətləndirici fəaliyyəti; c) xarici (ölkə xarici) fəaliyyəti; ç) daxili (ölkədəki) fəaliyyəti; d) sənətkarın icraedici fəaliyyəti; e) sənətkarın təcrübi fəaliyyəti. Adi gildən hazırlanmış saxsı əşyalarının istehsalında birinci, ikinci və üçüncü fəaliyyət növündən demək olar ki, istifadə edilmir. Əşyaları istehsal etmək üçün nəzəri, istiqamətləndirici və xarici fəaliyyət amilləri tələb olunmur. Lakin şüşə örtüklü saxsı nümunələri ilə mürəkkəb tərkibə malik olan fayans əşyaları arasındakı istehsal fərqində yalnız nəzəri fəaliyyət forması istisna olunur. İlk qrupda istehsal fəaliyyətinin birinci, ikinci və üçüncü formasında dilemma mövcud deyildir. Yəni burada daxili və xarici amillər eyni zamanda fəaliyyət göstərmir. Çünki xarici ölkə sənətkarları artıq bu mürəkkəb istehsal nümunəsinin hazırlanması imkanlarını əldə etmişlər. İkinci qrup istehsal fəaliyyətində dördüncü, beşinci və altıncı integrasiya prinsiplərinin qarşılıqlı təsir amilləri mövcuddur. Birinci üç istehsal fəaliyyətində xarici, nəzəriyyə və təcrübə artıq yerli (fayans istehsalında) digər üç daxili cəzb etmə fəaliyyətləri ilə birləşir və özünün icraedici mərhələsinə daxil olaraq, təcrübə vasitəsilə sınaqdan keçirilir. Çünki burada yerli sənətkar təkcə fiziki ziddiyyətlərlə deyil, həmçinin psixoloji gərginliyin əlamətlərini də hiss edir [6 s. 8]. Psixoloji amillər isə demək olar ki, hələlik tədqiq olunmur. Bu araşdırmada məsələnin əsas amillərini müəyyən qədər təhlil etməyə cəhd ediləcəkdir.

Paleolitdən son Orta tarixi-arxeoloji əsərlərə qədər keçən uzun silsiləli dövrlərdə inkişaf əsasən istehsalla sıx bağlı olmuşdur. İstehsal amilləri tərəqqiyə doğru yönəldiləndə iqtisadi həyatda böyük dəyişikliklər baş verir. Bunların hər ikisini demək olar ki, tələbat istiqamətləndirir. Orta tarixi-arxeoloji əsrlərin əvvəllərində tələbat yavaş-yavaş yerli istehsalı arxada qoymağa başladı. Artıq bu dövrdə dar çərçivəli sahələr genişlənməyə, nümunələr isə daha çox kütləviləşməyə yönəldilir. Bəs istehsalı tələbatdan və yaxud əksinə geri qoyan hansı amillərdir?

Ümumi inkişafa istək, arzu, fərqlənmək, seçilmək kimi psixoloji amillər daha güclü təsir edir. Lakin, əsas fərqləndirici əlamət istehsal nümunələrinin dəyər xüsusiyyətləridir. Fəlsəfi və psixoloji amil kimi dəyər inkişafında aparıcı rola malikdir. Burada əsas diqqət dəyərin təsir etmə xüsusiyyətlərinin açılmasına, əşyanın məişətdə dözümlü müddətinin uzadılmasına yönəlmişdir. Arxeoloji materiallar araşdırılarkən bir cəhət diqqəti daha çox cəlb edir. Məsələn, adi gildən hazırlanan saxsı nümunələri xüsusi minerallı gillərdən istehsal olunmuş fayans əşyalarından xalis misdən düzəldilən əşyalar tunc əşyalarından fərqlənir. Hər iki halda əşyaların istehsalına başlamaq üçün saxsı-fayans ustası ilk əvvəl anlayırdı ki, bu alıcının tələbat səviyyəsinin, seçilməsi və yüksəlməsi üçün vacibdir. Başqa bir tərəfdən isə bu alıcının vəziyyətinin «yaxşılaşması»na kömək göstərəcəkdir. Burada usta üç dəyər imkanlarını nəzərə alır. tələbatdan və özündən başqa istehsalçı ümumi inkişafa təkan versə də çox hallarda bütün bunları bilməyərəkədən edirdi. Özünü düşünə-düşünə inkişafın ümumi bəşəri imkanlarını daha da bilməyərəkədən genişləndirirdi.

Beləliklə, bu zaman kölgədə qalan dəyər və yaxud da «inkişaf amili» hər iki istiqamətdən faydalanaraq irəliyə hərəkət edir. Bu səbəbdən istehsalla tələbat üçün nəzərdə tutulan vacib amil, dəyər iki böyük qrupa ayrılır: 1) Obyektiv dəyər; 2) Subyektiv dəyər. Təbii-coğrafi əsaslar, bioloji-fiziki-

kimyəvi şərait, qüvvə ehtiyatları, materialların təbii xassələri, insanların bioloji xüsusiyyətləri, rahatlığı və mənfəətləri, habelə Şimali Azərbaycanın folklor mədəniyyəti üçün səciyyəvi olan professional-texniki qapalılıq, yuxarıda söylənilmiş fikirlərin reallığını bir daha təsdiq etmiş olur.

Fayans istehsalının bir qədər tərəddüdü (istehsal-itmə-istehsal) qapalılığın səbəblərini və onun təbii-tarixi qanunauyğunluqlarını bir daha açıqlaya bilər. Bu həmçinin qədim tarixi dövrlərdə yaşamış insanların yaradıcılıq qabiliyyətlərinin və sənət uğurlarının müfəssəl təhlillərini və sosial ictimai psixologiyanın rolunun düzgün müəyyənəndirilməsini, yəni arzu, istək, fikir, əməl, hərəkət anlayışlarının açılmasını tələb edir.

Ümumilikdə sənətkarlar tələbatın və mənimləmənin sosial təcrübə imkanlarından istifadə edərək, təbiətin dərkini, zehni bağlılığını istehsal vərdisləri ilə sıx təmasda praktik istifadə amilini ortaya ataraq insanların ixtiyarına verirdi. Bu isə bütövlükdə insanın, cəmiyyətin, dünyanın və mühitin dəyişməsinə geniş imkanlar açdı, elmlə istehsalın qovuşması arasında olan sərhəd keçidlərini dağıtmağa məcbur edirdi. Çünki sənətkarın istehsal etdiyi nümunə onun mənimlənməsi arasında məsafə – yol, yəni sosial ölçü heç də uzaqda olmur. Bu isə öz növbəsində sənətkarın cəmiyyətin digər üzvlərinə nisbətən daha çox sərbəstliyə malik olmasını üzə çıxarmağa şərait yaradır.

Saxsı- fayans sənət sahələrində çalışan insanların, daxili tələbatı demək olar ki, iki qrupa ayrılan unikal və təkrarlanan hadisələrin məcmusundan ibarətdir. Təkrarlanan- yəni istehsal etmək, həmçinin təfəkküatın atılması, qorxu, hiss etmədən uzaqlaşma baş verir, sənətkar isə istehsalda anlayışlar hesabına imkanlarını ümumiləşdirərək cəmiyyətə xidmət etmək mərhələsinə keçməyə, sosial varlığa doğru yönəlir. Bu pillədə insan-sənətkar özünü artıq təbiətdən fərqli sayaraq maddi fəaliyyətə, xarici aləmə təsir göstərməyə doğru irəliləyərək

coğrafi mühitin dəyişdirilməsinə yardım edir, cisim və hadisələrin məqsədyönlülüynə təminat verir və ən nəhayət tələbat zövqünün ödənilməsində mühüm rol oynayır. Bu amil həm də sonralar istehsal alətlərinin, vasitələrinin hazırlanmasına və zaman keçdikcə daha da təkmilləşdirilməsi prosesinin əsasını təşkil etməyə şərait yaratdı. Lakin alətlərin təkmilləşdirilməsi, istehsal sürətinin yüksəlişi və bu yeni alətlərdən istifadə qaydalarının mənimsənilməsi qaydaları hələ texniki yox, əməli biliyə yaxınlaşaraq texnologiya məfhumu ilə əhatə olunaraq ətraf mühitin təbiətin dəyişdirilməsinə bilavasitə yardım etsə də işin gedişi xüsusiyyətlərindən asılı olaraq təbiətin göründüyü kimi onun dərkinə əsaslanır.

Arxeoloji ardefaktların dərin təhlili və öyrənilməsindən məlum olur ki, istehlak iki böyük qrupa bölünür: a) İstehsal prosesində istehlak olunan vasitələr: xammal, yanacaq, materiallar və s. bu qismə daxildir; b) Şəxsi istehlak vasitələri (əmtə və başqa nemətlər), obrazlı desək, insan ona göstəriləni və deyiləni deyil, ilk növbədə bacaracağını və yaradacağını görmək, eşitmək fərqiində olur.

Orta tarixi-arxeoloji əsrlərdə ustalar-sənətkarlar lazım olan məmulatı fayansı hazırlamaqdan öncə bu cür məmulatı əldə edərək, istehsal prosesində həmin nümunələrə istinad edir, ələcsiz qaldıqda bu nümunələr ictimai tələbatı ödəmək səviyyəsində deyildirlərsə onda tələbatın hər hansı başlanğıc yollarını axtarmağa başlayır. Bu prosesdə tələbat rezervuar rolunu oynayır: burada sosial təcrübə toplanaraq, tədricən şəxsi səciyyə kəsb etməyə başlayır və zərurət kimi yenidən xaricə-ətraf mühitə müraciət edir və bu tələbatın əsasında şəxsiyyət tərəfindən əxz olunmuş və mənimsənilmiş sosial təcrübə durur.

Şimali Azərbaycanda fayans əşyasının Eneolit Orta əsr tarixi-arxeoloji dövrlərdə istehsal olunmasının əsas səbəblərini təkcə yuxarıda hallandırdığımız məntiqi-psixoloji anlayışlardan deyil, həmçinin texniki mühafizəkarlıqda, texniki ziddiyyətlərdə, sosial formaların texniki inkişafdan irəli

getməsinə, dövrün ümumi xüsusiyyətlərində, ziddiyyətlərində, texniki qanunauyğunluqların pozulmamasında, sosial stimulların fəallığında, əşyanın mənimsəmə xüsusiyyətlərində və nəhayət, mövcud cəmiyyətdə çıxış yolunun tapılmasında axtarmaq məqsəduyğun hesab edilməlidir. Beləliklə, Şimali Azərbaycanda fayans əşyalarının istehsalına aid olan məsələlərin demək olar ki, hamısı mənbələr və tarixşünaslıq elminin son nailiyyətləri əsasında qurulmuşdur. Həmsinin, tədqiqatda elmi, nəzəri, təcrübi metodoloji və ümumarxeoloji istiqamətlərin mövcud imkanlarından istifadə edilərək Şimali Azərbaycanda aşkar edilən fayans əşyalarında dövrləşmə, arxeoloji, tipoloji və tədrici mədəni xronoloji xüsusiyyətlərinin açılmasına nail olmaq mümkün olunmuşdur.

VI FƏSİL
FAYANS ƏŞYALARINDA DÖVRLƏŞMƏ,
ARXEOLoji, TIPOLOji VƏ TƏDRİCİ MƏDƏNİ-
XRONOLOji TƏSNİFATIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Son vaxtlar Azərbaycan Respublikasında aparılan arxeoloji tədqiqatlarda Eneolit-Orta tarixi-arxeoloji əsrlərdə mövcud olan özünəməxsus mədəni-məişət ənənələrin və yaşayış yerlərin elmi-nəzəri təhlilinə diqqət bir qədər artmışdır. Ötən tarixi-arxeoloji mərhələləri əhatə edən ərazilərdə yerləşən yaşayış yerlərini üç iri tipə ayırmaq məqsədəuyğun hesab edilməlidir: a) kənd tipli yaşayış yerləri; b) qəsəbə tipli yaşayış yerləri; c). şəhərlər.

Qaratəpə, birinci Mışarçay, Əliköməktəpə, Cəfərxanlı, Böyükdaş, ikinci Kültəpə, Qızılburun, Şortəpə, Muradayı, Cumakənd, Daşüz, Minbarək, Küdürlü, Dzaxlı, (Qəbələ r-nu) Osmanbozu (Şəmkir), Sərkərtəpə, (Xaşmaz) Borsunlu və digər ilkin qəsəbə tipli yaşayış yerləri çox saylı istehsal nümunələri ilə yanaşı sosial, iqtisadi, siyasi və mədəni amillərin mərkəzləşdirilməsinin əsasını qoymağa müvəffəq ola bilmişlər.

Müxtəlif tarixi-arxeoloji dövürlü (Eneolit-Orta tarixi-arxeoloji əsrlər) yerlərə, iri qəbiristanlıqlara, boyalı, şüşə örtüklü tək (monoxrom) və çoxrəngli (polixrom) dulus məmulatına və şüşə örtüklü saxsı-fayansa malik, böyük sosial təbəqələşməyə, ixtisaslaşmaya, Yaxın və Orta Şərqi ilkin böyük şəhərlərindən hesab olunan Mingəçevir, Kəbirli, Qarabağlar, Mil-Qarabağ- Gəncə-Qazax düzündəki qəsəbə və şəhərlər: Üzərlikəpə, Şomutəpə, Leylatəpə, Babadərviş, ikinci Kültəpə, Oğlanqala, Qaratəpə, Ovqulartəpəsi, Qalacıq, Əliköməktəpə, Sim (Astar), ayrıca müdafiə tikililəri: Çalağanqala, Vayxır-Kavurqala, Qaratəpə, birinci Mışarçay, Əliköməktəpə, Qızılburun, Şortəpə kimi ilkin şəhərləri öyrənən O.Ə.Həbibullayev [27], Q.M.Aslanov, R.M.Vahidov, Q.İ.İone [36], İ.H.Nərimanov [77], V.H. Əliyev [29], S.H.Aşurlu [50], Q.S.İsmayılov [19], H.P.Kəsəmənli [70], H.F.Cəfərov [2],

D.L.Musayev [76], V.B.Baxşəliyev [55], T.İ.Axundov [1], Ə.C.Səfiyev [85] və başqaları Eneolit Tunc və Orta tarixi-arxeoloji dövrlərinin mühüm xarakterik xüsusiyyətlərini hərtərəfli təhlil [III. tarixi- xəritə 1, 2] etməyə imkan əldə etsələr də yerli fayans məhlulundan hazırlanmış muncuqların və digər əşyaların Şimali Azərbaycanda istehsalı məsələlərini tam inandırıcı faktlarla əsaslandırmağa imkan verilməmişdir.

Yeni texnoloji proseslərin Mingəçevir, ikinci Kültəpə, Kəbirli, Qarabağlar, Üzərliktəpə, Əliköməktəpə, Babadərviş, Leylatəpə, Şomutəpə, Oğlanqala, Ovçulartəpəsi, Qaratəpə, Qalacıq, Qaraköpəktəpə, birinci Mışarçay, Cəfərxanlı, Böyük Daş (Qobustan), birinci Kültəpə, Qızılburun, Şortəpə, Sim (Astara) kimi ilkin yaşayış yerlərdə tətbiqinə dair yuxarıda söylənilən dövrlərdə intensiv xarakterə malik idi. İstehsala hazırlanan bu maddi-mənəvi mədəniyyət nümunələri sadə, rəvan dörd, xırda «mərhələni» keçəndən sonra başa gəlirdi: a) xammalın (gilin) və yanacağıın hazırlanması. b) saxsı – fayans xəmirinin yoğrulması. c) əşyaların forma və ölçü tərtibatı məsələlərinin həll olunması; ç) yarımfabrikatların seçilməsi, qurudulması və yandırılması.

Q.M.Aslanov, R.M.Vahidov, Q.İ.İone «Qədim Mingəçevir» adlı monoqrafiyada saxsı əşyalarının hazırlanmasında ilkin mərhələ hesab olunan texnoloji imkanların xüsusiyyətlərini layiqincə qiymətləndirməyə təşəbbüs etməyə çox say göstərməyə çalışmamışlar. Müəlliflər yazırlar ki, çöldən xammal gətirilən zaman heç bir əlavə hazırlıq işləri görülmədən birbaşa dulus məmulatı hazırlanırdı. Xammal qaya və sıldırımlı yerlərdə olduğu üçün yağış, qar və küləyin təsiri sayəsində aşınaraq tərkibinin dəyişilməsini səbəb kimi göstərməyə çalışmışlar [37. s.142]. Lakin müəlliflər adi kiçik bir faktı unutmuşlar ki, hətta ən sadə saxsı və muncuq istehsalı zamanı xammal birbaşa deyil, məcburən ardıcıl olaraq əsas aparıcı pillələri keçməlidir (VI.3. Fiziki-kimyəvi cədvəl).

Bu və ya digər dəqiqləşdirilmiş, yarımçıq faktlar, buraxılan səhvlər ümumilikdə istehsalın tədqiqindən sonrakı dövrlərdə baş verən irəliləyişləri bir növ sual altında qoymağa məcbur edirdi. Yuxarıda adı çəkilən monoqrafiyanın 142-ci səhifəsinin dördüncü abzasında müəlliflər daha irəli gedərək gil-xammalı yay-payız aylarında tədarük ediləndən sonra ancaq istehsal zamanı azca qum və digər komponentlərin qatıldığını göstərmişlər. [39]

Eneolit–son Tunc tarixi-arxeoloji dövrlər üçün ən xarakterik xüsusiyyətlərdən biri ilkin kənd, qəsəbə və şəhərlərin yaranması hesab olunur [III. tarixi xəritə 1, 2]. Şəhər və qəsəbələrin formalaşması proqresiv inkişafa doğru–düzgün istiqamətlənməsi iqtisadi-siyasi durumu əhatə edən bütün sahələrin silkələnməsinə səbəb oldu. Əvvəlki sənət sahələrini yeni şəraitə uyğunlaşdırmaq üçün çevik hərəkət «proqramları» tipində irəliləyişə imkan yaradıldı. Bu dövrlərdə aparıcı sənət sahələrindən biri hesab olunan dulusçuluq (fayans) metal-lurgiyaya, metal emalına nisbətən ilkin şəhərlər daha tez «estafetə» qoşulmağa başladılar. Yeni eradan əvvəl ikinci minillikdən «küpəçilik», sonralar dulusçuluq mədəniyyəti Neolit, Eneolit, tarixi-arxeoloji dövrlərdən bəri toplanmış böyük təcrübə və ənənə üstündə sabit inkişafa doğru hərəkət edərək iqtisadi həyata çox nüfuz etmişdi. Çünki, dulusçuluğa (fayans) hər bir şəraitdə sadə, lakin bir qədər mürəkkəb texnoloji xüsusiyyətlər əsasında, çox əmək sərf olunmadığı halda inkişaf etməyə qadir olan bir sahə idi. Bu kövrək sənət sahəsi iki amil əsasında: gil ehtiyatı və yanacaq olan yerlərdə şəraitə uyğun fəaliyyət göstərməyə qadir idi. Tədqiq olunan dövrdə Şimali Azərbaycana keyfiyyətli gil və çox çətin keçilən təbii meşə massivlərinə malik olmuşdu. Bir çox «təşəbbüskar» tədqiqatçılar Eneolit-Orta tarixi-arxeoloji əsrlərdə baş verən irəliləyiş – yenilikləri saxsı və fayans əşyalarının texnologiyalarındakı dəyişikliklərə bağlayırlar. Amma təbii, sosial inkişafı əlaqələndirmək isə mədəniyyətlərə daha geniş

aspektə də yanaşmağı tələb edirdi. Müasir dövrdə abidələrin mənsubiyyətini problem məsələlərdə deyil dulusçuluğun çiçəklənməsində, əşyaların rəng növlərinin müxtəlifliyində və etnik qrupların xüsusiyyətlərində axtarmaq nə dərəcədə həqiqətə uyğundur?

Çoxillik arxeoloji qazıntı işləri, laboratoriyalarda aparılmış fiziki-kimyəvi təcrübələr və saxsı fayans əşyaları üçün hazırlanan xəminin tərkibinin təhlili Eneolit-Tunc tarixi-arxeoloji dövrlərdə Azərbaycan Respublikasının malik olduğu indiki ərazilərdə çox müxtəlif olduğunu bir daha əyani surətdə göstərmiş oldu. Yuxarıda söylənilən əlamət xüsusiyyətlərin mövcud olmasına baxmayaraq, demək olar ki, dulus xəmiri XX tarixi əsrin 20-30-cu illərində yazıldığı kimi üç tipdə deyil, bir çeşiddə, yəni universal tərkibdə hazırlanmış, fayans əşyaların fiziki-kimyəvi tərkib müxtəlifliyi isə dulus xəmirinin ilin ayrı-ayrı vaxtlarında mineral sularla yoğrulmasına, yanacaq növünün müxtəlifliyinə və yandırılmasına dəlalət edir [64].

Mingəçevir, Kəbirli, Qarabağlar, Üzərliktəpə, Əliköməktəpə, Babadərviş, Leylatəpə, Şomutəpə, ikinci Kültəpə, Oğlanqala, Ovçulartəpə, Qaratəpə, Qalacıq Sım (Astara) kimi ilkin şəhərlərdə, Qaraköpək, birinci Mişarçay, Cəfərxanlı, Böyükdaş, birinci Kültəpə, Qızılburun, Şortəpə, Küdurlu (Şəki), Sərkərtəpə (Xaşmaz) Borsunlu (Tərtər) başqa qədim qəsəbə və kəndlərdə fayans əşyalarının xarakterik xüsusiyyətləri və əlamətlərin təhlili çox sayda qaranlıq qalmış suallara cavab vermiş oldu [şək.I. VII.]. Eneolit-Tunc tarixi-arxeoloji dövrü ilkin şəhər qəsəbə və kəndlərdə yaşayış yerlərinin və stratiqrafik vəziyyətin nisbiliyi dövrü, əşyanın hazırlanma xüsusiyyətləri, rəngi, təyinatı, tipi, naxışlanma və onun çeşidləri, formaları, şüşə örtüyü təbəqəsinin, boyası, kürələrin növü, xəminin tərkibi istehsalzamanı istifadə olunmuş yanacaq çeşidlərinin araşdırılması və hərəkətin kürə daxilində hərəkət strukturu [58] yuxarıda söylənilən fikirləri bir daha təsdiq etmiş oldu.

6. 1. Abidələrdə strateqrafik vəziyyətin nisbiliyi

Yuxarıda fayans əşyalarının əlamətləri mütləq tarix və onun çərçivəsində, həmçinin regionun fayans istehsalı komplekslərini qanunauyğunluq xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq Eneolit-son Tunc tarixi-arxeoloji inkişafı dörd müstəqil mərhələyə ayırmaq mümkün oldu: a) başlanğıc; b) ilkin; c) orta; ç) son, başa çatmış. Təhlil prosesi başa çatandan sonra Mingəçevir, Borsunlu, Naxçıvan, Sım (Astara) bir və ikinci Kültəpə, Xocalı bölgələrində istehsal olunan fayans əşyalarının bir-birindən fərqli cəhətlərinin bəzilərini aşkara çıxarmaq mümkün oldu. Başlanğıc dövrü bütünlüklə Mingəçevir mədəniyyəti (sol sahil), Borusunlu kurqanları) təşkil edir. Onun mövcud tarixi başlanğıc dövrü yeni eradan əvvəl 3500-2800 illərə aid edilir. İlkin dövr e.ə. 2700-2500 Kür çayının sağ sahili hissəsi Mingəçevir ilk dövrə, həmçinin Muğanın Əliköməktəpəsi orta dövrü, Naxçıvan Kültəpəsi e.ə. 2400-2200; son dövrü e.ə. 2100-2000, başa çatmış Xocalı e.ə. 2000-1100 -ü əhatə edir.

Adi saxsı-fayans istehsalında son və başa çatma mərhələsində 2000-1100-dək olan müddət ərzində əşyanın tərkibində, rəngində və hazırlanma xüsusiyyətlərində (forma və naxışlanmasına) köklü dəyişiklər baş verir. Bu tarixi-arxeoloji dövrlərə aid şüşə örtüklü saxsı - fayans əşyalarının az tapılması onun istehsalının intensiv olmamasına heç də dəlalət etmir. Çalağantəpədə 3-4 yaşlı uşağa məxsus olan beş saylı torpaq qəbirdə 1580-1675 ədəd fayans məhlullu muncuq və çox sayda ağ kütlədən - fayans məhlulundan ibarət kövrək keyfiyyətə malik, sədəfdən ibarət əşya hissələri aşkar edilib [78. s.52]. Göründüyü kimi çox sayda anqoblu, saysız-hesabsız rəng növləri, gil nümunələri, ağ kütlədən ibarət kövrək keyfiyyətə malik muncuqların tapılması, müxtəlif tipli kürələrin mövcudluğu, divar, döşəmələrin rənglənməsi və ən nəhayət şüşə örtüklü qabların aşkarlanmasına baxmayaraq bugünkü

günə qədər fayans əşyalarının Şimali Azərbaycanda istehsalı məsələləri inkar olunur.

Mədəniyyətlərin inkişaf ölçüləri ilə bağlı olaraq Şimali Azərbaycanda əvvəl ilkin sonra isə aparıcı rol oynamış cızma naxışlar bu dövrlərdə geniş yayılır. Son nəticədə naxışlar zaman və məkan daxilində daha mürəkkəb mərhələlərə doğru yol açmış olurlar.

Eneolit [III. tarixi xəritə 1], Tunc [III. tarixi xəritə 2], Dəmir [III. tarixi xəritə 2], Antik [III. tarixi xəritə 3, 4.] və Orta [III. tarixi xəritə 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12] tarixi-arxeoloji əsrlər üzrə aparılmış araşdırmaların nəticələrindən məlum olur ki, Mingəçevir, Naxçıvan Kültəpəsi mədəniyyətlərinin tam, dolğun əks edilməsinin başlıca xüsusiyyətlərindən biri fayans nümunələrinin istehsalı məsələsinin indiyə qədər açılmaması və təhlil olunmamasıdır. Yuxarıda adları çəkilən dulus komplekslərində aşkar edilən fayans əşyaların qırıq və hissəcikləri dulus xəmirinin tərkibi, rəngi və anqobun ölçülərinə (qalınlıq ölçüləri nəzərdə tutulur) görə fərqlənirsə, Naxçıvan nümunələrində forma, Mil-Muğan, Gəncə-Qarabağ, Lənkəran-Astara və Abşeron-Qobustan bölgələrində isə naxış xüsusiyyətlərinə görə seçilir. Bu iki kompleks arasında da nisbi fərq və oxşarlıq əlamətləri aşkarlamaq mümkün olmuşdur.

Mingəçevir, ikinci Kültəpədə, digər şəhər və qəsəbələrə nisbətən mineral rənglərdə kimyəvi elementlər çox üstünlük təşkil edir. İkinci Kültəpəyə nisbətən Mingəçevir fayans əşyalarındakı anqob təbəqəsi ikiyeqatlıdır. Amma keyfiyyətə görə aşağı səviyyədədir. İkinci Kültəpədəki fayans qırıqlarında yapma, basma və cızma tipli naxışlar üstünlüyə malikdirlər. Bir çox hallarda ikinci və üçüncü mədəni təbəqələrdə antropomorf və zoomorf motivləri intensivdir. Daha sonrakı mərhələlərdə həndəsi naxışların geniş inkişaf dövrü başlanır. Əgər Mingəçevir nümunələrində ilk əvvəllər anqob üzərində mavi rənglərdən naxışlar çəkilirdisə, sonrakı tarixi-arxeoloji dövrlərdə açıq-mavi-göy üstünlük təşkil etməyə başlayır.

Eneolit-Orta tarixi-arxeoloji əsrləri əhatə edən arxeoloji mədəni təbəqələr Mingəçevirdə, Əliköməktəpədə, ikinci Kültəpədə, Naxçıvanda, Xınıslıda, Qəbələdə, Sımda (Astara) digər şəhər və qəsəbələrdə qeydə alınıb. Mədəni təbəqənin çoxluğu və qalınlığı ilkin şəhər və qəsəbələrin ənənəvi - uzunmüddətli mövcudluğuna dəlalət edir.

6. 2. Fayans əşyalarında əlamət dəyişiklikləri

Mingəçevir, ikinci Kültəpə, Naxçıvan, Qəbələ, Bərdə, Gəncə, Lənkəran, Astara bölgələrində həmçinin şimal-qərb və şimal-şərqi Azərbaycan ərazilərində aparılmış arxeoloji qazıntı və kəşfiyyat xarakterli işlər çox suallara cavab versə də fayans əşyalarına aid təkzibolunmaz faktların üzə çıxarılmasına yol açə bilməmişdir. Fayans əşyalarında müxtəliflik qeydə alınsa da indiyə qədər lazımı səviyyədə təhlil olunmayıb və onlara aid olan tarixi-arxeoloji faktlar tamamilə başqa regionların ünvanına yazılmışdır. Lakin V.H.Əliyev Azərbaycanda ilk dəfə olaraq ikinci Kültəpədə yağlı, yüksək odadavamlı gildən (kaolinitdən) hazırlanmış yerli istehsal olan fayans qaşığının metallurgiyada alət kimi istifadə olunmasını faktlarla əsaslandırmağa nail ola bilmişdir [31. 138].

Mingəçevir, Naxçıvan və ikinci Kültəpə, Sım (Astara) kimi ilkin şəhərlərdə aşkar edilən saxsı, fayans əşyalarının təhlili sayəsində iki qədim mədəni istehsal ənənəni qeydə almaq mümkün olmuşdur. Bu ənənələr bir tərəfdən həqiqəti aşkarlamaq üçün verilmiş faktları hazırkı dövrdə təkzib etməyə imkan verir, digər tərəfdən çıxarılan nəticələr ərazilərdə fayans əşyalarının inkişafının tarixi qanunauyğunluqları əlamətlərinin xüsusiyyətlərinin açılmasına şərait yaradır. Mingəçevirdə, Kür çayının sağ və sol sahilində aparılmış arxeoloji qazıntı işləri yuxarıda söylənilən mədəni-məişət ənənələrin bütün xüsusiyyətlərini təsdiqləməyə kömək etmişdir.

Kür çayının sağ sahilində orta mədəni təbəqədə aşkar edilən fayans əşyalar fırlanan dulus çarxında istehsaldan buraxılsa da üst arxeoloji mədəni təbəqədən bir qədər dərinədə,

dulus çarxında hazırlanmış əşyalar daha çoxdur. Bütün bunlar dulus çarxının bu arxeoloji mədəni hissədə yeni eradan əvvəl 3500-2700-cü illərdə istifadə olunduğu güman edilir. Nümunələrin fiziki-kimyəvi tərkib xüsusiyyətlərində də bəzi ciddi dəyişikliklər mövcuddur. Məsələn, burada aşkar edilən əşyalarda kaolin gilinin, talkın, steotitlə qarışığı diqqəti cəlb edir. Həm aşağı və həm də yuxarı arxeoloji mədəni təbəqələrdəki silisium oksidinin (Si_2O_4) tərkibində iri kobud birləşmələr çoxluq təşkil etməsi aydın görünür.

Orta Tunc tarixi-arxeoloji dövrdə [III. tarixi xəritə 1] isə yumuşaq və yağlı mineral kaolinit gilindən nazikdivarlı fayans nümunələrin istehsalı bir qədər artır. Amma nümunənin tərkibində ağ rəngin mineral qarışıqlıqlarda çox cüzi miqdarda bozuntulluq əlaməti hiss olunur. Əgər yuxarıda göstərilən orta arxeoloji mədəni təbəqədə yemək zamanı istifadə olunan əşyalarda süfrə nümunələri üstünlük təşkil edirsə, aşağı və yuxarı arxeoloji mədəni təbəqələrarası kiçik mədəni qatlarda mətbəx əşyaları daha çox seçilir. Kür çayının sol sahilindəki orta arxeoloji mədəni təbəqədə yenidən xırda təsərrüfat əşyaları üstünlük təşkil edir. Ümumiyyətlə Tunc tarixi-arxeoloji dövrlər bir-birini əvəz etdikcə bütün əşyalarda: pialə, fincan, stəkan, nimçə, qaşığı və s. ölçü vahidləri qısalmağa doğru yönəlir. Yeni tarixi-arxeoloji eradan əvvəl II minilliyin əvvəllərində bu «yenilik» bütün fayans əşyalarına tətbiq olunur. Hər iki sahildə mövcud olmuş üst arxeoloji təbəqələrdə fincan və bardaqların tutum həcmi böyüyür. Naxışlanma xüsusiyyətlərinə görə əşya üzərində qazma, yapma, basma rəngli naxış çeşidi üstünlüyə malikdir.

Qədim Mingəçevir şəhərinin istehsal mədəniyyətində böyük - fərqli əlamət dəyişiklikləri sol sahil nümunələrində daha aydın nəzərə çarpır. Artıq Tunc tarixi-arxeoloji dövrdə (orta təbəqədə) fayans məmulatının tərkibi, naxışlanması, yandırılması, forması, ölçüsü, tutumu, hündürlüyü, alçaqlığı və keyfiyyət əlamətləri bir qədər ön plana keçməyə başlayır.

Aparılmış çoxsahəli axtarışlar bu ərazidə fayans komplekslərinin bir neçə tarixi inkişaf qanunauyğunluqlarını üzə çıxarmağa şərait yaratmışdır. Burada istehsal olunan əşyaların əksəriyyəti fırlanan (təkərli) dulus texnikasında [şək.I. XLI. 1-8; şək.I. XLII. 1-7.] hazırlanmışdır. Arxeoloji mədəni təbəqənin Orta tarixi-arxeoloji dövrə aid ikinci qatında dulus çarxından (2600-2300 ə.) hazırlanan fayans əşyaları çoxluq təşkil edir. Çox maraqlıdır ki, fayans nümunələri bütün parametrlərə görə adi gildən hazırlanmış əşyalardan az fərqli görünür. Bu zaman istehsal üçün yoğrulmuş fayans dulus xəmirinin tərkibində cüzi dəyişikliklər – yəni alüminium oksidi və çöl şpatının (mərv) faiz nisbəti bir qədər artmağa başlayır. İstehsal olunan nümunələrin əksəriyyətinin divar qalınlığı get-gedə nazıqlaşmaya doğru yönəlir və Mingəçevir fayans məmulatının fiziki-kimyəvi tərkibinin əksəriyyətini ağ rənglilər təşkil etməyə başlayır. Sağ sahil mədəni arxeoloji təbəqədə isə bu rəng azalmağa doğru istiqamətlənir. Təyinatına görə sol sahilli arxeoloji mədəni təbəqələrdə süfrə üçün istifadə olunan əşyalar, sağ sahilə isə mətbəx nümunələri üstünlüyə malik olmağa başlayır. Burada nimçə, bəzək əşyaları, ətir və dərman məmulatı ardefaktlarının miqdarı azalır. Yeni tarixi-arxeoloji eradan əvvəl 2200-ə müddətə qədər bu tip nümunələrin sayı bir faizə yaxınlaşır.

Üst arxeoloji mədəni təbəqədə fayans-fincan və qədəh hissələri daha çoxdur. Onlar bütün orta Tunc dövründə mövcud komplekslərdə formaya görə əhəmiyyət birinciliyini qoruyub saxlaya bilmişlər. Kiçik bardaqların istehsalı üst arxeoloji mədəni təbəqədə daha da yüksəlişə doğru yönəlir. Naxışlanma və yazı tipli naxışlar xüsusiyyətlərinə görə, qazma, kəsmə, kiçik basma tipində olub müxtəlif rəngli bəzənmələrlə seçilir. Həmçinin siməbənzər naxışlar Orta tarixi-arxeoloji əsrlərdə birinciliyi saxlaya bilsələr də, kəsməli və ya yapmalı xətlər bütün dövrlərdə aparıcı naxış çeşidlərdən hesab olunurlar.

Kür çayının sağ sahilindəki arxeoloji mədəni təbəqənin xronologiyası çoxsaylı şüşə örtüklü əşyaların fiziki-kimyəvi təhlil analizləri əsasında tərtib edilmişdir. Burada istər adi saxsı və istərsə də fayans əşyalarının əksəriyyəti nisbətən kvars qum qatışıqına malik olan dulus xəmir kündəldərdən hazırlanıb, narın tipli kvars qum qarışığı nümunələri isə yeni tarixi-arxeoloji eradan əvvəl 2700-dən sonrakı dövrlərdə istifadə olunması təxmin edilir. 3000-2700 əsrlər arası dövrlərdə (III. tarixi xəritə 1) istehsal olunan fayanslar mətbəx və süfrə əşyalarının əksəriyyətini təşkil etməyə başlayır. Bu zaman xırda bardaqlar orta arxeoloji mədəni təbəqədə üstünlüyə malik olur. Məsələn, Borsunlu kurqanlarında əl üsulu ilə istehsal olunan ardəfaktlar ön sırada qoyulur. Artıq burada dulus çarxı yüksək səviyyədə inkişafa başlayır. İstifadə olunan dulus fayans xəmirinin tərkibi bir qədər boz olan və az kaolinit gilinə malik fayans məhlullu, muncuqlar tutur [şək.I. XXI.]. Fayans muncuqlar, piyalə və fincan qırıqları adı çəkilən kurqanlarda daha çoxdur. Orta arxeoloji mədəni təbəqədən başlayaraq stəkan çeşidlərinin sayı yavaş-yavaş artmağa başlayaraq, bu zaman əşyalarda qazma və yapma naxış növləri üstünlük təşkil etməyə yönəlir.

Naxışlanmanın digər bir növü əşyalar üzərində rəngli mineral boyaların, nöqtəli bəzəklərin və həndəsi fiqurlardan istifadə olunmanın meydana çıxmasıdır.

6.3. Şimali Azərbaycanda Eneolit-Tunc tarixi-arxeoloji dövrlərin mədəni-xronoloji mərhələlərində istehsal olunan

fayans əşyalarında oxşarlıq və fərqlilik xüsusiyyətləri

Aparılmış çoxtərəfli təhlillər, analizlər və yoxlamalar yuxarıda tədqiq olunan ərazilərdə fırlanan dulus (e.ə. 3300-2600-də) çarxından istifadə olunması nisbi aydınlaşdırmaya daha çox yardım etmiş oldu. Lakin ən kövrək mineral gil nümunələrindən (kaolin, steotit, talk, bentonit) dulus fayans xəmirinin hazırlanması IV tarixi-arxeoloji minilliyə aid etmək çox güman ki, məqsədəuyğun hesab edilməlidir. Fayans

əşyalarının istehsalında böyük dəyişikliklərə yol açmış, mavi və ağımtıl rənglənmiş nümunələr üç əsas aparıcı xüsusiyyətlərə malik olmasına şərait yaratmağı təxmin edilir.

Tədqiq olunan bütün ərazilərdəki nümunələrdə mavi rəngin üstünlüyü hərarətin oksidləşən hissəsində gedən kimyəvi proseslərin gedişindən asılı olmuşdur.

Beləliklə, fayans dulus xəmirinin hazırlanması, istehsal vəziyyətdə gətirilməsi və yandırılması vahid texnoloji qanunauyğunluqların mövcudluğuna dəlalət edir. Fərq isə Mingəçevirin ağ rəngli fayans nümunələri [şək.I. XVI. 2.] Borsunlunun eyni tipli mavi boya [şək.I. XVI. 1.] əşyalarından təkcə hərarət rejimi ilə deyil, anqobun yaxılması (qalın-nazik), fiziki-kimyəvi tərkib ölçüləri ilə fərqlənir. Borsunludan isə aşkar edilən fayans əşyalarda nazik anqob təbəqəsinə nadir hallarda rast gəlmək mümkündür [şək.I. XVI.]. Lakin naxışlanma xüsusiyyətlərinə görə Mingəçevir-Borsunlu nümunələrində bir sıra ümumi cəhətlər mövcuddur: a) hər iki istehsal ocağında mineral rəngli boya ilə naxışlanma nümunələri geniş yayılır, həndəsi bəzəmələr əvvəlki mərhələlərə nisbətən yavaş-yavaş sıradan çıxmağa yönəlir; b) müxtəlif forma və ölçülərə malik dəlikli naxışlar Mingəçevirdə, Kür çayının sağ sahil hissəsində daha çox qeydə alınmışdır. c) geniş istifadə edilmiş simşəkili bəzək növləri, yapılmış naxış nümunələri və rəngarəng həndəsi naxışlarda məhəlli, xırda fərqlər son nəticənin, ümumi yekununda aşağıdakı fərqli xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla yeddi böyük qrupa bölmək mümkündür: a) istehsalın xüsusiyyətləri; əldə hazırlanma mərhələsindən fırlanan çarxa və ən nəhayət dulus çarxına keçən dövr. b) fayans əşyalarının tərkib komponentləri çaqıl qum qatışıqından, gilin (kaolinitin), sonra isə narın qumlu əlavələri olan yağlı fayans dulus xəmirinin hazırlığına keçmə mərhələsi; c) əşyanın rəngi: ilk əvvəl ağ, mavi, sonra isə boz və qırmızımtıl rəngə keçmə dövrü; ç). Anqob təbəqəsində ölçü dəyişikliyi: qalın-nazik və yenidən qalın ölçülərə malik olma;

d)şüşə örtüyü təbəqəsinin tərkibi və ölçülərinin dəyişməsi mərhələləri; e) əşyaların formalarının eyni tipliliyi və fərqliliyi; ə) bütün mərhələlər üzrə naxış çeşidləri: kəsici (simli bəzək, müxtəlif yapmalar), həndəsi və rənglə çəkilmiş naxışlar.

Şimali Azərbaycanda Eneolit-Orta tarixi-arxeoloji dövrlərdə, fayans əşyalarının istehsalı problemləri nisbi dəqiqləşdirilmələrə baxmayaraq mübahisələrin sonu hələ də bitməmiş olaraq qalmaqda davam etməkdədir.

Ümumilikdə arxeoloji ədəbiyyatda fayans xammalı, anqobu, naxış üçün məhlulların hazırlanması və istifadə xüsusiyyətləri hələlik tam «qəbul olunmasa»da, XX tarixi əsrin 60-70-ci illərinə nisbətən indi bir qədər yumşalmışdır. Eneolit-Orta tarixi-arxeoloji dövrlər üzrə (XIV ə. ortalarında) mərhələ və dövrləri araşdıran tədqiqatçılar bu və ya digər şəkildə münasibət bildirsələr də (çox güman ki, məqsədsiz, özündən asılı olmayaraq) adi saxsı, fayans və məhlulundan hazırlanan muncuqlara çəkilən şüşə təbəqəsinin istehsalını çox böyük, həlli tapılmayan problem kimi inkar olunur [şək.I. XXI. 6,7,8,9.].

Aparılmış çoxillik fiziki-kimyəvi analizlər və saysız-hesabsız saxsı nümunələrin otaq (kameral) şəraitində təhlilləri içərisində elmlərin inteqrasiyası sayəsində Eneolit, Tunc, Dəmir tarixi-arxeoloji dövrlərdə anqob, rəng və şüşə örtüyü təbəqəsi istehsalı; bəzəksiz, naxışsız, çox möhkəm, yüksək keyfiyyətli kaolin-odadavamlı gildən hazırlanmış və 1080°S hərarətə tab gətirən əşyaların demək olar ki, Şimali Azərbaycanın bütün ilkin şəhər və qəsəbələrində istehsal olunmasının həlli məsələləri elmi-texniki metodlarının köməyi ilə hazırda daha dəqiq aydınlaşdırmaq üçün imkan yaranmaqdadır.

Metal və metallurgiya sahəsində istifadə olunan qabların sobaların istehsal alətlərin [şək.I. XIX. 1,3, 4, 5, 6, 8, 9.; IV-XXII. 8.] hansı gildən hazırlanmasından, onun neçə dərəcə hərarət şiddətinə tab gətirmə məsələlərini həll etməyə

tədqiqatçı-alimlər çalışmaq istəməmişlər. Bu tipli tünd qara rəngli qablar T.S.Passek və B.A.Latıninə görə [79], C.Ə.Xəlilovun [16, şək.I. XXV.1.] təxmininə əsasən [şək.I. XXII. 1, 3; XXXIII. 3, 4, 6; XXV. 2,7.], V.H.Əliyevin şərhinə uyğun [32] əşya dulus çarxında hazırlanmış mükəmməl formalı, müxtəlif ölçülü, uzunsov yumru, enli gövdəli və qulpsuz, uzunboğazlı dar bardaq tipli gil qablar [şək.I. XVIII. 1.] hesab olunur.

Şüşə təbəqə, anqob və rəng hazırlanan belə bardaqları istehsal etmək üçün çox güman ki, iki üsuldən istifadə edilmişdir: a)qab-bardaqların xammalı payızda gətirilərək bayırda-şaxtada açıq havada saxlanılmış, yazda yüksək səviyyədə təmizlənmiş, tərkibi bərkidici məhlulla zənginləşdirilmiş və sonra əşya hazırlanaraq qaranlıq otaqlarda qurudularaq kürəyə qoyulub yandırmışdır. Kürədə yandırıldıqdan sonra qabın içərisinə anqob, şüşə təbəqəsi və rəng komponentləri yerləşdirib çanağın üst hissəsində kiçik bir dəlik açmışlar. Kürə qapısı örtüldəndən sonra ətrafına ağ gil kaolinlə suvaq çəkərək əl ilə tumarlayıb və son nəticəni gözləyirmişlər. b)bu üsul da eynilə birincinin təkrarıdır, lakin burada bardağın ağzı sferik formada birləşdirib noxud boyda kiçik bir dəlik qoyulurdu. C.Ə.Xəlilovun təxmininə görə bu tip qablar şərq və mərkəzi Qafqaz ərazilərində geniş yayılmış və bunu Xocalı-Gədəbəy arxeoloji mədəniyyəti üçün səciyyəvi hesab etmişdir. Bu tip qabların nişanələrinə İ.M.Cəfərzadə, Abşeronda, Muğan çöllərində, Talışda, [62], Göycə gölü hövzəsində; A.A.İvanovski Xanlar və Mingəçevirdə [şək.I. XVII. 1,6.], V.H.Əliyev Yayıda [8, şək.I. XVIII. 1,2.], ikinci Kültəpədə [şək.I. XVIII. 3.], Oğlanqalada [şək.I. XVIII. 7.] Qızılburunda (Naxçıvan) [şək.I.XVIII. 8.]. T.İ.Axundov e.ə. III tarixi-arxeoloji min. orta və son dövrlərinə aid Daşüz (Şəki) ərazisindəki torpaq qəbirlərdə [48. şək.I. XVIII. 1-3.], H.P.Kəsəmənli Osmanbozudakı e.ə. III tarixi-arxeoloji min. aid 1 sayılı kurqandan [71. şək.I. XXIV. 14.], Şimali Azərbaycanın

müxtəlif yerlərində e.ə. II-I tarixi-arxeoloji minilliyə aid şar və yumrtayabənzər gövdəyə malik çox da hündür olmayan dar boğazlı saxsı qablar aşkar etmişlər ki, fikrimizcə e.ə. III tarixi-arxeoloji minilliyə nisbətən e.ə. II-I min. şüşə təbəqəsi, anqob və rəng üçün nəzərdə tutulan nümunələrin boğaz və gövdə hissələrində böyük dəyişikliklər baş verir. Bu dövrdə artıq nümunələrin boğaz tərəfi qısa, dar, gövdələri şar və ellipsvari formaya keçməyə başlayır.

Son vaxtlar aparılmış çöl-tədqiqat işləri zamanı Şimali Azərbaycanın şəhər və qəsəbələrində Eneolit-Orta tarixi-arxeoloji dövrlərə aid çox sayda rəngarəng fayans məmulatı əldə edilmişdir. Ardefaktın qırıqları bölgələrin arxeoloji dövrləşmə şəcərələrini tərtib etməyə real imkan yaratmışdır. Lakin mədəni-tarixi bərpa işlərinin aparılması üçün tarixi-arxeoloji dövrlərin təxmini müəyyənəsizliyi üzündən qəti bir fikirə gəlmək mümkün deyildir. Hazırkı boşluğu doldurmaq üçün vahid regional xronoloji sistem yaradılması tələb olunur. Bu səbəbdən bir çox tədqiqatçılar fayans əşyalarının «olmamasını» texnika və texnologiyanın lazımı səviyyədə inkişaf etməməsi ilə bağlamağa çalışırlar. Mövcud dolaşq məsələlərin qarşısını almaq üçün yeni mədəni ənənənin (fayansın) daha geniş aspektdə təsnifat yolu ilə təhlili məsələlərinə ciddi surətdə yanaşmağı tələb edir.

Təsnifatın strateqrafiyasına, analizlərinə və onun nəzəri əsaslarına münasibət araşdırıcılar arasında çox istiqamətlidir. Maddi-mənəvi mədəniyyət nümunələri təhlil olunarkən ilk növbədə tərkibə-ələmətə daha çox üstünlüklər verilir. Problemin bu təyinatı konkretliyə, eksperimentsiz təsnifatın təyini isə onu analogiyaya yaxınlaşdırır. Təsnifat, faktın dəqiqliyini təyin edən əlamətlərdən biri hesab olunur. Təsnifat oxşarlıqlardan ibarət olanda empirik qanunauyğunluqları meydana gətirsə də, hər iki obyekt (fayans) arasındakı əlamətlərdən tərkibcə həm oxşarlıq, həm də çox ciddi sayda fərqlər tapmaq mümkündür.

Mütəxəssislərin bəziləri əlamətlərin seçilməsi və əşyaların hazırlanmasını vacib məsələlərdən biri hesab edirlər. Onların fikirlərinə görə guya ki, belə toplanış təsnifatın «düzgün» qurulmasına müsbət şərait yaratmalıdır.

Fayans əşyaları təhlil olunarkən struktur və sistemli əlamətləri təsnifatda çox işlətməklə bəzən araşdırmada onun vacib məsələlərinə cavab verməyə də bilər. Əlamətlərin tiplərə dolayı və məqsədli bölünməsi heç də onun xarakterini açmır. Dolayı yolla lazım olan əlamətləri müəyyən etmək üçün ilk növbədə məqsədli və dolayı zümrəyə daxil olan tiplər arasında yazılı mənbələrdən, etnologiyadan, əvvəlki arxeoloji araşdırmalarla sıx bağlılığı müəyyən etmək tələb olunur. Burada tip iki anlayışa malikdir: a) ardefakt qruppu; b) ümumi əsaslarla artefaktları birləşdirən abstrakt qrup.

Fayans əşyaların təhlili üç başlıca anlayışa malik iri tip istifadə olunur: a) əlamətləri birləşdirən; b) mədəni tipin süzgəcindən keçən; c) arxeoloqlar tərəfindən yaradılan, tərtib olunan intuisiyadan törənən tiplər. Əgər bu tiplər dolayı yolla formalaşsa, belə ardefaktın cizgiləri buraya daxil ola bilmir.

Yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirib Eneolit-Orta tarixi-arxeoloji dövrlərə aid aşkar edilən bütün fayans əşyalarının böyük təsnifat nümunələrini 8 iri qrupa və çox sayda xırda yardımçı tiplərə bölmək mümkün olmuşdur: a) Eneolit-Tunc tarixi-arxeoloji dövr [III. tarixi xəritə 1.] boyalı qablarla yanaşı fayans məhlulundan ibarət muncuqların meydana gəlməsi; b) ilk dairəvi fayans qabların küpə, piyalə və fincanların istehsalı; c) dövrünə görə xarakterik bir neçə formalı qulaqcığa malik olan nümunələr; ç) dairəvi lülə və çərçivəyə bənzər qulpların mövcudluğu; d) tutacaqsız, lakin xırda lüləli bikonik üç ağızdı qulplu qablar; e) butulkayabənzər qablar; ə) kobud hazırlanmış açıq, novçalı piyalələr, çərçivə və qulpabənzər qablar; f) xırda nimçələr və bardaqlardan ibarət əşyalar.

Son Tunc ilk dəmir tarixi-arxeoloji dövrlərin əvvəllərində şəhər və qəsəbə tipli yaşayış ocaqlarının sayı get-gedə artmağa

başlayır, istehsal sahələri ciddi differensiyaya uğrayaraq sıçrayışlara məruz qalır.

6.4. Əlamətlərin məkan-zamana görə bölünməsi və təyini qanunauyğunluqları

Böyük tarixi proseslər ona görə yüksək dərəcəlidirlər ki, onlar məkan və zaman daxilində dəqiqləşə bilər. Arxeoloji tədqiqatlarda xronoloji məsələlər vacib fakt hesab olunsa da, onun düzgün həlli yolları tapılmayanda bir-birinə sıx bağlı olan tarixi-arxeoloji, tarixi-mədəni, sosial-iqtisadi və etnik problemlərinin araşdırılması - işıqlandırılması qeyri mümkün olur.

Fayans dulus xəmirinin yoğrulması və istehsala başlanma xüsusiyyətlərinə görə Şimali Azərbaycanda Eneolit-Tunc tarixi-arxeoloji dövrü əşyalarını üç qrupa ayırmaq mümkündür: a) əşyanın əl üsulu ilə hazırlanması; b) əşyanın əl ilə fırlanan çarxda istehsalı; c) nümunələrin dulus çarxında meydana gətirilməsi.

Dulus çarxında hazırlanmış əşyalar bu ərazilərdə nisbətən azlıq təşkil edir. Fayans dulus xəmirinin təhlili məsələlərinə kömək edən əlamətlər sübut edir ki, aşkar edilən məmulat şəhər və qəsəbələrdə istehsal olunmuşdur. Mingəçevir şəhərinin aşağı arxeoloji mədəni təbəqələrində nümunələr bir qədər kobud olan silisium oksidi (Si_2O_4) çöl şpatı (mərv) və az miqdarda kaolin gilindən hazırlanıb. İkinci Kültəpə əşyaların tərkibi narin silisium oksidli yağlı kaolin gili, çöl şpatı (mərv) qarışıqından istehsal olunub. Arxeoloji mədəni təbəqənin Orta dövründə isə mədəniyyətlərin qovuşması (Mingəçevir - ikinci Kültəpə) əlamətləri hiss edilir. Burada qovuşmuş arxeoloji mədəniyyətlərin inkişaf ölçüləri tərkib və hazırlama xüsusiyyətlərin gediş amilləri arasında qarşılıqlı əlaqə mövcudluğunu daha aydın görmək mümkündür. Hər iki kompleksdə fırlanan yarımexaniki dulus çarxında istehsal olunan məmulat nisbətən nazik və hamar divarlara, həmçinin çox mineralli

mürəkkəb tərkibə malikdir. Bütün bunlarla yanaşı «qovuşmada» lokal cəhətlər də az deyildir.

Aparılmış çoxillik tədqiqatlar isbat edir ki, hər iki şəhərdə yemək zamanı süfrədə istifadə olunan fayans məmulatına arabir, mətbəx nümunələrinə isə daha çox rast gəlinir.

Tunc dövrünün bütün tarixi-arxeoloji mədəni təbəqələrində müxtəlif cəhətli və təyinatlı məmulatda forma, naxış və rəng oxşarlıqları diqqəti cəlb edir. Məsələn, fincanlar Tunc tarixi-arxeoloji dövrün əvvəllərində geniş yayılsa da sonrakı mərhələlərdə süfrə əşyaları içərisində yavaş-yavaş öz əhəmiyyətini itirir və onları stəkanlar əvəz edir.

Saxsı-fayans əşyalar haqqında çox sayda taftoloji fikirlər, mülahizələr, layihələr mövcud olsa da təsnif prinsipləri və metodologiyaya aid vahid bir sahə kimi yanaşma məsələləri hələlik tam həll edilməmişdir. Bəzi araşdırmalarda bu prinsiplər üçün başlıca amil gildən hazırlanan əşyaların məqsədyönlü: təsərrüfat, dəfn ənənələri və bəzək nümunələri əsas götürülür. Buna uyğun olaraq ölkədə və keçmiş SSRİ məkanında adi saxsı və fayans əşyalarının formaları arxeoloji anlayışlarla deyil bankəybənzər, bardağabənzər, nimçəybənzər, qədəhəbənzər və s. bəsit oxşarlıqlarla təhlil edilmişdir. Fayans əşyalarının xarakteristikasının təhlilində daxili tərkib səthi formada götürülür, rəng xüsusiyyətləri, texnoloji imkanlar, yandırılma əməliyyatları, hərərət dərəcələri başlıca amil kimi səthi hallandırılır. Bir çox hallarda təsnifin əsasını forma (dairəvi, muncuqlu, hamar oturaqqlı) və əşyaya bərkidilmiş yardımçı hissələrin funksiyalarının sinonimləri (oturaqqlı, qulplu, qapaqlı) təşkil edir.

Sələflərindən bir qədər irəli getmiş prof. A.İ.Avqustinik [28] dulus məmulatının təsnifatında indiyədək nadir hallarda qəbul edilən metodoloji prinsiplərin aparıcı amilinə üstünlük verir. A.İ.Avqustinik dörd başlıca vacib əlamətli qruplardan istifadə etməyi təklif edir: a) burada əşyanın forması, ölçüləri, konstruktiv xüsusiyyətləri (görünüşü, qulpun ölçüsü, boğaz

hissəsi, gövdəsi, dibi və oturacağı) məsələlər qabardılır; b) dulus əşyalarının tərkibi (xammalın fiziki-kimyəvi xüsusiyyəti hazırlanma metodları rənglənməsi, hərərin əşyaya təsiri) tipli amillər ön plana çəkilir; c) məmulatın naxışlarla bəzədilməsi, (rəsin çəkilməsi, anqoblaşdırılması) və plana uyğun istifadə olunması məsləhət bilinir; ç) əşyanın təyinatı və daşdığı vəzifə problemləri isə az qabardılır. Burada əsas məqsəd aşağıda şərh edilən məsələləri ümumiləşdirərək fayans nümunələrinin açıq və gizli əlamətlərini özündə birləşdirən yeni və təkrarsız təsnifat üsullarından istifadə etməkdir: a) nümunənin istehsalı məsələlərini gündəmə gətirməyə hazırlıq; b) dulus xəmirinin yoğrulması və tərkibini müəyyən edilməsi; c) fayansda anqob və şüşə örtüyü təbəqəsində rəngin təyini; ç) məmulatın təyinatını müəyənləşdirilməsi; d) nümunənin tipoformasının seçilməsi; e) naxışlama və onun aparıcı növlərini yüksək hərərətə tab gətirilə biləcəyini üzə çıxartmaq; ə) abidənin strateqrafik imkanlarını araşdırmaq; f) əşyanın minimum və ya maksimum aparıcı xüsusiyyətlərini təhlil etmək. Birincisi, nümunə xüsusiyyətlərinin obyektiv xarakteristikasını vermək üçün fayans dulus xəmirinin hazırlanması, yoğrulması və rənginin təyini məsələləri ön plana keçirilməlidir. İkincisi, fayansın aparıcı əlamətlərindən biri onun təyinatının dərk olunmasıdır. Çünki, burada dövrün istehsal mədəniyyətinin xüsusiyyətləri, imkanları və mənəviyyatın vacib problemləri öz əksini tapır. Bütün bu problemlər əşyanın kəmiyyət-keyfiyyət xüsusiyyətlərinin açılmasına və tipoformasının təyininə yardım göstərməyə əlverişli şərait yarada bilər. Üçüncü, əşyanın naxışlanma və tərtibat məsələlərində nümunənin hansı arxeoloji mədəni sistemə mənsub olması, əvvəlki ənənələrin davam etdirilməsi, regionların təsiri, «sistemin» yayılma sərhədlərini dəqiqləşdirilməsi mümkünlüyünün üzə çıxarılma yolları bir qədər qabardılır. Həmçinin komplekslərin strateqrafik vəziyyətinin əlamətlərini, maksimum yaşı və onun başqa regionlardakı arxeoloji mədəniyyətlərlə təmasda olma

vasitələrini üzə çıxarılmasına diqqəti artırılır. Yuxarıda fayans nümunələrinin təhlil məsələlərini asanlaşdıran digər təsnif əlamətləri hələlik ikinci dərəcəlilər sırasına aid etmək məqsəduyğun hesab edildiyindən onlar bu fəsildə təhlil olunmayacaqdır. Belə ki, fayans əşyalarının ölçüləri, divar qalınlığı, hazırlanması, texno-texnologiyası, məqsədli təyinatı, dulus fayans xəmirin tərkibi və üst hissəsinin ciddi surətdə şüyrələnməsi, söylənilən üsullardan çox asılıdır. Məlumdur ki, təsərrüfatda işlədilən əşyaların ölçüləri məqsəd və vəzifələrinə uyğun olaraq iri tutumda hazırlanır. Mərasim, mətbəx və süfrə zamanı istifadə edilən məmulat isə nisbətən iri, orta və xırda ölçü zümrələri üzrə formalaşdırılır. Məsələn, arxeoloji qazıntı işləri zamanı aparılmış müşahidələr çox vacib bir məsələnin həllinə diqqət verməyə şərait yaradır. Məlumdur ki, nazik divarlı əşyalar bir qayda olaraq çox yaxşı təmizlənmiz və yüksək texnoloji resseptlər əsasında narın silisium və alüminium oksidlərindən ibarət fayans dulus xəmirindən, qalındivarlılar isə bir qədər kobud gilli mineralların qarışığından istehsal olunur. Tunc, Dəmir və Antik tarixi-arxeoloji dövrlərdə Şimali Azərbaycanda istehsal olunan fayans nümunələrinin dövrləşmə təsnifini və formasını tərtib etmək üçün əşyaların xırda hissələrindən ibarət olması səbəbindən XX tarixi əsrin altmışıncı və XXI ilk onilliyinin birinci yarısındanək Azərbaycan Respublikasının və xarici ölkə arxeoloqlarının verdikləri rəsmi sxemlərdən istifadə etməsi məqsəduyğun hesab olundu. Fiziki-kimyəvi, statistik metodlara əsaslanan təsnifin tərtibatı üçün çox sayda xırda hissələrdən istifadə olunaraq nəhayət tədqiqat işləri zamanı əşyaların mühüm əlamətləri əsasında Şimali Azərbaycanda fayans komplekslərinin dövrləşməsi nisbiliyinin tərtibatına nail olundu. Göründüyü kimi Eneolit-Tunc-Orta tarixi-arxeoloji əsrləri əhatə edən böyük bir dövrün fayans əşyaları komplektlərin təsviri xarakteristikası ilə yanaşı keyfiyyət və kəmiyyət xüsusiyyətlərinin imkanlarından geniş istifadə olunmuşdur.

Yeraltı muzey hesab edilən Şimali Azərbaycan ərazisində istehsal sahələri yaşayış yerlərinin böyük və kiçikliyindən asılı olmayaraq bərabər səviyyədə meydana gəlmiş, təkmilləşmiş və differensiyaya uğramışdır. Şimali Azərbaycanın istər qəsəbə və istərsə də ilkin şəhərlərində bu amil son Orta tarixi-arxeoloji əsrlərin (XVIII ə.) axırına qədər dəyişməz olaraq qalmaqda davam etmişdir.

Çox qatlı arxeoloji mədəni təbəqəyə, dövrünə görə ilkin şəhərlərlə eyniyyət təşkil edən maddi və mənəvi mədəniyyətə, forma və naxışlanma imkanlarına görə heç də fərqlənməyən qəsəbə tipli yaşayış yerləri Şimali Azərbaycanda yüksək mədəniyyətin inkişafına güclü təsir göstərə bilmişdir. Məsələn, Füzuli rayonunun şimalında, Quruçay və Köndələnçay arasında 50 m hündürlükdə Qaraköpəktəpə, ondan 40-50 km aralıda, qərbə tərəf Günəştəpə, indiki Cəlilabad (Hasilli) şəhərindən 1,5 km. aralıda, Tunc tarixi-arxeoloji dövrə aid çoxtəbəqəli birinci Mişarçay, Muğan çölündə İncəçayın sağ sahilində Cəfərxanlı, Qobustanda Böyükdaş, Naxçıvan şəhərindən 8 km. aralıda yerləşən birinci Kültəpə, Naxçıvançay və Araz çayının sol sahilində Qızılburun, Şərur düzənliyində, Arazın sol sahilindəki Şortəpə və başqalarını misal göstərmək mümkündür.

Bölgələrin bir-birindən fərqlənmələri fayans stəkanların yayılması ilə daha sıx bağlıdır. Ərazidə istehsal olunan muncuq, fincan, qədəh, nimçə, stəkan, kiçik qazanlar, kasa, bardaq oyuncaqlar, bəzək əşyaları, istifadə xüsusiyyətləri və əhəmiyyətinə görə iki qrupa ayırmaq mümkündür: burada piyalələr, muncuqlar, fincanlar, nimçələr, kiçik qazanlar və kasalar yayılma imkanlarına görə birinciyə, stəkan, bardaq, qədəh, muncuqlar, bəzək əşyaları və daha xırda nümunələr isə ikinciyə aid edilə bilər. Birinci Kültəpə Qızılburun, Şortəpə, Kündürlü, digər ilkin şəhər və qəsəbə tipli yaşayış yerlərində fayans əşyalarının əksəriyyətini ilk əvvəllər nisbətən kobud minerallardan və gillərdən ibarət dulus xəmərdən istifadə

edilmiş əşyaların əksəriyyəti zərifdir və kül rəngini xatırladır. Hər iki tərəfdən anqoblandıqları və şüşə təbəqəsinə malik olduqları (zaman keçdikcə şüşə örtüyü təbəqəsi eroziyaya uğramışdır) üçün nümunələr suyu keçirmirlər. Şəhər və kənd yaşayış yerlərində aparılan arxeoloji qazıntı işləri nəticəsində çox sayda torpaq qəbirlərdə adi saxsı və kiçik hissəcikdən ibarət fayans nümunələri aşkar edilib. Məişətdə istifadə edilmiş bu qablar təyinatına görə təsərrüfat əşyaları sırasına daxil edilərək aşağıdakı bölmədə qruplaşdırılmışdır: boşqab, güvəc, vaza, nimçəli vaza, piyalə, kiçik piyalə, fincan, kiçik həcmli nimçə-nəlbəki, mücrü, disk, fayans muncuqlardan ibarət boyunbağı, silindirik, şarabənzər parçlar, bankələr, möhür fiqurlu qablar, kiçik çiraqlar, dolçalar, ətirli maddələr saxlanılan kiçik həcmli qab, Mingəçevirin ikinci kurqanından tapılan fayans bardağı [30. s.98; şək.I. XXI. 10.] misal göstərmək olar. Forma və tutum xüsusiyyətlərinə görə ilkin şəhər qəsəbə və kənd yaşayış yerlərində nehrəyə oxşar, şarabənzər, armudvari, darboğazlı təsərrüfat küpləri, balaca boşqab, diskəbənzər və başqa xırdalıqlar çoxluq təşkil edir. Mingəçevirdə 1947-ci ildə açılmış qəbirdə tapılan bardağın qulp yerinə çəkilən bəzəklər punktirlə qazılmış və içi minerallı fayans məhlulu ilə rənglənmişdir.

Naxışlama üsullarına görə fayans nümunələri bir-birindən fərqli dörd qrupa ayırmaq mümkün olmuşdur: a) yapma naxış; b) basma naxış; c) rənglə çəkilmə naxış; c) cızma üsulu ilə çəkilmiş həndəsi naxışlar. Minerallı bərkidici çoxrəngli nümunələr üzərində naxışlanma işi ilkin şəhər qəsəbə və kəndlərdə geniş istifadə olunmuşdur. Qazma, basma və cızma naxışlarla bəzədilmiş məmulat - nümunələr yuxarıda adlarını çəkdiyimiz bölgələr üçün daha xarakterikdir [şək.I. XVIII. 1-8.; XXII. 1-8.; XXIV. 1,2,3,5,6.; XXIII. 10.; XXVI. 1,2,3,6,13; XXVII. 4,6,8.]. Əgər çeşidli xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirən əlamətlər şəhərlərdə aktivdirsə, qəsəbə və kənd yaşayış yerlərində bir qədər passivdir.

Çoxsaylı araşdırmalar isbat edir ki, hər iki ilkin şəhər dövlətlərində (Mingəçevir, ikinci Kültəpə) istehsal olunan əşyalarda həndəsi motivlər aparıcı rola malik olmuşdur. Qabartmalı naxışlar Mingəçevirin şimalında, ikinci Kültəpənin şərqində geniş yayılması hər iki şəhər sənətkarlarının bir-birindən asılı olmayaraq müstəqil istiqamət xəttinə malikliyi ilə bağlıdır. Dırnaqlı və simli naxış Qapaköpektəpədə, Üzərliktəpədə, birinci Kültəpədə, Sımda (Astara), Borusunlu hissəsində, Əliköməktəpədə Küdürlü və Sərkərtəpə Tunc tarixi-arxeoloji dövrü abidələrdə üstünlük təşkil edir.

İlkin şəhər və qəsəbələrdə aparılmış arxeoloji qazıntı işlərindən aydın görünür ki, fayans nümunələrinin əksəriyyəti talk, steotit, kaolinit və bentonit kimi silisiumlu-alminiumlu oksidli gillərin qarışığından ibarət olaraq əl üsulu ilə hazırlanıb. Burada süfrədə istifadə olunan əşyalar çoxluq təşkil edir. Mətbəx və təsərrüfat nümunələri azdır. Əşyaların Şimali Azərbaycanda ən geniş yayılmış, qaşıq, fincan ətir və dərman qabları, piyalə, qədəh, nimçə, kasa, kiçik bardaq, dəfn üçün nəzərdə tutulan məmulat və stəkanlardır.

Fayans bəzək əşyaları Tunc tarixi-arxeoloji dövrdə kəmiyyətə görə istehsal olunca da, keyfiyyətli artefaktlar da az olmamışdır. Bunlar antropomorf-zoomorf (insan-heyvan), sinə bəzəkləri, muncuq, medalyon nümunələri, evdaxili divar boyamaları və ibtidai dini xarakter daşıyan heykəlciklərdən (terrakot) ibarətdir. Nümunələrin bəzədilməsi üçün ən çox basma naxışlardan və bir qədər ondan az fərqlənən müxtəlif ölçülü cızılma xətlərdən, yapmalardan və nadir hallarda həndəsi rəsmlərdən istifadə edilib. Nümunələr çeşid və yayılma arealına görə aşağıdakı ardıcılığa malikdir: arxeoloji qazıntı işləri zamanı bitki, basma tipli qalxma yapmalar, nöqtəşəkilli naxışlar, əşya üzərində kainat, həndəsi, flora və fauna naxışların əlamətlərinə rast gəlmək olur. Bu abidələrin tarixi göstəricisi şərti olaraq təxminən e.ə. 3000 – y.e. XIV tarixi-arxeoloji əsrədək davam etmişdir.

Şəhər və qəsəbə yaşayış yerlərində muncuqlar daha çox aşkar edilməmişdir. Məsələn, Mingəçevir qəbiristanlıqlarında müxtəlif formalı muncuq nümunələrinə rast gəlmək olur [40. s.16]. 1926-cı ildə qazılmış 26-cı qəbirdə fayans [41. s.49] və 107-ci qəbirdə fayans məhlulu [42. s.51] doğranmış bir ədəd mavi muncuq [43. s.52] göy-sarı və kül rəngində çox sayda nümunələr qeydə alınmışdır [44. s.82]. Bu diskəbənzər, düzbucaqlı, bikonik və silindrik fiqurlu kaolinit fayans məhlullu muncuqlar, talk və steatitdən ibarət rəngli mineral gillərdən hazırlanıb [45. s.93, 97, 100; şəkl. XXI. 1, 6, 7, 8, 9.]. İkinci Kültəpə, Qızılburun, Vayxır, Govurqala, həmçinin Əlincəqalada aşkar edilən bəzək əşyaları o cümlədən iri muncuq və fayans nümunələrinin hissələri diqqəti daha çox cəlb edir [33. s. 115].

Eneolit-son Tunc tarixi-arxeoloji dövrlərdə ilkin şəhər və qəsəbə tipli yaşayış yerlərində həmçinin onların ətraf ərazilərində, o cümlədən Qarğalartəpədə, Şahtəpədə, Qanlıtəpədə, Kəbirlidə, Montajtəpədə qırmızı; Kərbəlainaməztəpədə, Qanlıtəpədə, Kamiltəpədə, Cinnitəpədə, Mişarçay hövzəsində, Sımda (Astara) ağ; Toyratəpədə, Şahtəpədə, Kamiltəpədə Keçilidə, Qarahacıda şahbəlidli; Çıraqlıtəpədə, Şomutəpədə, Adsızətəpədə, Eyvazətəpədə, Ağdam ətrafı təpələrdə, Qızətəpədə, Sımda (Astara), Təktəpədə, İlənltəpədə, ikinci Kültəpədə, Güllütəpədə gilə rəngində; Leylatəpədə yaşılabənzər; İlənltəpədə, Talıbxantəpədə, Çalağantəpədə, Kəhriztəpədə, Muğandüzündə ağ; İlənltəpədə, Qarğalartəpədə qırmızı rəngdə, şüşə örtüklü və örtüksüz saxsı məmulatı qırıqlarına, fayans komponentlərindən biri sayılan anqob yaxılmışdır.

Çoxşəxəli araşdırmalar nəticəsində Şimali Azərbaycanın ilkin şəhər, qəsəbə və kənd yaşayış yerlərinin hamısında çox saylı rəng çalarlarından qırmızı, albalı-tünd qırmızı, qara-qəhvəyi, qırmızı-qəhvəyi, qırmızı, tünd-qırmızı, tünd-qara, bənövşəyi-mixəyi, xurmayı, albalı rəngi, albalı-şabalıdı, qara-

bənövşəyi və başqalarından geniş istifadə edilmişdir. Əvvəlki mərhələlərə nisbətən Dəmir tarixi-arxeoloji dövrünün başlanğıcında cəmiyyət məhsuldarlığın artırılmasına ciddi səy göstərməyə başlayır. Bir tərəfdən əkin sahələrinin genişləndirilməsi, maldarlığın artması yollarınsalınması, yeni şəhərlərin yaranması, təsərrüfatda istehsalın yüksəlişi və intensivləşməsinə şərait yaratmaqla çox qarışıq sıçrayışlar: texnikanı, elmi-biliyi, inamı, məişəti, təsərrüfat formalarını, ekosistemi, floranı, faunanı enyi zamanda yaxalayaraq daxili və xarici dəyişikliklər etməyə məcbur edirdi. Digər tərəfdən görülən bu müsbət qanunauyğunluqlar və subyektivizm məsələləri təbiətdə obyektivizmin dəyişilməsinə və pozulmasına gətirib çıxararaq xaos üçün güclü zəmin hazırlayırdı. Bu və ya digər yerlərdə (Yaxın Şərqdə) təbii proseslər zəminində baş verən istehsal dəyişikliklərini birbaşa Şimali Azərbaycana tətbiq etmək yolverilməzdir. Çünki ənənəvi olan sahələr o cümlədən fayans istehsalı uzun müddət məcburən elmi tədqiqat işləri zamanı çox sıxışdırılmışdır.

Lakin həlledici tarixi-arxeoloji faktlar sübut etdi ki, ərzaq bolluğunun yaranması, şəxsiyyətin-qəhrəmanın üzə çıxması ərazi və mərkəzləşdirilmiş dövlət quruluşunun formalaşmasını sürətləndirdi, iri inşaat işlərinin aparılmasına yol açıldı, dulusçuluq sahələrinin differensasiyaya uğramasına imkan yaratdı. Tsiklop, meqalit və kromlexlərin, heykəllərin inşası, suvarma əkinçiliyinə keçilməsi, iri dulus küpələrin mövcudluğu noosferik düşüncənin yüksəlməsi, şəhərlərin yaranması düzbucaqlı, dairəvi, iriplanlı memarlıq abidələrin inşası urbanizasiya, müharibə, ticarət, yeni ərazilərə sahib olmaq, qalalar, müdafiə qurğuları qurmaq, daimi ordunun təşkili, dini inamın siyasiləşməsi, despotik, bürokratik şah-allah, təşkilatçılıq, daimi uçot və nəzarət dövlət strukturunun qurulmasını tələb edirdi.

Şimali Azərbaycanda ilk dövlətlərin yaranması səbəbləri Misir və Mesopotamiyadakı kimi görünsə də təbii-coğrafi

xüsusiyyətlər (coğrafi vəziyyət, təbii şərait, iqlim müxtəlifliyi) də bunu tələb edirdi. Coğrafi mühit cəmiyyətin inkişafına və geri qalmasına təsir etmək qabiliyyətindədir. Ərazinin relyefi, iqlim şəraiti, faydalı qazıntısı, mineral ehtiyatları, geniş çeşidli flora, faunanın mövcudluğu bu və ya digər yeni sənət sahələrinin yaranmasına, təsərrüfatın inkişafına və tayfalararası münasibətlərin dəyişməsinə güclü zəmin hazırlayırdı. Yuxarıda söylənilən bütün təksibolunmaz faktları nəzərə alaraq Şimali Azərbaycan ərazisində mövcud olan doqquz iqlim xüsusiyyətləri əlavə olunmaqla burada ilk dünyəvi Şumer sivilizasiya ocağının mövcudluğundan xəbər vermirmi? İqtisadi-siyasi, dini və saysız-hesabsız digər süni maneələrlə bağlı olaraq dünya elmi hələlik bu amili qəbul etmək istəmir. Lakin təbii-coğrafi, geoloji, bioloji və mədəni-tarixi-arxeoloji-kimyəvi təkzibolunmaz faktlar bu problemləri artıq çoxdan təsdiq etmişdir.

İnkişafın beşincisi hesab olunan Dəmir tarixi-arxeoloji dövrü Şimali Azərbaycanın istehsal xüsusiyyətlərinin xarakterik amillərinin mahiyyətinin genişlənməsi və seçilməsi mərhələsi hesab etmək olar. Dövrün ilk əsrindən başlayaraq ərazidə maddi-mənəvi mədəniyyət sahələri inkişaf etdirilir. Adları çəkilən məsələlərin mahiyyəti E.A.Resslerin, Q.A.Rozendorfun, V.A.Skinderin (1901-1906), D.M.Şərifovun (1926), Ə.M.Cəfərbəyovun (1926), Y.İ.Hümmelin (1936), İ.M.Cəfərzadənin (1938-1960), V.H.Əliyevin, İ.H.Nərimanovun, [76] H.P.Kəsəmənlinin [69]; (1961-1962, 1965, 1971, 1974) T.Ə.Əliyevin, T.İ.Axundovun, S.H.Aşurlunun (1995-2005) [51], A.M.Məmmədovun elmi əsər və çöl tədqiqatı hesabatlarında öz əksini daha geniş tapmışdır.

Şimali Azərbaycan ərazisindəki məişət məsələlərinin həlli arxeoloji ədəbiyyatda geniş təhlil olunsada yüz ildən çoxdur ki, elmi-məntiqi-fəlsəfi nəzəriyyə elmi təsvirçiliyi əvəz edə bilmir. Diffuziyanizm metoduna əsaslanan bu təsvirçilik

nümayəndələri «gətirilmə», «oxşarlıq» və ticarət əlaqələri «prinsiplərindən» hələ də uzaqlaşmaq istəmirlər.

Çox böyük faydalı qazıntılara, filiz ehtiyatına malik olan Şimali Azərbaycanda metallurgiya və metal emalı məsələlərin həllinə Q.S.İsmayilov nəşr etdirdiyi fundamental elmi-nəzəri əsərlərində Eneolit, Tunc və Dəmir tarixi-arxeoloji dövrlərə həsr olunmuş problemli tədqiqatlara orta səviyyədə yanaşmışdır. Lakin metal emalı sobalarının neçə dərəcə hərarət şiddətinə tab gətirdiyini kərpic və kərpiclərarası məhlulun hansı kimyəvi - minerallı nümunələrdən ibarət olması hələ indiyə qədər araşdırılmamış olaraq qalır.

Eneolit-Tunc tarixi-arxeoloji dövrlərin inkişaf mədəniyyəti Dəmir dövründə istehsal sahələrini ardıcıl olaraq pilə-pillə təkmilləşməsinə vacib məsələ kimi ortaya atdı. Təbiət-cəmiyyət qarşılıqlı və ziddiyyətlərin yüksək pilləsi hesab olunan Dəmir tarixi-arxeoloji dövrdə köhnənin dağılması, yeni sivilizasiya mərkəzlərinin yaranmasını vacib məsələ kimi ortaya atmış oldu. Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi Dəmir mərhələsində də dulusçuluq öndə gedən sahələrdən biri oldu. Fayans əşyaları istehsalının bütün atributları dulusçuluqda işlənsə də, elmi-nəzəri və praktiki sahələrə həsr olunan araşdırmalara hələlik yol tapa bilmir. Eneolit-Tunc tarixi-arxeoloji dövrlərdə olduğu kimi Dəmirə də, dulus məmulatı - fayans əl üsulu və əllə fırlanan çarxda hazırlanırdı.

İndiki mərhələdə isə aşkar edilən xırda hissə və qırıqlardan ibarət olan fayans nümunələrinin məhlulu «pasta» kimi bilərəkdən pasportlaşdırılıb elmi ədəbiyyata salınmışdır.

C.Ə.Xəlilov [17], H.P.Kəsəmənli [72] Tunc və ilk Dəmir tarixi-arxeoloji dövrlərə aid Daşkəsən ərazisində apardıqları arxeoloji qazıntı işləri zamanı qəsəbə tipli Quşçu, Çovdar, Xaşbulaq yaylası, Balçılı, Seyidkənd və Aşağı Daşkəsən kimi kənd tipli yaşayış yerlərdə koalinitdən ibarət çox sayda, müxtəlif formada muncuq nümunələrini, şüşə örtüklü saxsı məmulatını, Zurnabadda monoxromlu naxışlı e.ə. XIX-XVIII

tarixi-arxeoloji əsrlərə aid boyalı qablardan ibarət hissələrini və Paşatəpə qəsəbəsində şüşə örtüklü saxsı əşyalarını aşkar etsələr də, dulusçuluğun yüksək səviyyəyə çatdığını yazsalar da heç bir tutarlı arxeoloji fakt gətirmədən onları yerli istehsal hesab etməmişlər.

Qara, tünd xurmayı, sarı, mavi, yaşıl, göy və digər rənglərlə nimçə, bardaq, fincan, piyalə, stəkan, sərnici, dopu və başqa əşyaları nəfis naxışlarla bəzədilsə də üzərində ördək, keçi, maral, ceyran, losşəkilli rəsmlərdən danışılsa da H.P.Kəsəmənlinin sözləri ilə desək, bu nümunələr nisbətən yüksək hərarətdə, bir və ikimərtəbəli küpələrdə yandırılsa da, sıx məsaməli, lazımı səviyyədə istilik verən palıd, arçan, dəndə, Eldar şamı, ağcaqayın ağacı, yanan şistlər (slans), dəmir ağacı, bitum, saman və başqa yanacaq növlərinin çoxluğu müəyyən olunsada əşyalarının yandırılması zamanı hərarətin hərəkət istiqamətinin idarə olunmasına baxmayaraq özünəməxsus yerli fayans istehsalının mövcudluğu hələ də inkar olunur. Lakin Gəncə-Daşkəsən, Gədəbəy, Şəmkir-Qazax və Astara-Ərdəbil əraziləri saxsı- fayans [73], şüşə istehsalından sonra məişətə daxil olmuş, odadavamlı kaolinin qrafitlə qarışığından hazırlanan (müəlliflər bunu qeyd etmir) filiz əridilən və metal sobalar daxil olmaqla bu rayonlar Cənubi Qafqazda ilk metalurgiya mərkəzləri sayılır.

Dəmir tarixi-arxeoloji dövrü institutu özünün ikinci başlanğıcında maddi-mənəvi mədəniyyətdə mənfəyə doğru çox ziddiyyətli dəyişikliklər mərhələsinə daxil olur. Şəhər, qəsəbə və kənd yaşayış yerlərində çalışan əhali yeni-yeni ərazilərə sahib olmaq üçün köç edəndən sonra istehsal bəsitləşir, əvvəlki adət-ənənələr unudulur. Köç etmişlərin yerinə gələnlər özlərinə məxsus olduqları sənət sahələrini, adət-ənənələrini tətbiqi və inkişaf dayaqlarının möhkəmlətməyə başlayırlar. Dəfn adətlərində köklü dəyişikliklər nəzərə çarpır. Ölüləri torpağa tapşırmaq son Tunc və ilk Dəmir tarixi-arxeoloji dövrdəki kimi deyil, uzadılmış və ya burulmuş vəziyyətdə torpağa tapşırılır.

Tarixi arxeoloji ədəbiyyatda bu tip dəyişiklikləri yeni etnik qrupların ərazilərdə yerləşməsi ilə bağlanılır [35. s.45]. Bu zaman artıq məskunlaşmış əhali çox sayda adi, şüşə örtüklü dulusçuluq -fayans məmulatını Şimali Azərbaycanın şəhər, qəsəbə və kənd yaşayış yerlərində kütləvi istehsal edilir. Əvvəlki mərhələlərdə olduğu kimi istifadə olunan bütün sahələrdə (mətbəx, süfrə, təsərrüfat, bəzək) Dəmir tarixi-arxeoloji dövrün ortalarınadək çox saylı forma, ölçü və naxışlar yenidən ənənəvi xarakter almağa başlayır. Bu dövrdə qulplu, şaquli dayaqqlara, dairəvi oturacağa, nisbətən nazik divarlara və düzbucaqlı, piyaləyəbənzər nümunələrdəki naxışlar əşyaların yuxarı hissəsində yerləşdirilir. Naxışlardan ən çox yayılanı örpəyəbənzər dişli basma, dalğalı basma, xətlərlə əhatə olunmuş, kiçik üçbucaqlar formasında çəp konelyura ilə kənar hissələri bəzədilmiş, lakin bəzədilməmiş və yaxud bizlə açılmış dəliklərə malik hissələr, piyalə-kasalar, muncuqların kənarları yuxarıya qalxmağa meyilli olan nümunələrə aid xırda hissələrin hamısı son Tunc tarixi-arxeoloji dövrünün axırlarında hazırlanan nümunələr Şimali Azərbaycanın hər yerində istehsal olunduğu üçün yerli hesab olunur. Köçəri maldar tayfalar artıq oturaq həyata keçərək yerli əhalinin adət və ənənələrini qəbul etməyə meyillənirlər. Quşçu, Daşkəsən, Alabaşlı, Xaşbulaq, Seyidkənd, Paşatəpə, Zəyəm çayı boyu yerlər, Şəmkir, Çardaxlı, Qazax bölgəsi, Sım (Astara) kimi Dəmir tarixi-arxeoloji dövrdəki şəhər və qəsəbələrin yenidən inşası yer səthindən hündür olan yerlərə aparılır və ərazi süni alçaq sədlərlə əhatələndirilirdi. Tikintilərdəki ümumilik əvvəlki dövrlərin xarakterik xüsusiyyətlərdən biri, olaraq binaların keçmiş yaşayış yerlərinin üstündə tikilməsidir. Bir qədər sonra yeni salınan şəhər və qəsəbələr isə əsasən ticarət yollarının, vacib strateji əhəmiyyətli yerlərdə inşa edilməsinə başlanılır. Şəhərlərə uzanan strateji yolların kənarlarında isə qəbiristanlıqlar salınırdı. Dəmir tarixi-arxeoloji dövrünün birinci yarısınadək mövcud olan cəsəd yandırma adət-ənənələr,

ikinci yarısında başa çataraq artıq ölü basdırma mərhələsinə keçir. Qəbirlərdə daş, ağac və bəzən də hər iki mənəvi ənənədən istifadə edilirdi. Qadın və kişi qəbirlərindəki əşyaların kəmiyyətində çox az fərqlər müşahidə olunur. Əvvəlki mərhələlərə nisbətən Dəmir tarixi-arxeoloji dövrdə məzarlara qoyulan fayans məmulatı daha keyfiyyətli, miqdarca çoxluq təşkil edir. Adət-ənənələrə sadıq olaraq mərasim üçün xüsusi saxsı-fayans əşyalar hazırlanırdı. Əşyalar dövrün iqtisadi, ictimai-siyasi və mərhumun şəxsi keyfiyyətlərini əks etdirən əlamətlərlə zənginləşdirilirdi. Həmçinin bu əşyalar mətbəx, süfrə və təsərrüfat sahəsində istifadə olunan nümunələrdən ölçüləri, bir qədər alçaq olmaları və naxışlarına xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirdi. Məzardakı nümunələr eynilə bu dünyadakı həyat tərzinə oxşar formada düzülürdü. Süfrəni bəzəyən nümunə-servis məzarda çoxluq təşkil edirdi. İcmək üçün lazım olan bütün əşyalar hündürlük və daşınma funksiyalarına görə düzülürdü. Kiçik əşya o cümlədən fayans fincanları, pialələr və oyuncaqlar mərhuma daha yaxın qoyulurdu. Bu və ya digər əşyaların forma, ölçü və naxışların düzülməsindən asılı olaraq mübadilə ticarətin inkişaf xarakterinin təhlili məsələlərini izah etməyə daha real şərait yaradır. Məzarların inşası və yaxud üst hissəsindəki tərtibat işləri, yəni «qəbirüstü hissə» daşlarla hörülürdü. Bir çox hallarda qəbrin ətrafında kiçik səngərlərə də rast gəlinir. Mərhumlar məzarda çox hallarda dartılmış vəziyyətdə arxası üstə uzadılır, bəzən də vəziyyətdən asılı olaraq qolunun biri bükülü formada döş hissəsinin üstünə qoyulurdu. Şimali Azərbaycanın ərazi xüsusiyyətlərindən asılı olaraq fiziki, iqtisadi, təbii iqlim və etnik tərkiblərinə görə məzarlarda yerli şəraitə uyğun bir sıra dəyişikliklər müşahidə olunur. Bir çox hallarda şərait adət-ənənələrdən asılı olaraq mərhumu gah şimala, cənuba və bəzən də qərb tərəfə uzadırdılar. Adi saxsı və fayans nümunələri mərhumun sağ tərəfinə qoyulurdu. Amma baş və ayaq tərəflərdə hökmən şəraitdən asılı olaraq bir və ya

iki ədəd fayans nimçə düzülürdü. Mingəçevirdə, Şəkiddə, Yaloylütəpədə, Xınıslıda, Xocalıda, Gədəbəydə, Qaratəpə və Sımda (Astara) adətən nəlbəki düzülürdü.

Şəhər və qəsəbə yaşayış yerləri Dəmir tarixi-arxeoloji dövrünün ikinci mərhələsində [III. tarixi xəritə 2] ticarət yollarının, çay sahillərinin yaxınlığında inşa edilməyə başlanılır. Bəsit yorucu karvan ticarəti ilə yanaşı artıq çay nəqliyyatından səmərəli istifadəyə başlanılır.

Dəmir tarixi-arxeoloji dövrdə fayans istehsalında xırda məhəlli dəyişiklər nəzərə alınmasa çox da böyük olmayan yeniliklər bütün dünyada olduğu kimi Şimali Azərbaycanda da baş vermədi. Eneolit və Tunc tarixi-arxeoloji dövrlərə nisbətən kürələrin strukturunda filiz və metal emalı sahəsində, anqob, şüşə təbəqəsi və rəng istehsalında, dulmuşluğun - fayans nümunələrinin daha da kütləviləşməsi istiqamətində kosmetik dəyişiklər getməyə başlayır. Şüşə təbəqəsi, anqob və rəng istehsalı üçün istifadə olunan nümunələrin boğaz hissəsi daraldırılaraq oturacaqlar bir qədər yastı saxlanılmaqla şarkonusvari formaya keçilir.

Dəmirin məişətə daxil olması cəmiyyət və təsərrüfat həyatının bütün sahələrini silkələdi. Bu zaman əvvəlki dövrlərə nisbət müqabilində istehsalda kəmiyyət deyil keyfiyyət ön plana keçməyə başlayır. Fayans əşyaları istehsalı genişlənir, istifadə sahələri getdikcə çoxalır və onun mənəvi dəyər xüsusiyyətləri şəxslənir. Fayans istehsalçıları şəxsi-kustar çərçivədən çıxmağa çalışaraq bazara, ticarətə istiqamət götürməyə səy göstərirlər. Əşya istehsalının ərazi çərçivəsi daxilində vahid forma mərhələsinə nüfuzu mövcud pərakəndəliyə son qoymuş oldu. Lakin fayans xammaldaxili komponentlərin və şüşə örtüyü təbəqəsi istifadə zamanı baş verən istehsal uğursuzluqları və tərəddüdləri özünü sonrakı dövrlərdə açıq büruzə verməyə başlayır.

Bu və ya digər səbəblər üzündən fayans əşyalarının Dəmir tarixi-arxeoloji dövrün ilk, orta və son mərhələlərində

[III. tarixi xəritə 2] çox sadə həndəsi və bəzən də artıq dərəcədə stilizə olunmuş məzmunşuz naxış forması ilə əvəz olunur.

İlk despotik, mərkəzləşdirilmiş dövlətlərin Antik tarixi-arxeoloji mərhələdə meydana gəlməsi, insanın təbiət «üzərinə hücum»u ilə sıx bağlı olmuşdu. Yeni şəhərlər və qəsəbələrin inşa edilməsi, xüsusi mülkiyyətin, əhali artımının, sənət sahələrinin sürətlə kiçik qruplara parçalanması şəxsiyyətin rolunu ön plana keçirdi. İri şəhərlər böhranlı vəziyyətə tab gətirməyərək süqut edirdilər. E.A.Qrantovski yazır ki, iqlimin, landşaftın, dəyişməsi təbii meşələrin qırılması, torpağın susuzlaşması, duzlaşması bitki növlərinin məhvinə gətirib çıxartdı. İctimai işlərə çox böyük sayda qul əməyindən istifadə, suvarma sisteminin əsasını təşkil edərək, qalalar, saraylar və məbədlərin inşasına yol açdı.

Antik tarixi-arxeoloji dövrdə [III. tarixi xəritə 3, 4] şəxsiyyətçilik, texnikanın inkişafına, təsərrüfatın və biliyin kütləviləşməsinə münbit şərait yaradaraq, insanı ayrı-ayrı şəxslərdən sosial qruplardan dövlətdən asılı vəziyyətə salırdı. Fərd dörd tərəfdən; ailə-nəsil-sinif-dövlət məngənəsində sıxılmağa məcbur edilir. Sənətkarlıq, ticarət, pul dövriyyəsi, inşaat işləri bu dövrdə özünün çiçəklənmə mərhələsinə daxil olur. Metal istehsalı və emalı isə eyni zamanda hərbi-strateji materiala çevrilir.

Şimali Azərbaycanda inkişaf etmiş iri şəhərlərdən: Mingəçevir, Naxçıvan, Yaloylutəpə, Qəbələ-qala, Şərgah (Qəbələ r-nu, Antik şəhər yeri), Şamaxı, Torpaqqala (Qax r-nu) Təzəkənd, Bərdə, Gəncə, Qaratəpə, Sım (Astara) və Dərbənddə hərbi diktatura güclənir, tələbat durmadan artır, siyasi hakimiyyətə yiyələnmək uğrunda ziddiyyətlər dərinləşir. Şəhər əhalisinin mətbəx-süfrələrində istifadə olunan əşyalara, bütöv fayans fincanına və nəlbəkiyə Mingəçevir kurqanında, muncuq nümunələri hissələrinə, anqob şüşə təbəqəyə və rəng istehsalı qablarının hissələrinə Şimali Azərbaycanın, Yaloylutəpə, Xınıslı, Nüydi, Naxçıvan, Qəbələ [şək.I. IX], Mingəçevir,

Bərdə, Gəncə, Qaratəpə, Quba, Dərbənd, Sım (Astara), Lənkəran, Masallı, İmişli, Sabirabad, Saatlı, Qarabağ, Təzəkənd, Kəbirli, Şəki, İsmayilli şəhər, qəsəbə və digər yaşayış yerlərində daha çox rast gəlinir.

Bu dövrdə hər iki tərəfdən şüşə təbəqəsi ilə örtülmüş qablar geniş yayılmış sarı və yaşıl rənglər, əşyaların formaları istehsalın müxtəliflik mərhələsinə daxil olduğuna işarədir. Sadə formaya malik, anqov üstündə cızma naxışlarla bəzədilmiş qablar daha geniş yayılır. Fayans məcunundan hazırlanan sarı və yaşıl rəngli şüşə təbəqəsi ilə örtülmüş digər neqar tipində (yunan. şəhər) olan piyalə və naxışlar metal qablara imitasiya etmək üçün çox yararlı idilər.

Yeni tarixi-arxeoloji, eradan əvvəl III əsrə aid [III. tarixi xəritə 4] Mingəçevir kurqanında aşkar olunan çox da böyük olmayan ağ-yaşıl şüşə təbəqəsi ilə örtülmüş piyalə-fincan və nəlbəki nümunələrinə həmin yerin nekropolunda isə şüşə örtüklü nəlbəkiyə aparılmış arxeoloji qazıntı işləri zamanı rast gəlinmişdir [46. s.63, 180].

A.M.Talgern, D.B.Şərifova əsaslanaraq yazdığı xülasəsində Yaloylutəpədə həyatın mövcudluğunu e.ə. XII tarixi-arxeoloji əsrə aparıb çıxarır. Sonralar A.A.İessen, A.M.Talgernə bir növ haqq qazandıraraq buradakı arxeoloji mədəniyyətin kökünün e.ə. XII tarixi-arxeoloji əsrdən başlandığını müdafiə edir [84].

Aşkar olunmuş nümunələr həndəsi, xalı tipli, alçaq relyef, astral, mənzərə, yapma düymələr, flora və fauna rəsmləri ilə bəzədilib. Naxışlar isə əsasən basma, qazma və rəngləmə üsulu ilə həyata keçirilib.

Əvvəlki dövrlərə nisbətən Antik tarixi-arxeoloji mərhələdə sarkonusvari qablara, torpaq, küp qəbirlərdə və nekropollarda daha çox təsadüf edilir. Antik tarixi-arxeoloji dövrdə düzbucaqlı kvadrat, yumurtayabənzər, dairəvi küp, daş qutu, torpaq və nekropol tipli qəbirlər Şimali Azərbaycanda geniş yayılmaqda davam edir. Küp qəbirlərinin ağız hissəsinin

sınıq yerini adi saxsı hissələri doldurub əhəngdən ibarət olan piltəli, çiy kərpic və çay daşları ilə qapayıb su və nəmişliyi keçirməyən yağlı, minerallı gil-kaolinlə suvaq çəkirdilər. Aydın, paraleli olmayan nekropollar (Gəncə və Gəncəçay yaxınlığında) qədim kurqanlarda olduğu kimi kameralarda çiy kərpicdən divar götürülür, üstü isə kurqanabənzər formada inşa edilirdi. Arxeoloji qazıntı işləri zamanı aşkar edilən darboğazlı saxsı nümunələr (cəmi 3-4 ədəd) əsasən anqob, şüşə örtüyü və rəng hazırlamaq üçün nəzərdə tutulduğunu söyləmək olar. Bizə görə anqob, rəng və şüşə örtüyü təbəqəsi üçün nəzərdə tutulan darboğazlı iki qulplu qablar, darboğazlı iki, üç qulaqlı və bir tərəfi yastı olan mehtərə (flyaqa) Ö.Ş.İsmizadənin [66; şəkl. I. XXVI. 13.; XXVI. 2.; XXIII. 3, 7.; XXVI. 1,3,6.] İ.A.Babayevin [52], Ə.H.Bədəlovun [53] monoqrafiyalarında hərtərəfli təhlil edilmişdir [şəkl. I. XXVII. 4,6,8.]. Məzarın altı və üstü kaolin gili ilə suvanırdı. Fayans nümunələri əsasında həyata vəsiqə tapmış şüşə məmulatının Şimali Azərbaycanda istehsalına A.B.Nuriyev ikili standart vəziyyətdə yanaşsa da dilemma qarşısında qalaraq Albaniyada [III. tarixi xəritə 3, 4] şüşə məmulatı və istehsalı tarixi monoqrafiyasının 21-ci səhifəsində I-III tarixi-arxeoloji əsrlərdə bəzək şeyləri istisna olmaqla alban ustaları tərəfindən hazırlanmış şüşə qablarına təsadüf etmir. Lakin bəzi faktlara əsaslanıb söylədiyi fikirin ardınca Albaniyada şüşə istehsalının mövcudluğunu dolayı yolla bir növ təsdiq edir [21. s.21].

Bardaq, mehtərə fincan, nəlbəki, nimçə, parç, stəkan, qədəh, mücrü, vaza, küpə, piyalə, muncuq, dini məənəviyata aid əşyalar: amulet, medalyon tipli bəzək əşyaları, uşaq oyuncaqları şüşə və şüşələşmiş çıxar Şimali Azərbaycanda bu dövrdə daha da kütləviləşmiş, şüşədən düzəldilmiş stilizə olunmuş asmaq üçün nəzərdə tutulan muncuqlar doqquz tipə ayrılmış və saysız-hesabsız yarım tiplərdən ibarət olmuşdur. Yaloylutəpənin torpaq və küp qəbirlərində K.H.Əliyevin fikrinə görə aşkar edilən qablar demək olar ki, ağ rəngli gildən

(kaolinit) ibarət saxsı (adi saxsı) əşyaları çoxluq təşkil edir [34.s.69]. T.T.Hüseynova, Nüydi arxeoloji qazıntılarında [şək.I. VIII.] aşkar olunan materialları küp qəbirlərdə tapıldığını qeyd etməklə yanaşı, eyni zamanda adları çəkilən müəlliflərin fikirlərini bir daha təsdiq edir [13. s.62, 63]. Həmçinin aşkar edilən sarkonusvari qabları Mərkəzi Asiya [83. s.17, 18] və Azərbaycan [61. s.46, 47] tədqiqatçıları tərəfindən xüsusi dərman-mayenin saxlandığı iddia olunur. Fikrimizcə ağız hissəsi dar və çox kiçik olan bu qablar su və yaxud xüsusi dərman pereparatları saxlamaq üçün deyil, anqob, şüşə məhlulu və boya istehsalından ötrü istifadə olunması daha çox həqiqətə yaxındır. T.T.Hüseynova şüşə sənəti və onun metodikasının tətbiqini tədqiqedərək qədim və Antik tarixi-arxeoloji dövrlərdə istehsalın dəyişmədiyini, Şimali Azərbaycanda şüşənin alınması üsullarını bilavasitə yumşaq formada təsdiqləyir [14. s.92].

Antik tarixi-arxeoloji və intibah dövrü arasındakı müddət kimi qəbul edilən Orta tarixi-arxeoloji əsrlər [III. tarixi xəritə 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11] xronoloji məvhumdan çox, mahiyyət xarakteri daşıyır. Orta tarixi-arxeoloji əsr geridə qalmış, «irticaçı», «qeyri sivilizasiyalı», ruhların daxil olduğu «klerikalizm» kimi tarixi bir inkişaf dövrü hesab olunur. Lakin bu tarixi müddəti qiymətli fikirlərin məcmusu adlandırısaq səhv etmiş olmarıq. M.M.Baxtin yazır ki, mən Orta tarixi-arxeoloji əsrləri ideallaşdırmaq və ya onu qara rəngə boyamaq fikrindən çox uzağam [54]. Orta tarixi-arxeoloji əsrlər iki dövr arası mərhələ ilə tarixə daxil olmuşdur: a) klassik dövr (y.e. X -dək) [III. tarixi xəritə 5, 6, 7, 8, 9]. b) Postklassik dövr (X ə. sonra) [III. tarixi xəritə 10, 11, 12]. İki böyük dövr arasında Orta əsr şərti olaraq üç kiçik mərhələyə ayrılıb: a) ilk Orta əsr; b) ali Orta əsr (inkişaf etmiş); c) bitmək üzrə olan Orta əsr. Bu əsrlərdə insanların düşüncə xüsusiyyətləri monolit olmamış, cəmiyyətdəki mövcud təbəqələrin ayrılmasından asılı

olmuşdur, çünki dövr heç bir xronoloji müddətlə başa çatmamışdır.

İlk feodalizm cəmiyyətində insan xristian sxematikasında: azad, qeyri azad, ictimai cəmiyyətin təxəyyülündə – yoxsul; bütpərəstlik – xristianlıq – arasında ali inkişaf etmiş Orta əsrlərdə: vaxt, tale, mif, tarix, din, şəxsiyyət, ideal, varlıq, xilaskarlıq, antropoloji, sosioloji, günah və onun yuyulması işıqlı, qaranlıq dünya, ailə və uşaqların tərbiyyəsi, problemləri; bitmək üzrə olan - son Orta əsr xalq mafiyası, kilsə, qayda-qanunları, cadügerlik və onun mühakiməsi imkanı kimi dərk olunması istehsal sahələrinin inkişafı və süqutu hesab olunduğu kimi böyük problemli məsələlərin içərisində çabalamağa məcbur edilirdi.

Orta tarixi-arxeoloji əsrlərdə maddi-mənəvi, mədəniyyət amilinin vahid formada inkişafı diqqəti daha çox cəlb edir. Burada cəmiyyət həyatı ilə sivilizasiya xüsusiyyətləri, ətraf mühit və coğrafi amillərlə ünsiyyət diqqətdən yayınmır. Lakin zaman keçdikcə ziddiyyətlik amilləri daha da dərinləşirdi. [56] Buna səbəb mexanikanın inkişafı, elmi biliklərin formalaşması, sıcrayışlar, cəmiyyətdə sinfi təbəqələşmənin genişlənməsi və texnogen landşaftların yayılması deqradasiya prosesinə yol açdı. Bu isə elmi-texniki inkişafı stimullaşdırıb böyük coğrafi kəşfləri ortaya ataraq, qlobal texniki sivilizasiya mərhələsini sürətləndirdi. Bütövlükdə Orta tarixi-arxeoloji əsrlərdə Ön Asiyada və Şimali Azərbaycanda bütün sənət sahələri o cümlədən fayans rəngarəng ciddi radukal dəyişikliklərə uğrayaraq şərəfli, lakin çox uzun bir yol keçmişdir. Bu dəyişikliklər texnikanı, texnologiyanın, mübadilənin, şəhərlərin və sənət sahələrinin, o cümlədən dulusçuluğun bir tipi olan fayans nümunələrinin mərhələli inkişafında aydın nəzərə çarpır.

Şimali Azərbaycan ərazisi ilk Orta əsrlərdə çoxsaylı ictimai-siyasi hadisələrlə dolu olmuşdur. Ərazini feodal münasibətləri bürüyür, müharibələr və dini icmaların bir-biri

ilə apardıqları kəskin ixtilaflar sayəsində ölkə ziddiyyətlər poliqonuna çevrilir, sənət sahələrinin isə inkişafı əvvəlki dövrlərə nisbətən bəzi bölgələrdə bir qədər zəifləyir. [80]

Dövrün tanınmış və aparıcı tədqiqatlarından hesab olunan R.M.Vahidov [24], Q.İ.İone [65] tənəzzülün başlıca səbəblərini Azərbaycan ərazisində Bizans-Sasani-Xəzər xaqanlığı arasında gedən müharibələrdə [81.s.119,227], köçərilərin arası kəsilməyən basqınları zamanı yerli əhalinin təsərrüfat və mədəniyyətinə göstərilən mənfi təsirlərin səbəblərində [82.s.220], Q.M.Əhmədov ictimai-siyasi proseslərdə [4.s.55], A.Ş.Orucov isə iqtisadi şəraitdə [22.s.12] axtarır. Bizə görə bu problemlə məsələlərdə ən başlıca səbəb, təbiət-insan qarşılıqlı və təbii-tarixi qanunauyğunluqlarının pozulması problemləri mühüm rol oynamışdır.

Klassik dövrdə inşa olunmuş şəhər, qəsəbə, kənd əhalisi imkan daxilində sənət və sənətkarlıq sahələrinin sürətlə genişlənməsinə baxmayaraq istehsal ocaqlarını xammalla təmin edə bilirdilər. Mərkəzləşdirilmiş dövlətə malik olan Azərbaycan Albaniyası ilk Orta tarixi-arxeoloji dövrdə əldə etdiyi müvəffəqiyyətləri yavaş-yavaş itirməyə başlayırdı.

Mingəçevir, Qəbələ, Bərdə, Gəncəbasar, Naxçıvan, Beyləqan, Şabran, Xınıslı [şək.I XIII.; XIV], Şamaxı, Pirsatətrafi, Dərbənd, Quba, Qusar, Qax, Balakən, Şəmkir, Qarabağda Sığnaq, Muğan düzündə Şəhriyar, Sından (Astara) qalası kimi ilk Orta tarixi-arxeoloji əsr şəhər və qəsəbələrində 60-dan çox sənət sahələri mövcud olmuşdur.

Aparılmış çoxillik arxeoloji qazıntı işləri zamanı arxeoloji mədəni təbəqələrdə (kurqan, daş qutu, torpaq, küp və təknə qəbirlər) çox sayda şüşə örtüklü saxsı nümunələri ilə yanaşı fayans, onun məhlulundan hazırlanan muncuq, bəzək əşyaları, komponentlərindən şüşə, mətbəx süfrə zamanı istifadə olunan küpə, şamdan, bəni, dopu, bardaq, piyalə, nimçə, cam, nəlbəki, qapaqlar, stəkan, su içilən parç, xeyrə və başqalarından geniş istifadə edilib [şək. I. X.; XI.; XII.]. Şimali Azərbaycanın

bu dövrünü xarakterizə edən fayans nümunələri daha çox kütləvi xarakterə malik idi. Bunun üçün əşya kütləvilik formasının varjabelnost tipində naxışlanması, istehsal kürələrinin müxtəlifliyi [25. s.32, 54] miqrasiya və xronoloji məsələlərin əsas amillərini açmaqla bərpa olunmasını tələb edirdi. Müasir mərhələdə bu arxeoloji problem üç istiqamətdə təhlil olunur - öyrənilir: a) klassik arxeoloji yol (arxeoloji - morfoloji təhlil); b) etnoarxeoloji və ya eksperimental arxeologiya; c) arxeometriya. Birinci təhlil metodu vasitəsilə fayans əşyasının forması, naxışlanması və onun başlıca xüsusiyyətlərini əhatə edən faktları açmaq mümkündür. İkinci və üçüncü təhlil metodları vasitəsilə isə fayans qabların fiziki-kimyəvi tərkibi hazırlanma texnologiyasında nisbi dəqiqləşmə aparmaq mümkündür. Badya və xeyrə tipli qabların istehsalı Antik tarixi-arxeoloji dövrə nisbətən bir qədər təkmilləşir. A.A.Bobrinskinin və tarix elmləri doktoru A.Ş.Orucovun yazdığı kimi bu zaman dulus bıçağı əvəzinə əyri dəmir kəsicidən [şək I. XLI. 1-8.], onunla birlikdə dulus çarxından istifadə olunurdu. Əşyaların üzərində buraxılan müxtəlif gözə görünməyən işlərdən və işarələrdən aydın olur ki, o dövrdə məsaməsiz möhkəm ağac növlərindən ibarət olan əl və ayaq dulus çarxından, həmçinin gildən-mərmərdən düzəldilmiş dəzgahdan istifadə olunmuşdur [26. s. 39].

Etnoloji materiallardan, mənbə və tarixşünaslığı əks etdirən ədəbiyyatdan məlum olur ki, sənətkar (dulus ustaları) fayans əşyaları istehsalı zamanı bilavasitə yuxarıda adları çəkilən çarx-dəzgahdan da istifadə etmişlər [38].

Əşyaların anqob və şüşə təbəqəsi ilə örtülməsi üçün hazırlanan məhlul və boya-rənglər A.Ş.Orucova görə çox funksiyalı qabların [şək.I. XXIII. 8.]; [şək.IXXVIII. 4.; XXVIII.10; XXVIII. 14] daha geniş ərazilərə yayılmasına dəlalat edir.

Tunc-Dəmir mənbələrdə adi saxsı və fayans nümunələrində müəyyən qanunauyğunluqlar müşahidə etmək mümkündürsə, erkən Orta tarixi-arxeoloji əsrlərdə Şimali

Azərbaycanın fayans əşyalarının naxışlanma sistemində bir qədər sönüklük hiss olunur. Bu zaman yapma, basma, möhürləmə kimi naxış növündə pərakəndəlik diqqəti cəlb edir. Əşyalar dalğavari, düz xətt, nöqtələr, dolanbac, paralel, qırıq xətlər, yapma, düyməçik, batıq, qırıq, flora, fauna və çıxıntılar ağacdən hazırlanan istehsal əmək alətlərilə formalaşdırılıb, ikimərtəbəli düzbucaqlı və ellipsvari, kiçik ölçülü bacalara malik olan üç cərgəli sadə və bəsit texniki üslubda tikilmiş kürələrdə bişirilirdi.

İnkişaf etmiş ali Orta tarixi-arxeoloji əsrlərdə Şimali Azərbaycanın şəhər, qəsəbə və kəndlərində istehsal sahəsində güclü oyanış izlərini fayans əşyaları timasalında aydın görmək mümkündür. Ümumilikdə Orta tarixi-arxeoloji əsrlərin problemlərini, S.B.Aşurbəyli [49], S.M.Qaziyev [12], Ə.Ə.Əlizadə [9], M.X.Şərifli [23], Z.M.Bünyadov [57], R.Ə.Hüseynov [15], Q.M.Əhmədov [5], Ə.H.Ələkbərov [7], D.B.Şərifov [85], İ.S.Əzimbəyov [11], H.Ə.Ciddi [3], Ö.Ş.İsmizadə [67], F.Ə.İbrahimov [18], A.M.Məmmədov [20] və başqaları çoxşəcərəli növ və dövrləşmə prinsiplərini həll etməyə çalışmışlar. Lakin onlar fayans əşyalarının təhlili, təsviri və texnoloji xüsusiyyətlərinin metodoloji əsaslarının açılmasına toxunmamışlar.

Qəbələ, Bərdə, Gəncə, Beyləqan, Bəndovan, Bələləbur qalası (Lənkəran), Lerik, Yardımlı, Şindan, Sım, Süvi, Alaşa, Oncəkəran, Təngərud (Astara), Bakı, Şabran, Qudla qalası, (Şəki) Mingəçevir, Şamaxı, Göyçay, Dərbənd kimi iri şəhər və qəsəbələrdə aparılmış arxeoloji qazıntı işləri və etnoloji tədqiqatlar zamanı fayans əşyaları təhlil edilmədən «gətirilmə» hesab edilmişdir. Bu dövrü, təhlil edən səyyah və tarixçilərdən Fəzülullah Rəşidəddin [10] və İbn Hövqəl təhlil edərək yazırlar ki, Azərbaycanda qızıl, gümüş kimi qiymətli materiallardan, əhəngdən (kaolin) hazırlanan məcməyini, piyaləni, fincanı, bardağı, aftafa və muncuqları bəzəmək üçün istifadə edirdilər [63. s.85].

Əvvəlki tarixi-arxeoloji dövrlərə nisbətən Şimali Azərbaycanda anqob, şüşə örtüyü təbəqəsi və boya-rənglərin alınması üçün dulus çarxında hazırlanan naxışsız və naxışlı əşyalara nisbətən daha möhkəm şarkonusvari qabların istehsalının ikinci mərhələsinə başlanılır. N.V.Minkeviç-Mustafayeva [74] bu tip əşyaları tutumuna görə üç qrupa, Q.M.Əhmədov onları IX-X tarixi-arxeoloji əsrlərə aid olduğunu yazaraq qabları şirniyyat, içki və tara [6] tiplərinə ayıraraq təsnif edilməsinə çalışır, neft sahəsi üzrə mühəndis K.Kostrin isə nümunəni neftlə doldurulmuş «bomba» hesab etmişdir [69].

Q.M.Əhmədov XI-XIII tarixi-arxeoloji əsrlərə aid olan Beyləqan qazıntılarında aşkar edilən fayans nümunələrini tarixi-arxeoloji və məntiqi-psixoloji cərchivəyə sığmayan, indiki İran ərazisindən gətirildiyini söyləyir. Doktorluq dissertasiyasının avtoreferatının 107-ci səhifəsində tam əksinə söyləyərək yazır ki, Azərbaycan ustalarına şüşə, xüsusən də rəngli şüşə istehsalı sahəsində o dövrdə mövcud olan bütün texniki, texnoloji yeniliklər məlum idi [47. s.107].

Ali-inkişaf etmiş Orta tarixi-arxeoloji əsrlərdə həndəsi, xalı tipli naxışlar simmetrik və cazibədarlığına, texniki-texnoloji, məna xüsusiyyətlərinə görə əvvəlki dövrlərdən fərqlənir. Bu əsrlərdə vahid naxış sistemlərində parçalanmalara əlverişli imkan əldə edilir və bu zaman iki aparıcı naxış növünün formalaşmasına münbit şərait yaranır: a)naxışlı (bəddi sahələr); b)təsvirli (incəsənət sahələri)

Orta tarixi-arxeoloji əsrlərin alı inkişaf mərhələsində dulus kürələrin layihələrində çox da böyük olmayan dəyişikliklər baş verir. Fayans kürələrinin təndirvari, iki mərtəbəli düzbucaqlı nalabənzər formada olması effekt vermədiyi üçün əlavə olaraq üstü günbəzli layihəsinin həyata keçirilməsinə başlanılır.

Şimali Azərbaycanın son Orta tarixi-arxeoloji əsr dulusçuluq sənət sahələri çox sayda qabarmalara və

çəkilmələrə məruz qalmışdır. Dövrün öyrənilməsi və təhlilində isə çəkilmələr diqqəti daha çox cəlb edir. Q.C.Cəbiyev bu pilləni Azərbaycan arxeologiyasında yeni tarixi-arxeoloji bir dövr hesab edir və həmçinin Rusiya, Qazaxıstan və Mərkəzi Asiya ölkələrinə nisbətən böyük tarixi ənənələrin olmasına baxmayaraq çox az araşdırıldığını bildirir [59; s]. Q.C.Cəbiyevin fikrincə saxsı istehsalı zamanı xammal tədarükünə demək olar ki, yaz aylarında başlanılırdı. [60] Bizə görə isə saxsı-fayans əşyaları üçün gil və komponentlər payızın sonunda tədarük edilir, qış aylarında açıq havada sərilir ki, tərkibində istehsal üçün yüngül, zərərli fiziki-kimyəvi birləşmələr uçurulsun, sərt hava şəraitində oksidləşsin və ağır elementlər isə suya qarışıb itsin.

Artıq bu dövrdə Şimali Azərbaycanda iri dulus emalatxanaları fəaliyyət göstərməyə başlayır. Emalatxanalar evlərin aşağı mərtəbələrində və həyətdə gediş-gəlişi az olan yerlərdə inşa edilirdi. Dulus çarxı yenidən ayaq dulus dəzgahı ilə əvəz edilir. Bunlar iki tipə malik olmuşlar. a)əl ilə hərəkət etdirilən dəzgah. b) mexaniki, bıçaqlı dəzgah. İkinci tip dəzgahlar üç hissədən ibarətdir: a) aşağı çarx; b) yuxarı çarx; c) hər iki çarxı birləşdirən ox.

Fayans əşyaların formalaşdırılmasında da ciddi dəyişikliklər baş verir. İstehsal zamanı istifadə edilmiş əmək alətləri üç qrupa bölünür: a) gilin hazırlanması üçün istifadə edilən alətlər; b) əşyalar hazırlanan zaman istifadə edilən alətlər; c) əşyaların yandırılması zamanı istifadə edilən alətlər.

Dulusçuluq o cümlədən fayans istehsalı sahəsində bu zaman dar çərçivəli ixtisaslaşma prosesi genişlənməyə başlayır. İstehsalata şüşəli və şüşəsiz boyalı küplər, qazanlar, səhənglər, bardaqlar, avtafalar, parçalar, matralar, beşik silbicləri, nimçələr fayans əşyaları, çıraqlar, qəlyanlar stəkanlar, nəlbəkilər bəzək fiqurları və başqaları daxil olmağa başlayır. Bu dövrdə istehsal olunan qablar naxışlanma xüsusiyyətlərinə görə üç yarımqrupa ayrılır: birinci yarımqrupda bitkiyəbənzər naxış nümunələri;

ikincidə həndəsi; üçüncüdə isə qarışıq naxış növləri üstünlük qazanır.

Fəlsəfi, tarixi, arxeoloji, etnoloji və ədəbi-bədii təhlillərdə dövrün problem məsələləri sənət sahələri içərisində dulusçuluğun səviyyəsi, burada baş verən keyfiyyət, kəmiyyət dəyişiklikləri və bu sahənin inkişafına səbəb olan amillər yetərincə şərh edilmişdir. Elmi-nəzəri və təcrübi-psixoloji istiqamətlər isə daha çox texniki və texnoloji amillərin düzgün təhlil olmasına tərəf yönəlməyə meyllənir.

VII FƏSİL

FAYANS NÜMUNƏLƏRİ İSTEHSALININ TEXNİKİ VƏ TEXNOLOJİ AMİLLƏRİ

Şimali Azərbaycanda küllü miqdarda filiz və mineral yataqları, yapışqanlı gil nümunələri ehtiyatının müxtəlifliyi, yanacaq bolluğu, əsrlər boyu sınaqdan çıxmış texniki-texnoloji, yandırılma vərdişlərin kütləviliyi, ustad sənətkarlıq məktəblərinin mümkünüyü fayans istehsal edən ölkələrlə ticarət və mədəni - əlaqə münasibətlərin olması yerli istehsal üçün ən vacib şərtlər hesab olunur [şək.I.II.].

Elmlərin integrasiyası formulu çərçivəsində xammal üzərində aparılmış mühüm məsələlərin hərtərəfli təhlili fayans istehsalı sayəsində yeni-yeni faktlar aşkara çıxarmışdır [18]. Fayans istehsalı üçün lazım olan gil mineralları içərisində demək olar ki, ən geniş yayılmışı kaolinit [şək.I.III.] digər silikatların aşınması nəticəsində əmələ gəlir və ya bunlar adı kimyəvi aşınma məhsulları olub kvars, gilli mineral, limonit pirit, muskavit və s. minerallarla bir yerdə aşkar edilir. Kaolinit adətən turş maqmatik suxurların aşınması nəticəsində əmələ gəlir. Şimali Azərbaycanda mövcud olan kaolin mineral gil yataqları alümosilikatların aşınmasından törəyən kaolinitin əmələ gəldiyi sahədə kvars limonitlə birlikdə yığılır. Aparılmış çoxillik fiziki, kimyəvi, geoloji araşdırmalar və analizlər sübut etmişdir ki, Daşkəsən-Kəpəz-Göygöl, Şəmkir, və Qazax gil ehtiyatlarından [III. tarixi xəritə 3.], saxsı-fayans əşyalarının istehsalı təbii xammal daxilində yumşaq, alman alimi F.Moos tərəfindən tərtib edilən cədvəldə birinci dərəcəli möhkəmliyə malik olan talk və talk steatiti müxtəlif çeşidli mineral və duzların tərkibində SiO_2 1,200-1,476; Al_2O_3 0,58-0,281; MqO 0,876-0,962; CaO 0,00-0,023; Na_2O 0,00-0,017; K_2O 0,007-0,046 faiz mövcuddur.

Eneolit - Orta tarixi-arxeoloji əsrlərdə yuxarıda göstərilən minerallardan Yaxın və Orta Şərqdə, o cümlədən Şimali Azərbaycanın mədəni-məişət həyatında çox geniş istifadə

edilmişdir. Həmçinin kaolinit Daşkəsən rayonunun Zəylik-alunit, Kırhavar dağlarında, törəmə-minerallar kimi maqnetit yataqlarının aşınması zamanı yığılır və aşağıdakı təsnif formulunda verilir: kaolin, kaolinit, dikkit, nakrit. Aşkar edilmiş və ya nəzərdə tutulmuş mineral gil-kaolinit yataqlarının nümunələrinin metodik imkanlarını aşağıdakı formada qeyd etmək mümkündür: a) geoloji metod; b) paleontoloji metod; c) izotopik metod.

Strukturlarının silisium oksidi ölçüdə olan laylı silikatların birinci qrupunu təşkil edən montomirillonitlər qrupu tərkibcə pirofillitə yaxın olan laylarda yerləşir. Montomirillonitlər müxtəlif gillərin tərkibləri kimi pulcuqlar və vərəqələrdən ibarətdir. Bunlar vulkan tufları və küllərinin pozulması nəticəsində açıq, sulu hövzələrin çöküntülərində torpaqlarda ultraəsas, əsas və bəzən isə turş maqmatik suxurların aşınması zamanı əmələ gəlməyə imkan tapır. Montomirillonitlər hazırda dünya sənayesinin 200-dən çox istehsal sahəsində istifadə edilir. Fiziki xassələrinə görə montomirillonitlər adətən cəhrayımtil, sarımtil, cəhrayı, boz, açıq qonur və ağ rəngdə olurlar. Montomirillonit gil növləri demək olar ki, bütün çöküntülərdə əmələ gələ bilər. Artıq, Maykop (25 mln. il) və Eosen (25 mln. il) yağı çöküntülərdə tam tərkibdə formalaşmışdır.

Bu gillərin tərkib xüsusiyyəti digərlərindən fərqlənir. Məsələn, rəvan artması ilə əlaqədar olaraq təbii surətdə montomirillonitlər klinoptilolitlərə, mordenitlərə və daha sonra analsimə keçir və bunlarla birlikdə soda da eyni zamanda əmələ gəlir. Prosesin gedişi zamanı şorluq azaldıqda kütlə yenidən əks ardıcılıqla montomirillonitə çevrilir. Fayans əşyaları istehsalı üçün montomirillonitin üçüncü əlavəsi çöl şpatı, steotit və talk tələb olunur. Çöl şpatı (mərv) aşağı hərarətdə bağlayıcı, yüksək gərginlikdə isə şüşələşmə xassələrinə malikdir. Alüminium silikatlar sırasına daxil olan çöl şpatı, aşağıdakı qruplara bölünür:

a) qələvili-kaliumlu və natriumlu çöl şpatı; b) qələvili-torpaqlı-əhəngli çöl şpatı; c) əhəngli-natriumlu çöl şpatı və yaxud plagioqlaz.

Fayans əşyaları istehsalı üçün əsas rolu qələvili çöl-şpatı oynayır. Çöl şpatının tərkibində dəmir oksidinin 0,2-0,3% ötməməlidir. Çünki dəmir əlavələri əşyaya sarı rəng verə bilər. Çöl şpatının möhkəmlik dərəcəsi 6-6,5-dir. Çöl şpatı çox geniş yayılmış mineral gillərdən biridir və yer kürəsinin 50% təşkil edir. Burada 60% dağ saxurlarının, 30% metamorfik, 10% isə qum və qumsallıqlarının payına düşür.

Hidrotermal kaolin gilinə kimyəvi tərkibi çox müxtəlifdir və bu kaolinitlərin içərisində daimi olaraq kvars, alunit, sulfid dəmir və s. oksidləri mövcuddur.

Zəylik, Qaramuradlı və Çardaxlı gil yataqlarında belə müxtəliflik daha çox müşahidə olunur. Bu tipli kaolinitlərin tərkiblərində iki qrup mineral mühüm rol oynayır: a) xırda ölçülü; b) nazik təbəqəli. Birinci ölçü 0,001 qədərdir. İkinci ölçüdə isə iri dənəli minerallar üstünlüyə malikdir. Birinci ölçüdəki kaolinit deyilən qrupda kvars 75% təşkil edir. Bu imkanlar sayəsində Şimali Azərbaycan ərazisində aşkar edilən fayans əşyalarında kimyəvi genişlik xüsusiyyətləri qeydə alınmışdır. Fayans nümunələri üzərində 1982-2007-ci illərdə aparılan hərtərəfli laboratorik analizlərin fiziki kimyəvi nəticələri göstərmişdir ki, nümunə və yerli xammallarda kimyəvi element oxşarlığı 95%-dir. Şimali Azərbaycanda fayans əşyalarının istehsalında anqob, rəng, emal və şüşə örtüyü təbəqəsinin hazırlanmasında yuxarıda adları çəkilmiş gillərin rolu böyükdür. Bu əlavələri hazırlamaq üçün qədim və Orta tarixi-arxeoloji əsrlərdə silisium, alüminium, dəmir, titan, kalsium və maqnezium oksidlərindən geniş istifadə olunmuşdur. Aparılan fiziki-kimyəvi təhlillər bu xüsusiyyətlərin açılmasına müsbət cavab vermişdir. Müəyyən olunmuşdur ki, kaolinitin xüsusi çəkisi 2,583, ərimə hərarəti 1700⁰S-yə çatır. Aparılmış təcrübələr göstərir ki, Vəndam,

Qovdağ-Nihaldağ hissələrində kaynazoy (67 mln.il) və həmçinin mezazoy (173 mln.il), Yura dövrlərində (58 mln.il) formalaşmış kaolin əsrlər boyu şəraitdən asılı olaraq dəyişən çöl şpatı, müxtəlif əlavələr, yapışqanlı silikatlar və mineral rənglərdən istifadə olunma meyllərini üzə çıxarmışdır. Laboratoriyalarda aparılmış çoxillik fiziki və kimyəvi analizlər yerli xammal növləri arasında böyük uyğunsuzluqların, yəni materiallar müqaviməti faktının olmasını isbat etmişdir [21]. Bu səbəb uğursuzluqları tarazlaşdırmağa, yaxud az da olsa müqavimətin azaldılması yollarını tapmağa kömək etmişdir. Əsrlər boyu təbii xammal nümunələrinin tərkib müxtəlifliyi yerli sənətkarları həmişə sual qarşısında qoymuşdur.

Yaxın və uzaq ölkələrdən yenilik nümunələri gətirib yerli şəraitə uyğunlaşdıran sənətkar istəyidi nəticəyə çox az hallarda nail ola bilirdi. Çünki, yerli təbii xammalın tərkib xüsusiyyətlərini istehsal zamanı nəzərə almağa məcbur olurdu. Nümunələrin deformasiyaya uğraması, keyfiyyətsiz istehsal və çıxar kimi tullantı halına düşməsi səbəblərinin əsası yerli təbii xammala birtərəfli yanaşmaq meylləri olmuşdur. Nəticədə yeni-yeni sənət sahələrinin yaranması və vahid inkişaf istiqaməti müəyyənliyi mərhələlərinin bir-birinə qaynaq olması gecikdirilirdi [9]. Beləliklə, təbii xammalın tərkib xüsusiyyətləri və materiallar müqaviməti amili nəzərə alınmadan sənətkarı bacarıqsızlıqda təqsirləndirib, yerli fayans əşyalarına tsə «keyfiyyətsiz» damğası vurmaq ədalətsizlik sayılmalıdır.

Texniki, mənəvi inkişaf imkanlarından [10] bəllidir ki, Şimali Azərbaycanda fayans əşyalarının ölçü və quruluşu minilliklər ərzində ardıcıl surətdə təkmilləşdirilmiş, daxili tərkib xüsusiyyətləri sadədən mürəkkəbə doğru istiqamətləndirilmişdir. Təcrübələr sübut etmişdir ki, yerlərdə aşkar edilən fayans əşyalarını istehsal etmiş sənətkar materiallar müqaviməti deyilən amilin üç əsas aparıcı xüsusiyyətlərini bilməmiş deyildilər: a) kütləvi elementlərin daxili tərkib

ziddiyyətlərinin müqaviməti; b) xammal kütləsi ilə üzünə çəkilməmiş şüşə örtüyü təbəqəsi arasındakı sovurma qabiliyyətinin mövcudluğu; c) yandırılmazdan əvvəl hərərətin tərkibə təsir amilini müəyyənliyi.

Göstərilən amillər, səbəblər və mikroelementlərin kimyəvi tərkib xüsusiyyətləri nəzərə alınmayanda fayans əşyalarında çıxarların miqdarı çoxala bilir (IV.3. fiziki-kimyəvi cədvəl).

Burada məqsəd fayans nümunələrinin izahlı təhlilini deyil, əşyaların üzərinə çəkilməmiş şüşə örtüyü təbəqəsinin və xammal nümunələrinin fiziki-kimyəvi xüsusiyyətlərini qısa da olsa araşdırmaqdır. Aparılacaq təhlillər şüşə örtüyü təbəqəsinin demək olar ki, hərtərəfli analizi qədim və Orta tarixi-arxeoloji əsrlərdəki istehsal sahələrinin inkişaf amillərini müəyyənləşdirərək, onun şəcərə quruluşunu tərtib edib meydana çıxarılmasına imkan yaradacaqdır. Bəs şüşə örtüyü təbəqəsinin rolu, fərqi və əhəmiyyəti nədən ibarətdir? Şüşə örtüyü təbəqəsi, onu hazırlayan sənətkardan asılı olaraq şüşəli və fayans əşyaların üzərinə çəkilən qalın və nazik örtükdür. Bu təbəqə əşyanın daxili keyfiyyətindən fiziki-kimyəvi xüsusiyyətlərindən asılı olaraq imkan daxilində onu qorumağa xidmət edir. Tərkibindənki kimyəvi elementlərdən asılı olaraq şüşə örtüyü təbəqəsi qalın, nazik, yumuşaq və bərk xassəyə malik olur [16]. Burada həmçinin əsas ağırlıq təbii xammalın keyfiyyəti və möhkəmliyi tərkib xüsusiyyətlərin üzərinə düşür. Şüşə örtüyü təbəqəsi bütünlüklə kvars qumu, kristal-bərkimiş kvars, qum qarışıq torpaq, çöl şpatı, peqmatit, kaolin və digər mineral nümunələrindən hazırlanır. Sayılan mineral gillərin tərkibində bor anhidridi, natrium, maqnezium, kalium, sulfat turşusu, xörək duzu, mərmər, əhəng qarışığı, təbaşir, gips, qurğuşun, alüminium və digər kimyəvi elementlər mövcud olur. Bəs bu mineral-metal oksid

Qədim saxsı və fayans əşyaların mikroelementlərin kimyəvi tərkibi
(Spektral analiz)

IV.3-cü fiziki-kimyəvi cədvəl

Sıra №	Adı	Mikroelementlər %												
		Mg	Pb	n	Cr	i	i	n	e	Ga	Co	Ni	Yb	n
	Saxsı. Qəbələ-Qala-82, №2	> 1%	0.0030	ox	0.0010	0.31	> 1%	0.17	> 1%	0.0012	0.050	0.0013	yox	Yox
	Saxsı. Qəbələ-82 Qala, №5	> 1%	0.055	0.060	0.0029	0.18	> 1%	0.15	> 1%	0.0009	0.080	0.0007	yox	Yox
	Saxsı. Qəbələ Qala-82, №6	> 1%	Yox	yox	0.0079	0.11	> 1%	0.065	> 1%	0.0006	0.020	yox	yox	Yox
	Fayans Ağstafa r-nu, Fayans Qarqarlar təpəsi	> 1%	0.001	yox	0.0049	0.48	> 1%	0.23	> 1%	0.0030	0.0040	0.0030	0.0002	Yox
	Fayans. Şəmkir r-nu, rus təpəsi-fayans	> 1%	Yox	yox	0.0079	0.39	> 1%	0.22	> 1%	0.0027	0.0035	0.0028	0.00018	Yox
	Fayans. İlk dəmir dövrü	> 1%	Yox	yox	0.018	0.57	> 1%	0.19	> 1%	0.0008	0.0016	0.0012	Yox	Yox
	Fayans. Baba dəvriş –Eneolit -	> 1%	0.0013	yox	0.0034	0.35	> 1%	0.14	> 1%	0.0034	0.0023	0.0014	0.00020	Yox
	Fayans. Daşkəsən r-nu son tunc dövrü	> 1%	0.0014	yox	0.014	0.40	> 1%	0.15	> 1%	0.0022	yox	0.0015	Yox	Yox
	Fayans. Bakı – 82, №1.	> 1%	Yox	yox	0.0064	0.32	> 1%	0.11	> 1%	0.0010	0.055	0.0009	yox	yox

Created with

nümunələrinin formalaşması, hansı hərarət dərəcəsinədək yüksəldilmişdir?

Məşhur alman alimi Zeger farfor, fayans, kərpic, daş və müxtəlif inşaat nümunələri üzərində təcrübə apararkən xüsusi hərarət cədvəli tərtib etmişdir. Cədvələ əsasən Şimali Azərbaycanda şüşə örtüyü təbəqəsinin tərkibi, kimyəvi elementlərin əriməsi, yox olması dərəcələri, həmçinin məmulatın mürəkkəb xüsusiyyətləri təhlil etmək mümkündür. Bu vaxta qədər fayans nümunələri üzərində aparılmış çoxşaxəli fiziki-kimyəvi analizlər yuxarıdakı faktları tamamilə təsdiq etmişdir.(IV.1. fiziki-kimyəvi cədvəl.).

4.1. fiziki- kimyəvi cədvəl

Qəbələ- qala fayans əşyalarının şüşə örtüyü təbəqəsinin (duzlardan ibarət şüşə örtüyü təbəqəsi) genişlənmə əmsalı

10-10 1300 ⁰	85 125 ⁰	5,0 1180 ⁰	0,1 1080 ⁰	5,0 1180 ⁰	0,1 11080 ⁰	4,2/30/ 116 ⁰	22 112 ⁰	44 118 ⁰
Genişlənmə əmsalının Zeger konusu za /1140 ⁰ -dan		5,0	0,1	5,0	0,1	4,2/3,0/	22	4,4
13000	1250 /təxmini/	1180	1180	1180	1080	1160	1120	1180

Müəyyən olunmuşdur ki, fayansın şüşə örtüyü təbəqəsi ilə xammal arasında yandırılma zamanı xüsusi nazik pərdə əmələ gəlir. Bu pərdə şüşə örtüyü təbəqəsində olan əhəmiyyətli bərklik imkanlarını çoxaldır və özündə ona lazım olan miqdarda əlavə möhkəmlik verə bilir. Bütün bunların sayəsində tərkibdə elastiklik artımın və istiqamətləndirici xarakter daşıyan şüşə təbəqəsinin genişlənmə əmsalını hazırlanmasına böyük imkanlar yaratmışdır.

Şimali Azərbaycan ərazisində arxeoloji qazıntı illəri zamanı [şək.I. X.] aşkar edilən fayans əşyalarının çoxunda şüşə örtüyü təbəqəsinin qalınlığı eynidir. Bir çox texniki elmi ədəbiyyatda [20] bu fakt müxtəlif səpkidə - formada hallandırılır. Lakin burada hərarətin şiddəti tədqiq olunmur. Hərarətin şiddəti dəyişdikcə (artıb-azalmaq) əşyaların yandırılma imkanları həm məhdudlaşır və həm də genişlənir. Bütün bu çatışmazlıqların əsas səbəbi kütlədə, şüşə təbəqəsi - hərarət birliyinin təmin olunmasında axtarmaq məqsədəuyğun hesab olunmalıdır [19]. Müəyyən olunmuşdur ki, bu məsələlərə riayət edilmədikdə əşyadakı şüşə örtüyü təbəqəsi kürədə çox tez bir zamanada əriyir və nəticədə nümunənin aşağı hissələrində yığılıb qalır. Kürədən çıxarılandan bir neçə gün sonra bu əşyalarda şüşə örtüyü təbəqəsi qopub düşə bilər.

Aparılan arxeoloji qazıntı işləri zamanı aşkar edilən nümunələrdə çatlama və ya qopub tökülmə halları çox qeydə alınmışdır. Mütəxəssislərin fikrinə görə bu işdə əsas səbəbkar sənətkarın özü olmuşdur [5]. Bu kimi hallar sənətkar naşı olanda, tələsəndə, gərginlik keçirəndə, sənətinə biganə qalanda, sahibinə ziyan vurmaq istəyəndə, şagirdinə etibar edəndə və kimyəvi elementlərin xüsusiyyətlərini bilməyəndə baş verə bilər. Saf və yaraşıqlı fayans əşyaların olmasını isə sənətkarın xeyirxah, bilikli, bacarıqlı, təcrübəli və sənətinə vurğunluğu ilə ölçülür. Şüşə örtüyü təbəqəsi ilə xammal arasında yaranan «pərdə» tərkibcə onu meydana gətirən amillərdən fərqlənir. Bundan başqa örtük təbəqəni şüşə hesab etmək daha düzgündür [24]. Çünki, şüşə örtüyü təbəqəsi tərkibini hər an dəyişdirmək mümkündür və yaxud imkan daxilində yenisi ilə əvəz etmək çətin deyildir.

Fayans şüşə örtüklərində genişlənmə əmsalını təyin edən faktorlardan biri də yuxarıda göstəriləyi kimi şüşə örtüyü təbəqəsinin tərkibini müəyyənləşdirən qrup və seryaların aşkar olunmasıdır. Tapılan fayans əşyalarının əksəriyyəti metallı, duzlu, minerallı və torpaqlı şüşə örtüklərdən hazırlanmasını

müəyyən etmək mümkün olmuş, ikinci yeri duzlu-əhəngli şüşə örtüyü təbəqəli əşyalar tutur.Üçüncü, aşkar edilən nümunələrdəki şüşə örtüklü təbəqə fiziki-kimyəvi tərkiblərinə görə şüşəyə daha yaxındır. Sadə kimyəvi element tərkibli rəngsiz nümunələrdə genişlənmə-yığılma gərginlik və texnoloji amillərə istehsal zamanı çox az hallarda təsadüf oluna [25] bilir (IV. fiziki-kimyəvi cədvəl). Rəng müxtəlifliyi isə bu gərginliyi daha da şiddətləndirməyə qadirdir. Şimali Azərbaycandakı fayans əşyalarında gərginliyi artıran əlamətlərdən dördüncüsü əşyanın yumşaq və bərk təbəqəyə malikliyidir. Beşinci əlamət, nümunələrdəki şüşə örtüyü və təbii xammal tərkiblərinin hərərinin dərəcəsiindən asılıdır. Saf və təmiz fayans əşyalarında tərkib sabitliyi tam qorunmuşdur. Burada elə mineral və gil növlərindən istifadə edilmişdir ki, hətta şüşə örtüyü təbəqənin yandırılması zamanı belə alt və üst naxış nümunələri bir-birinə qarışa bilmir. Digər tərəfdən isə yanmış nümunənin tərkibi əriyib deformasiyaya uğramır. Şimali Azərbaycanın qədim və Orta tarixi-arxeoloji əsrlərdə mövcud olmuş şəhərlərində bu tip fayans əşyalara - Gəncə, Bərdə, Mingəçevir və Qəbələdə daha çox rast gəlmək mümkündür [15]. Bəzi nümunələr hətta xırda bir ehtiyatsızlıq üzündən tamamilə şüşələşməyə meyllidir. Belə nümunələri arxeoloji ədəbiyyat və hesabatlarda şüşə çıxarı kimi hallandırılır. Bu tip əsaslandırma Şimali Azərbaycanda fayans istehsalın Eneolit, Tunc, Dəmir, Antik tarixi-arxeoloji dövrlərdə və nəhayət yeni eranın birinci minilliyinin sonunda mümkünliyünü sıfır dərəcəsinə endirir. Belə olan tərzdə fayans əşyalarına yaxılmış şüşə örtüyü təbəqəsi çat verir, nümunədən çox asanlıqla qopub düşür və eyni zamanda rahat oksidləşir. Bu kimi faktların araşdırılması üçün bir sıra fiziki-kimyəvi təuzibolunmaz səbəblər mövcuddur. Burada biz bunları araşdırmaq fikrində deyilik, çünki bu başqa mövzunun tərkibinə daxildir. Bircə faktı qeyd etmək mümkündür ki, şüşə örtüyü, anqob və xammal nümunələrinin fiziki-kimyəvi tərkib xüsusiyyətlərində

qeyri-tarazlıq yaranandan sonra fayans əşyalarında «qopma» halları - problemləri ortaya çıxır. Fayans nümunələrindəki şüşə örtüyü təbəqəsinin genişlənmə əmsalinin təhlil olunma imkanlarını açmaq üçün altıncı faktor meydana çıxır. Bu şüşə örtüyü təbəqəsinin su və başqa maye ilə təmasda olduğu zaman vaxtından qabaq sıradan çıxmasını əsas amil hesab etməyə imkan açır. Bəs bu qopma amilini törədən digər səbəblər hansılardır? Belə vəziyyət şüşə örtüyü təbəqəsinin tərkibində qurğuşunun çoxluğu, minerallarda oksid çatışma baş verdikdə və kimyəvi tərkib pozğunluğu yarandıqda qeydə almaq mümkündür. Qurğuşun oksidi təbii xammalın tərkib hissələrindən asılı olaraq 400°S - 700°S arasındakı hərarətdə əriyə bilər. Bu isə adi gil qablarının yandırılma dərəcəsi ilə müqayisədə çox aşağı səviyyədədir. Ümumiyyətlə, qədim və Orta tarixi-arxeoloji əsrlərdə mədəni-məişət əşyalarında bu metal oksidindən nadir hallarda istifadə olunmuşdur [22]. Tərkibində ancaq minerallı duzlar olan şüşə örtüyü təbəqəsindən isə daha az istifadə edilmişdir. Çünki, bu tipə malik olan şüşə örtüyü təbəqəsi hətta adi suda asanlıqla əriyib yox olur. Aparılmış analizlərin nəticələri göstərmişdir ki, duzlar arasında natriumlu tərkib hərarətin ilk qalxma mərhələsində belə əriyə bilər. Amma kaliumlu tərkib isə daha yüksək dərəcədə mayeləşir. Duzlar arasında ən faydalısı sayılan kalsium oksidi isə şüşə əmələ gətirə bilmir. Əhəngdən ibarət olan, tutqun duzlar şüşələşməyə daha çox meyillidirlər. Aparılmış təcrübələr göstərmişdir ki, alüminium 1880°S -də əriyir. Alüminium oksidinin şüşə örtüyü təbəqəsi istehsalında və onun genişlənməsində mühüm amillərin səbəbkarı hesab etmək məqsədəuyğundur. Çünki, saxsı kürelərində bu gil-torpaq tərkibli məhlulun əriməsi və mayeləşməsi mümkün deyildir. Başqa tez əriyən elementlərlə qarışdıqda yaxşı və keyfiyyətli şüşə örtüyü təbəqəsi əmələ gətirə bilər. Digər tərəfdən alüminium oksidi artdıqca şüşə örtüyü təbəqəsində hərarətin azalması prosesi başlanır [27]. Bəs aşkar edilmiş fayans

əşyalarında şüşə örtüyü təbəqəsi nə kimi kimyəvi elementlərə malikdir və bu hansı istiqamətdə özünü göstərə bilər?

Azərbaycan Respublikasının şimal bölgələrində aşkar edilən fayans nümunələri qədim və Orta tarixi-arxeoloji əsrlərdə müxtəlif hərarətdə əriyən şüşə örtüyü təbəqələrindən hazırlanmışdır. Şimali Azərbaycan ərazisində aşkar edilən fayans əşyalarının şüşə örtüyü təbəqəsinin tərkibində aşağıdakı mineral gillər daha çox üstünlüyə malikdirlər: kalium selitrası – 122,18; mərmər - 43,0; üyüdülmüş kvars qumu – 154,5; kaolin-kaolinit – 25.

Bakı, Şamaxı, Qəbələ, Bərdə, Gəncə, Beyləqan, Mingəçevir, Şabran, Sım, Naxçıvan, Lənkəran, Şəki, Balakən. Qazax, Dərbənd şəhərlərində aşkar olunan fayans əşyalarında aralıq şüşə örtük təbəqəsi qeydə alınmışdır. Təbəqə hazırlanarkən əriməsi mümkün olmadığı anlarda sənətkarlar ona bor anhidridi əlavə edirmişlər. Bu zaman hərarət şiddəti yüksəlir və möhkəmlik dərəcəsi artır. Aşkar edilən fayans əşyalarının bəzilərinə bilərəkdən tutqun şüşə örtüyü təbəqəsi çəkilmişdir. Mütəxəssislər bunu təbii xammalın çox kobud hazırlanması və dulus çarxının köhnə və yöndəmsiz olması ilə bağlayırlar [Tab. şəkl]. Məsələn, Qəbələ, Bərdə, Gəncə, Bakı, Şamaxı, Beyləqan, Şabran, Naxçıvan, Sım (Astara), Lənkəran, Şəki, Mingəçevir, Bəndovan və Dərbənd fayans əşyalarında bu adi hala çevrilmişdir. Digər tərəfdən bəzi fayans əşyalarında şüşə örtüyü təbəqəsi möhkəmdir, lakin aşınmaya məruz qalmışdır [12]. Mütəxəssislər bunu kütlənin tərkibindəki təbii xammallar arasındakı uyğunsuzluqlarla bağlayırlar. Onların fikrinə görə kütlə kürədən çıxarılan zaman qeyri-bərabər vəziyyətdə soyumuş və tərkibi sabit qalmaq əvəzinə daha da büzüşməyə məruz qalır. Laboratoriyalarda bu məsələləri araşdırmaq üçün iki istiqamətə yönələn, təcrübədən, keçmiş üsullardan istifadə olunmuşdur. a) kimyəvi üsul; b) fiziki üsul.

A)Kimyəvi üsul. Fayans istehsal edən qədim və Orta tarixi-arxeoloji əsr sənətkarları yuxarıda şərh edilmiş faktları

yaxşı bilirdilər.İllərlə təcrübələr aparmış və mövcud
 çətinliklərin baş vermə imkanlarını araşdırıb ardıcıl aradan
 götürməyə çalışmışlar. Fayans nümunələrinin xammal
 tərkibinin əsasını kaolinit gili, kvars qumu və çöl şpatı təşkil
 edir. Burada hər birinin kimyəvi tərkibi xüsusi nəzərə
 alınmışdır. Bunların hər birinin çox az üstünlüyü kimyəvi və
 fiziki proseslərin dəyişməsinə gətirib çıxara bilər. Məsələn,
 kaolin gilinin tərkibi 1 milliqram üstünlüyə malik olduqda
 əşyada genişlənmə əmsalının azalması baş verir. Bu başqa gil
 məhlullarına aid deyildir [14]. Bəs fayans nümunələrində tez-
 tez çat yerlərə niyə rast gəlinir? Tədqiqatçıların fikrincə çöl
 şpatı əşya istehsal edilən zaman genişlənmə əmsalına güclü
 təsir edir. Nümunələr üzərində aparılmış təcrübələr
 göstərmişdir ki, burada kvars qumu üyüdülməmişdir. Yəni enyi
 ölçüyə malik deyildir. Belə ki, üyüdülmüş kvars qumu
 əşyalarda çat yerlərinin olmasına şərait yaratmasa da eyni
 zamanda, şüşə örtüyü təbəqəsinin qopub düşməsinə yardım
 edə bilər. Əşyanı istehsal edən usta aşağıdakı təcili tədbirləri
 qabaqcadan görürdü: a) çat yerləri olduqda gilin faizi
 azaldılırdı. Kvars qumunun isə çəki dərəcəsi çoxaldılırdı [13];
 b) kaolin gilinin az hissəsinin başqa gil məhlulları ilə əvəz
 edilirdi; c) kvars qumu daha narın üyüdüldürdü; ç) nümunələr
 çox yüksək dərəcədə yandırıldı. Şüşə örtüyü təbəqəsinin qopub
 düşməsinin qarşısını almaq üçün isə aşağıdakı təcili tədbirlər
 görülürdü: a) əşyanın plastik tərkibi dəyişdirilir; b) Plastik gil
 kaolinitlə əvəz edilir; c) çöl şpatı əlavə olunur; ç) kvars xırda
 qum dənəcikləri iri həcmli ölçülərlə əvəz olunur.

Bakı nümunələri

IV.2-ci fiziki-kimyəvi cədvəl

10-10 ²	85		0,1	5,0	0,1
1300	1250	1180	1080	1180	1080

Ümumi nəticə. Şüşə örtüyü təbəqəsi təxminən 1180⁰S bişirilib.

Fayans əşyalarının genişlənmə əmsalı - Qəbələ-Qala-82

8,5	1250	5,0	0,1 3,0	1080 1180	0,1	2,2	4,4
10 -10	1300	1180			1080	1120	1180

Kütlə kürədə çox zəif yandırıldıqda, şüşə örtüyü təbəqəsinin qopub tökülməsində və kütlənin kimyəvi xüsusiyyətlərinin təhlil olunmasında element yerləşməsi ilk amil hesab olunur. Zəif yandırılma əsas və vacib səbəblərin ikincisi sayılır. Elementlərin seçilməsi və onun texnoloji imkanları təhlil olunduqda aydınlaşır ki, istehsal vaxtı, yerdəyişmə fəaliyyəti gücləndirildikdə şüşə örtüyü təbəqəsini 600-800⁰S dərəcə arasında əriməyə məcbur etmək mümkündür. Bunun üçün kürədə 1100-1200⁰S şiddətində hərarət dərəcəsi yaratmaq tələb olunmaya da bilər. Çünki aparıcı və yaxud da yönəldici amil burada kvars qumu və kaolin gilinin azlığı, çoxluğu hesab olunur. Gözlənilən amillər onun genişlənmə və sıxılmasına heç bir təsir etmir. Bundan başqa əşyada şüşə örtüyü təbəqəsinə alüminium oksidi əlavə etdikdə ərimə dərəcəsi birə beş artmış olur.

B.Fiziki üsul. Əgər xammal, kvarsın ölçüsü nümunələrin hazırlanmasında və yandırılmasında genişlənmə imkanlarını təmin edərsə (1000⁰S) kimyəvi tərkib xüsusiyyətləri onu bir az da inkişaf etdirir. Son nəticədə təbii xammalda qurulmuş - daxili şəcərə pozulur və ondakı məsələlilik imkanları qeyri-münasibliyə yönəlir. Yəni əşya daralmaya və genişlənməyə məruz qalır. İndiyədək yerli fayans əşyalarında narın kvars

qumundan tutmuş iri ölçülərə qədər nümunələr müşahidə olunmuşdur.

Kristallaşmış şüşə örtüyü təbəqəsi. Hansı əlamətlər kristallaşmış şüşə örtüyü təbəqəsini əmələ gətirə bilər? Suala cavab vermək üçün aşağıdakı mineral və metal oksidlərini nəzərdən keçirmək məqsəduyğun hesab etmək olardı: a) dəmir, xrom və manqan oksidi çox olanda; b) titanat turşusu artıq olanda; c) sink oksidi çoxluq təşkil edəndə [28].

Müasir dövrün təbiət və texniki elmlərin inteqrasiyası sayəsində müəyyən olunmuşdur ki, xörək duzu kristallaşmaya daha çox meyllidir. Marqans oksidi isə ona güclü təsir edə bilər. Bu vaxta qədər fayans əşyaların istehsalında mühüm rol oynayan kristal şüşə təbəqələrində alüminiumdan çox az miqdarda (0,05) istifadə edilmişdir. Çünki, bu oksid kristallaşmağı yüksəltmir, ancaq istilik şiddətini sabit saxlaya bilər. Amma, çatışmayan cəhət budur ki, hərərətin sonrakı mərhələlərdə qalxıb-enməsinə rahat imkan yaradır [29].

Tor şəkilli şüşə örtüyü təbəqəsi (krakle). Qədim və Orta əsr arxeoloji mədəni təbəqələrdə aşkar edilmiş fayans əşyaları içərisində tor şəkilli (krakle) «bəzək nümunələri» çoxluq təşkil edir. Krakle (tor şəkilli) tipli şüşə təbəqələrində vəziyyət tamamilə başqa formada. Bu iri tip öz növbəsində üç xırda tiplərə ayrılır: a) qarışıq tipli krakle; b) orta qarışıq-tipli krakle; c) ən xırda formalı qarışıq tipli krakle. Şüşə örtüklü təbəqəni torla bəzəyən bu naxış növünün böyük təsvir imkanları vardır. Örtük təbəqəsi üzərində aparılmış araşdırmalar və elmi təhlillər sübut etmişdir ki, tor şəkilli bəzəkləri üç aparıcı qrupa bölmək olar. a) şüşə örtüyü təbəqəsi hazırlanarkən buraxılmış texnoloji səhvlər nəticəsində yaranan krakle; b) iki bir-birinə uyğun gəlməyən şüşə örtüyü təbəqəsini üst-üstə yaxanda; c) şüşə örtüyü məhlulu hazırlanarkən onun üzərində xüsusi nazik təbəqə əmələ gələndə. Təcrübələr sübut edir ki, birinci qrupa daxil olan torşəkilli naxış nümunələrinin xətləri uzun və iti bucaqlı olmur. Bu kimi təsvir- naxış almaq üçün şüşə örtüyü

təbəqəsinin yandırılma hərarət dərəcəsini artırmaq lazım gəlmir. İkinci qrupa daxil olan tor şəkilli naxış-təsvir nümunələrində iki künc xətləri üstünlüyə malik olur. Xətlər ilanvaridir və bir-birindən çox aralı olurlar. Üçüncü qrupa daxil olan bəzək-naxış nümunələrini ən sadə üsullarla almaq mümkündür. Şüşə təbəqəsi tərkibindəki əriməyən kimyəvi-mineral nümunələri müxtəlif yerlərdə üzə çıxır və öz ətrafında boşluqlar yaradır. Belə xətlər ölçülərinə görə əvvəlkilərdən enli olur. Bu və ya buna oxşar şüşə örtüyü təbəqəsinə qalay qatılırdı ki, materialın daxili müqaviməti bir qədər sabitləşsə bilsin. Şüşə örtüyü təbəqəsində başqa bir naxış bəzək növü də mövcuddur. Bu göbələkli naxış adlanır. Buradakı şüşə örtüyü təbəqəsi təkcə əriməmiş müxtəlif formalı minerallı materiallardan ibarət deyil, həmçinin çətin seçilən irili və çox xırda göbələyəbənzərə də malik olur. Bəs, bu formanı əmələ gətirən, yetişdirən amillər hansılardır? Tədqiqatçıların fikirlərinə görə yüksək hərarət zamanı şüşə örtüyü təbəqəsində karbonatlar əmələ gəlir.

Şimali Azərbaycanda aşkar edilən fayans əşyalarında şüşə örtüyü təbəqəsi bütünlüklə və yaxud qismən az miqdarda müxtəlif boyalarla rənglənmişdir. Məsələn üçün rəngsiz şüşə örtüyü təbəqəsi olan əşyaların əsas özəyi kalium selitrası, mərmər, bor karbonatı, kristallaşmış bura, borlu turşu və qum təşkil edir. Sual oluna bilər ki, bəs bütün bu mineral və kimyəvi elementləri rəngləmək üçün Şimali Azərbaycanda Eneolit və Orta tarixi-arxeoloji əsrlərdə hansı metal nümunələrdən istifadə olunmuşdur? Marqans oksidi bənövşəyi-boz, nikel oksidi, boz-şabalıdı və açıq mavi rəng verən mis oksidini buna misal göstərmək olar.

Oksigendaxili tərkib 1,5%-qədər olduqda isə şüşə örtüyü təbəqəsini üç tipə ayırmaq mümkündür: a) kristallaşmış tip; b) əriməmiş şüşə örtüyü təbəqəsi; c) şüşə örtüyü təbəqəsində əmələ gələn göbələyə bənzər bəzəklər.

Qədim və Orta tarixi-arxeoloji əsrlərdə Şimali Azərbaycan şəhərlərində bu üç tiplə bağlı olan fayans əşyaları aşkar edilmişdir. Kristallaşmış tipə aid olan fayans əşyalarında kristallar iri ölçülərdən ibarətdir. Bundan başqa əriməmiş şüşə örtüyü təbəqəsinə malik olan nümunələrdə müxtəlif, həlli mümkün olmayan materiallar qeydə alınmışdır. Hərəkətin tez-tez qalxıb enməsi də ona çox təsir edə bilmir və möhkəm şəkildə şüşə örtüyü təbəqəsinə yapışır.

Şüşəaltı rəngləmə çox çətin və mürəkkəb texnoloji prosesin nəticəsidir. Rəngləmə öz gözəlliyini ancaq şəffaf şüşə örtüyü təbəqəsi olduqda göstərə bilər. Təcrübələr göstərir ki, adətən belə şüşə örtüyü təbəqəsi yüngül, tez əriyən kimyəvi tərkibə malik olur. Fayans əşyalarını hazırlayan Şimali Azərbaycan sənətkarları başa düşürdülər ki, rəng və ona vurulan naxışlar-xətlər tündlüyü və aydınlığı ilə seçilməlidir. Aşkar edilən fayans nümunələrdə bu faktor mövcuddur. Əşyaların bəzilərində naxış xətlərinin rəng qrupu ümumi ərazini əhatə edən məsafənin üstünə yayılmış və onun keyfiyyətini, gözəlliyini pozmuşdur. Belə rəng qarışıqlığı metal, mineral və təbii xammal prosesin qeyri-normal, yəni texnoloji amillərin pozulması zamanı baş verə bilər [17]. Şüşəaltı rənglər sayca çox deyildir. Məsələn, kobalt oksidi mavi, nikel boz, mis oksidi açıq mavi, yaşıl, marqans oksidi, qırmızı, uran oksidi sarı, xrom oksidi yaşıl və qırmızı, qiymətli metallar (qızıl, platin) çəhrayı, boz və qara rəngə malik olurlar. Lakin, bu nümunələrdə elə kimyəvi elementlər vardır ki, onlar rəng vermir, amma onun formalaşmasında böyük əhəmiyyətə malik olurlar. Bunlara qalay, sink, gil-torpaq, əhəng və başqalarıdır. Adlarını çəkdiyimiz bu rəngləri meydana gətirən metal və mineral birləşmələrin çatışmayan nöqsanları da vardır. Kobalt oksidi ilə rənglənmiş fayans əşyalarında bəzən «göbələklər» müşahidə olunur. Belə hallarda kobalt oksidi (mavi rəng) daxildəki oksigeni buraxdıraq qaz tərkibdə baş verən reaksiyaya da çox zaman təhlükəli şərait yaradaraq şüşə

örtüyündə geniş zərərli proseslərə meydan açır. Nəticədə göbələklərin və şişmələrin miqdarı getdikcə çoxalmağa başlayır. Nikel oksidi hərarətin şiddətindən asılı olaraq yaşıl rəngdən tutmuş boz rəngə qədər şəkildən-şəkilə dəyişir və bu zaman fayans əşyalarına qatılmış rənglərin tonu tez-tez, bir-birini əvəz edir. Marqans qatışıqı az olduqda dəyərli olmur. Mütəxəssislərin rəyinə əsasən marqans kobalt oksidi kimi bir çox çatışmamazlıqlara malikdir. Aşkar edilən fayans əşyalarda boz ton daha çoxdur. Bu rəng növü şüşə örtüyü təbəqəsinin hərəkətinə az müqavimət göstərə bilər. Belə hallarda usta dəmir oksidindən istifadə etməyə məcbur olur. Xromla dəmir oksidi qarışdırıldıqda yaxşı effekt verir və bu zaman şüşə örtüyü təbəqəsi çox möhkəmlənir və həm də rənglərin tonu müxtəlifləşir. Təcrübələr göstərir ki, bu tipli əşyaların hamısında xrom oksidi aparıcı amilə malik olmuşdur. Xrom demək olar ki, bütün metal oksidlərlə ilə reaksiyaya girə bilər və hərarət yüksək olduqda yaşıl rəng nümunələri oksidləşir. Qalay isə əhəng və ya sinklə birləşəndə çəhrayı rəng əmələ gətirə bilər. Titanat turşusu rəng buraxma qabiliyyətinə malik deyildir. Amma dəmir oksidi ilə birləşəndə sarı rəng verir. Qızıldan istifadə edildikdə isə çəhrayı rəng almaq asanlaşır. Çox hallarda Şimali Azərbaycanın kənd, qəsəbə və şəhərlərində tapılan fayans əşyalarında qara rəngli nöqtələr, xətlər və cızmalara təsadüf olunur. Mütəxəssislərin fikrinə görə bu əlamətlər xromlu dəmir birləşmələrinin reaksiyaları zamanı əmələ gəlir. Prosesə çox çətinliklə nail olmaq mümkün olduğu üçün tədqiqatçıdan ehtiyatlı olmağı tələb edir. Fiziki-kimyəvi birləşmələrin tamlığını təmin etmək üçün dəmirin 80%, xrom oksidinin isə 76,3% olmasını tələb olunur. Son nəticədə isə yaşıl-qara rəng alınır. Prosesə kobalt əlavə olunduqda maviyə çalmış qara rəng formalaşır. Belə hallarda dəmir oksidi 80%, xrom 76,2%, kobalt oksidi isə 20% olmalıdır. Aparılmış tədqiqatların nəticələri göstərdi ki, mavi rəng almaq üçün kobaltı fosfor oksidinin duzu ilə qarışdırılmalıdır. Tünd mavi

rəng almaqdan ötrü isə fosfor oksidli duzun miqdarı 123%, gil torpaq isə 103%-ə çatmalıdır. Təcrübələrdən aydın olur ki, fayans üçün rəng istehsalının 51,5 sink, 34,5 fosfor oksidi və 51,5% gil -torpaq birləşmələrindən almaq olur. Tünd yaşıl rəng növü xrom oksidindən alınır. Əgər tünd yaşıl çalarlar nikel, xromdan alınrsa, açıq mavi rəng növü xrompikin kvars qumun, təbaşirin və çöl şpatının (mərv) birləşmələrindən almaq olur. Həmçinin açıq sarı rəng növünü sürməli qurğuşun qarışığından meydana gətirmək mümkündür. Bu çalar çeşidi ancaq fayans əşyalarının rənglənməsində istifadə oluna bilər. Daha çox istifadə olunan ağ emal almaq üçün Şimali Azərbaycanın qədim-Orta tarixi-arxeoloji əsr sənətkarları kvars qumundan, potaşdan, qalay oksidindən, dəmirdən, ağ qurğuşundan, büllur şüşə qırıqlarından və çıxar olmuş fayans əşyalarından yenidən səmərəli istifadə etməklə qiymətli sənət nümunələri yaratmağa müvəffəq olmuşlar.

Hər hansı yeni istehsal sahəsinin yerli xarakterli imkanlarını tədqiqatçılar ilk növbədə çıxar və tullantıların çoxsaylı varlığının mümkünlüyündə axtarırlar. Hələ, 1939-cu ildə İ.M.Cəfərzadə arxeoloji qazıntı işləri zamanı qədim Gəncədə istehsal tullantılarına və ağ gil yığınağına rast gəldiyi halda, bu şəhərdə, həmçinin Şimali Azərbaycanın digər ticarət və sənətkarlıq mərkəzlərində fayans istehsalının mümkünlüyünə mütəxəssislər indi də şübhə ilə yanaşırlar.

Hazırda fayans məmulatının tədqiqi üçün XX tarixi əsrin 60-80-ci illərin arxeoloji və etnoloji metodları kifayət etmir. Fayansın incəliklərini tarixi, arxeoloji, ədəbi mənbələrin ciddi surətdə, hərtərəfli tədqiqi ilə yanaşı, geoloji, fiziki-kimyəvi, riyazi və digər elmi biliklərin ümumiləşdirilmiş metod-üsulları vasitəsilə daha dəqiq təhlil edib açmaq mümkündür. Yeni integrativ metod-üsullar təkcə Nizami Gəncəvinin əsərlərini deyil, hətta susmağı daha üstün tutan daşları belə danışdırmağa məcbur etmək imkanlarına malikdirlər. İmkan xüsusiyyətlərinə görə Şimali Azərbaycan ərazisində indiyə kimi arxeoloji

qazıntı işləri zamanı iki tipə mənsub dulus kürələri aşkar edilmişdir: a) açıq tipli [şək.I.XLVI. plan]; b) bağlı tipli.[şək.I. XLIII.] Bu mərhələyə qədər belə kürələr Qəbələdə, Beyləqanda, Gəncədə, Şəkiddə, Qaxda, Dərbənddə, Mingəçevirdə, Bərdədə, Şamaxıda, Bakıda, Qubada, Lənkəran-Astara bölgələrində, Naxçıvanda və Şabranda tapılması onları ancaq şüşə örtüklü və örtüksüz saxsı nümunələri istehsalı ocaqları hesab edilmişdir. Fayans istehsalı kürələrini isə ikinci tipə aid etmək daha məqsədəuyğundur [6]. Eneolit və Orta tarixi-arxeoloji əsrlərə aid edilən bu kürələr forma və memarlıq baxımından S.M.Ağamalıyevanın nöqteyi-nəzərincə iki iri qrupa ayırmaq daha düzgündür: a) ocaqlı; b) qabxana.

1. Ocaqlı və Qabxana qrupuna iki mərtəbəli, düzbucaqlı və mürəkkəb yanma quruluşuna malik olmuş fayans kürələri daxildir. 2.Ocaqlı və Qabxana qrupuna aid edilən, ikimərtəbəli, formaca dairəvi və nisbətən sadə quruluşlu fayans kürələri [şək.I. XLIV. plan].aidir

Orta tarixi-arxeoloji əsrlərdə fayans nümunələri istehsalı kürələrinin salamat qalmış nümunəsinin-ilkini Qəbələ-qalanın VIII qazıntı sahəsinin B4 (17) kvadratında «sənət mərkəzi» hissəsində, ikinci və üçüncüsünə isə 1989-cu ildə qeydə alınmış şüşə kürəsinin sağında V10 (48) kvadratında rast gəlinmişdir. Bu üç fayans kürələri digər istehsal tikililərə nisbətən özünün bir sıra seçilmə cəhətləri ilə diqqəti cəlb etmişdir. Fayans kürələrinin hər üçü 6x6 metr uzunluq ölçülərinə malik iri bağlı otaqlarda yerləşdirilmişdi. Aşkar edilən otaqlarda fayans kürəsindən başqa heç bir tikili olmamışdır. Tədqiqatçıların təhlillərinə görə bu tipli otaqlarda daxili hərarət şiddəti həmişə müsbət 20-25⁰S arasında sabit qalmalı imiş. Çünki hərarətin yuxarı və aşağı düşməsi fayans nümunələri üçün nəzərdə tutulmuş rənglərdə duzların əriyib uçmasına səbəb ola bilərdi. Kürələrin yerləşdiyi otaqların divar qalınlığı 40 sm.-yə bərabər olaraq əhəng və çay daşlarından hörülmüşdür. Salamat qalmış hissəsinin

hündürlüyü 50 sm.-ə çatır. Kürənin ətrafında hörülmüş kərpiclərarası məhlulun rəngi sarıya çalaraq, yağlı torpaq qatışığından ibarətdir. Məhlulun tərkiblərində kvars qumu və çöl şpatı daha çoxluq təşkil edir. Belə torpaq təbəqə ehtiyatına Covurlu çayının sağ və sol sahillərində iki metr dərinliyində rast gəlmək mümkündür.

Kürələrin imkanlarını tədqiq etmək üçün açılmış sayca üçüncünün qısa təsvirini vermək çox güman ki, məqsədəuyğun olardı [şək.I. XLIV. 1-ci kəsik]. Ocaq hissəsində olan mədəni təbəqə götürüldükdən sonra, digər dulus kürələrində olduğu kimi altında, odluq hissə ilə torpaq örtüyünü təcrid etmək üçün Antik dövr kirəmitləri üst-üstə yığılmış və aralarındakı boşluqları doldurularaq tünd sarı, yağlı gil nümunələri ilə bərkidilmişdir. Aşkar edilən fayans kürələri ölçülərinə görə iki qrupa ayırmaq olar: a) diametri 1 m. 50 sm olan fayans kürəsi; b) diametri 1 m 60 sm. olan fayans kürəsi. Birinci, ikinci, üçüncü fayans kürələrinin salamat qalmış daxili və xarici hissələrində ikiqat divar nişanələri qeydə alınmışdır. Hər iki divarın ümumi qalınlığı 16 sm. olmuşdur. Birinci və ikinci divar arasındakı boşluğa Antik dövrə aid kirəmit hissələri düzülmüşdür. Kürənin daxili və xarici tərəflərinə isə 5 sm. qalınlığında ağ gil-kaolindən suvaq çəkilmişdir. Divarların hamısı qırmızı rəngli 28x28x6 ölçülü kərpiclərdən hörülmüşdür. 10 mm qalınlığındakı kərpiclərarası məhlul tərkibinin 80%-i odadavamlı ağ gildən ibarət olmuşdur. İstifadə olunmuş məhlul və bağlayıcı gil kimi mineroloji quruluşa malik olan əlavələr yüksək faiz təşkil edir. Əlavələrə Şimali Azərbaycan ərazisində hələ Eneolit tarixi-archeoloji dövrdə istehsal olunan saxsı məmulatının hazırlanmasında təsadüf olunur. İndiki mərhələdə fiziki-kimyəvi araşdırmalar [23] istifadə olunmuş ağ gil-kaolinin yerli xammal olduğunu müəyyən etməyə real imkan yaratmışdır. Kürədəki bütün qoruyucu tədbirlər, kərpiclərin salamat qalması, hərərətin buxarlanması və kürədən bir neçə dəfə istifadə edilməsindən

ötrü nəzərdə tutulmasına dəlalət edir. Bir tərəfdən fayans kürələrinin hər üçünün odluq (ocağın ağız tərəfi) hissəsi şimala istiqamətləndirilmişdir. Digər tərəfdən isə kürələr şimal istiqamətləndirilmiş olsalar da, iki haçalı, uzunluğu 3 metrlik kərpic borulara-külbələrə malikdirlər [şək.I. XLV. 2-ci kəsik]. Boru-külbələr bir tərəfdən fayans əşyaları yandırılarkən təmiz və bir qədər sərin mülayim aktiv oksigenə ehtiyac duyulur. Çünki kürədə əşyanın yandırılma prosesi zamanı fayans nümunəsi oksigenə çox ehtiyac his edir. Adi gildən hazırlanan saxsılara nisbətən fayans məmulatının ehtiyacı təmin olunandan sonra nümunələr daha keyfiyyətli və möhkəm olur. Buna səbəb isə Böyük Qafqaz sıra dağlarının cənub ətəklərində yağıntuların, küləklərin bərabər paylanması, mülayim isti iqlim tiplərinin qeyri-bərabər sabitliyi və yay aylarında bu yerlərdə oksigen faizinin aşağı düşməsidir. Burada radiasiya balansının illik miqdarı $15-55 \text{ kkal/sm}^2$ arasında olur [2]. Belə tipli iqlim şəraiti VIII-X tarixi-arxeoloji əsrlərdə qeydə alınmışdır. İqlim zolaqlarının müəyyən yerlərdə yayılması, Xəzər-Aral dənizinin transqresiya olması sayəsində, yanma zamanı yüksək istilik və kömür verən (palıd, şam və vələs) ağacların bu dövrdə Qafqazın ancaq şimal hissəsində daha çox yayılması, meşələrin getdikcə azalması, VIII-X tarixi-arxeoloji və XX tarixi əsrin saxsı-fayans nümunələrinin fiziki və kimyəvi təyin etmə araşdırmaları, iqlimin quru və isti olmasına verilmiş ifadələri artıq təsdiq etmişdir. Kürələrdə havanın orta hərələri 4,0; 9,6; (Mart-Aprel-May) və 17,3; 11,7; 9,7 (Sentyabr-Oktyabr-Noyabr) axırıncı yaz şaxtasından 8,6, və birinci payız şaxtasına qədər istifadə etmək məqsədəuyğun hesab edilməlidir. Küləyin sürəti bu aylarda 0,6; 0,8; 1,0; - 0,7; 0,7; 0,6 m/san, torpaq səthinin orta hərələri 14; 12; 20; 13; 6 olur [3]. Həmçinin bu aylarda fayans nümunələrinin sabit və eyni zamanda qurudulması üçün hərtərəfli imkan yaranır. Nümunələri bu aylarda kürələrdə yandırıldıqda çox az hallarda çıxdax olurlar. Dulusçu isə belə hava şəraitində kürəyə tam nəzarəti

gücləndirə bilir və hərərətin tez-tez qalxıb-enməsinə imkan yaratmır. Həmçinin kürələrdən ancaq bu aylarda istifadə olunması yuxarıda göstərilən odluq hissənin sabit işlənməsinə və qurğunun ikinci mərtəbəsinə müəyyən miqdarda təmiz oksigenli havanın daxil olmasına şərait yaradır.

Kürələrin ətrafında böyük miqdarda mürəkkəb, rəngli, müxtəlif qalınlıqda, xırda hissələrə malik fayans və şüşələşmiş, bütünlüklə ağ gil-kaolindən ibarət olan çıxdaş nümunələrə rast gəlinmişdir. Demək olar ki, tədqiqatçıların əksəriyyəti bu kimi çıxdaş nümunələri ancaq şüşə məmulatına aid edirlər. Bütün bunları nəzərə alaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, metallurgiya və yerli şüşə istehsalı qədim dövrlərdə mövcud olmuşdusa [4] fayans əşyalarının Şimali Azərbaycanca istehsalını inkar etmək nə deməkdir?

XX tarixi əsrin birinci yarısına qədər [8] və sonra bir tərəfdən Şimali Azərbaycanca aşkar edilmiş minlərlə fayans hissə və qırıqlarının bir neçəsini çıxmaq şərti ilə yerdə qalanların 95%-nin elmi, iqtisadi, estetik, semantik və ədəbi istiqamətləri hələlik öyrənilməmiş qalmaqdadır. Digər tərəfdən isə fayans əşyalarının təhlil məsələlərinə toxunduqda yerli istehsal nümunələri forma və tərkiblərinə görə «çox kobud» «gətirilmə» və ya «mövcud olmamışdır» kimi qeyd olunur [26].

İndiyə kimi Azərbaycan Respublikasında aparılmış arxeoloji qazıntı işləri zamanı fayans əşyalarının çox hissəsi «formasız» olduğuna görə qeydiyyat kitablara, gündəliklərə və hesabatlara daxil edilməmişdir. «Fayans» sözü isə «ağ gilli», «şəffaf gilli», «çini qab» kimi anlayışlarla-terminlərlə qeyd olunur. Göstərilən kompromis anlayışlar və sinonimlər, bütövlükdə fayans əşyasının əsil mahiyyətinin açılmasına yardım etsə də tədqiqatçılarda yerli istehsalın təhlilinə qarşı böyük inamsızlıq yaradır.

Sənətin «qida mənbəyi» adlandırılan [11] saxsı əşyaları ailəsinə daxil olan adi gil nümunələri səcərəsində də elə qablar

vardır ki, fiziki-kimyəvi tərkiblərinə görə sarımtıl rəngdədirlər. Əşyaların daxili quruluşu təhlil olunduqda, tərkibləri «ağ gildən» deyil, «ağ lilli» birləşmələrdən ibarət olması aydınlaşır. Bu tipli lilli saxsı nümunələri ilk Antik tarixi-arxeoloji dövr üçün xarakterik olan Qəbələ-qalada tapılan «Yaloylutəpə mədəniyyəti»nin «süzgəcli» adlandırılan novçalı qablar silsiləsində rast gəlmək olur. Fayans əşyaların əsas tərkibi isə kvars qumu, çöl şpatı və bunlara yaxın olan komponentlər təşkil edir. Çox cüzi olan bu «əlavə» birləşmələr fayans əşyaları yandırılan zaman bir mərhələdən digərinə ardıcıl surətdə keçmirlərsə, hərarətin şiddətindən asılı olaraq amorf fazasına daxil olur və əriyib şüşələşə bilirlər. Çünki, şüşə mineral material kimi fayans istehsalı dairəsində meydana gəlmişdir [30;IV.4-cü fiziki-kimyəvi cədvəl]

Təbiiqi incəsənət sahəsi səcərəsinə aid edilən fayans əşyaları üzərində aparılan elmi araşdırmalar isbat edir ki, təyinatına görə məmulat yemək zamanı süfrədə istifadə olunan nümunələr qrupunun üçüncü bəndinə daxildir. Bizə görə yerli fayans əşyalarının təhlili üç əsas amil üstündə qurulmuşdur: birincisi, fayans digər sənət sahələri kimi kütləvi istehsal məhsuludur. Bu əşyaların təhlili zamanı tarixi xüsusiyyətlər, sənətkarın imkanı və imkansızlığı, istehsal ocaqlarının vəziyyəti və nəhayət mövcud ərazinin inkişaf səviyyəsi öz əksini qeyri-şərtsiz tapmalıdır. İkincisi, fayans tələbat əşyasıdır. Bu isə öz növbəsində həm şəxsi, həm də ümumi mənafe mənbəyidir. Üçüncüsü, fayans xalq incəsənəti əsəridir.

Aparılmış təhlillər, araşdırmalar və təcrübələr sübut etmişdir ki, fayans əşyalarının istehsalı üçün işlədilmiş təbii xammal quruluşlarına görə mürəkkəb və müxtəlif məsaməli tərkiblərə malikdirlər: a) geniş məsaməli; b) orta məsaməli; c) xırda məsaməli. Xammalda həmçinin rəng müxtəlifliyi də diqqəti cəlb edir. Bu səcərəyə açıq ağ, ağımtıl, boz və kül rənginə oxşar nümunələr daxildir. Bizə görə xammaldakı rəng çoxluğunu mineral qarışığının müxtəlifliyində və kürələrdəki

hərərətə tez-tez dəyişməsi xüsusiyyətlərində axtarmaq lazımdır [31]. Şimali Azərbaycan ərazisində Eneolit, Tunc, Dəmir, Antik və Orta tarixi-arxeoloji dövrlərdə Mərkəzi Asiyada məişət əşyaları hazırlanarkən təbii xammal sözün əsil mənasında, adət və ənənə nöqtəyi-nəzərincə «saflaşdırırdılar» [7]. Güman edilir ki, fayans qablardan ancaq yüksək, təntənəli məclislər təşkil olunan zaman istifadə olunmuşdur. Orta tarixi-arxeoloji əsrlərdə müsəlman dünyasında mühüm, təntənəli məclislərə gedənlər gözəl iyə malik olan, az miqdarda ağ gilli parçaya büküb geydikləri xalatın yuxarı hissəsindən asırdılar.

Şimali Azərbaycan ərazisində arxeoloji qazıntı işləri zamanı aşkar edilən fayans əşyalarında həmçinin kimyəvi element genişliyi mövcuddur. Fayans əşyaları üzərində 1982-2007-ci illərdə aparılmış fiziki-kimyəvi analizlərin nəticələri göstərmişdir ki, burada iki birləşmə istiqamətin üstünlüyə malik olduğunu bir daha aydınlaşdırmışdır.

IV.4-cü kimyəvi cədvəl

1	M, Pb, Sn, Cr, Tl, Mn, Co, Al, Ca
2	V, Cu, Sr, Sd, Vb, Na, K

Cədvəldən görünür ki, digər ölkələrə nisbətən Şimali Azərbaycan şəhərlərində fayans istehsalı texnika və texnologiyası dövrünə görə bir qədər mürəkkəb olmuşdur.

Ciddi araşdırmalar və indiki mərhələdə elmlərin integrasiyası sayəsində fayans istehsalının texnoloji mənbəyinin xüsusiyyətlərini açmaq mümkündür. Belə ki, istifadə olunmuş təbii xammaldan istehsal tullantı ovuntularına rast gəlinir. Bundan başqa Şimali Azərbaycanda istehsal olunan fayans məmulatı ilə şüşə örtüklü saxsı nümunələri arasında texniki və texnoloji oxşarlıq xüsusiyyətləri də diqqəti daha çox cəlb edir. Aparılmış təcrübələr isbat etmişdir ki, şəhərlərdə tapılan fayans əşyalarının əksəriyyəti əldə, gəlib vasitəsilə və

dulus çarxında sıgallama yolu ilə hazırlanmışdır [şək.I. IV.] Nümunələrdəki anqob örtüyü təbəqəsində də bu prosesi aydın görmək olur.

Aşkar edilən fayans nümunələrində anqob təbəqəsi çox şaxəlidir: a) ən nazik təbəqə; b) nazik təbəqə; c) orta qalınlığa malik təbəqə; ç) qalın təbəqə qatı; Nümunələrin əksəriyyətində yaxılmış anqobun qopub tökülməsi heç də həmişə müşahidə olunmur. Yaxın və Orta şərqdə bu fakta ticarət üçün istehsal olunan əşyada ancaq təsadüfi hallarda rast gəlmək mümkündür. Fayans əşyaları arasındakı fərqlərin hərtərəfli təhlili yuxarıda güman edilmişlərin gələcəkdə həqiqətə çevrilə biləcəklərinə inamı artırır.

Şimali Azərbaycanda fayans əşyaları üzərində ikinci dəfə yandırılma əməliyyatı aparılarkən buraxılmış qeyri-uyğunsuz və şərtsiz əməllər müşahidə edilmişdir. Burada hərərət istiqamətinin bir neçə yayılma formasının (uzun, orta, qısa) aydınlaşdırılması mümkün olmuşdur.

Fayans nümunələrində naxış üçün istifadə edilmiş rənglərin növü və yüksək hərərətə dözümlülük əməllərinin araşdırılması yerli istehsalın mövcudluğunun isbat olunması üçün əvəzsiz və təkzibolunmaz dəlillərdir. Çox təəssüf ki, bu hələlik malik olduğumuz texniki imkanların xaricindədir. Əşyalarda istifadə olunmuş rənglərin şəgərə quruluşu da mürəkkəbdir. Nümunələrdə çox yüksək hərərətə tab gətirən $1000-1100^{\circ}\text{S}$ və yuxarı, VIII şəbəkəli XXIV rəng növündən, iki aparıcı rəng qrupu mühüm rol oynayır. İstifadə olunmuş rənglər xüsusiyyətlərinə görə axromatik (ağ, qara - soyuq) və xromatik (açıq yaşıl, mavi və bənövşəyi- isti) rəngə malikdirlər.

Tədqiq olunmuş fayans əşyalarda əvvəlinci şəbəkənin birinci rəngi, beşincinin on üçüncüsü, altıncının on yeddincisi, yeddincisinin on doqquzuncusu, səkkizincisinin iyirmidördüncüsündən geniş istifadə olunmuşdur. Rənglərin simvollarına görə fayans əşyalarını iki qrupa bölmək olar: a)

soyuq rənglər silsiləsi; b) isti rənglər (yaxın və uzaq rənglər silsiləsi).

Şimali Azərbaycan ərazisində tapılmış qədim və Orta tarixi-arxeoloji əsr fayans nümunələrində şüşəaltı naxış növləri bir-birini əsrlər boyu təkrar etmişdir (şək.I.XXXI. 1-10.). Burada üç böyük şaxəli naxış növündən istifadə edilmişdir: a) həndəsi naxış (şək.I.XXXI. 4,7.); b) nəbatı naxış (şək.I. XXXI. 1,3.); c) xalca tipli naxış (qarışıq naxış tiri) (şək.I.XXXI.1,2,5,6.). Adlarını saydığımız növlərdən başqa iki xırda tərkib formalara malik olan naxışlardan da fayans əşyalarında istifadə olunmuşdur. Bunlar «yazıyabənzər» və «gül-çiçək» formalı naxışlardır.

İstər Yaxın və istərsə də Orta Şərqə daxil olan ümumi Azərbaycan ərazisində istehsal olunan fayans nümunələrində hələlik üstünlük həndəsi və nəbatı naxışlara məxsusdur. Nümunələrin əksəriyyətində dalğavari, dilimli, zolaqlı, paralel cızma və dairəvi xətlərdən istifadə olunmuşdur. Şüşə örtüklü saxsı və fayans əşyalarına çəkilmiş rəsm nümunələri də bir-birinə həmahəngdirlər. Məsələn, hər iki nümunələrdə «yarpaq», «insan əlinin bükülü forması», «gil butası», «məməciklər», «fantastik rəsmlər», «yumurtaya oxşar», «dəvəquşu», «buludu xatırladan», «yabanı bitki», «balıq» və digər rəsmləri misal göstərmək olar. Aparılmış araşdırmalar sübut etmişdir ki, ustalar əşyaları forma və tərkiblərinə görə «yüngül» və «ağır» mənalı rəng çeşidləri ilə bəzəməyə daha çox səy göstərmişlər.

Ümumilikdə qədim Şərqdə təbiət, cəmiyyət və insan fəaliyyətinin inkişaf amilləri çox geniş diapazona malik olduğundan onu vaxtında sistemləşdirmək qeyri-mümkün idi. İnsan fəaliyyəti genişləndikcə, təbiət qanunlarına yanaşmağın sirləri mənimsənildikcə irləiyə addımlamaq zərurəti meydana çıxırdı. [1] Həm də bu bir növ fərqlənmək, seçilmək, varlanmaq və gündəlik tələbat kimi xüsusi hazırlıq mərhələsinə daxil olmağın vaxtının çatması ilə bağlıdır. İnsan bələd olduqca

püxtələşir, inkişafı sürətləndirən və əsrarəngiz sənət əsərlər yaradır. Bunun müqabilində ilk əvvəl texniki və texnoloji qanunauyğunluqların bir-biri ilə ziddiyyətlər təşkil etməsinin qarşısı alınır. İstifadə etdiyi təbii xammalı döndə-döndə təcrübədən keçirir, sonra isə buna uyğun texniki alətlər düzəldilir və texnoloji resseptlər hazırlanır. Bir tərəfdən ərazinin yerləşmə imkanları, iqlimi, təbii sərvətləri, coğrafi mövqeyi, əlaqə və nəhayət tələbat, hazır məhsulun daha tez meydana gəlməsinə şərait hazırlayır, digər tərəfdən istifadə, tələbat şəhərlərin böyüməsinə və sənət sahələrin daha tez çeşidlənməsinə imkan yaradır. Dövrünə görə mürəkkəb sənət sahəsi hesab olunan fayans əşyalarının istifadə olunması və istehsalı həm məişətdəki irəliləyişə yol açmış, həm də ümumdünyəvi texniki qurğuların kəşfinə tələbatın duyulmasını bir qədər tezləşdirmişdir.

Daha sadə quruluş tərkibə malik olan fayans əşyaları istehsalı üçün texniki alət və vəsaitlərin yaranması dörd mərhələli inkişaf yolu keçmişdir. İlk mərhələdə texnoloji imkanlar daha geniş tətbiq olunur. Texniki imkanlar sadə, təbii, seyretmə ilə (küləyin əsməsi zamanı yüngül əşyaların öz oxu ətrafında fırlanması) nəticələnir. Bu mərhələdə sənətkar-ixtiraçı mexaniki alət və vəsaitlərə tələbatın olmasını hiss edir. Tələbatın təmin etmək üçün sənətkar mexaniki alətlərin ixtira olunması üçün müxtəlif yollar axtarır. İkinci mərhələdə texniki tərəqqi bir qədər irəli çıxmaq imkanı əldə edir. Artıq bu mərhələdə fayans əşyaların istehsalını bir qədər sürətləndirmək, istehsala marağı olan təbəqənin sifarişi ilə mexaniki alət və vəsaitləri eksperiment yolu ilə yaxud da digər ölkələrdən alıb yerli əşyaların istehsalına tətbiq edir. Bu zaman əmək qabiliyyəti yaxşılaşır. Yeni əşya istehsalı üçün xüsusi yerlər hazırlanır texnoloji imkanlar üzə çıxarılır və əşya fayans istehsal olunur.

NƏTİCƏ

Maddi-mənəvi mədəniyyətin mühüm hissələrindən biri kimi fayans nümunələri nəinki Şimali Azərbaycanın habelə bütün Qafqaz regionunun, Mərkəzi, Ön Asiyanın qədim tarixinin öyrənilməsi və bərpası üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Fayans, metallurgiya və şüşə istehsalında baş vermiş dəyişikliklər inkişafa, ictimai münasibətlər mühüm irəliləyişlərə gətirib çıxarmışdır.

Tədqiqatın nəticələrindən məlum olur ki, Şimali Azərbaycan ərazisi bəşər mədəniyyətinin ilk mərkəzlərindən biri olmaqla bərabər, həm də cəmiyyətin inkişaf tarixinin mövcud olmuş bütün mərhələlərini özündə etiva etmişdir. Yüksək elmi-bədii və sənətkarlıq zövqü ilə fərqlənən məmulat çeşidlərinin öyrənilməsi işinin başlanğıcı XX tarixi əsrin 50-ci illərinə təsadüf edilir. Fayans haqqında obyektiv təsəvvürün yaradılmasına imkan verən, kifayət qədər mötəbər mənbələr məhz son 50 ilin materialları arasındadır. Lakin hal-hazırda fayans haqqında obyektiv təsəvvür çox azdır, sadəcə fayansın meydana gəlməsi səbəblərinə və Şimali Azərbaycanın maddi-mənəvi mədəniyyət tarixində onun əvəzolunmaz roluna dair ziddiyyətli fikirlər hələlik çoxluq təşkil etməsidir. Fayans məmulatının istehlakı və istehsalı məsələsində ziddiyyətli baxışların üç istiqaməti məlumdur. Bəzi tədqiqatçılar fayans məmulatının meydana gəlməsini y.e.IX əsrin birinci yarısı ilə əlaqələndirirlər. (A.L.Yakobson, Q.M.Əhmədov, F.Ə. İbrahimov, H.Ə.Ciddi, B.İ.İbrahimov və s.). İkinci istiqamətə mənsub olan tədqiqatçılar orta mövqe tuturlar, belə ki, mötəbər faktlar tapmadıqları üçün fayansın kütləvi istehsalını yalnız XI tarixi-arxeoloji əsrin hüdudu ilə bağlayırlar. Üçüncü istiqaməti təmsil edən araşdırıcılar ümumiyyətlə Şimali Azərbaycanın mədəniyyət tarixində yeni hadisə olan fayans istehsalını birbaşa inkar edir, ölkə ərazisində aşkar olunmuş məmulatın indiki «İrandan gətirildiyini» iddia edirlər. Fayansın və digər şirlənmiş saxsı məmulatının aparıcıları olmuş etnoslar

haqqında müddəa rəngarəngliyi ilə seçilir. Bu cür müddəa ümumiyyətlə fayansın mənsəyinə dair baxışlardan törənmişdir. Belə ki, miqrasiyaşunaslar, diffuzionistlər fayans məmulatını və saxsı nümunələrini «gətirilmə» hesab edir və yaxud uzaq Mesopotamiyadan gəlmiş yeni məkanda məskunlaşmış tayfalar tərəfindən istehsal olunduğunu bildirirlər.

Şimali Azərbaycan ərazisində aşkar edilmiş bütün yerli fayans məmulatı iki böyük qrupa ayırmaq olar: a) hamar-nazik divarlı fayans məmulatı. Nümunə yaxşı yoğrulmuş, normal həddə yağlı olan gildən (kaolinitdən), mineral və qeyri-üzvi qarışıqlarla, dönlüşlü vasitələrinin (dulus çarxı) təbiiqi əsasında çox səliqəli tərzdə hazırlanırdı (nimçə, piyalə, sərnici, stəkan, dopu, muncuğ); b) nazik-qalın divarlı fayans məmulatı. Nümunə normal səviyyədə yağlı gil növlərindən (kaolinitdən) səliqəli tərzdə, mineral və qeyri-üzvi qarışıqlarla, əllə və yaxudulus çarxında istehsal edilirdi.

Hazırlanma xüsusiyyətlərinə görə fayans əşyaları üç qrupa ayrılır: a) əldə hazırlanmış; b) fırlanan və ya dönmə çarxda hazırlanmış; c)ulus çarxında hazırlanmış.

Fayans xəmirinin tərkibi beş kiçik qrupa bölünə bilir: a) kobud, kvarsılı çöl şpatlı-kaolinli; b) narın, kvarsılı, kaolinli-qumlu-şpatlı; c) çox kaolinli-qumlu-şpatlı; ç) çox kaolinli-qumlu-şpatlı, kobud qumlu; d). kaolinli-qumlu-şpatlı, narın qumlu; e) kaolinli, kobud-narın qumlu.

Fayans əşyalarına rəng xüsusiyyətlərinə görə də iki qrupa ayrılır: a) daxili tərkibə malik rənglər (burada əşyanın kütləsi nəzərdə tutulur). Bu qrup beş kiçik variantlara malikdir.

Üst hissəsinin rəngləri (şüşə təbəqəaltı), təyinatına görə əşyalar altı qrupa ayrılır: a) süfrə üçün; b) mətbəx üçün; c) təsərrüfat üçün; ç) mərasim üçün; d) ehtiyat üçün; e) bəzək və oyuncaqlar üçün.

Fayansın tipologiyasını müəyyənləşdirmək üçün baza kimi əşyanın formasının çiyin hissəsinin hündürlüyündən, dib

və divar ölçülərindən asılılığı üslubundan istifadə etmək məqsəduyğun hesab edilməlidir.

Fayans nümunələrinin naxışlanması tipinə görə üç qrupa ayrılır; a) qazmalı; b) danılmalı; c) boyalı. Təhlil olunan naxışlı fayans əşyalarının quruluşu isə beş qrupdan ibarətdir: a) gövdə (2 variantlıdır); b) oval oturacaqlı (3 variantlıdır); c) ağız hissəsinin düz qalxması (3 variantlıdır); ç) ağız hissəsinin yana əyilməsi (variantsızdır); d) sferik formalı (variantsızdır). Naxışlanma çeşidlərinin

xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq nümunələr on səkkiz, şüşə altı təbəqənin rənginə görə təhlil olunan fayans məmulatı isə on dörd varianta malikdir: mavi; yaşıl; ağ; tünd mavi; göy; tünd göy; açıq göy; tünd yaşıl;

yasəmən rəngli; qırmızımtıl-qəhvəyi; açıq xurmayı; çəhrayı.

Saxsı-fayans istehsal kürələrin iki qrupdan ibarət olması müəyyənləşdirildi: a) bir mərtəbəli (açıq tipli); b) iki mərtəbəli (qapalı tipli). Tikinti xüsusiyyətlərinə görə kürələr üç əsas forma və ölçülərə ayrılırlar: a) düzbucaqlı; b) kvadratlı; c) təndirtili.

Fayans istehsalda istifadə olunmuş yanacaq, tipinə görə səkkiz çeşidə malik olmuşdur: palıd; dəndə; arçan; Eldar şamı; dəmir ağacı; yanan şistlər (slans); bitum; saman.

Monoqrafiyanın «Nəticə» hissəsində Eneolit – Orta tarixi-arxeoloji əsrlərdə Şimali Azərbaycanda fayans əşyaları istehsalının araşdırılmasının sonluğu ümumiləşdirilmişdir. Onun təhlili, dövrləşmə prinsiplərini qurulmasına və istehsal gedişinin hər bir mərhələsinin xronoloji çərçivəsini müəyyənləşdirməsinə, həmin nümunələrin istehsalı prosesində genetik-varislik məsələlərin müəyyən edilməsinə imkan vermişdir.

Təzahür və əşyaların daxili strukturlarının təhlilləri getdikcə daha çox kəskinlik və aktualıq kəsb etməkdədir. Bununla bağlı olaraq qədim dəyərləri məqsədyönlü surətdə öyrənilməsi, əşyaşünaslığa, sözün yaxşı mənasında xeyli fayda

gətirə bilərdi. Qeyd edək ki, əşyalar arxeoloji mənbələri araşdıran elmi-obyektivliyin bir hissəsidir. Onlar təhlil üsullarının və biliklərin tətbiqini, xüsusi peşəkar təmayüllüyü tələb edir. Tədqiqatın tipoloji metodlar çərçivəsində, yəni onların sistemləşdirilməsi, dövrləşdirilməsi və tarixi-mədəni rekonstruksiyası planında təhlil olunması ilə bağlı informasiyanın yalnız ən az qismini üzə çıxara bilir. Bu tipli informasiya isə tədqiqatın müasir tələblərinə tam cavab verə bilmir. Belə tip informasiyalar ölçü və əhəmiyyət baxımından çox azdır. Həmin informasiya əsasında hadisələrin ardıcılığı müəyyən olunur, lakin daxili səbəb və əlaqə «kadrda kənarda» qalır. Əvvəllər yol verilmiş səhvlər labüd surətdə yeni, ciddi, bəzi hallarda isə daha təhlükəli nöqsanlar və qüsurlar doğurur.

Qədim dəyərlərin ardıcıl və məqsədyönlü surətdə, getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edən morfoloji, arxeometriya, texnoloji və kimyəvi üsullarla öyrənilməsi informasiya «partlayışına» gətirib çıxarmaya bilməz. Problemin tədqiqinə fiziki-kimyanın, statistikanın, modelləşdirmənin və sistemli yanaşmanın tətbiqi bu «partlayış» daha da sürətləndirə bilər.

Beləliklə, aparılmış çox tərəfli araşdırmalar fayans əşyaların gizli, lakin yüksək informativlik xüsusiyyətlərini üzə çıxarmasına yardımı sayəsində vacib problemlərin həlli yolları nisbətən dəqiqləşdirilmişdir.

İnanırıq ki, bütün bunlar gələcəkdə dulusçuluğun - fayansın hərtərəfli təhlili Şimali Azərbaycan ərazisində ötən minilliklərdə baş vermiş tarixi proseslərlə sıx bağlı olan mühüm problemlərin obyektiv, həmçinin daha ali səviyyədə həllinə münbit şərait yaradacaqdır.

Гасанага Рамазанлы

**ПРОИЗВОДСТВА ФАЯНСА В СЕВЕРНОГО
АЗЕРБАЙДЖАНЕ**

(IV тыс. до н.э. – XIV в.н.э.)

Резюме

Наличие в Азербайджане своеобразной культуры производства фаянсов можно считать одним из очень интересных и ценных вкладов нашего народа в мирового прикладного искусства.

Производство фаянса в Азербайджане основывалось на очень глубоких традициях, развивалось в течение последних пяти тысяч лет благодаря титанической творческой деятельности населения нашей страны. Но в современных условиях, под воздействием материальных трудностей место своеобразных, оригинальных образцов фаянса, отражающих богатый, многообразный философский, художественный, внутренний мир производителей, занял полуфарфор, произведенный промышленным способом.

Фаянсовые изделия, произведенные в Северном Азербайджане с историко-археологической эпохи энеолита до XIV столетия нашей эры до сих пор не были основными объектами исследования в азербайджанской археологической науке. Эти изделия в течение столетий считались «художественными предметами». Но существование традиционной керамики, возникновение новейших научных интеграций несколько изменили отношение к этим предметам, слили фаянс в области широкого масштаба, в гармонии естественных и экономических факторов.

Ведущие особенности материально-духовной культуры на территории Северного Азербайджана начали

формироваться с самых древних времен. Богатые полезные ископаемые, разные климатические типы, существующие торговые пути сыграли значительную роль в совершенствовании разных областей ремесла, особенно производства фаянса. Производство фаянса, благодаря своему развитию с перерывами в древний период и в средние века, интеграция естествознания и общественных наук, будущие широкомасштабные археологические исследования создают благоприятные условия для всестороннего исследования этих важнейших вопросов и выявления все новых фактов.

В исследуемый период на территории Северного Azerbaijanа существовало более 60-ти материально-духовных культурных очагов производства фаянсовых изделий. Мингечаур, Кюльтепе II, Аликемектепеси, Кябирли, Борсунлу, Мишарчай I, Хасыллы, Шеки, Белокан, Гянджа, Газах, Абшерон, Нахичивань, Ходжалы-Гедабек, Дербенд, Кабала, Барда, Бейлаган, Сым. Сак. (Астара), Баку, Губа, Шабран, Бяндован являлись значительными центрами производства фаянса с эпохи энеолита до начала XIV века н.э.

В монографии обстоятельно, критически рассматриваются источниковая база, историография проблемы, наличный археологический материал по исследуемой теме, анализируются научно-методические аспекты проблемы. Особой критике в монографии подвергнуты взгляды, выводы, обобщения азербайджанских и зарубежных исследователей, отрицающих факт существования производства фаянса в Северном Azerbaijanе с историко-археологической эпохи энеолита. Автор монографии в результате тщательного, комплексного исследования пришел к выводу, отражающему объективные исторические реалии: Северный Azerbaijan с историко-археологической эпохи

Энеолита был одним из центров, очагов производства фаянсовых изделий, фаянс Северного Азербайджана Энеолита – Средних веков носил незаимствованный характер, в течение последних пяти тысячелетий эта область ремесла, прикладного искусства отличалась своеобразием, североазербайджанские фаянсовые изделия исследуемого периода занимают достойное место в системе культурных ценностей человечества. Выявление, всесторонний анализ, научная оценка археологических, исторических фактов, отражающих древнюю историю Азербайджана, ознакомление сообщества народов мира с культурными достижениями азербайджанского народа – святейший долг историков. Производство фаянса имело исключительное значение в возникновении все новых видов ремесла (производства стекла и др.).

Производство фаянса имеет очень древнюю историю. Северный Азербайджан являлся одним из очагов, центров, носителей этой культуры. Образ жизни, потребности, религиозные и философские взгляды, воззрения общества блестяще отражены здесь в производстве фаянса, считающегося сложной областью ремесла указанной исторической эпохи. Фаянсовые изделия Северного Азербайджана историко-археологической эпохи энеолита – начала XIV столетия нашей эры поэтапно отражают длительный исторический процесс эволюции, материальный и духовный мир, производственные традиции населения этой территории, имеют определенные сходные черты с аналогичными образцами Индии, Китая, Египта, Месопотамии и Ирана. Но североазербайджанские образцы фаянса различаются своеобразными особенностями. Вопрос о формировании первых городов на территории Северного Азербайджана в эпоху конца энеолита и начало бронзы был положительно решен недавно. В начальный период производства

фаянсовой посуды Северный Азербайджан в течение короткого времени достиг высокого уровня в развитии этой области ремесла. В источниках непосредственно не указываются возможности возвышения этой области производства в исследуемый нами период, но фаянсовые изделия сами чрезвычайно ценны как первоисточники.

Вопрос о наличии культуры производства фаянсовых изделий в Северном Азербайджане с древних времен до сих пор был объектом жарких научных споров. Но данная монография, являющаяся результатом археологического, исторического, философского, логического, психологического, географического исследования, научные выводы и обобщения, вытекающие из этого исследования, могут положить конец долгим научным, теоретическим спорам по поводу этого вопроса. Однако, автор монографии не претендует на монополию в решении всех сложных, научных, теоретических проблем истории возникновения, эволюции производства фаянса в Северном Азербайджане. Мы уверены, что благодаря сближению естественных и гуманитарных наук, титанической научной деятельности археологов, этнографов страны в дальнейшем будут положительно решены многие важнейшие проблемы истории нашего народа. Наша страна с конца XX столетия вновь вступила на путь независимого политического, экономического и культурного развития. Именно эта независимость создает благоприятные условия для развития археологической науки в Азербайджане.

Hasanaga Ramazanly

**OF FAIENCE MANUFACTURING IN THE NORTH
AZERBAIJAN (the IV mill. b.c. – a.d. XIV cen.)**

SUMMARY

The existence of distinctive applied art of faience manufacture in Azerbaijan may be considered as one of highly interesting and valuable contributions of our people into the treasury of world applied art. Manufacture of faience in Azerbaijan relate to the most ancient traditions, it had been developing within last five millenniums due to titanic creative activity of the population of our country. However, in contemporary conditions in view of material difficulties the original pieces of faience reflecting the rich, varied, philosophical, artistic, internal world of the manufacturers yield their place to half-china produced by industrial way.

Faience manufactured in North Azerbaijan since the epoch of Eneoliths (III millennium b.c.) till a.d. XIV millennium) but it have not been the basic object of study in Azerbaijan archaeological science yet. During the centuries these manufactured articles were considered to be “writes of art”. But the existence of traditional ceramics, emergence of the newest scientific integration in some extent changed attitude to these items, put faience in harmony of natural and economic factors in a field on a large scale.

The basic features of the material and spiritual culture on the territory of North Azerbaijan began to shape since the very ancient times. The rich deposits of minerals, the diverse climatic types, existing trade roads were of great importance in improvement the different branches of handicraft, and particularly faience manufacturing. Faience manufacture due to its development breaking from time to time, in ancient period

218

and in the Middle Ages was of exceptional value in emergence of new and new forms of handicraft (production of glass and other).

Faience manufacturing has a very ancient history. North Azerbaijan was one of centers, carriers of this culture. The mode of life needs, religious and philosophical views of a society are vividly reflected in faience manufacture, considered to be the complicated branch of handicraft of its historical epoch. The faience of North Azerbaijan of the epoch of Eneoliths to the beginning of a.d. XIV century reflects by stages the prolonged historical process of evolution, material and spiritual world industrial traditions of the population of this territory, bear the definite features similar to the analogous samples from India, China, Egypt, Mesopotamy and Iran. However, the North Azerbaijan in samples pieces are distinguished by their original peculiarities. The question on formation of the early towns on the territory of North Azerbaijan in the epoch of Eneoliths and Bronze was positively settled not long ago. In the early period of manufacturing of earthenware North Azerbaijan achieved the highest level in this branch of handicraft within a very short period of time. The possibilities of improvement of this branch of handicraft in the investigated have not been period studies by us are not pointed out directly, but faience articles are valuable as origins for themselves.

Up to present the question on existence of culture of faience manufacturing in North Azerbaijan has been the object of the heated scientific debates. However, the present monograph being the result of archaeological, historical, philosophical, logic, psychological, geographical research, the scientific conclusions and generalizations proceeding from this research may put an end to prolonged scientific and theoretical disputes on this problem. But the author does not pretend to monopoly in solution of all complicated scientific theoretical

problems of history of emergence, evolution of faience manufacturing in North Azerbaijan. We are confident that due to integration of natural and social sciences the future archaeological researches of large scale will create the favorable conditions for all-round investigation of these most important issues and revealing new and new facts.

In the period studied on the territory of the North Azerbaijan there existed more than 60 material and spiritual cultural centers of faience manufacturing. Mingechaur, Kultepe II, Alikiemektepesi, Kyatrli, Boraunlu, Misharchay I, Khasilly, Sheki, Belokan, Gianga, Gazakh, Gedabek, Derbent, Kabala, Barda, Beylagan, Sim (Astara), Baku, Kuba, Shabran, Byandovan were the important centers of faience manufacturing since the epoch of Eneoliths till the beginning of a.d. XIV century.

In the monograph the source base, historiography of the problem, the existent archaeological material on studied theme are considered in detail and from the critical point of view the scientific-methodological aspects of the problem are analyzed. The views, conclusions, generalizations of Azerbaijan and foreign researchers neglecting the fact of existence of faience manufacturing in North Azerbaijan since the epoch of Eneoliths are subjected to particular articles. The author of the monograph in the result of thorough complex research draw the conclusion reflecting the objective historical realities; North Azerbaijan of epoch of Eneoliths was one of the centers, hearth of faience manufacturing, faience of North Azerbaijan of Eneoliths – the Middle Ages did not bear borrowing features, in the course of five thousands this branch of handicraft, applied art was differed by originality, Azerbaijan faience articles of the period studied take deserving place in the system of cultural values of the mankind. Revealing thorough analysis, scientific estimation of archaeological, historical facts reflecting the ancient history of Azerbaijan, acquaintance of the

community of world peoples with the cultural achievements of Azerbaijan people is the most holy duty of the historians, archaeologists, ethnographers of our country, which since the end of the XX century took the path of independent, political, economic and cultural development.

İXTİSARLARIN SİYAHISI

Azərbaycan dilində

AA - Azərbaycan Arxeologiyası
AAKX - Azərbaycan Arxeoloji Komitənin xəbərləri
AEA - Azərbaycan Elmlər Akademiyası
AEAM - Azərbaycan Elmlər Akademiyasının məruzələri
AEAX. TFHS - Azərbaycan Elmlər Akademiyasının xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası
ADU – Azərbaycan Dövlət Universiteti
AKJ- Azərbaycan kimya jurnalı
AMEA TFHS - Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası
AMM – Azərbaycan Maddi Mədəniyyəti
AMMA - Azərbaycan Maddi Mədəniyyət Abidələri
ATİA - Azərbaycan Tarix İnstitutunun arxivi
ATMƏ - Azərbaycan Tarix Muzeyinin əsərləri
ATPOKM - Azərbaycan tarixi problemlərinə həsr olunmuş konfransın materialları
BDU - Bakı Dövlət Universiteti
BS - Beynəlxalq simpozium
İMİ - İnşaat Mühəndisləri İnstitutu
XJ - «Xəzər» jurnalı
XU - Xəzər Universiteti

Xarici dillərdə

АГУ - Азербайджанский Государственный Университет
АО- Археологические открытия
АХЖ - Азербайджанский химический журнал
АзФАН- Азербайджанской Филиал Академии наук СССР
БМС - Бакинский международный симпозиум

БЧ - Бартольдовские чтения
ВДИ - Вестник Древней Истории
ВЛГУ СИЯЛ - Вестник Ленинградского
Государственного Университета. Серия истории,
языка и литературы
ВМГУ - Вестник Московского Государственного
Университета
ГАИМК - Государственной Академии Истории
Материальной Культуры
ДАНА - Доклады Академии наук Азербайджана
ДМКИИА - Доклады международного конгресса по
иранскому искусству и археологии
ДОКГО - Доклады отделений и комиссий
Географического общества СССР
ЖВИ - журнал «Вопросы истории»
ЖВИРАН - журнал «Всеобщая История Российской
Академии наук»
ЖВФ - журнал «Вопросы философии»
ЖВЯ - журнал «Вопросы Языкознания»
ЖИ - журнал «История СССР»
ЖН - журнал «Нефтяник»
ЖП - журнал «Природа»
ЖРБ - журнал «Русское Богатство»
ЖСА - журнал «Советская Археология»
ЖСЭ - журнал «Советская Этнография»
ЖХ - журнал «Хазар»
ЗКИН ТСД - Закавказская конференция по истории
науки. Тезисы секционных докладов
Из Аз- Известия Азкомстариса
ИзАзАК - Известия Азербайджанского
Археологического Комитета
ИАКОПС ИТАИИ - Известия Азербайджанского
Комитета Охраны Памятников Старины. История и
труды Азербайджанского Научно-исследовательского

Института
ИАНАз – Известия Академии Наук Азербайджана
ИзАзНА ООН - Известия Академии Наук Азербайджана.
Отделение общественных наук
ИАзНА СОН - Известия Академии наук
Азербайджана. Серия общественных наук
ИАН СИФ - Известия Академии Наук СССР. Серия
истории и философии
ИАН Турк. - Известия Академии Наук Туркменистана
ИзАз. ФАН - Известия Азербайджанского Филиала
Академии наук СССР
ИВГО - Известия Всесоюзного Географического
Общества
ИВСОРГО - Известия Востока Сибири. Отдел
Русского Географического Общества
ИГИМК- Известия Гос. Академии Истории
Материальной Культуры
ИИАК - Известия Императорской Археологической
Комиссии
ИзООИАз - Известия отдела обследования истории
Азербайджана
ИзОИАз - Известия обследования и изучения
Азербайджана
ИОНТ – Известия общественных наук НАН Тадж. ССР
ИООН Тадж. - Известия Отделения общественных
наук Тадж. ССР
ИД ВАН - Информации о докладе. Вестник Академии
наук СССР
КСИА - Краткие сообщения о докладах и полевых
исследованиях Института Археологии
КСИИМК - Краткие сообщения Института Истории
Материальной Культуры
МАГМ - Материалы Азербайджанского Государственного
Музея

МАК - Материалы по Археологии Кавказа
 МА.ТА ОАЭ - Материалы по археологии СССР. Труды
 Азербайджанской оренкалинской археологической
 экспедиции
 МГУ - Московский Государственный Университет
 МИ - Материалы по истории СССР
 МИА - Материалы и исследования по археологии СССР
 МКАЭ - Международный конгресс антропологических
 этнографических наук
 ММНК- Материалы международной научной конференции
 МС - Материалы совещание
 МСААЭ-Материалы Советско-Афганской археологическое
 экспедиции
 МХЭ- Материалы хорезмской экспедиции
 НВ - Новый Восток
 НСТУзГУ - Новая серия. Труды Узбекского
 Государственного Университета
 ОИАК - Отчет императорской Археологической Комиссии
 ПИДО - Проблемы истории докапиталистических обществ
 ПИМК - Проблемы истории материальной культуры
 РАЖ - Российская археологическая журнал
 РАИМК - Российская Академия Истории Материальной
 Культуры
 РСИЛ - Реферативный сборник иностранной литературы
 САН Груз.- Сообщения Академии Наук Грузинской ССР
 САЗИА - Сборник археологических и этнографических
 изысканий в Азербайджане
 СГАИМК - Сообщения Государственной Академии
 Истории Материальной Культуры
 СГУ- Саратовский Государственный Университет
 СДТРНКМИ ПИА - Сборник докладов третьей
 республиканской научной конференции молодых
 исследователей. Проблемы истории Азербайджана

СМОМПК - Сборник Материалов для Описания Местностей и Племен Кавказа
СМСим. - Сборник международного симпозиума
СМСов. - Сборник материалов совещания
ССМУИА - Сборник статей молодых учёных Института Археологии СССР
СНТ - Сборник научных трудов
СТ - Сборник тезисов
СТДВК - Сборник тезисов, докладов Всесоюзной конференции
СТДНКАК - Сборник тезисов и докладов. Научная конференции по археологии Кавказа
СТДНОСА - Сборник тезисов и докладов о новейших открытиях советских археологов
ТАН Тадж. - Труды Академии наук Таджикской ССР
ТАОАЭ - Труды Азербайджанской оренкалинской археологической экспедиции
ТГУ - Томский Государственный Университет
ТДАЭА - Тезисы докладов археологов и этнографов в Азербайджане
ТДВАК - Тезисы докладов Всесоюзной археологической конференции
ТДВКИАИ - Труды докладов Всесоюзной конференции по искусству и археологии Ирана
ТДВАКС - Тезисы докладов Всесоюзной археологической конференции студентов
ТДВС - Тезисы докладов Всесоюзной сессии
ТДВСО - Тезисы докладов Всесоюзного симпозиума к 60-летию образования СССР
ТДВСПАМЕТН - Тезисы докладов на Всесоюзной совещании по применению в археологии методов естественных и технических наук
ТДВСФХА - Тезисы докладов Всесоюзного совещания по физико-химическому анализу

ТДК - Тезисы докладов конференции
 ТДКБА - Тезисы докладов конференции Баку и Апшерона
 ТДМС - Тезисы докладов международного симпозиума
 ТДМУИИАГУ - Тезисы докладов молодых учёных
 Института Истории Азербайджанской СР и
 Азербайджанского Государственного Университета
 ТД НКАК - Тезисы докладов научной конференции по
 археологии Кавказа
 ТДРКМА - Труды и доклады республиканской
 конференции молодых археологов
 ТДС - Труды, доклады и сообщения
 ТДСС - Тезисы докладов и сообщения сессии
 ТД СПИПАЭИ - Труды и доклады сессии посвященной
 итогам полевых археологических и этнографических
 исследований
 ТИИ ЕТ - Труды Института Истории Естествознания и
 Техники
 ТИЭ. НС - Труды Института Этнографии. Научные
 сообщения
 ТЛТИ - Труды Ленинградского Технологического
 Института
 ТМИАз - Труды Музея Истории Азербайджана
 ТМИАИ - Труды Московского Историко–Архивного
 Института
 ТЮТАК- Труды Южно-Туркменстанской археологической
 комплекса
 ТОВГЭ - Труды отдела Востока Государственного
 Эрмитажа
 ТЮТАЭ - Труды Южно-Туркменстанской
 археологической экспедиции
 ХГУ - Харьковский Государственный Университет
 ЮНЕСКО–ООНВОНК - Организация Объединённых
 Наций по Вопросам Образования, Науки и Культуры
 ESA —Euroasia – septention alis antiqua

UNESCO - United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization

ZEVBGAEU - Zeitschrift für Ethnologie – verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte. Berlin, 1888-1905.

Şifrələrin açılışı.

[şək.II.1,2.] – Şəkil, II- tablo, 1.2 rəsm.

[II.1, arxeoloji diaqram]

[III. tarixi xəritə1.]

[IV.1.fiziki-kimyəvi cədvəl]

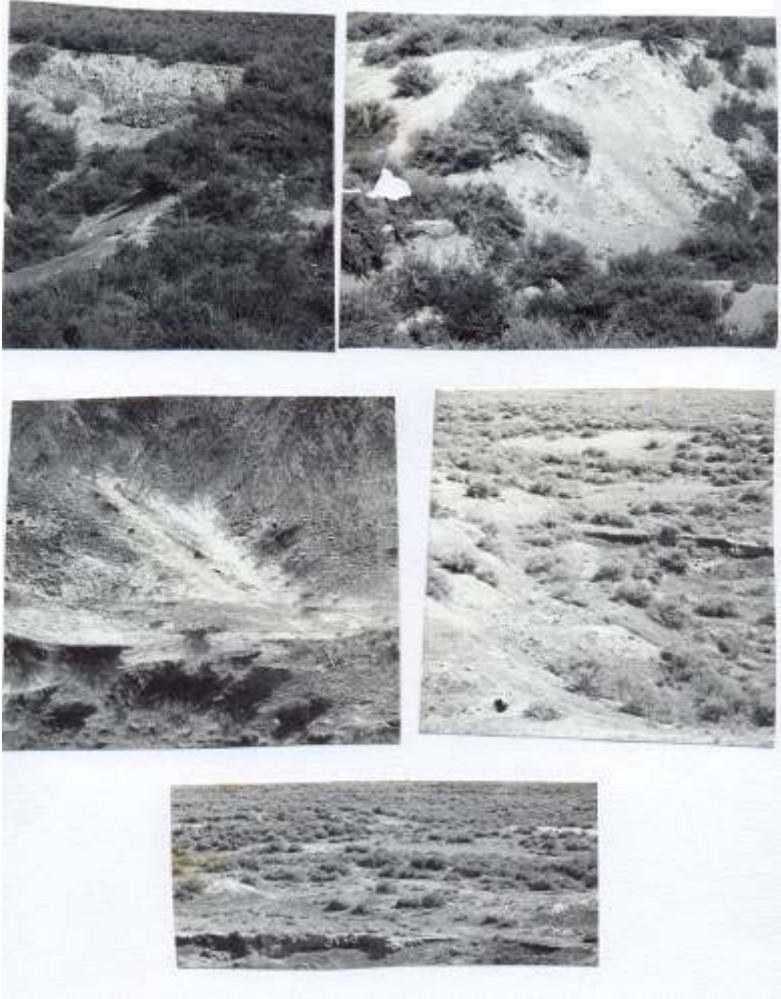
RƏSM, ŞƏKİL, LAYİHƏ

Şək.I

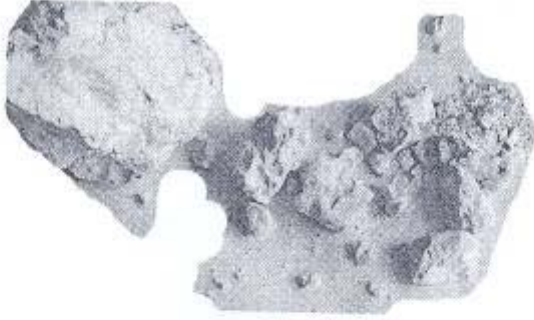

Mineral və gil yataqları. Kaoлин, çöl şpəti, kvarts qumları

Şəh II.

Şək III.

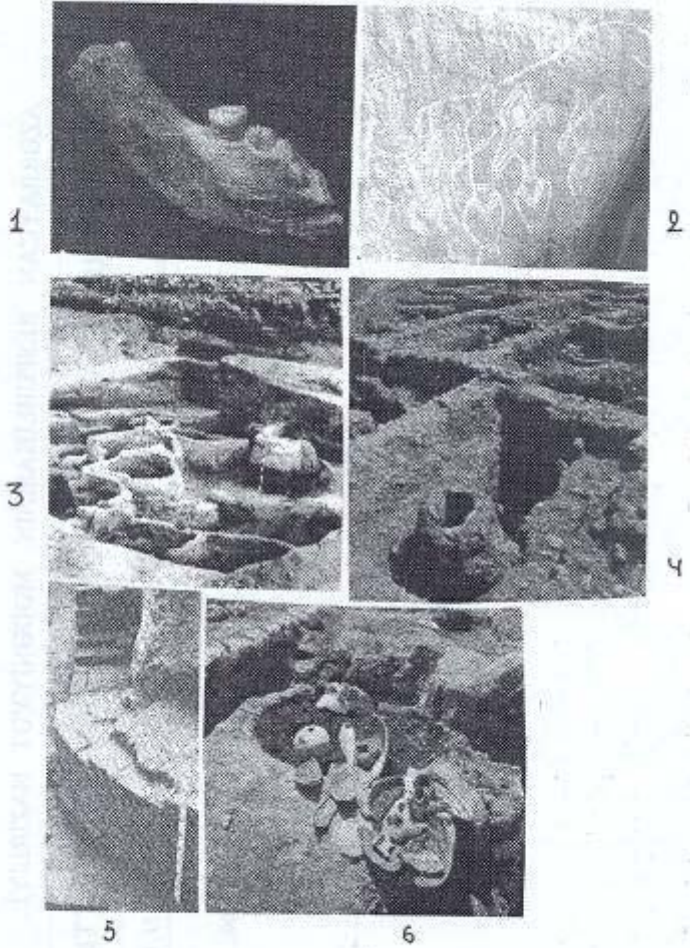

1

2

Şək .IV.

Şək V.

1

2

3

Şək VI.

Şək.VII

Küdürlü (Şəki) I-ci kəpən
H.X.Ramazanlı və Nəziroğlu Nədir iş zamanı

Şək. VIII

Qırlartəpə - Uzunboylar (İsmayılı)
Q.C.Cəbiyev və H.X.Ramazanlı iş zamanı

Qırlartəpə - Uzunboylar (İsmayılı) H.X.Ramazanlı iş zamanı

Qəbələ - qala arxeoloji sahələri

Şək XI.

Qəbələ - qala. H.X.Ramazanlı arxeoloji qazıntılarına nəzarət edir

Qəbələ - qala. Arxeoloji qazıntı s

Created with

Şək. XIII

C.Ə.Xəlilov, Ə.Ə.Əliyev, H.X.Ramazanlı Xınışt qazıntıları

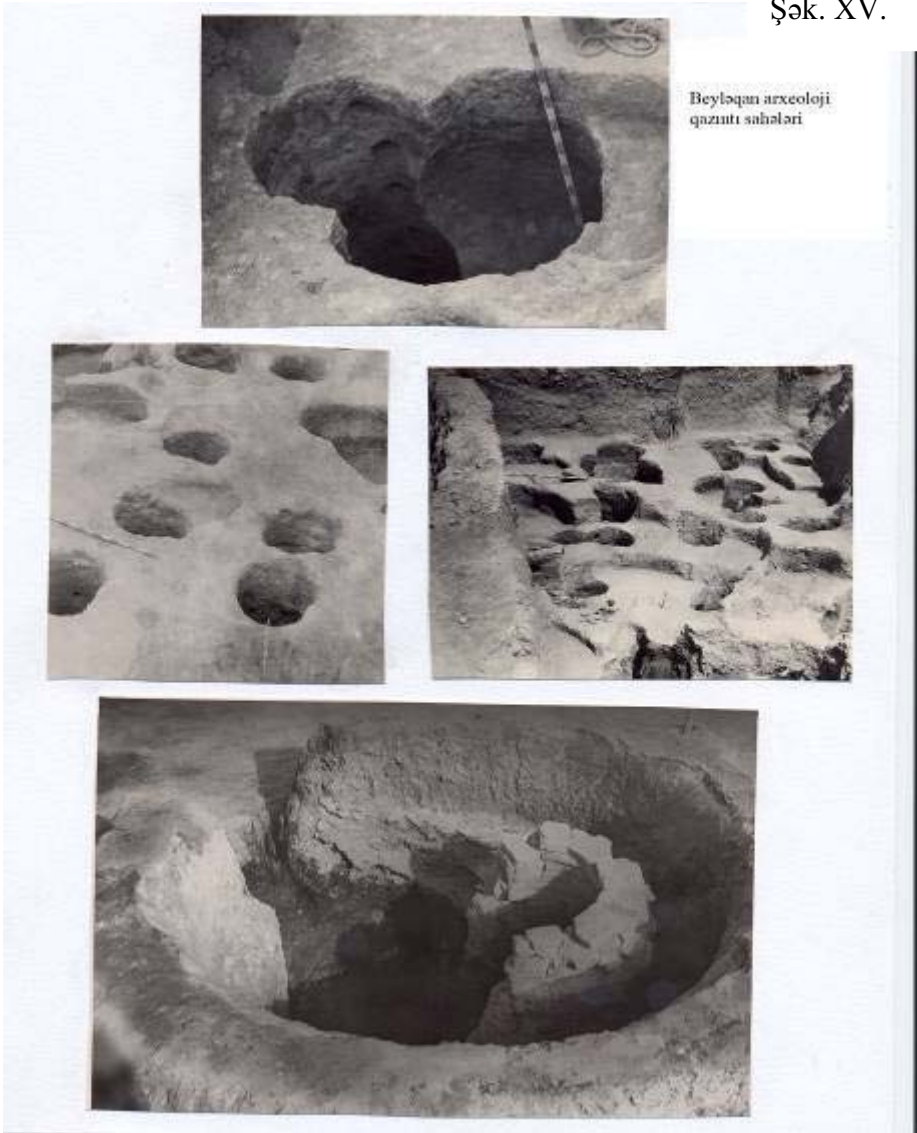
C.Ə.Xəlilov, H.Ə.Ciddi, Ə.Ə.Əliyev, H.X.Ramazanlı Şamaxının Pırcıq meşələrində

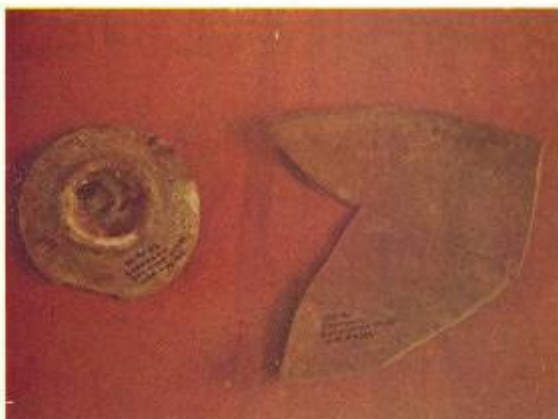
A.Ş.Örücü, Ə.Ə.Əliyev, H.X.Ramazanlı
Pirqulu meşələrində istirahət edirlər

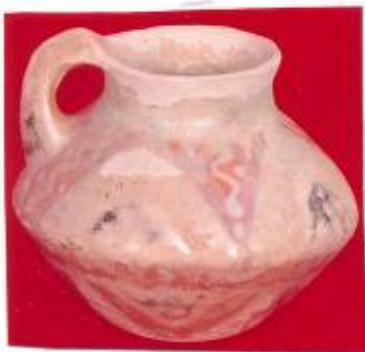
H.X.Ramazanlı Xıuşlu qazıntılarımda işlərkən

Şək. XVI

4

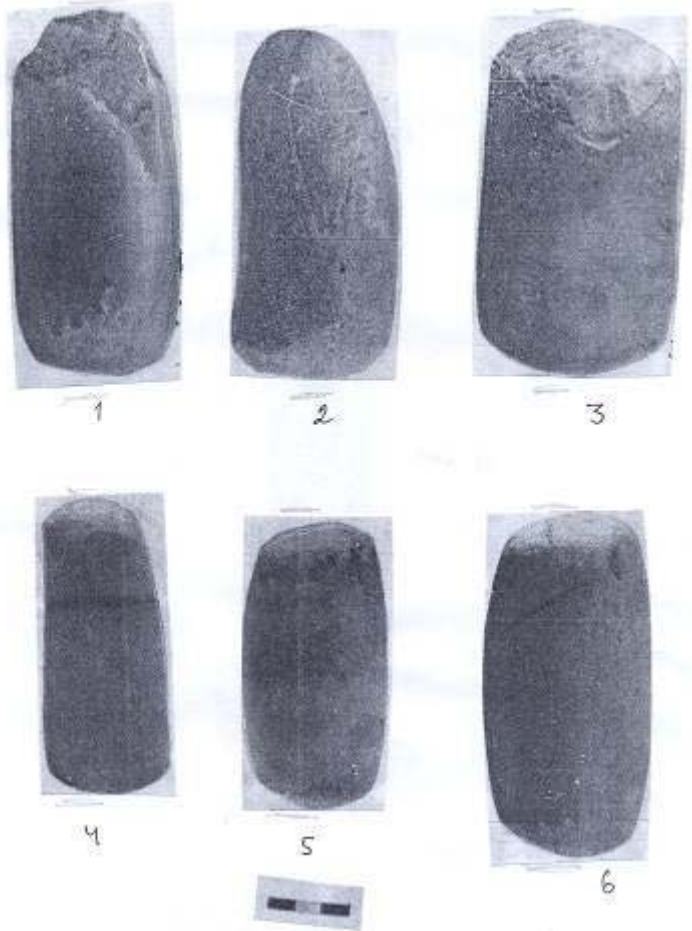

2

3

Şək. XVII

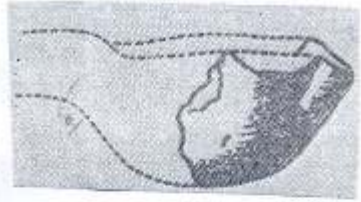

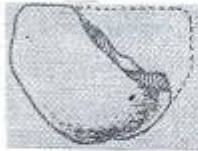
Təkrəngli boyalı saxsı nümunələri: Yaycı (1,2,6); 2 Külləpə (3); Qıvrıq (4); Əznəbiird (6); Oğlanqala (7); Qızılburun (8)

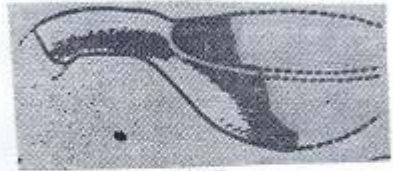
1

3

4

5

6

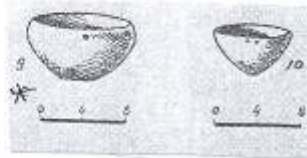
8

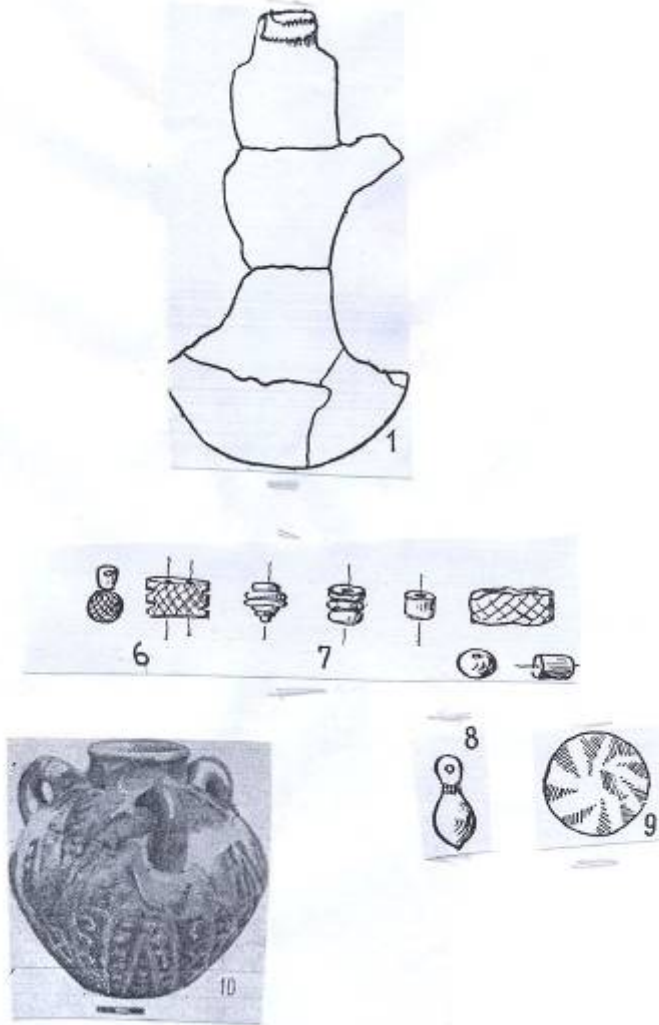
9

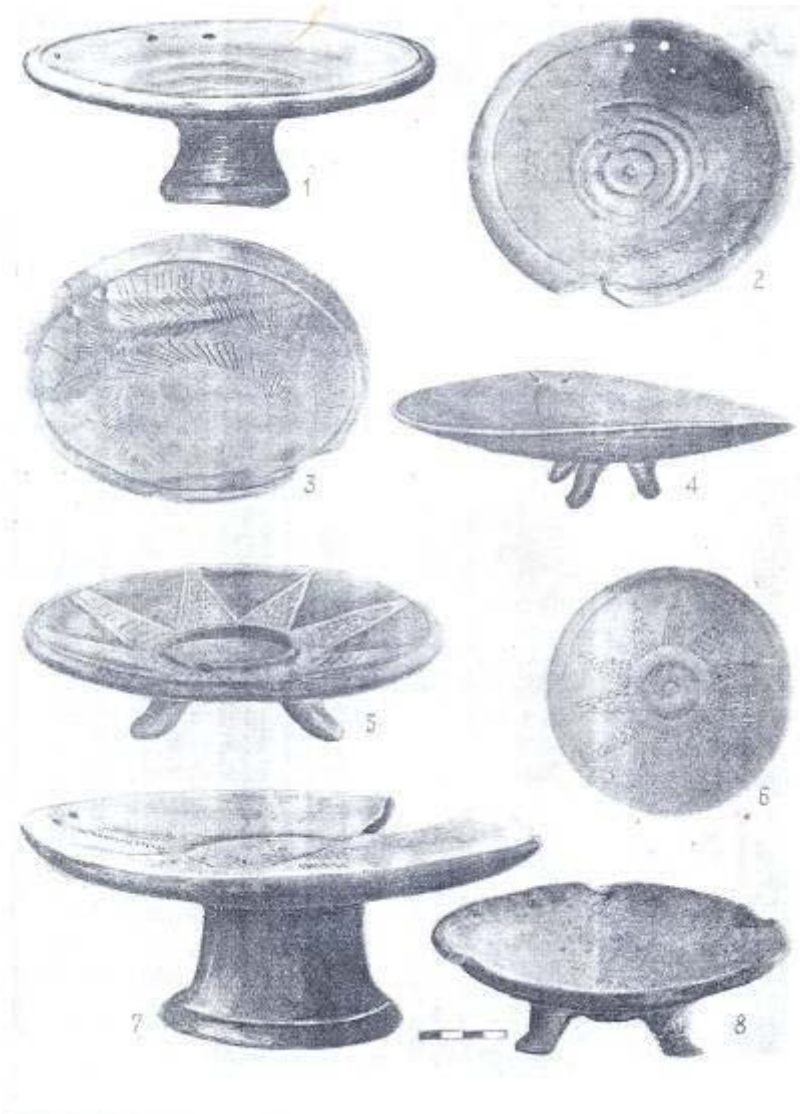
2-ci Kültəpədən aşkar edilən metal istehsal aləti (1,3,4,5,6,8,9)

Şək.XX

Şək. XXI

Şək. XXIII

XXIII

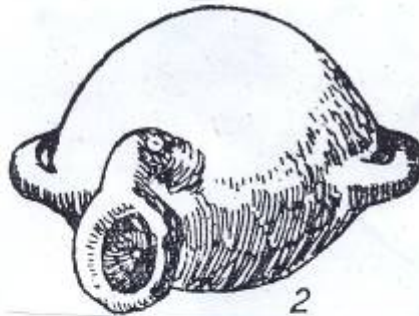
Şek. XXIV

Şək. XXV

Şək. XXVI

Şək. XXVII

Şək. XXVIII

4

10

12

12

14

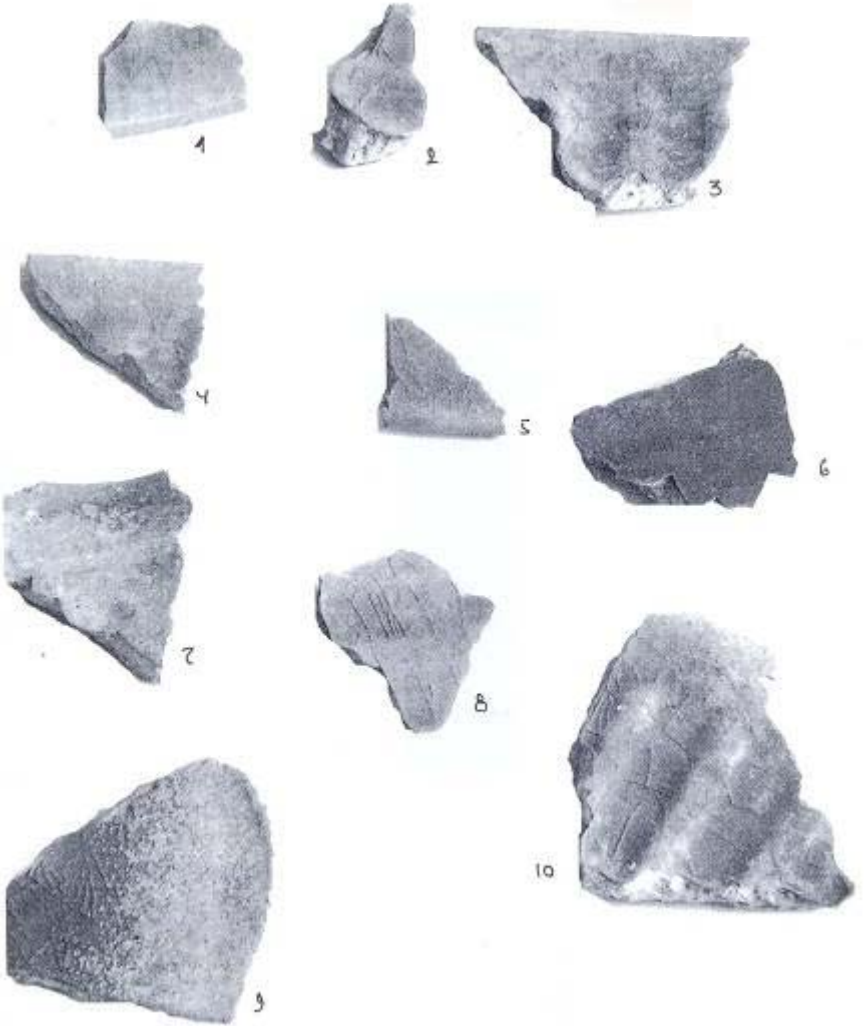
14

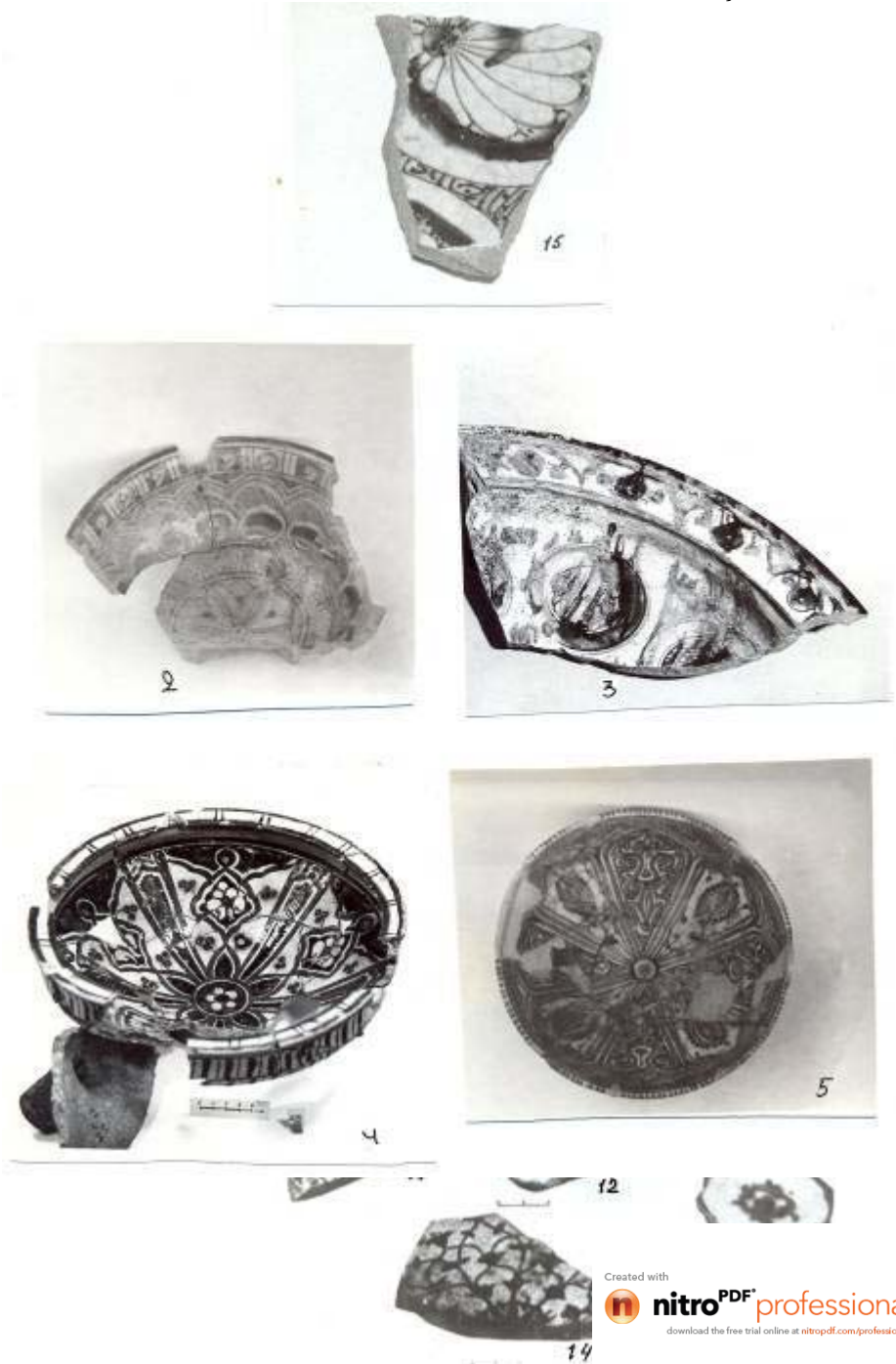

2

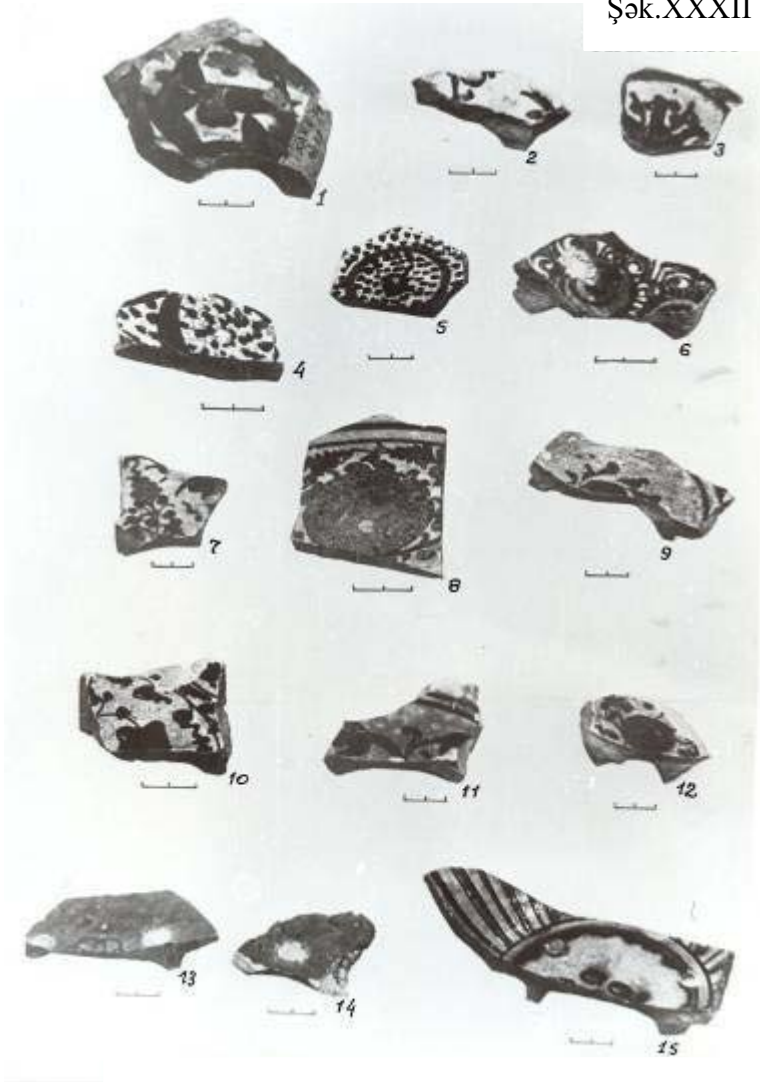

8

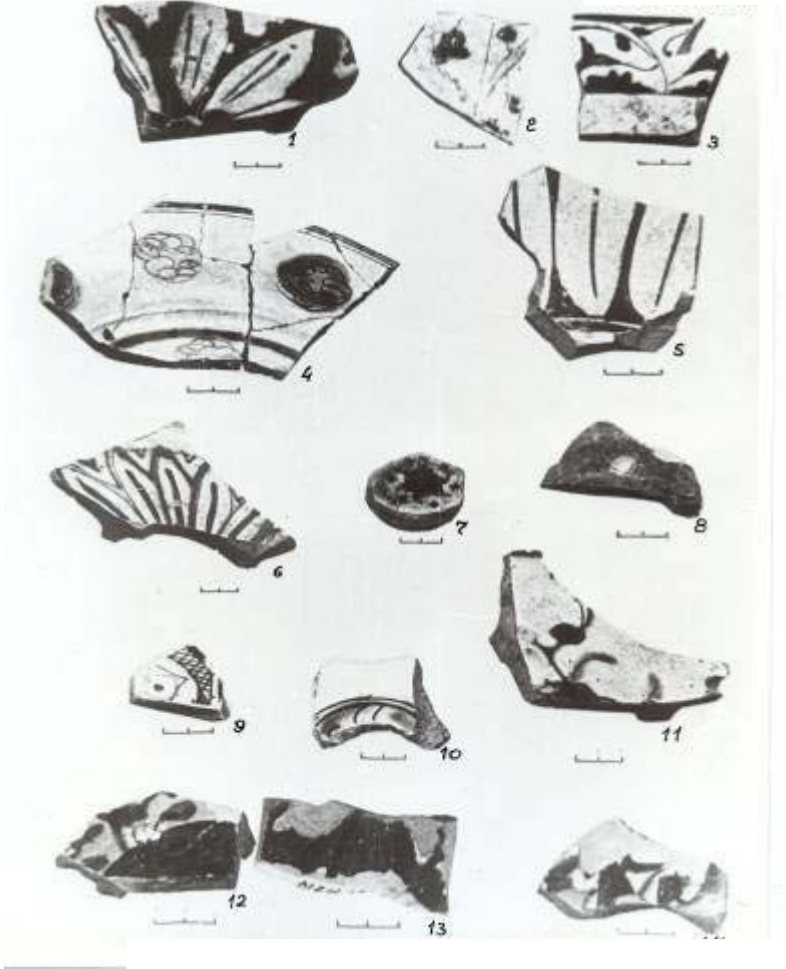

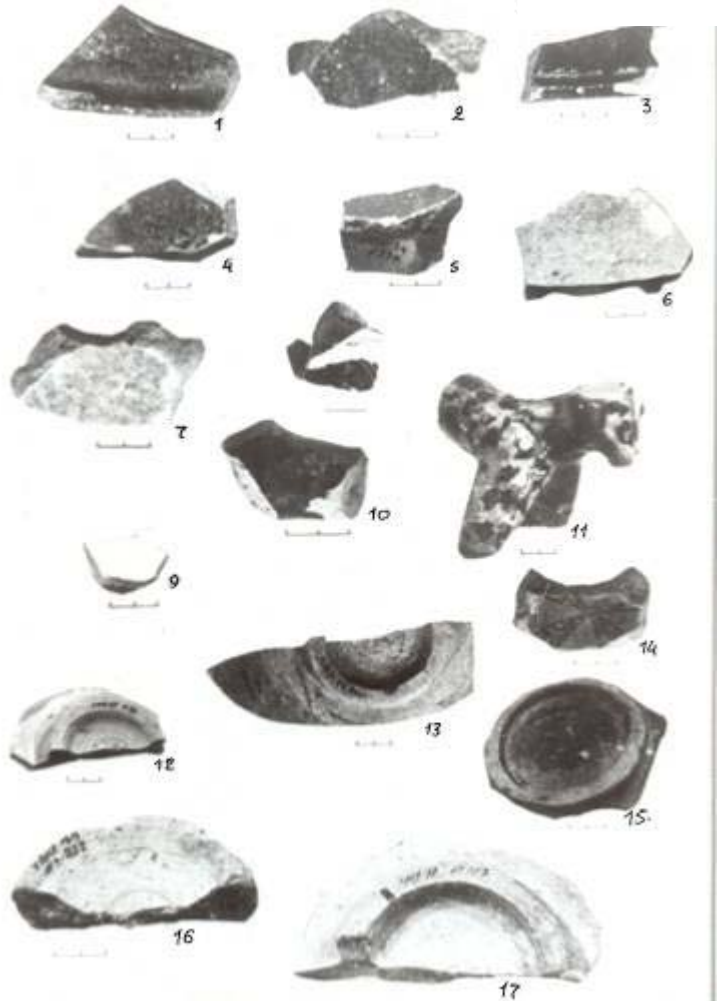
Şək.XXXII

Şək. XXXIII

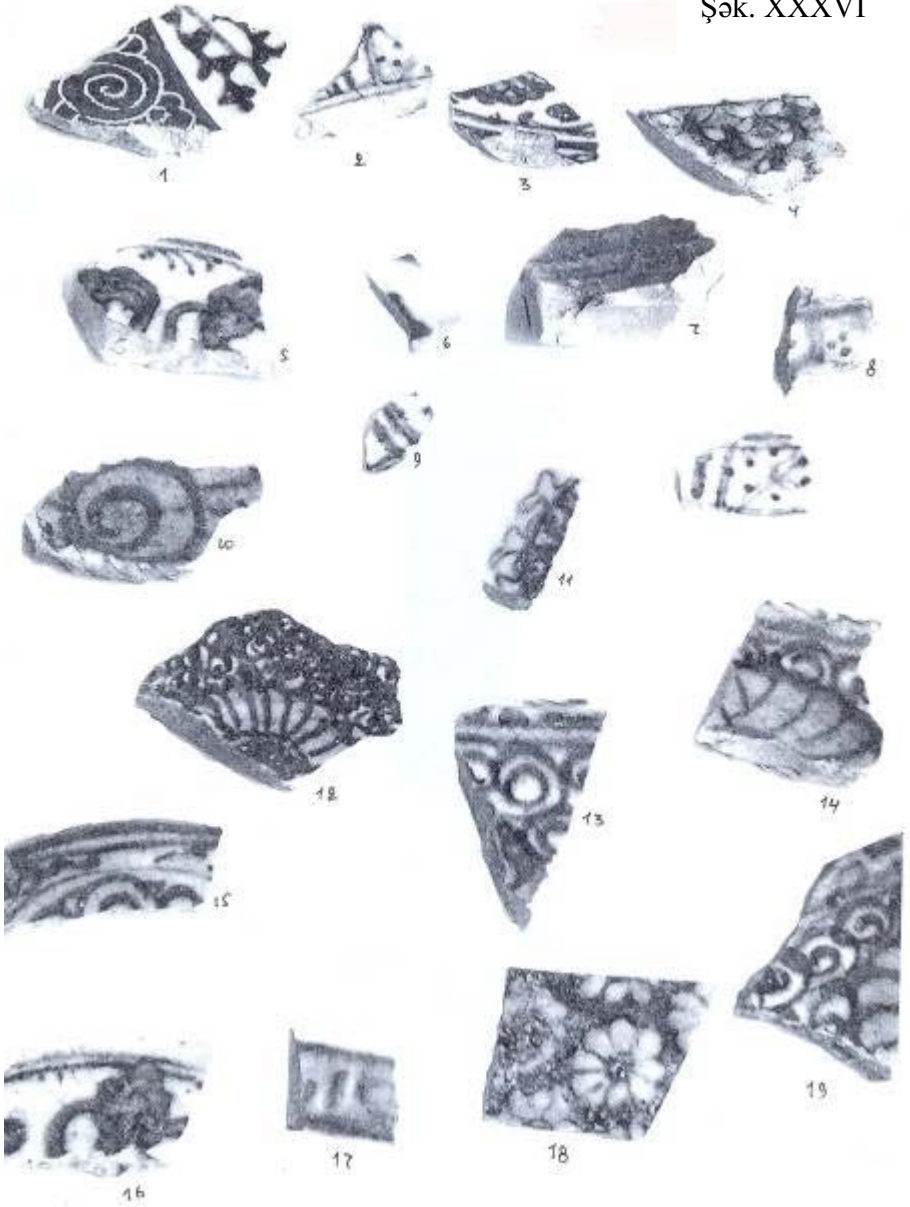
Şək. XXXIV

Şək. XXXV

Şək. XXXVI

Şək. XXXVII

(alt hissa)

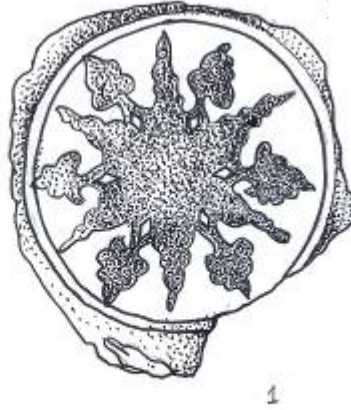
Şək.XXXVIII

Şək XXXIX

Şək. XL

Шяк.ХЛІ

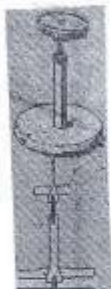
1

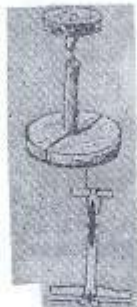
2

3

4

5

6

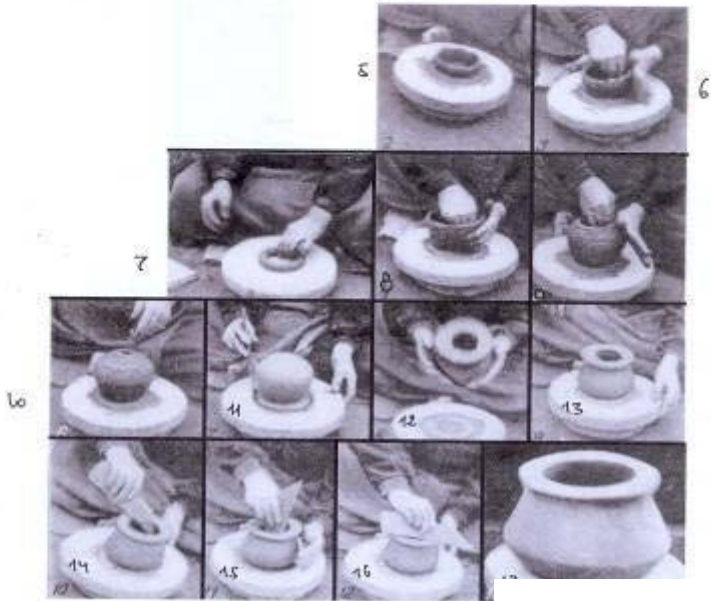

7

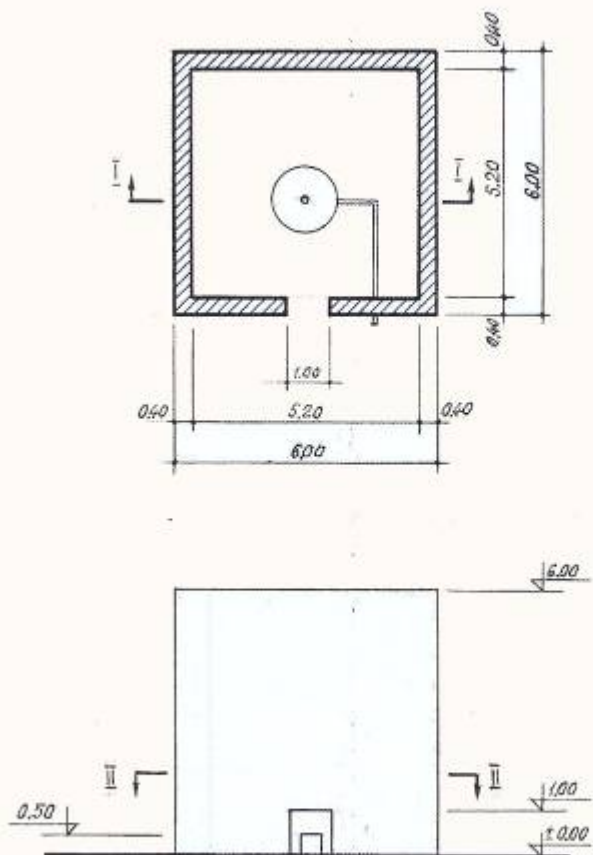
8

Богданович. 64-е
52 с. ил. таб. 5-е изд.

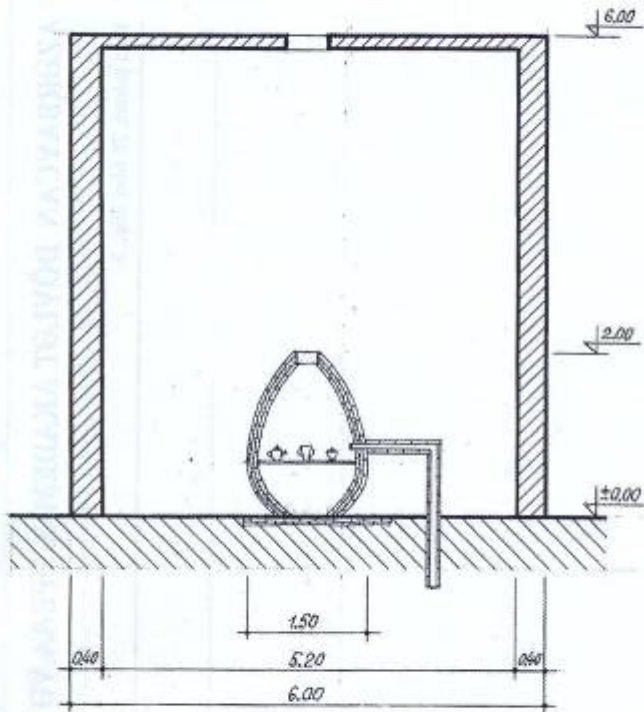
Şək. XLIII

Qəbələ - qala. VIII sahə
Fayans kürəsinin planı

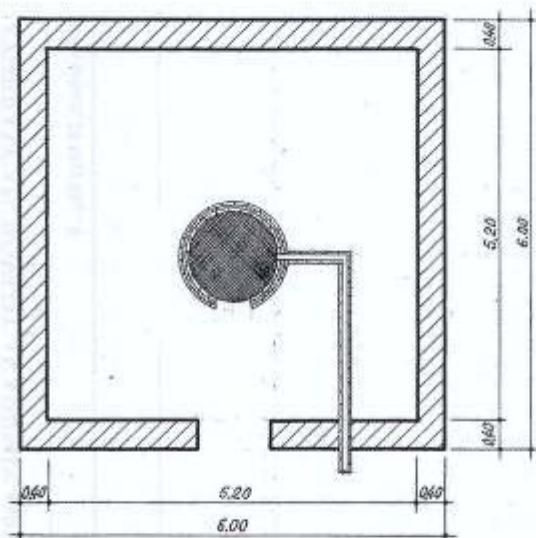
Şək. XLIV

Qəbələ - qala. VIII sahə.
Fayans kürəsinin kəsiyi. I-I

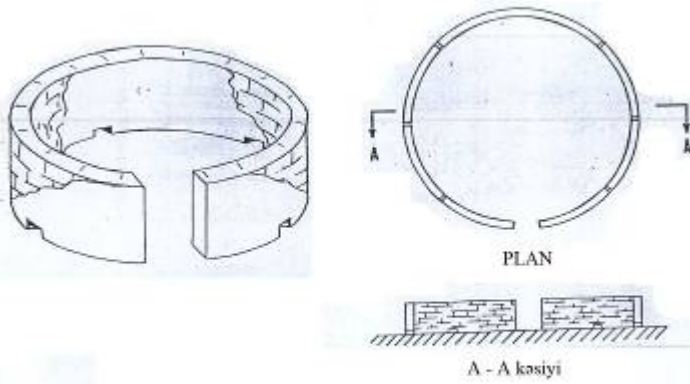

Şək.XLV

Qəbələ - qala, VIII sahə.
Fayans kürəsinin kəsiyi. II-II

Şək. XLVI

Açıq tipli dulus kürəsi (Astara rayonu Pensər kəndi)
(Şəkil S.M.Ağamalıyevaya məxsusdur)

Şək. XLVII

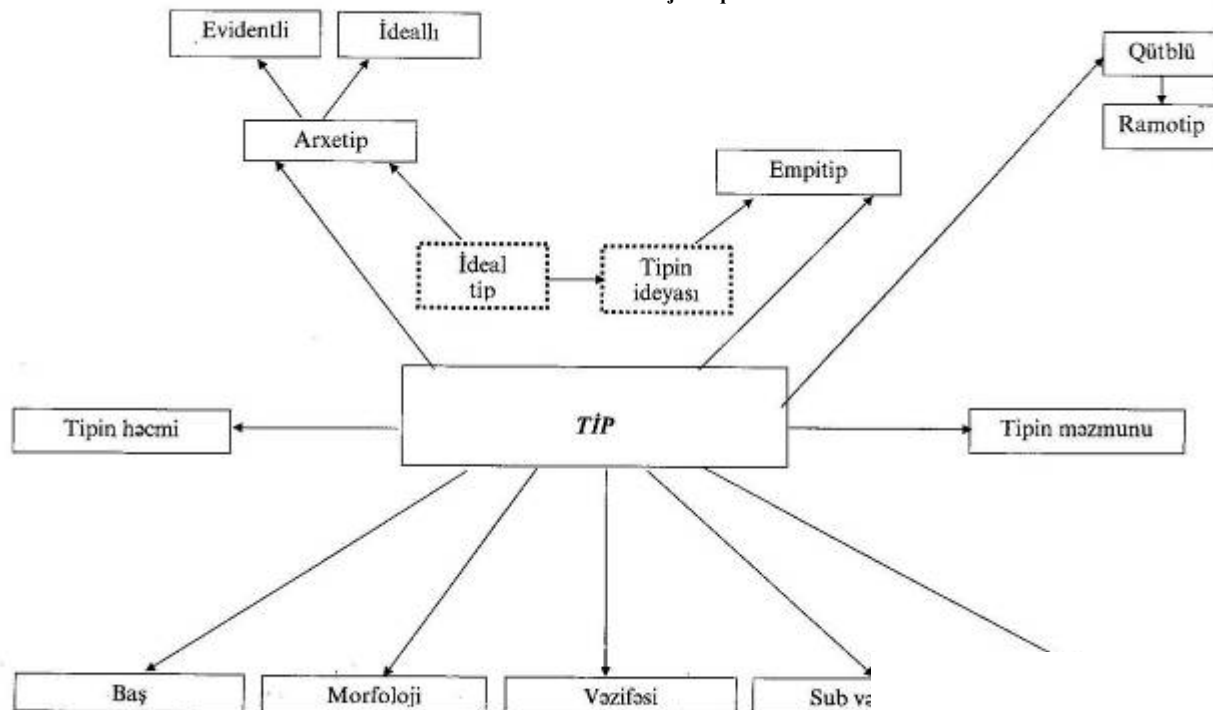
Şək. XLVIII

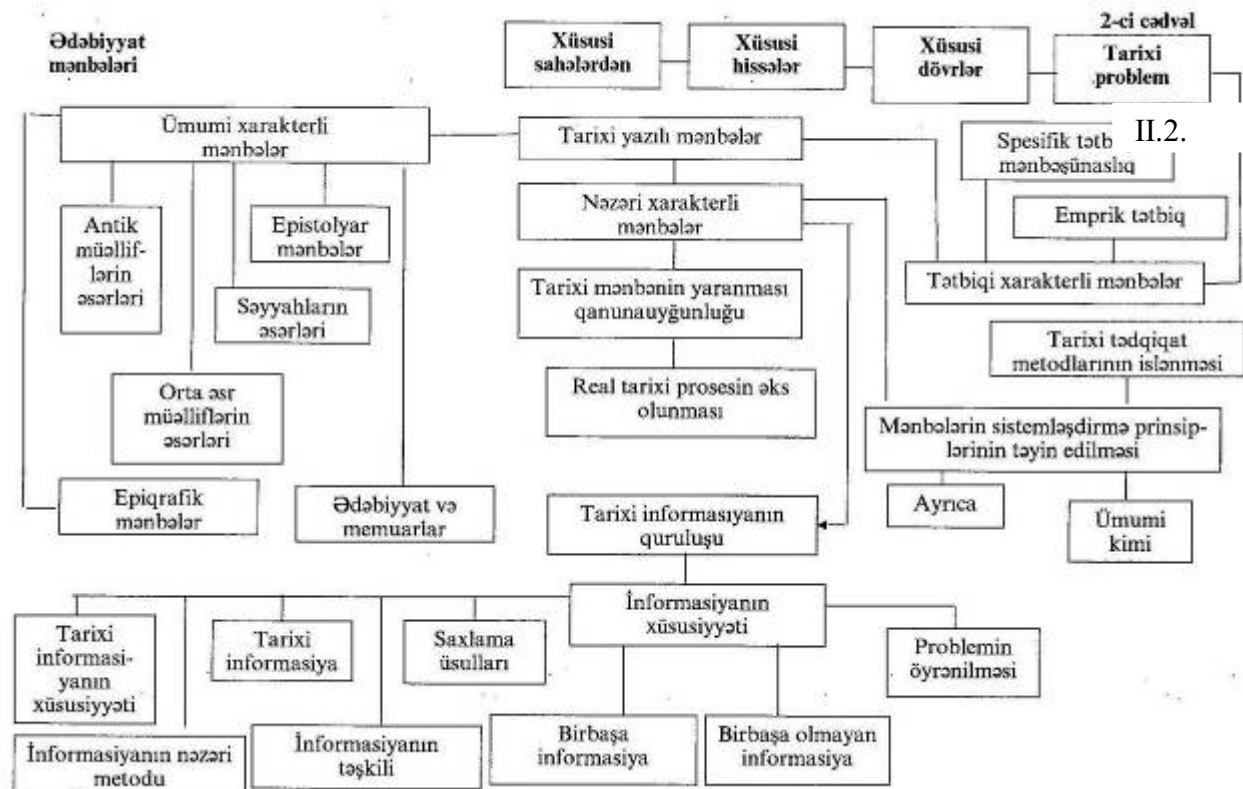

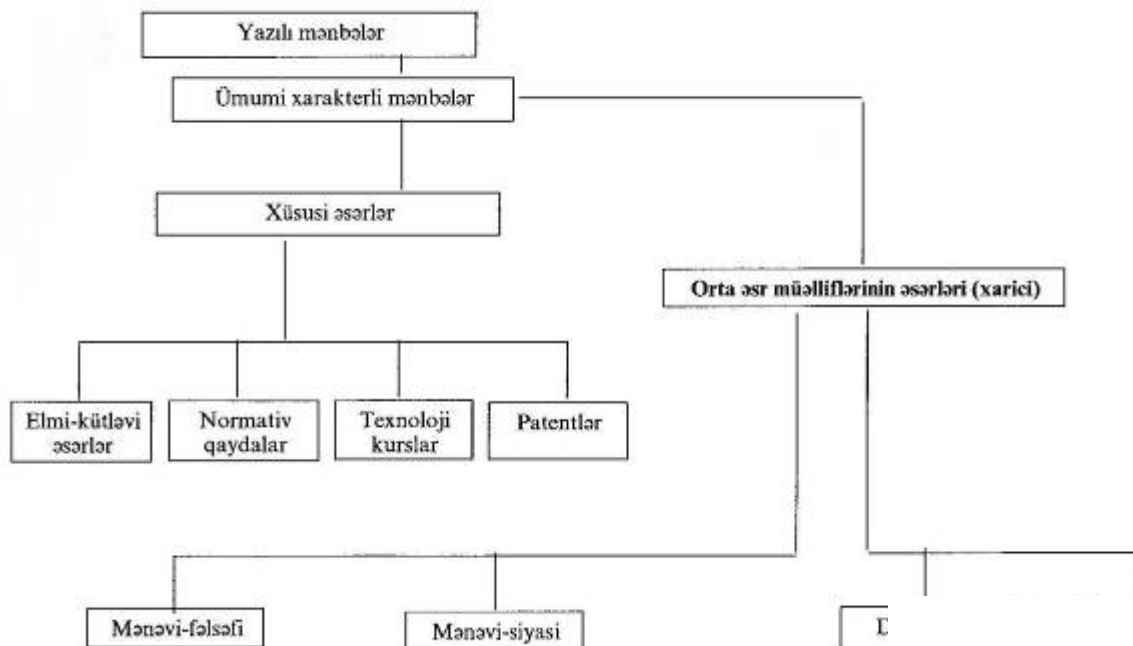

Arxeoloji diaqramlar

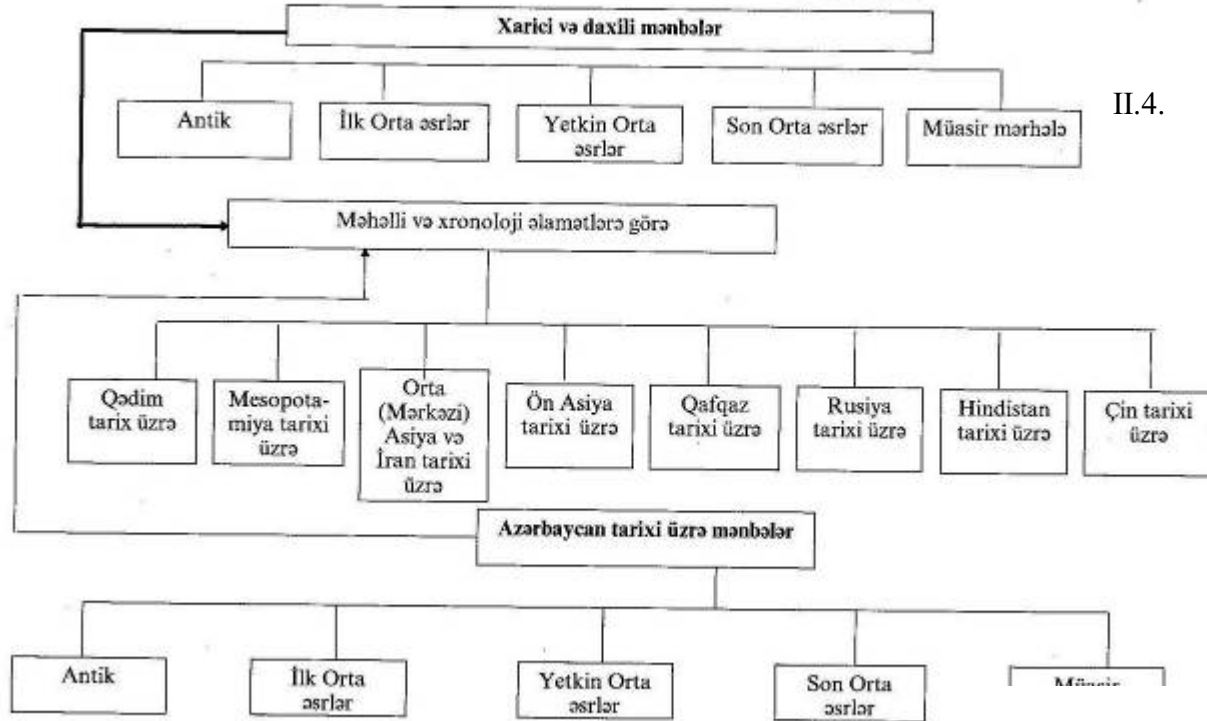

II.3.

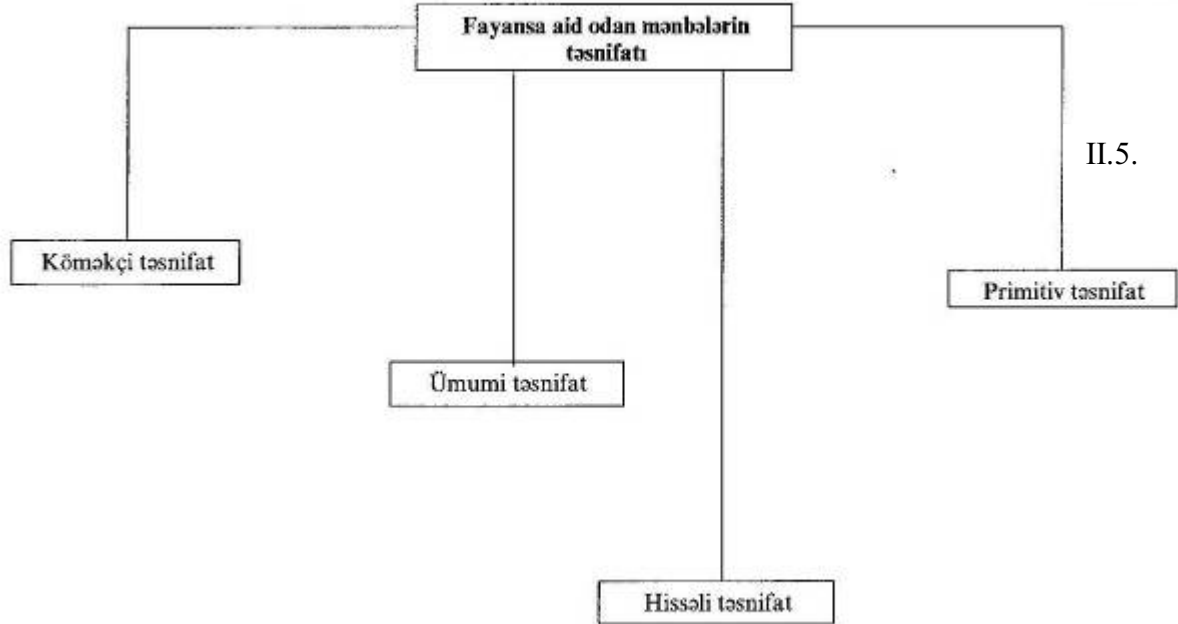

MÜXTƏLİF SİNFLİ TARİXİ ƏDƏBİYYAT SİSTEMİ

II.4.

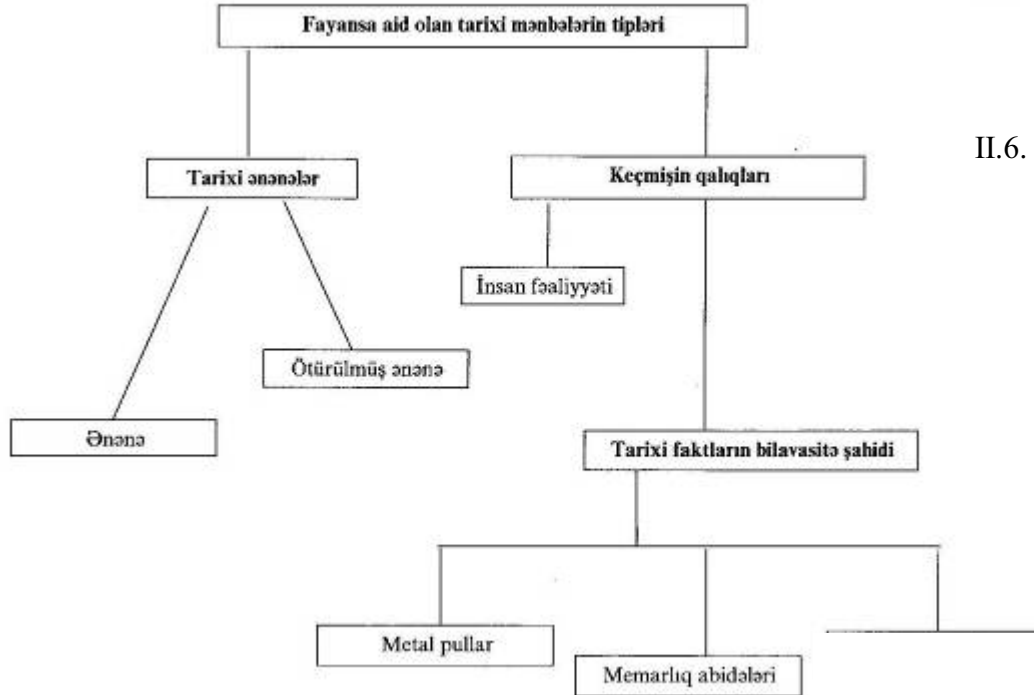

5-ci cədvəl

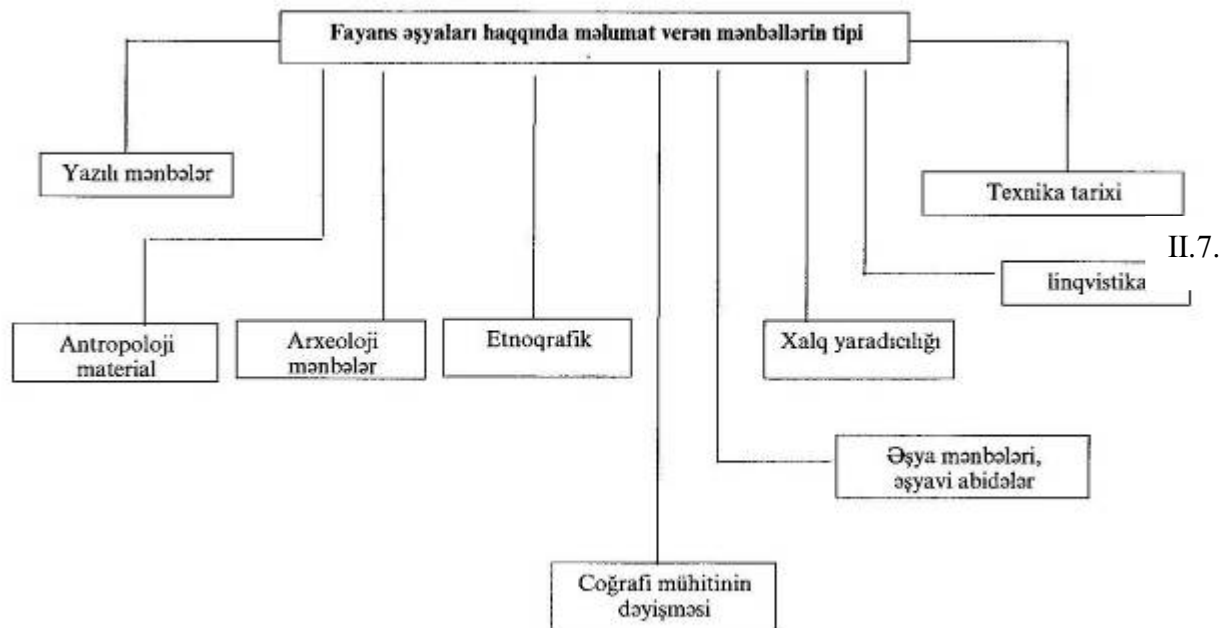
6-cı cədvəl

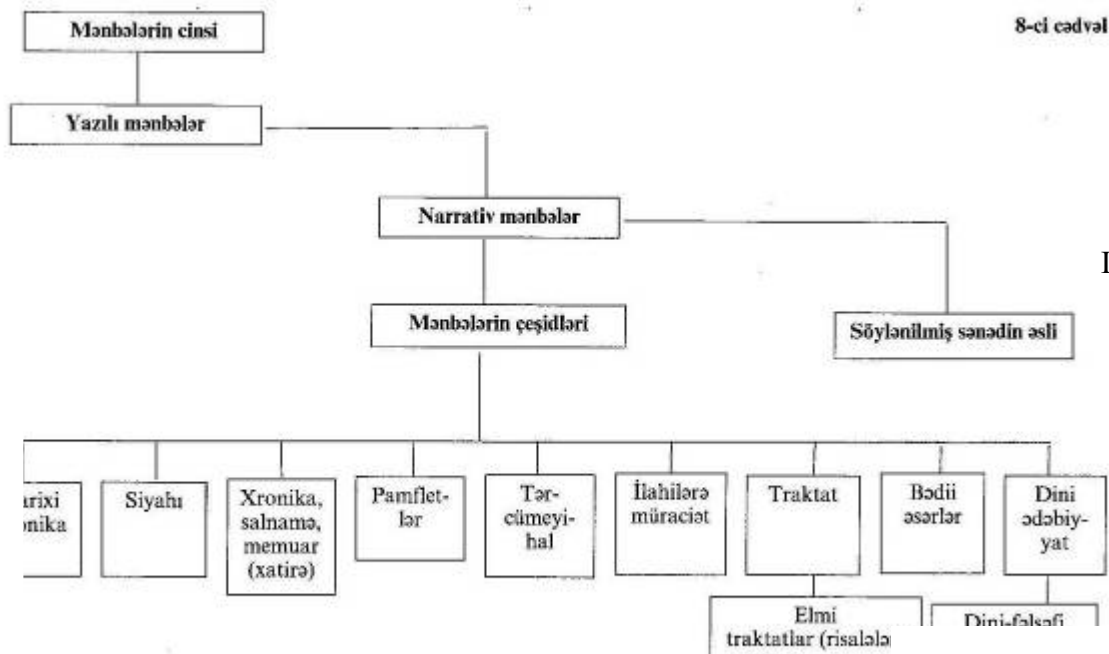
II.6.

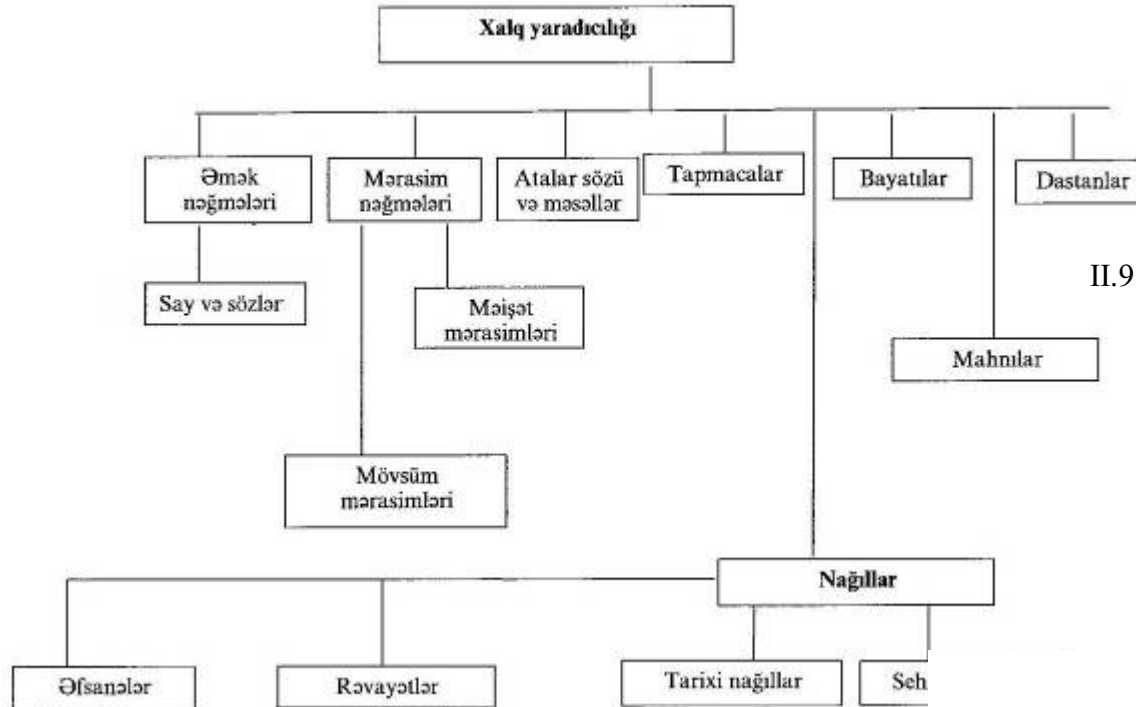

Created with

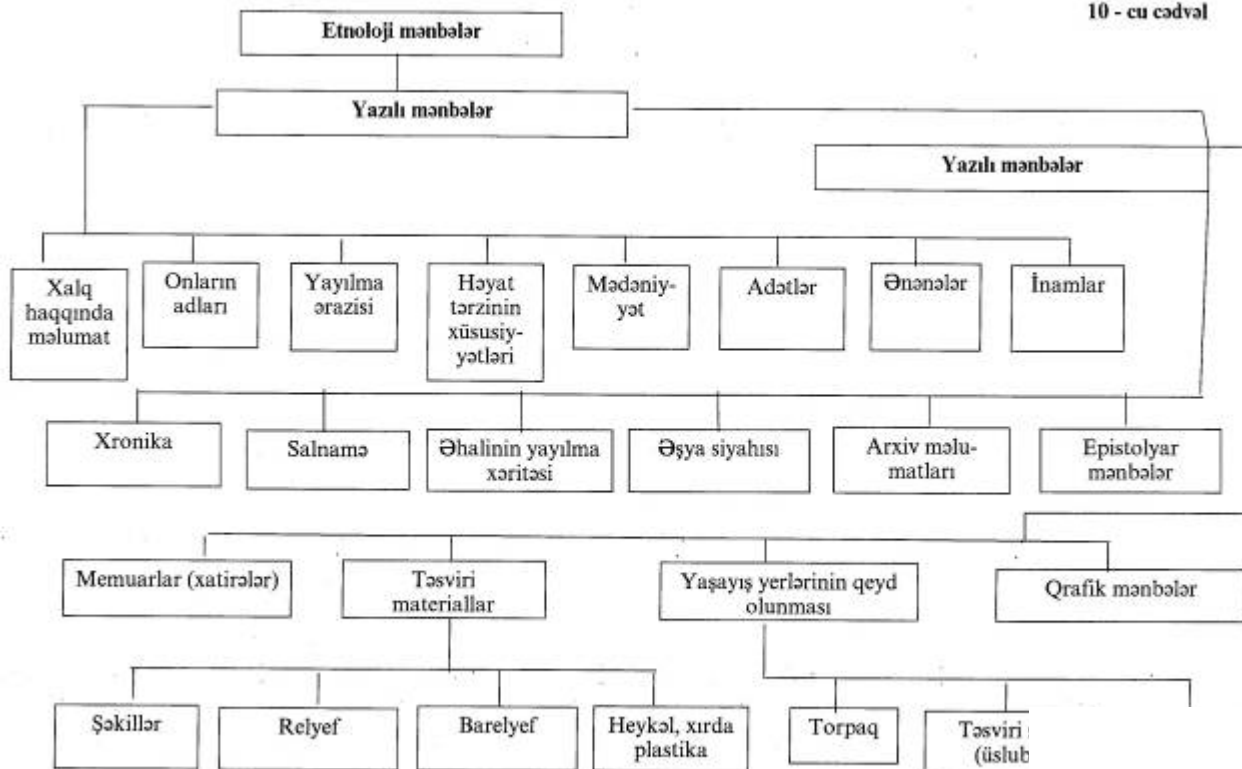
7-ci cədvəl

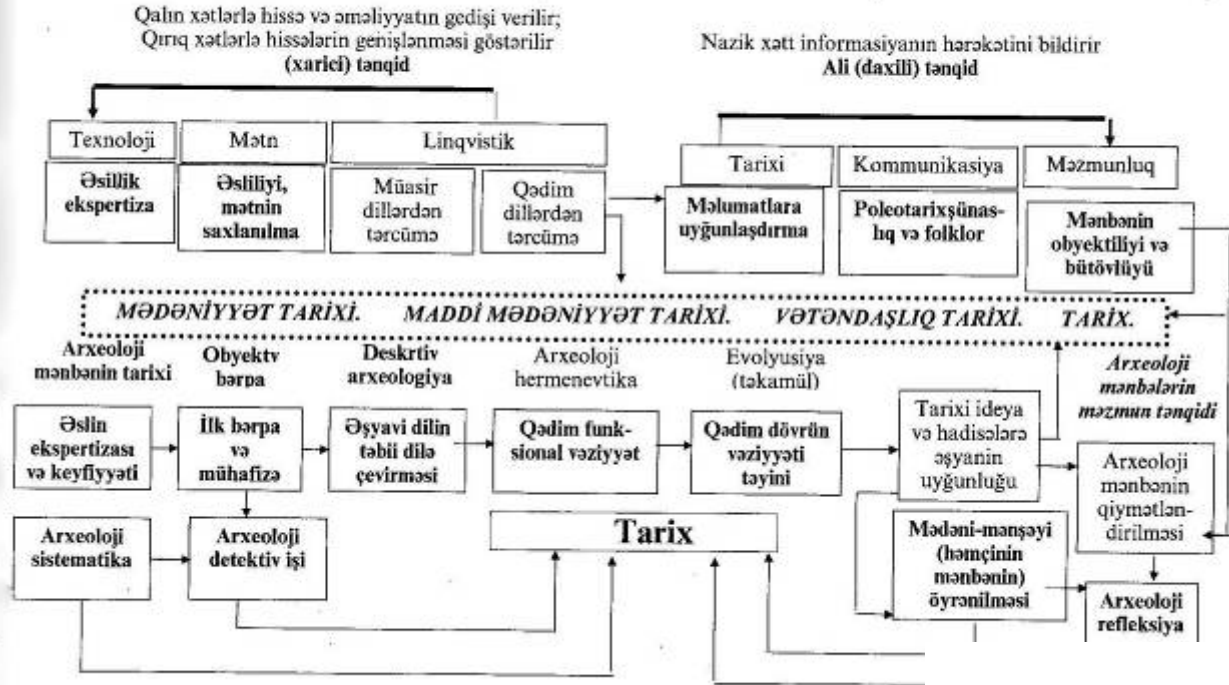

II.9.

Mənbəşünaslıq quruluşunun dərkindən tədqiqat işlərinin sonunadək

II.12 **Monumental arxeoloji mənbələr şəraitə görə təşəkkülün təsnifatı**

	Sakinləşmiş	Basdırılmış	Tikilmiş	Daxıl olmuş
Qəza	1.Məhv olmuş əhali (dağıdılmış təbəqə)	-	-	13.Batmış gəmilər
Xüsusi qoyulmuş	2.İxtisaslaşmış düşərgələr (sənaye sahələri haqqında məlumat və s.)	4. Məzar və qəbr 5. Dəfn 6. Qurbangahlıq	9.Müdafiə istekamı suvarılma və nəqliy-yat 10.Müqəddəslik və dini tikinti petroq-liflər və dolanbaclar daxil olmaq şərtilə	14. Döyüş yerləri 15.Pərəstiş tikintiləri
Normal tökülmə	3.Qədim yaşayış yerləri (mədəni təbəqə) açıq düşərgələr, mağaralar, kəndlər, şəhər xarabalıqları və s.	7. Zibillik 8. Tökülmüş	11.Mədənlər, şaxtalar 12. Emalatxana	16.Qədim əkinçilik sahələri 17. Yollar
Anormal tökülmə				18. Ayrı-ayrı tapıntı-lar (səpələnmiş halda)

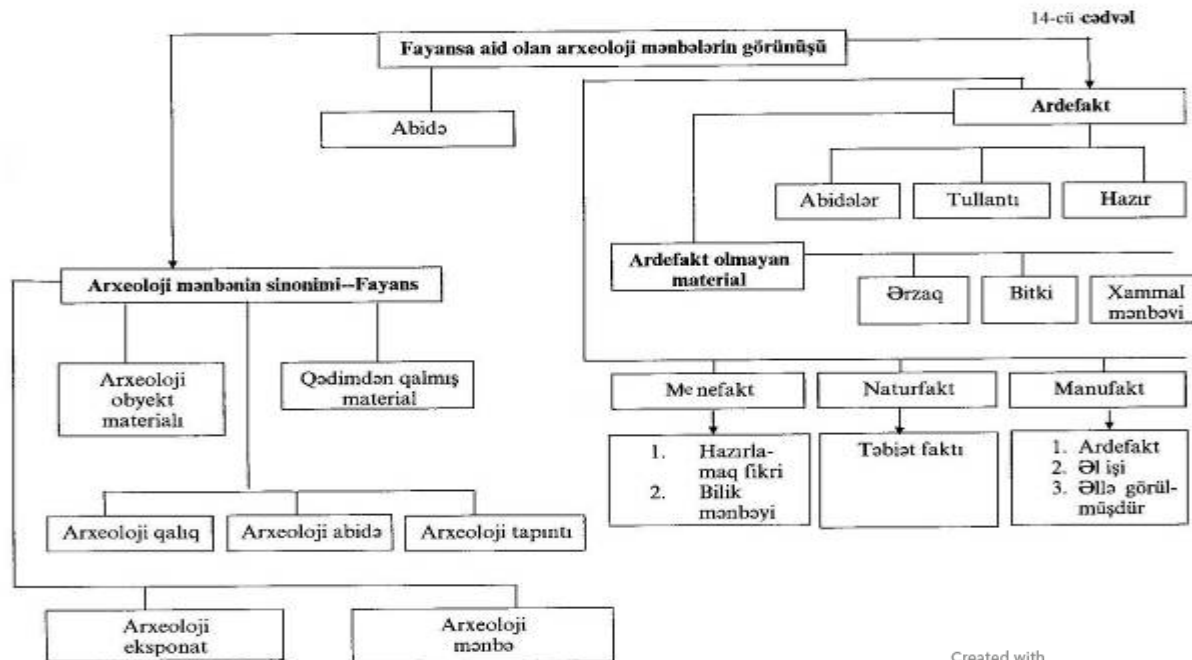
II.13.

13-cü cədvəl

**FAYANS ƏŞYALARA AİD OLAN PORTATİV ARXEOLOJİ MƏNBƏLƏRİN
TƏŞƏKKÜLÜ ŞƏRAİTİNİN TƏSNİFATİ**

	POZİTİV	NEQATİV
I	1. Xammal	6. Boş süxurlar
II	2. Hazırlamaq	7. Şlak
III	3. Yarım fabrikat	8. Çıxar
IV	4. Hazır əşya	9. İstehsal tullantısı
V	5. İşlənmiş əşya	10. Əşyanın tətbiqinin izləri

II.14

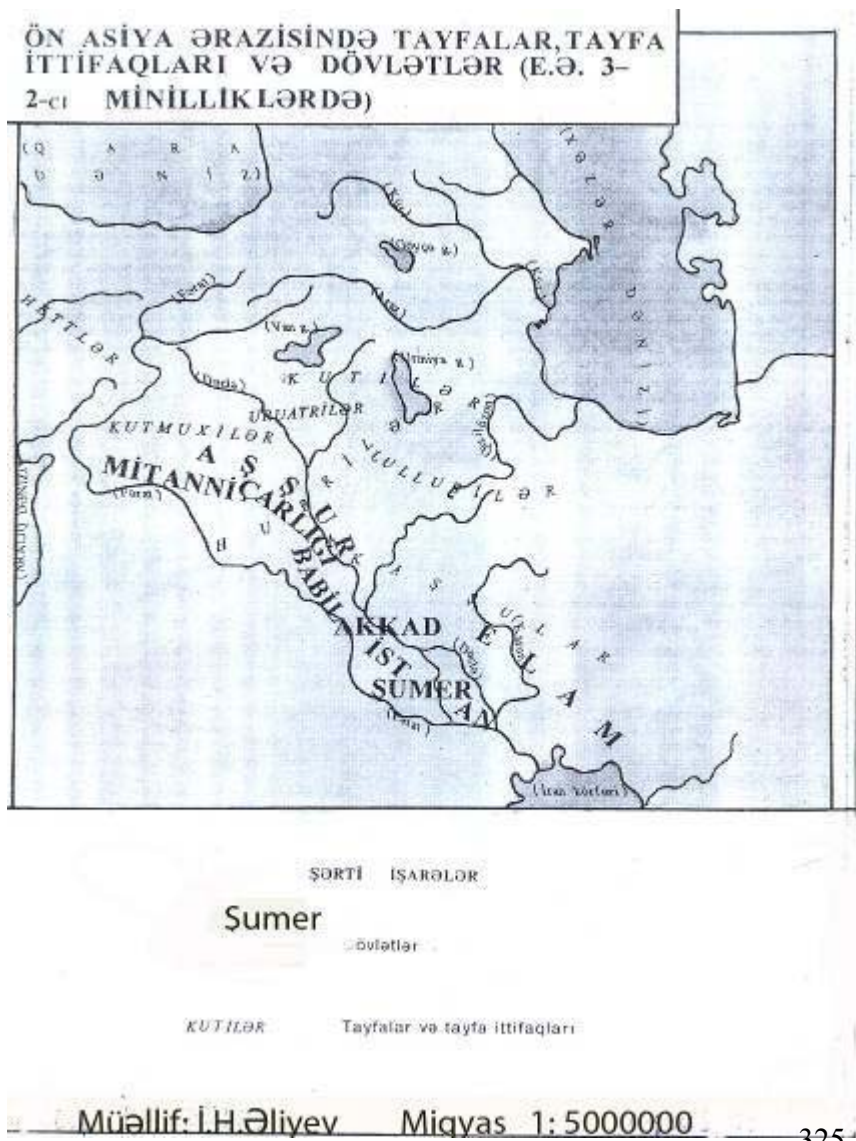

«HUMANİTAR TARİX ELMİ»NİN TƏSNİFATINDAN FRAQMENT

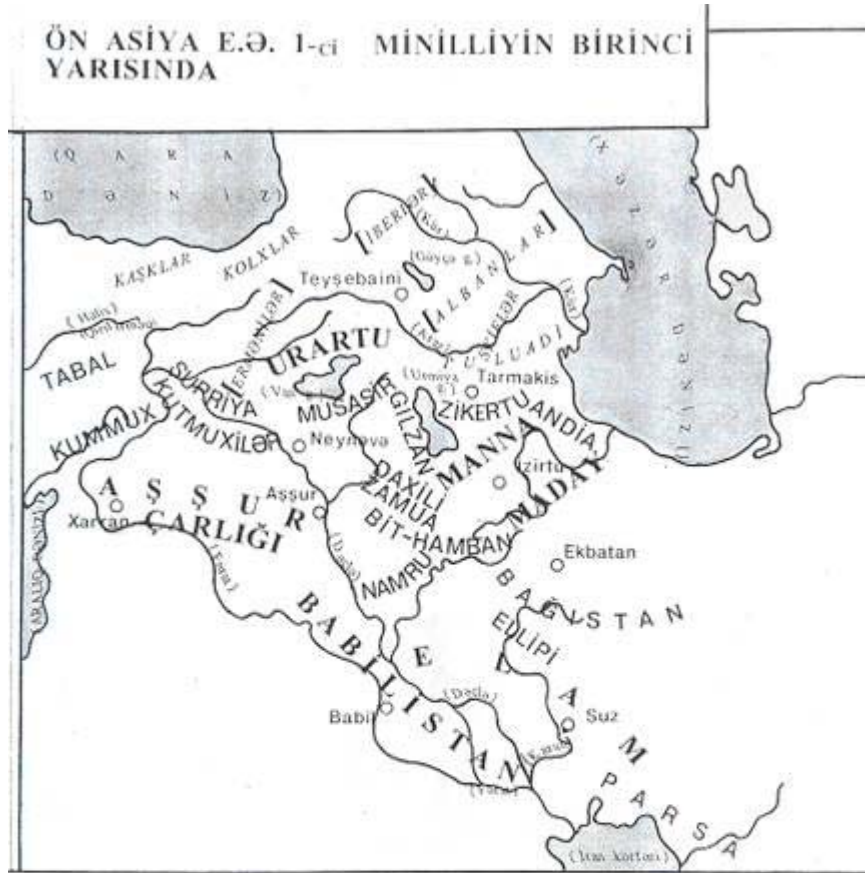
ÜMUMİ TARİX					
Arxeologiya			Tarix		
Etnoqrafiya		Mənbəşünaslıq		Filologiya	
Etnoarxeologiya	Etnik tarix	Əşya mənbələrinin mənbəşünaslığı	Yazılı mənbələrin mənbəşünaslığı	«Ölü dillər»in filologiyası	Yaşayan (canlı), dillərin filologiyası
TARİXİ METODOLOGİYA					
İbtidai-icma quruluşu tarixi	Qədim dünya tarixi	Orta əsrlər tarixi		Yeni tarix	Ən yeni tarix

XƏRİTƏLƏR

III. tarixi xəritə 1.

III. tarixi xəritə 2.

ŞƏRTİ İŞARƏLƏR

MANNA	Dövlətlər	ALBANLAR	Tayfalar
ANDIA	Vilayətlər	○	Şəhərlər

[İBERİYLƏR]

Daha erkən dövrlərə aid tarixi a...

Müəllif: T.A. Əliyev

Miqyas 1: 50000

Created with

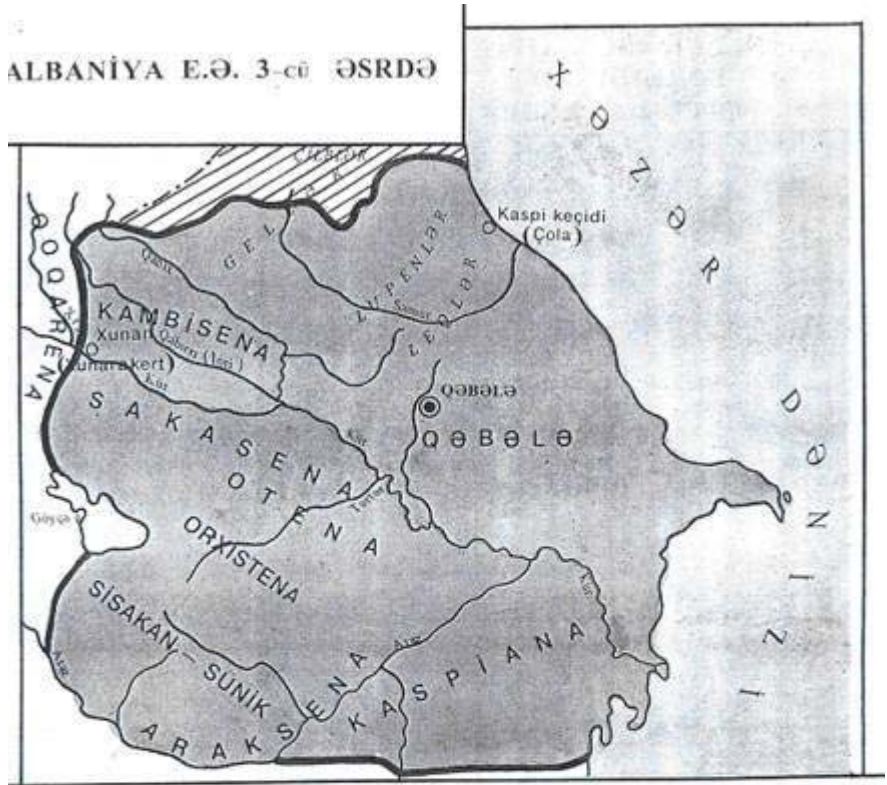
III. tarixi xəritə 3.

ŞƏRTİ İŞARƏLƏR

- Dövlətlərin təqribi sərhədləri
- KAMBİSENA** Vilayət
- LEQLƏR** Tayfalarlar
- Pompey və Kanidinin yürüşü
- Ticarət yolları
- Dəniz ticarət yolu
- Paytaxt
- Şəhərlər

III. tarixi xəritə 4.

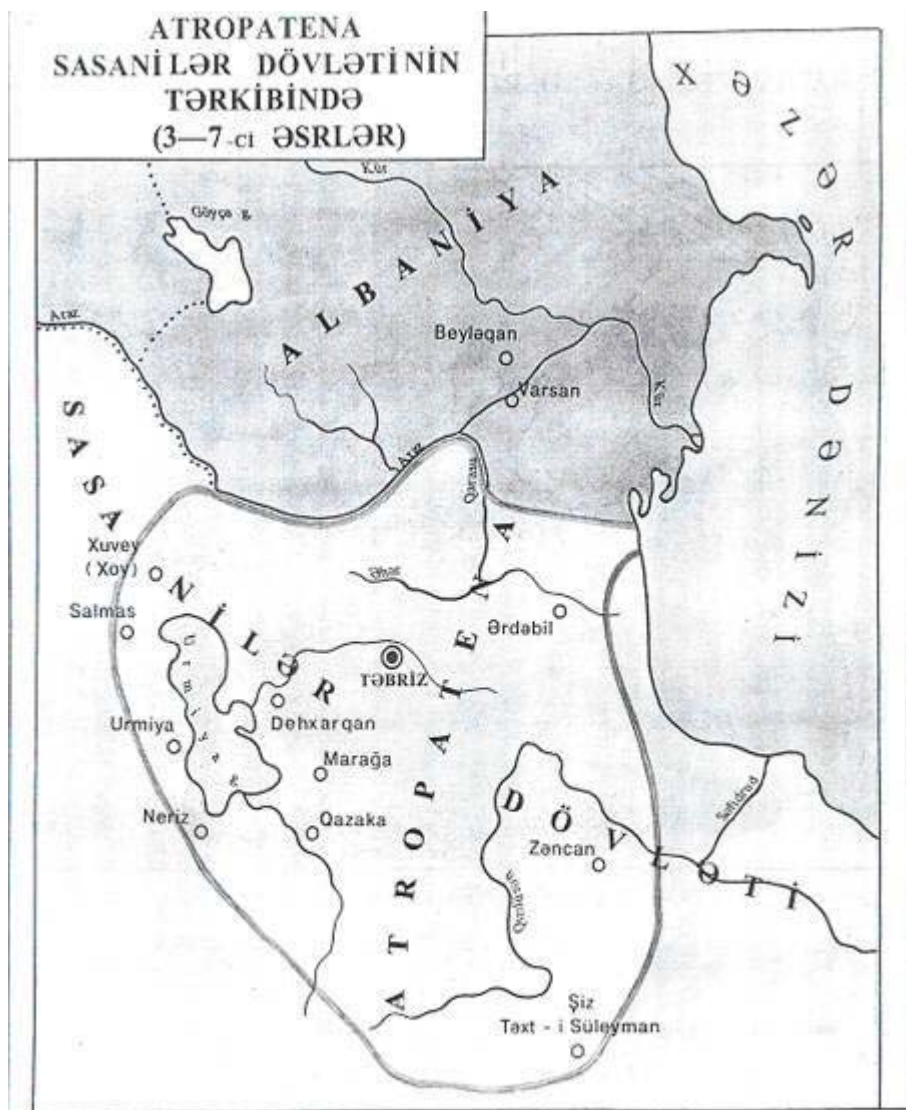
ŞƏRTİ İŞARƏLƏR

	Albaniyanın sərhədləri	SAKASENA	Əyalətlər
	Paytaxt	GELLOR	Etnik qruplar
	Şəhərlər		Taşın dairəsi

Müəllif: F.C.Məmmədova

Miqyas: 1:5000000

III. tarixi xəritə 5.

ŞƏRTİ İŞARƏLƏR

● Paytaxt

○ Şəhərlər

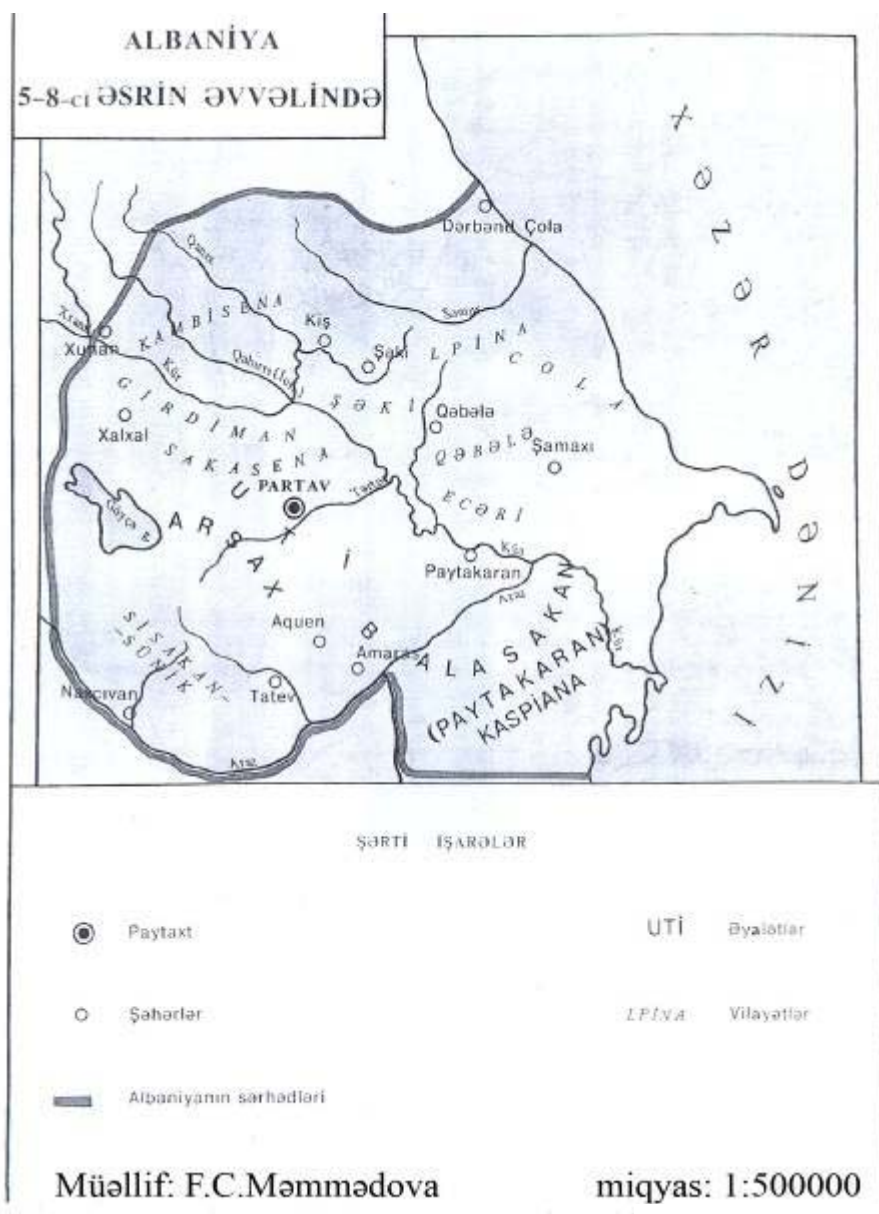
Created with

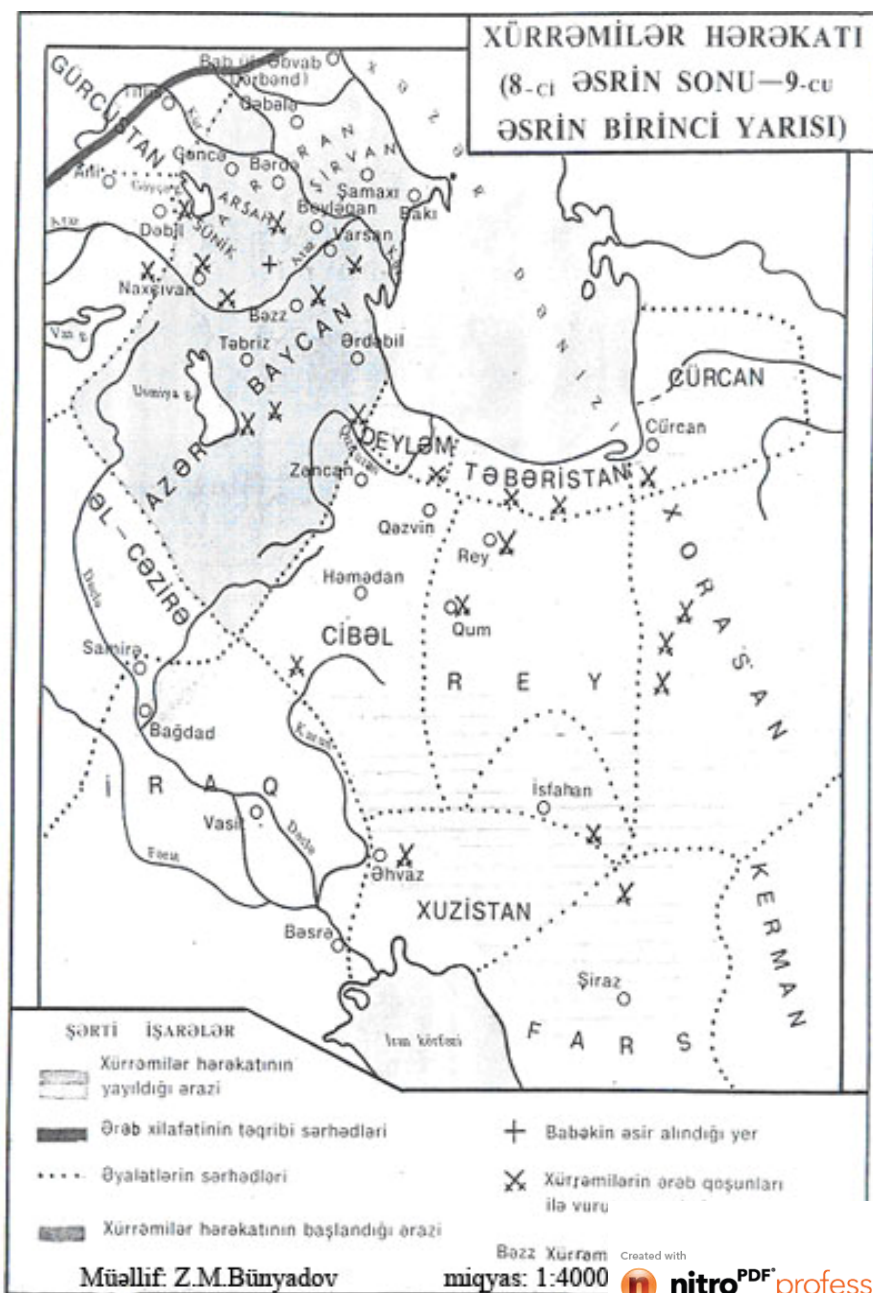
nitroPDF professional

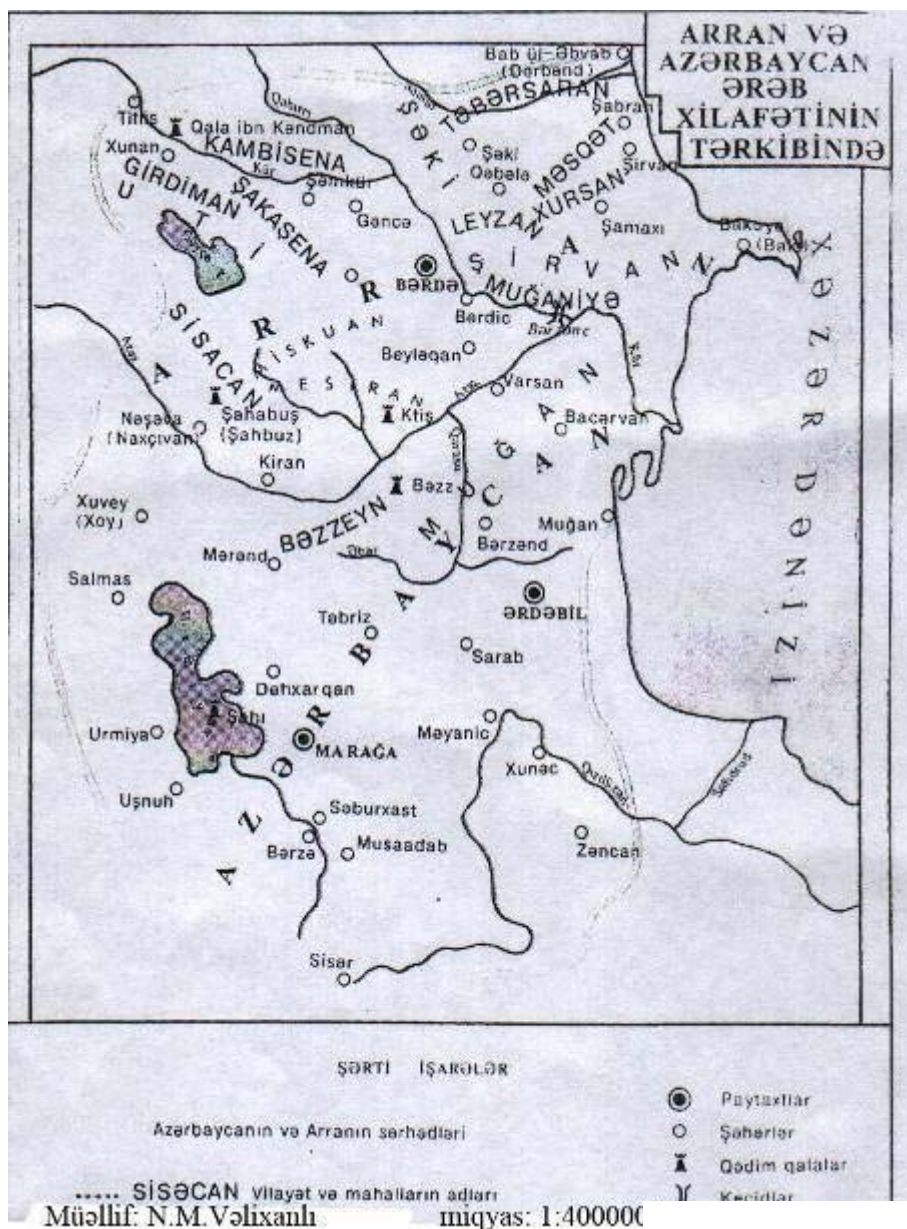
download the free trial online at nitropdf.com/professional

III. tarixi xəritə 6.

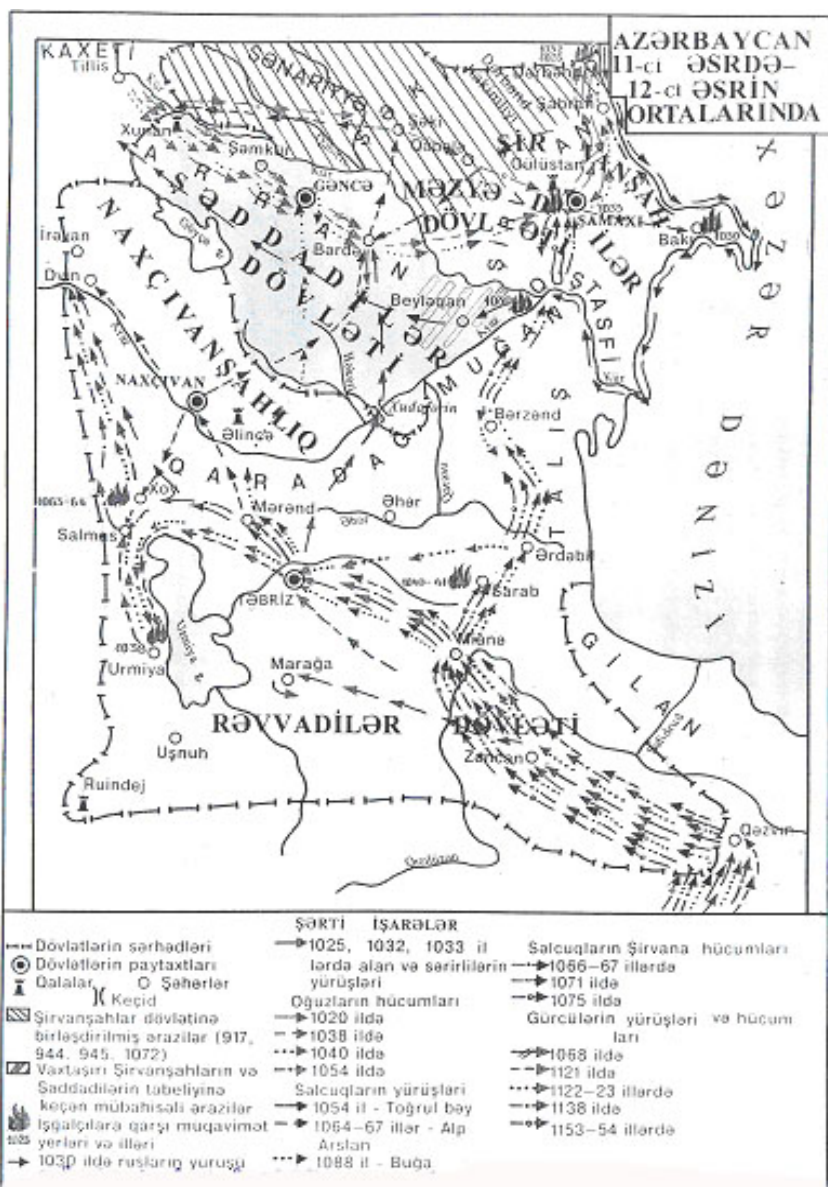

III. tarixi xəritə 7

Müəllif: M.X.Şərifli

miqyas:

Created with

III tarixi xəritə 11

ŞƏRTİ İŞARƏLƏR

--- Həkimliklərin sərhədləri

Şəhərlər

GİLƏN

Öyətələr (vilayətlər)

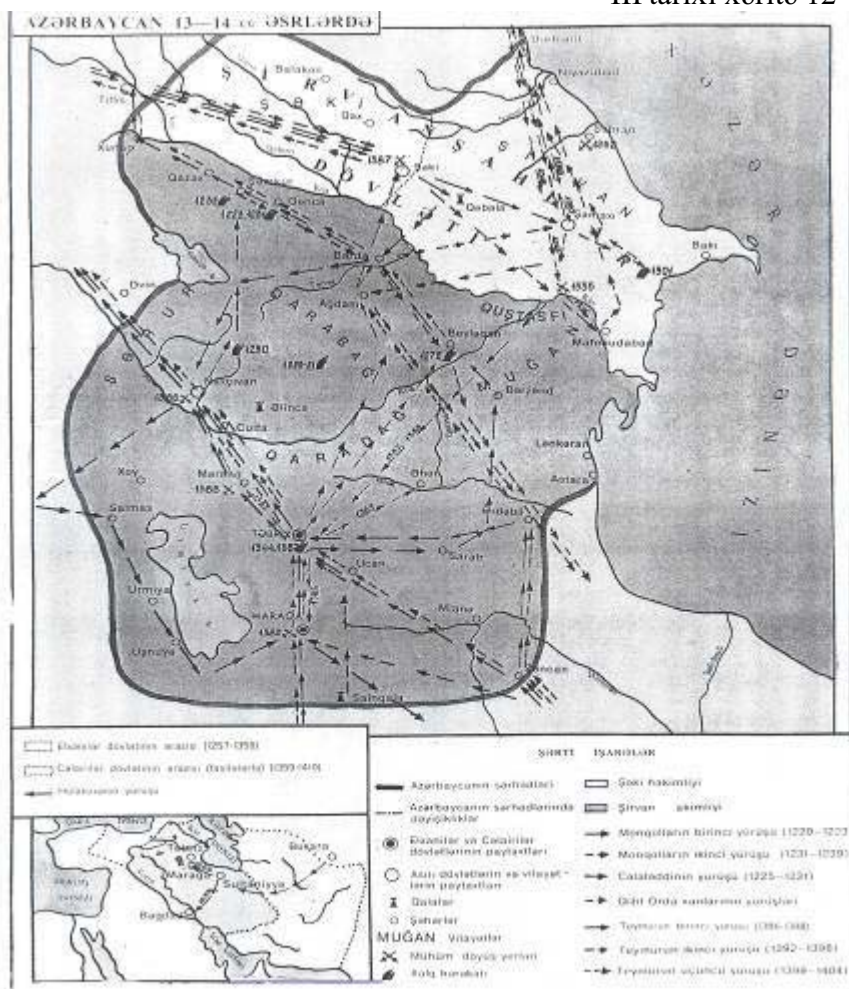

Vassal ərazilər

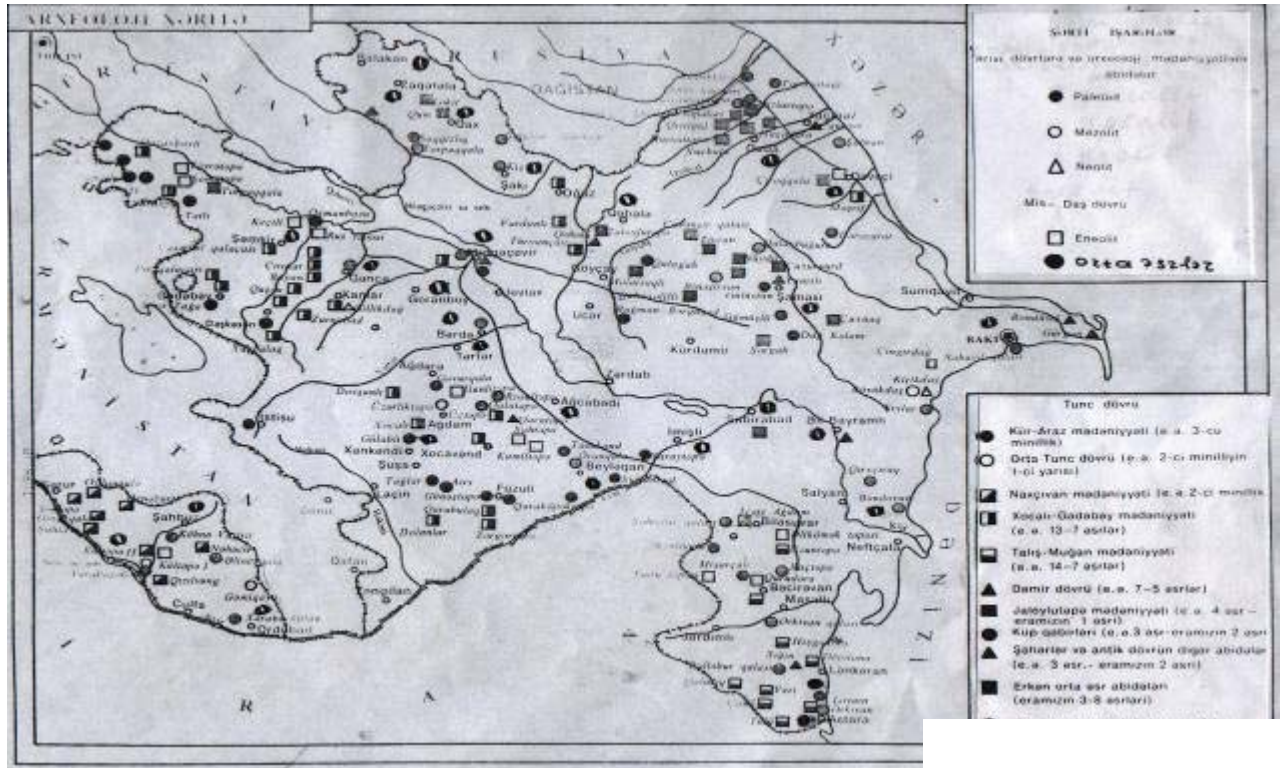
Müəllif: Z.M.Bünyadov

miqyas: 1:5000000

III tarixi xəritə 12

Arxeoloji xəritə

Cizgi xəritə

Created with

FƏSILLƏR ÜZRƏ ƏDƏBİYYAT I FƏSİL

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Respublikasının Coğrafiya atlası. Azərbaycan Respublikası Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsi. Bakı, 2002, 16 s.
2. Mehdiyev Ş.F. Ümumi geologiya. Bakı, Maarif, 1997, 382 s.

Xarici dillərdə

3. Берг Л.С. Уровень Каспийского моря в историческое время: очерки по физической географии. Москва - Ленинград , 1949, с.209-229.
4. Блаватский В.Д. Природа и античное общество. Москва, Наука, 1976, 77с.
5. Будагов Б.А. Геоморфология и новейшая тектоника Юго-Восточного Кавказа. Баку, Элм, 1973, 246 с.
6. Будыко М.И. Климат в прошлом и будущем. Ленинград, Гидрометеиздат, 1980. 351 с.
7. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. Ленинград, ЛГУ, 1989, 496с.
8. Үепә оуп. Изменение климата и миграции кочевников.-- ЖП, Москва, Недра, 1972, №4, с. 4-52.
9. Үепә оуп. О термине «Этнос». -- ДОКГО, Ленинград, Наука, 1967, вып. III, с. 5-6.
10. Үепә оуп. Ритм Евразии. Эпоха и цивилизации. (серия «Вехи истории») . – СПб, СЗКЭО ООО, Кристалл, Москва, Оникс, 2003, 608 с.
11. Үепә оуп. Роль климатических колебаний степной зоны Евразии. -- ЖП, 1967, №1, с.53-66.
12. Үепә оуп. Этногенез и этносфера. -- ЖП, Москва, Недра 1969, №1, с.46-55.
13. Үепә оуп. Этно-ландшафтные регионы Евразии за исторический период. В кн.: Доклады на ежегодных чтениях

памяти Л.С. Берга. Вып. XIII-XIV, Ленинград, Наука, 1968, с. 118-134.

14. Yенə onun. Этнос и ландшафты. -- ИВГО, Ленинград, Наука, 1968, №3, с.193-202.

15.Дебец Г.Ф. Некоторые направления изменений в строении человека современного вида. -- ЖСЭ, Москва, Наука, 1961, №2, с.9-23.

16. Дулов А.Б. Географическая среда и история России: конец XV- середина XIX в. Москва, Наука, 1983, 255 с.

17. Климат Азербайджана. Баку, Азернешр, 1968, 340 с.; Кислов А.Б. Теория климата. Москва, МГУ, 1989, 148 с.; Шостакович В.Б. Лесные пожары в Сибири в 1915 г. -- ИВСОРГО, Москва, 1924.Т.XVII.- из кн., Б.П.Алисова, Б.В.Полтарауса. Климатология. Москва, МГУ, 1974, 299 с.; Будыко М.И. Климат и жизнь. Москва, Гидрометеиздат 1971, 472 с.; Шыхлинский Э.М. Тепловой баланс Азербайджанской ССР. Баку, Элм, 1969, 201с.

18. Колесник С.В. Несколько слов о географической среде. -- ИВГО, Ленинград, Наука, 1966, №3, с.247-248.

19. История человечества. Доисторическая времена и начала цивилизации. (Под ред., З.Я. де Лаата).). Moskva, UNESCO, t. I, 2003, 682 с.; Yенə orada. Под ред., А.Х.Данича и П.Моэна). Т. II , 2003, 549 с.; Yенə orada. (Под. ред. И. Хэррианном и Э.Цюгрхера). Т.III, 2003, 611 с.

20.Пашуто В.Т., Черепнин Л.В. Пути развития феодализма (Закавказье, Средней Азии, Русь, Прибалтика). Москва, Наука, 1972, 338 с.

21. Шипунов Ф.Я. Опасная болезнь ландшафтной сферы. -- ЖП, Москва, Недра, 1968, № 10, с. 3-13.

II FƏSİL

Azərbaycan dilində

1. Cəbiyev Q.C. Azərbaycan keramikası (XIV-XVII ə.). Bakı, Elm, 2003, 235 s.; Ахмедов Г.М. Средневековый город Байлакан (историко-археологическое исследование). Автореферат на соискание ученой степени доктора

исторических наук, Баку, 1972, 153с.; Yənə onun. Qədim Beyləqan. Bakı, Azərənəsr, 1997, 144 s.; İbrahimov F.Ə. Azərbaycanın Orta əsr şəhərlərində metalışləmə sənəti (IX-XII ə.). Bakı, Elm, 1988, 176 s.

Xarici dillərdə

2. Блох Марк. Апология истории или ремесло историка. Москва, Наука, 1986, 254 с.

3.Боряз В.Н. Методологические предпосылки и принципы отделения объекта археологической науки. -- сбор., - «Материалистическая диалектика и частные, науки», Ленинград, Наука, 1976, с. 185-216.

4.Гражданников Е.Д., Холюшкин Ю.П. Системная классификация социологических и археологических понятий. Новосибирск, Наука, 1990, 183 с.

5.Гуковский А.И. О некоторых терминах вспомогательных исторических дисциплин. -- ЖВИ, Москва, Правда, 1965, №10, с.60-66

6.Карцев В.П. Социальная психология науки, проблемы историко-научных исследований. Москва, Наука, 1984, 307 с.; Ярошевский М.Г. Структура научной деятельности.-- ЖВФ, Москва, Правда, 1974, №11, с. 97-109.

7.Yənə orada.

8.Карцев Н.И. Метафизики о методологии общественных наук. – Анналы. -- ЖВИРАН, Петербург, 1922, №2, с. 267-271.

9.Кольчин Б.А. Роль естественных наук в изучении истории древнего производства. -- сбор., «Естественные науки и археология в изучении истории в древних производствах». МС 27 марта 1981 г., Москва, Наука, 1982, с. 3-12.

10. Yənə onun. Черная металлургия и металлообработка в древней Руси. Москва, изд. АН СССР, 1953, 260 с.; Ахмедов Г.М. Средневековый город Байлакан. Автореферат. Дисс. на соискание ученой степени док. ист.наук. Изд., АНА, 1972, 153с.; Гаджиев А.А. Ренессанс и поэзия Низами Гянджеви. Баку, Элм, 1980, 203с.

11. Кузищин В.И. Историография античности в период Возрождения (XIV в. - середина XV в.). -- сбор.,

«Гуманистическая историография». Москва, Высшая школа, 1980, с. 13-31.

12. Макаров М.К. К вопросу о терминологии в источниковедении истории СССР. -- ТМИАИ, Москва, Наука, 1963, с. 3-20.

13. Маршак Б.И. Керамика Согда V-VII вв. как историко-культурный памятник. Автореферат, дисс. на соискание ученой степени кан.ист.наук. Ленинград, Наука, 1965, 27 с.

14. Методы естественных и технических наук в археологии. - ТДВС 25 февраля 1 марта 1963 г., Москва, Наука, 1963, 92 с.; Методы Естественных наук в археологии. Москва, Наука, 1987, 159 с.

15. Никитин Е.П. Объяснение философское и объяснение научное. -- в кн., «Философия. Методология». (под ред. В.А.Лекторского), Москва, Наука, 1972, с. 129-157.

16. Рыбаков Б.А. Ремесло древней Руси. Москва, изд., АН СССР, 1948, 792с.

17. Смоленский Н.И. Ступени развития истории-ческих понятий -- сбор., «Проблемы исторических понятий». Горький, 1989, с. 67-79.

18. Yenə onun. Язык науки и проблемы логики исторического мышления. -- сбор., «Вопросы методологии истории, историографии, источниковедения». Томск, ТГУ, 1984, с. 7-9.

19. Терпигорев А.М. Об упорядочении технической терминологии. -- ЖВЯ, Москва, изд. АН СССР, 1953, №1, с. 71-76.

20. Марджори и Чарлз Квеннелл. Первобытные люди. Быт, религия, культура. Москва, Центрполиграф, 2005, 238 с.

21. Шапова Ю.Л. Очерки истории древнего стеклоделия. (По материалам Нила, Ближнего Востока и Европы). Москва, МГУ, 1983, 199 с.

22. Yenə orada.

23. Yenə orada.

24. Yenə orada.

25. Yenə onun. Древнее стекло (Морфология. Технология. Химический состав). Москва, МГУ, 1989, 119 с.; YENƏ ONUN. Очерки истории древнего стеклоделия. (По материалам Нила, Ближнего Востока и Европы). Москва, МГУ, 1983, 199 с.

26. Yenə onun. 1989; Кубе А.Н. История фаянса РСФСР. Госизд. Берлин, 1923, 126 с.; Ушков А.И. Керамика Востока. – ИОИАз, Баку, 1926, №2, с. 96-103; Лукас А. Материалы и ремесленные производства древнего Египта. Москва, Иностранная Литература, 1958, 747 с.; Кверфельдт Э.К. Керамика Ближнего Востока. Руководство к распознаванию и определению керамических изделий. Ленинград, Госэрмитаж, 1947, 144 с.; Гражданкина Н.С., Рахимов М.К., Плетнева И.Е. Архитектурная керамика Узбекистана (очерки исторического развития и опыт реставрации). Ташкент, Фан, 1968, 156 с.; Шишкина Г.В. Глазурованная керамика Согда (вторая половина VIII в.- начала XIII в.). Ташкент, Фан, 1979, 74 с.; Щапова Ю.Л. Очерки истории древнего стеклоделия. (По материалам Нила, Ближнего Востока и Европы). Москва, МГУ, 1983, 199с.

III FƏSİL

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Respublikasının coğrafi atlası. Azərbaycan Respublikası Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsi. Bakı, 2002, 16 s.
2. Aşurbəyli S.B. Qədim və Orta əsr Azərbaycanında heykəltaraşlıq.-- ATMƏ, Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşri, 1956, I c., s. 61-109.
3. Atalar sözü. Bakı, Yazıçı, 1985, 692 s.; Ata sözləri (haz. H.Ali Bozkurt H.Abdulkadir Salamoğlu). Istanbul, 1988, I his., 128 s.
4. Azərbaycan tarixi xəritələri. Azərbaycan Ensiklopediyası nəşriyyatı Poliqrafiya Birliyi, Bakı, 1994, 24 s.
5. Ciddi H.Ə. Gülüstən qalası. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşri, 1967, 116 s.
6. Yenə onun. Orta əsr Şamaxı şəhəri (IX-XVII ə.).(rus dilində) Bakı, Elm, 1981, 174 s; Novruzov Ə.I., Ciddi H.Ə. Şamaxıda tapılmış fayans və farfor məmulatı (XI-XVII ə.). -- AEAX TFHS, Bakı, Elm, 1992, s. 99-107.
7. Yenə orada. 1981; Əsədov M.Ə. Azərbaycan XIII-XV əsrin birinci yarısında (Bədrəddin Mahmud Əl-Ayinin «İqd əl-Cuman fit-

tarix əhl-əz-zaman» əsəri üzrə). Tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, Elm, 1996, 32 s.; Nəcəfli T.H. Oaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin tarixi müasir türk tarixşünaslığında. Bakı, Çarşıoğlu, 2000, 197 s.

8. Əhmədov Q.M. Orta əsr Beyləqan şəhəri (tarixi-arxeoloji tədqiqat). Bakı, Elm, 1979, 198 s.

9. Yenə orada.

10. Yenə orada.

11. Əhməd Hərami dastanı. Bakı, Gənclik, 1978, 93 s.

12. Əmin Riyahi. Xaqani Şirvani. Tarix elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı, Elm, 1975, 214 s.

13. Əbu Osman Əmr ibn Bəhr əl-Cahiz əl Bəsri. Kitab, Ət-təbəsur bi-t midçarə («Ticarətə baxış»). Bağdad, mətbəə Əl-Hökumə 1970, 506 s.

14. Əbu Səid Qardifi. Zayn al-axbar («Tarixin bəzədilməsi»). – iz kn., V.V.Bartolğda, sobr. soç. t. VIII, Moskva, Nauka, 1973, s. 23-62.

15. Əbul Qasım İbadullah ibn Abdulla Xordadbeh. Kitab əl-masalik və əl məmalik («Yollar və dövlətlər kitabı»). – Z.M.Bunyadovun «Azərbaycan tarixinə dair mənbələrin xülasəsi» (ərəb mənbələri) kitabından. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşri, 1964, 37s.

16. Fidai. Kitab bi Xudayat əl -mumninin at-talibin (İslamçılığın tarixi. Rus dilində). Moskva, izd. AN SSSR, 1959, 221 s.

17. Ibn Əl-Əsir. Əl-kamil fi-t-tarix. (Azərbaycan dilinə M.Əfəndizadə tərəfindən tərcümə edilmişdir). Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşri, 1959, 216 s.

18. Ibn Hutayba. Kitab əl Şirival Şuara, ed M.J. de Golje. Leiden, 1904. --Z.M.Bunyadovun «Azərbaycan tarixinə dair mənbələrin xülasəsi» (ərəb mənbələri) kitabından, Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşri, 1964, 37 s.; Мамедов З.Дж. Азербайджанские философы и мыслители средневековья. Баку, ЭЛМ, 1993, 88 с.

19. Qətran Təbrizi. Divan. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşri, 1967, 440 s.

20. Qəzvini Mustoufi Həmdullah. Nüzxət əl-qülob. Bakı, Elm, 1983, 65 s.; Yenə onun. Zey-e tarix-e qozide («Seçilmiş tarix»ə əlavə). Bakı, Elm, 1986, 148 s.; Крачковский И.Ю. Четырнадцать век. – Избр. произ. т. IV, гл. XIV, Москва-Ленинград, изд. АН СССР, 1957, с. 377-398; Петрушевский И.П. Хамдаллах Казвини как источник по социально-экономической истории восточного Закавказья. -- ИАН Аз ООИ, Москва, изд. АН СССР, 1937, №4, с. 873-920.

21. Qurani-Kərim. XXIII fəs. Əl Ənam Surəsi. (Azərbaycan dilinə tərcümə Z.M.Bünyadov, Məmmədəliyev V.M.). Bakı, Azərnəşr, 1992, 711 s.

22. Məhəmmədi Tərbiyyət. Danişməndane Azərbaycan. Azərbaycanın görkəmli adamları. Bakı, Azərnəşr, 1987, 433 s.

23. Məmmədov Z.C. Azərbaycanın Orta əsr filosofları və zəkaları. Bakı, Elm, 1993, 88 s.

24. Nəsimi İmaməddin. Seçilmiş lirikası. Bakı, Azərnəşr, 1973, I c.. 572 s.

25. Nəsrəddin Tusi. Tansuqnameyi-Elxani (Cavahirnamə). Bakı, Elm, 1984, 32 s.

26. Yenə onun. Əxlaqi Nasiri. Bakı, Elm, 1989, 256 s.

27. Yenə orada.

28. Nuriyev A.B. Qafqaz Albaniyasının şüşə məmulatı və istehsalı tarixi. Bakı, Elm, 1981, 149 s.

29. Səfərli Ə.K., Yusifov X.Q. Azərbaycan ədəbiyyatı qədimdə və Orta əsrlərdə. Bakı, Maarif, 1982, 386 s.; Qasımov X.S. Orta əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti. Bakı, 2008 Təhsil, 440 s.

30. Yenə orada.

31. Şah İsmayıl Xətai. Seçilmiş əsərləri. II c. Bakı, Azərnəşr, 1976, 199 s.

Xarici dillərdə

32. Абибуллаев О.А. Некоторые изучение холма Кюльтепе в Азербайджане. – ЖСА, Москва, Наука, 1963, №3, с. 157-168; Алиев И.Н. Апшерон в эпоху Бронзы и раннего Железа. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Баку, Элм, 1993, 20 с.

33. Али ибн Сина (Авиценна). Канон врачебной науки. Ташкент, изд. АН Узб. ССР, 1960, т. I, кн. IV, 767 с.
34. Абу Райхан Мухаммад ибн Ахмед. -- Собранные сведений для познания драгоценностей (минералогия). Москва, 1963, изд. АН СССР, 518 с.
35. Абул Фазл Хубайш Тифлиси. Описание ремесел. Памятники письменности Востока, 51 (пер. с перс. Г.П.Михайлевича), Москва, Наука, 1976, 256 с.
36. Абызова Е.А. Кашинный сосуд из старого Архея. -- ЖСА, Москва. Наука, 1981, №2, с. 296-298; Ibrahimov F.Ə., Ismizadə Ö.Ş. Bakının Orta əsr şirli qabları haqqında. – AEAX. TFHS, 1981, №1, s. 55-65; Мустафаев М.М. Средневековые археологические памятники нижнего течения реки Араз (IX-XVII вв.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Баку, Элм, 2003, 25 с.
37. Августиник А.И. Истории развития формирования керамических изделий методом вращения. ТЛТУ, вып. XXIX, Ленинград, изд. ТЛТУ, 1954, с. 3-24.
38. Агамалиева С.М. Гончарство Азербайджана. (тарихи-археоложи тядигат), Баку, Элм, 1987, 139 с.
39. Алекперов А.Г. Крашенная керамика нахичеванского края и ванского царства. -- ЖСА, Москва, изд. АН СССР, 1937, №4, с. 249-263.
40. Алексеева Е.М. Предметы из египетского фаянса VI в. до н.э.-IV в. н. э. Северного Черноморье. -- КСИА, Москва, Наука, 1972, вып. 130-й, с. 3-11.
41. Алиев В.Г. Культура расписной керамики в Азербайджане. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Баку, изд. АН Азербайджанской ССР, 1966, 26 с.; Миллер Ю.А. Искусство Турции. Москва, Искусство, 1965, 167 с.
42. Yənə onun. Культура эпохи средней Вронзы Азербайджана. Баку, Элм, 1991, 256 с.
43. Алиев М.М., Кашкай М.А. Из истории геологических понятий в горнорудном деле в древнем и средневековом Азербайджане. -- ТИИ ЕТ, Москва, Наука, 1957, т. X, с.150-151.
44. Алиев Р.М. Устад абу Бакр ибн Хосров и его «Муниснаме». -- ЖХ, Баку, 1990, №3, с. 8-14.

45. Акунова Л.Ф., Приблуда С.З. Материаловедения и технология производства художественных керамических изделий. Москва, Высшая школа, 1979, 216 с.

46. Аразова Р.Б. История археологического изучения Азербайджана в послевоенный период. -- ТДВАКС, т.ХІІ, Ужгород, 1966, с. 5-6.

47. Асланов Г.М., Ваидов Р.М., Ионе Г.И. Древней Мингечаур. (этапы Энеолита - Бронзы), Баку, изд. АН Азербайджанской ССР, 1959, 191 с.

48. Ахведи Марагеи. Джами Джам. (на азерб. языке). Баку, Лидер, 2004, 286с.; Бертельс Е.Э. Избранные труды. История персидско-таджикской литературы. Москва, Наука, 1960, т. II, 556 с.; Гасанова А.М. История цинка и его использование. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Баку, Элм, 1997, 28 с.

49. Беленицкий А.М. Раскопки согдийских храмов в 1945-1948 гг. -- МИА, изд. АН Тадж. ССР, Сталинабад, 1953, №37 с. 21-58; Уенә олуш. О некоторых сюжетах пенджикентского отряда в 1954 г. -- ТАН Тадж.ССР, Сталинабад, 1956, т. XXXVII, с.19-32; Желнинская З.М., Берлин Т.И., Дружинина Л.Г., Бурый В.А. Анализ красок настенных росписей Дильберджина. Древняя Бактрия. -- МСААЭ, Москва, Наука, 1979, вып II, с. 166-171.

50. Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. Избр. тр. Москва, Наука, 1965, т. III, 624 с.; Закуев А.К. Рзакулизаде С.Д. Распространение Ислама и идеологическая борьба в стране. -- сбор., «Очерки по истории азербайджанской философии». Баку, изд. АН Азербайджанской ССР, 1966, т.І, гл., II, с.38-57.

51. Бобринский А.А., Мунчаев Р.М. Из древнейшее истории гончарного круга на Северном Кавказе. -- КСИА, Москва, изд. АН СССР, 1966, вып.108, с. 14-22.

52. Боряз В.Н., Фоняков Д.И. Методологическая разработка вопросов древнерусского ремесла в Советской археологической литературе (1949-1980 гг.). -- ТДРКМА, Киев, Наукова Думка, 1987, 200 с.

53. Уенә олуш. Природа археологического источника и объект археологии как науки. – «Предмет археологии и вопрос

методики археологического исследования». Ленинград, Наука, 1975, с. 34-42.

54. Бочкарев В.С., Распопова В.И. Дискуссия о характере ремесленного производства. -- ЖСА, Москва, Наука, 1971, №4, с. 299-305.

55. Булавин И.А. Оборудование фарфоровых, фаянсовых заводов. Москва, Госизд. легкой промышленности, 1936, 400 с.

56. Булатов Н.М. Алебастровое формы из керамической мастерской селитренного городища. -- ЖСА, Москва, Наука, 1972, с. 271-274.

57. Бунянов З.М. Обзор источников по истории Азербайджана. (источ. арабские), Баку, изд. АН Азербайджанской ССР, 1964, 39с.

58. Yənə orada.

59. Yənə orada.

60. Вайдов Р.М., Нариманов И.Г. Развитие археологической науки в Советском Азербайджане. -- ЖСА, Москва, Наука, 1967. №4, с. 48-61.

61. Вактурская Н.Н. О средневековых городах Хорезма. -- МХЭ, 1963, вып. VII, с.41-53; Yənə onun. Хронологическая классификация средневековой керамики (IX-XVII вв). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Москва, изд. АН СССР, 1953, 15 с.; Yənə onun. Иранский сосуд из Ургенча. В кн., «Полевые исследования Хорезмской экспедиции в 1957 г». (ред. С.П.Толстов), вып. IV, Москва, изд. АН СССР, 1960, с. 191-193.

62. Велиханлы Н.М. Арабские географы-путешественники X-XII вв. об Азербайджане. (на азерб. языке), Баку, Элм, 1993, 157 с.; Yənə onun. История Азербайджана по документам и публикациям. (Сбор.). Баку, Элм, 1990, 381 с.

63. Воеводский М.В. К истории гончарной техники народов СССР. -- ЖСЭ, Москва, изд. АН СССР, 1930, №4, кн. XII, с. 55-70.

64. Вопросы техники в «Естественные истории Плиния», Баку, АГУ, 1946, №3, с. 286-287.

65. Вторая записка Абу Дулафа. Ар-Рисаля ас-сания. (пер. П.Г.Бульгакова и А.Б.Халидова). Москва, Восточная Литература, 1960, 111 с.; Nemətova M.S. Şirvanın XIV-XVI əsrlər

tarixinin öyrənilməsinə dair. (epiqrafik abidələr əsasında). Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşri, 1959, 142 s.

66. Гаджиев А.А. Проблемы изучения азербайджанского Ренессанса. -- сбор., «Проблемы азербайджанского Ренессанса». Баку, Элм, I кн., 1984, с.3-24.

67. Ганжа А.И. О понятии «археологическая культура» в советской археологии 40-60-х годов; -- сбор., «Археология и методы исторических реконструкции». Киев, Наукова Думка, 1985, с. 74-84.

68. Гасанов А.Д. Экономические воззрения Низами Гянджеви в кн. -- Очерки истории Азербайджанской экономической мысли. Баку, Азернешр, 1987, с.38-68.

69. Геродот Галикарнаский. История в евяти книгах. (Пер. А.Стратановского). Ленинград, АСТ Ладомир, 2001, 752 с.; Страбон Амасийский География. В 17-ти книгах. Ленинград, Наука, 1964, 941 с.; Птолемей К. География. Сбор.Ганн К.Ф. Известия древних греческих и римских писателей о Кавказе. -- СМОМПК, Тифлис, 1884, т.IB, с. 1-248; Yənə onun. Руководство по географии. (кн. 8-ая), (Geographia e Содісібус реконэновіт с Myllerus, v. 1-2, Parisiis, 1883-1901); Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. -- ВДИ, Москва, изд. АН СССР, 1947, с.1-4; 1948, с.1-4; 1949, с.1-4; Плиний Старший Кай Секунд. Естественная история ископаемых тел. СПб., изд. Императорской АН, 1819; По вопросам о науки и техники в «Естественной истории Плиния Старшего» Приложение. -- ВДИ, 1946, №3, с.269-339; Plinii Secoynди. Naturalis Historiallibри. вол. XXXVI, Post janiobitum recognovit et scripturale discrпantia adiecta edidit. С Mayhoff, Lipsial, 1892-1909.

70. Гехт Г. Керамика. Москва-Ленинград, Химическая Литература, 1938, 508с.

71. Голубкина Т.И. Об использовании каолина в Кавказской Албании. -- ТДАЭА, Баку, Элм 1972, с.24-25; Гошгарлы Г.О., Мусейбли Н., Ашуров С. Борсунлинский курган, Баку, Элм, 2003, 81 с.

72. Гулузаде А.А. Научные связи нахчыванского отделения общества Обследования и Изучения Азербайджана. Сбор., «Археология, этнология и фольклористика Кавказа. Новейшие археологические и этнографические исследования на Кавказе». -

- ММНК, Махачкала, 2007, с.219-221; Yenə onun Xaraba-Gilanın epiqrafik abidələrinin öyrənilməsinə dair. Tarix və onun problemləri. (nəzəri, elmi-metodik jurnal), Bakı, 1997, №2, s. 84-88.

73. Гуммель Я.И. Крашенная керамика долины реки Гянджачай. Баку, изд. Аз. ФАН СССР, 1939, №5, с.37-41.

74. Даркевич Н.Н., Стородуб Т.Х. Иранская керамика из раскопок старой Рязани. -- ЖСА, Москва, Наука, 1983, №2, с. 183-195.

75. Джамаладдин ал-Кифти. Тарихи ал-Хукама («Filosofların tarixi» ərəb dilində), Qahirə, 1903, 1903, 496 с.

76. Джафарзаде И.М. Историко-археологический очерк города Гянджи. Баку, изд. АН Азербайджанской ССР, 1949, 103 с.

77. Джейранов Ф.И. Село Чайкенд елизаветпольской губернии. --СМОМПК, Типография концелярии и Главноначальствующего гражданской части Кавказа И.К.Козловского, 1898, вып. XXV, отдел II, с.59-100.

78. Дьяконов М.М. Фаянсовый сосуд с иллюстрациями «Шахнаме». -- ТОВГЭ, Ленинград, 1939, т. I, с. 317-325; Rəcəbova B. Ə. Azərbaycanın Orta əsr qadın bəzəkləri (IV-XII ə.). Arxeoloji və etnoqrafik materiallar əsasında. Bakı, Elm, 2000, 136 s.

79. Epnst Hezfeld. Zoroasthustrath. II Die hezogonine. (archalogische mittlungen) I. Bd. Heft 3.1930. Из кн.. А.О. Маковельского «Авеста». Баку, изд. АН Азербайджанской ССР, 1960, с.143.

80. Жузе П.К. Азербайджан под властью арабов. АТИА, 763-ъц инвентар (əlyazma hüq.).

81. Заднепровский Ю.А. Средневековая росписная керамика Ферганы. -- КСИА, Москва, изд. АН СССР, 1969, вып. 120, с. 39-45.

82. Захарук Ю.Н. Проблемные ситуации в археологии. -- ЖСА, Москва, Наука, 1973, №4, с.3-15.

83. ИАЗАК; ИАКОПС; ИТАИИ.

84. Ибн Хаукал. Книга путей и царств.(пер. Н.А. Караулова). -- СМОМПК, вып. XXXVIII, отдел I, Тифлис, 1908, с. 98-99

85. Ибрагимов Б.И. Средневековый город Киран. Баку-Москва, 2000, 176 с.

86. Ибрагимов Ф.А. О фаянсовых статуэтках из городища Оленка. ИААЗ СОН, 1964, №7, с. 119-123; *Yenə onun*, Люстровые изделия из Оленка, МКАЗ., Баку, изд. АН Азербайджанской ССР, 1965, т. VI, с. 183-197; *Yenə onun*. О производстве сфероконических сосудов в Байлакане. ТДСС-1963, Баку, изд. АН Азербайджанской ССР, 1964, с. 35-36.

87. *Yenə onun*. Иранская фаянсовая керамика из раскопок средневековых городов Азербайджана. II ТДВКИАИ, Москва, Наука, 1973, с. 23-24.

88. Избранные произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока (IX-XIV вв.), Москва, Соцэскиз, 1961, 629 с.

89. *Yenə orada*.

90. ИИАК--Спицын А.А. Некоторые закавказские могильники. СПб., 1909, вып. XXIX, с.1-17.

91. ИИАК -- Ресслер Э.А. Археологические раскопки в елизоветпольской губернии в 1901 г. СПб., 1905, вып. XVI.

92. Исмизаде О.Ш. Ялойлутепинская культура. Баку, изд. АН Азербайджанской ССР, 1956, 131 с.

93. Казиев С.М. Памятники Мингечаура как источник изучения Азербайджана. ИАНАЗ., Баку, изд. АН Азербайджанской ССР, 1950, №7, с. 167-178; *Yenə onun*.-- Археологические раскопки в Мингечауре. -- ИДВАН СССР, Москва, Наука, 1947, изд. АН СССР, №12, с. 47-49.

94. Каримов У.И. Неизвестная сочинение ар-Рази «Книга тайны тайн». Ташкент, изд. АН Уз.ССР, 1957, 192с.

95. Клейн Л.С. Проблема определения археологической культуры. -- ЖСА, Москва, Наука, 1970, №2, с. 37-51.

96. Книга Моего Деда Коркута. Огузский героический эпос. (пер. В.В.Бартольда.) Москва-Ленинград, изд. АН СССР, 1962, 299 с.

97. *Yenə orada*.

98. Ковалевская В.Б. Проблемы классификации зарубежной археологической литературы. -- ЖСА, Москва, Наука, 1976, №2, с. 257-271; сбор., «Археология и методы исторической реконструкции». Киев, Наукова Думка, 1985, 190 с.; Щапова Ю.Л. Естественные методы в археологии. Москва, МГУ, 1988, 151 с.; Генинг В.Ф. Проблемная ситуации в современной археологии. Киев, Наукова Думка, 1988, 286 с.

99. Ковалевский А.П. Книга Ахмеда Фадлана о его путешествии на Волгу в 921-922 гг., ХГУ, 1956, 309 с.; Ибн Хаукал. Книга путей и царств. (пер. Н.А.Караулова). -- СМОМПК, Vrokelman. Sal. Тифлис, 1908, вып. XXXVIII, I,отдел с. 98-99; Крачковский И.И. Избр. соч. Москва, изд. АН СССР, 1957, т. IV, с.198-209.

100. Крамер С.Н. История начинается в Шумере. Москва, Наука, 1965, 256 с.; Круг О.Ю., Четвериков С.Д. Опыт применения петрографических методов к изучению керамики боспорского царства. -- ЖСА, Москва, Наука, 1961, №3, с.34-44.

101. Кубе А.Н. История фаянса. Берлин, Госизд. 1923, 126 с.

102. Левиатов В.Н. Керамика старой Гянджи. Баку, изд. АзФАН СССР, 1940, 44 с.; Джафарзаде И.М. Историко-археологический очерк старой Гянджи (Nizaminin vətəni). Баку, изд. АН Азербайджанской ССР, 1949, 102 с.

103. Лукас А. Материалы и ремесленные производства древнем Египте (пер. с англ.), Москва, Иностранная Литература, 1958, 747 с.

104. Лукич Г.Е. Конструировании художественных изделий из керамики. (теоретические основы формообразование) Москва, Высшая школа, 1979, 182 с.

105. Маковельский А.О. Авеста, Баку, изд. АН Азербайджанской ССР, 1960, 143 с.; Вялийев Е.Р. Азырбайъанда зярдштилик. Баку, Чашыюьлу, 2002, 118 с.

106. Мамаиашвили Н.Ф. Фаянс в средневековой Грузии. (на груз. языке), Тбилиси, Мецниереба. 1976, 126 с.

107. Мамедов Р.А. Социально-политические и этнические воззрения Мухаммеда Физули. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Баку, Элм, 1963, 18 с.

108. Yənə orada.

109. Массон В.М., Мерперт Н.Я. Вопросы относительной хронологии Старого Света. -- ЖСА, Москва, Наука, 1958, №1, с. 264-275.

110. Методы естественных и технических наук в археологии. Москва, Наука, 1963, 92 с.; сбор., «Археология и естественные науки». Москва, Наука, 1965, 346 с.; Каменецкий

И.С., Маршак Б.И., Шер Я.А. Анализ археологических источников. Возможности формализованного подхода. Москва, Наука, 1975, 174 с.; Аразова Р.Б. Каменные орудия труда ранних земледельческо-скотоводческих племен западного Азербайджана. Баку, Элм, 1986, 164 с.

111. Методы естественных наук в археологии. Москва, Наука, 1987, 159 с.; Методологические проблемы реконструкции в археологии и палеоэкологии. Новосибирск, Наука, 1989, 286 с.; Массон В.М. Исторические реконструкции в археологии. Фрунзе, Илим, 1990, 96 с.; Методы реконструкции в археологии. Новосибирск, Наука, 1991, 271 с.

112. Лисицына Г.Н., Пришеленко Д.В. Палеоэтноботанические находки Кавказа и Ближнего Востока. Москва, Наука, 1977, 127 с.

113. Yənə orada.

114. Методы исследования и контроля в производстве фарфора и фаянса. Москва, Легкая Индустрия, 1971, 431 с.

115. Minalva T.M. Zwei Kurgane aus der Bolkerwanderungszeit bei der station sipovo – ESA, в. 4, 1929, pp. 194-209.

116. Minorsky. Traynsankasien de Masud b. Namdar debit du XI-XII Sieche Saural Astatigue, 1949, в. 237 с. f. 1, pp.93-134

117. Моисей Каганкатвацци. История Агван. СПб., 1861, 376 с.

118. Насими Имамаддин. (сбор. стат.). Баку, Элм, 1973, 224 с.

119. Наставлении отделении фаянсовой посуды, перепорученную «вольского экономического общества» из достоверных сочинений, собрано членом ОНАГО, К.С. Вас. Джунковским. СПб., 1914.

120. Нариманов И.Г. Археологические памятники западного Азербайджана в эпоху Бронзы и начала Железного века. (на азерб. язык). Баку, изд. АН Азербайджанской ССР, 1958, 101 с.

121. Yənə onun. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана (VI-IV тыс. до н. э.) Баку, Элм, 1987, 260 с.; Джафаров Г.Ф. Борсунлу-погребенной племенного вождя. Баку, Элм, 1986, 12 с.

122. Yənə orada.

123. Низами Гянджеви. Собр. соч. В пяти томах. Москва, Художественная литература, 1985, т. I, 382 с.
124. Yənə orada.
125. Yənə orada. 1968, т. I
126. Yənə orada, 1985, т. I
127. Yənə onun. 1985, т. II, 478 с.
128. Yənə onun. 1985, т. III, 365 с.
129. Yənə onun, 1985, т. IV, 365 с.
130. Yənə orada.
131. Новые методы исследования археологии. Киев, Наукова Думка, 1982, 234 с.; Проблемы реконструкции в археологии. Новосибирск, Наука, 1985, 160 с.; Актуальные проблемы историко-археологического исследования. Киев, Наукова Думка, 1987, 192 с.
132. Носкова Л.М. Поливной архитектурная декор из старой Бату. -- ЖСА, Москва, Наука, 1970, №1, с.171-184.
133. ОИАК. -- Ресслер Э.А. Отчета о раскопках в шушинском уезде елизаветпольской губернии за 1895 г. СПб., 1897, с. 51-158; Yənə onun. Из отчета о раскопках, произведенных в елизаветпольской губернии -- ОИАК. 1897, СПб., 1900, с. 150-160; Марковин В.М. Культура и племен Северного Кавказа в эпоху Бронзы. (II тыс. до н.э.) МИА, №93 Москва, изд. АН СССР, 1960, 149 с.; Мещанинов И.И. Краткие сведения о работах археологической экспедиции в Нагорном Карабахе и нахичиванский края. СГАИМК, 1927. вып I, с. 217-240.
134. Островерхов А.С. Стекло и фаянс как источник для изучение прогресса археологических культур Северного Причерноморья в эпоху Бронзы и раннего Железа. -- ТДВСО, Ереван, 1982, с. 97-99.
135. Очерки по истории азербайджанской философии. (в двух томах). Баку, Азернешр, 1966, т. I, 347 с.
136. Yənə orada.
137. Очерки истории азербайджанской экономической мысли. Баку, Азернешр, 1987, 311 с.
138. Павлов В.В., Ходжаш С.И. Художественный ремесло древнего Египта. Москва, Искусство, 1959, 268 с.

139. Пассек Т.С., Латынин Б.А. Очерк до истории Азербайджана. – Из. ООИАз. Баку, 1926, №3, с. 112-157.

140. Пигулиевская Н.В. Культура сирийцев в средние века. Москва, Наука, 1979, 248 с.; *Yenə onun*. Маздакитское движение. -- ИАН. СИФ, Москва, изд. АН СССР, №4. с.171-182; Гусейнов Р.А. Сирийские источники об Азербайджане. Баку, изд. АН Азербайджанской ССР, 1960, 181 с.

141. Пиотровски Б.Б. Египетские предметы в северокавказском крае. -- СГАИМК, Москва, 1931, №6, с. 28-30.

142. *Yenə orada*.

143. Пиркулиева Г.А. Денежное обращения и метрология Азербайджана в конце XIV и начале XV века. (на основе нумизматических данных). Баку, Агрыдаг, 2001, 120 с.; *Yenə onun*. Медные монеты Азербайджана. Баку, Нур, 2007, 98 с.

144. Pope A.U. A curweu of persian art. vol. VI, ed London-New-York. 1939, p. 1559-1566, v. VI, table. 657-676.

145. *Yenə onun*. The general problem of falsifications. -- В кн. «III Международные конгресс по иранскому искусству и археологии». Доклады, Москва-Ленинград, изд. АН СССР, 1939, с. 171-195; *Yenə onun*: Sussetion towards the identification of medieval iranion faense. -- В кн. «III Международный конгресс по иранскому искусству и археологии». Доклады, Москва-Ленинград, изд. АН СССР, 1939, с. 216-220.

146. Пугаченкова Г.А. Глазурованная керамика Нисы XV-XVI вв. – ТЮТАК, т. I, Ашхабад, Тадж, ФАН СССР, 1944, с. 400-417; *Yenə onun*. Ханака в Мехие. -- ТЮТАКЭ, Ашхабад, Тадж, ФАН СССР, 1955, т. V, с. 163-170.

147. Рамазанлы Г.Х. Физико-техническая характеристика фаянсового блюда из Кабалы и некоторые о производстве фаянсовых изделий в средневековом Азербайджане. -- ТДМУИИААГУ, Баку, Элм, 1983, с. 48; Теймуров Г.С., Юсифов Ю.Г., Рамазанлы Г.Х., Гасымова Н.А., Гасымова С.А., Абдуллаева Т.Д. Применение физико-химического анализа к изучению технологии изготовления некоторых древних керамических изделий фаянса и глазури в Азербайджане. -- VI, ТДВСФХА, Киев, 22-24 ноября 1983 г. Москва, Наука, 1983, с. 221; Рамазанлы Г.Х. О производстве фаянсовых изделий в

средневековом Азербайджане. В сбор., «Достижения Советской археологии в XI пятилетке». Баку, Элм, 1985, с. 296-298; Теймуров Г.С., Рамазанлы Г.Х., Юсифов Ю.Г. Об использовании соединений элементов семейства железа и халькофильных элементов в производстве фаянсовой глазури в средневековом Азербайджане. -- САЭИА. Баку, Элм, с. 59-60; Рамазанлы Г.Х. Позднесредневековое фаянсовое блюдо. -- ДАНА, Баку, Элм, 1986, с. 81-84; Теймуров Г.С., Гасанова Н.А., Гамзаева Г.А., Бахшиева Х.А., Рамазанлы Г.Х. Изучение состава некоторых глазурей Кабалы. -- АХЖ, Баку, Элм, 1987, №5, с.61-65; Теймуров Г.С., Чирагов М.И.; Юсифов Ю.Г., Рамазанлы Г.Х., Гусейнова Н.А. Экспериментальное исследование некоторых древних фаянсовых глазурей Азербайджана. -- АХЖ, Баку, Элм, 1986, №2, с. 123-126; Рамазанлы Г.Х., Ислам и предпосылки производства фаянсовых изделий в Азербайджане. Сбор., «Средневековые города и городская жизнь Кавказа». -- СТДНКАК, Тбилиси, Мецниереба, 1988, с.41-42; Теймуров Г.С., Рамазанлы Г.Х. О химическом составе фаянсовых изделий. Сбор., «Страницы истории». Баку, Типогр. Азерб. У.Т.А, пр. Ленина 11, 1990, с.17-18; Ramazanlı H.X. 1990-cı ildə Qəbələ - qalada tapılmış fayans əşyaları. Məqalələr məcmusu. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşri, 1991, s. 19-30; Рамазанлы Г.Х., Теймуров Г.С. Фрагменты фаянсовых изделий бассейна реки Алазан. Баку АЕАМ Элм. 1991, т. XLVII, №1-6; с.66-69; Ramazanlı H.X. Nizami və Azərbaycanı fayans istehsalı. Məqalələr məcmusu. Bakı, 1992, s. 119-122; Ramazanlı H.X., Teymurov H.S. Yazılı mənbələrdə fayans istehsalı məsələləri. Məqalələr məcmusu. Bakı, Bilik, 1992, s. 69-70; Ramazanlı H.X. Qəbələ qalada tapılan fayans əşyalarının təhlili məsələlərinə həsr olunmuş konfransın materialları. 22-28 mart, 1992, s. 57-60; Ramazanlı H.X. Qəbələnin fayans kürələri. Məqalələr məcmuəsi Bakı, BDU, 1992, 20-22, May, s. 22-23; Рамазанлы Г.Х. Исторические проблемы и производство фаянса в Азербайджане. СТ, Баку, Элм, 1994, с. 63-64; Рамазанлы Г.Х. Роль Баку в производстве фаянса на Востоке. -- III БМС, Баку, Элм, 1997, с. 259-260; Рамазанлы Г.Х. Психико-технические факторы и производство фаянсовых изделий в Северном Азербайджане. Сбор., «Экология. Философия. Культура. Баку, Элм, 2000, т. II, с. 76-77; Ramazanlı

H.X. Ekoloji tarazlıq və Azərbaycan şəhərlərində sənət sahələri. 1-ci BS., Bakı, IMI, 2000, s. 138-140; Ramazanlı H.X. Bakıxanov və Şimali Azərbaycanda fayans istehsalı. Məqalələr məcmuəsi. «Ekologiya. Fəlsəfə və Mədəniyyət». XXVI bur. Bakı, Elm, 2000. s. 140-141; Ramazanlı H.X. Fayans istehsalına dair. Məqalələr məcmuəsi «Qloballaşma və Azərbaycan». Bakı, Adiloğlu, 2002, s. 74-76; Həbib Teymurov, Həsənağa Ramazanlı.. The study, kalationchip in glazed eoltsenware technological features in the cities of north Azerbaijan (Методы интеграции наук и производство фаянсов в Северном Азербайджане (инэ. дилиндя). АА,-- Хəзəр Universiteti, nəş. Bakı, 20002, №3-4, s. 45-48

148. Рахимов М.К. Художественная керамика Узбекистана. Ташкент, изд. АН Узб. ССР, 1961, 243 с.

149. Рашид-ад-дин Фазлуллах. Джами ат-таварих. (Сбор. летоп.). т. I, (пер. А.К.Арендса). Москва-Ленинград, изд. АН СССР, 1965. 570 с.; yenə onun. Памятники письменности Востока XVII в. Рашид-ад-дин. Переписка. Москва, Наука, 1971, 498 с.

150. Yenə orada.

151. Рыбаков Б.А. Ремесло древней Руси. Москва, изд. АН СССР, 1948, 792 с.

152. Психологическое направление в теории ценности (автор С.Франк) -- ЖРБ СПб, Типогр. Б.М.Вольфа. 1898, №8, с. 60-110.

153. Сайко Э.В. Некоторые вопросы технологии ангоба средневековых среднеазиатской керамике.-- ИОНТ, Душанбе, 1962, вып. I (28,) с. 83-98; Yenə onun. История технологии керамического ремесла Средней Азии в VIII-XII вв. Душанбе, изд. АН Тадж. 1996, 211 с.

154. Sarre F. Die keramik won Samara. Berlin, 1925; Pore A.U. Surwey of Persian. Art. VIII, London-New-York, 1939, p. 1559-1566, W.V.табле. 657-676.

155. Yenə onun. Die tradition in der Iranischen kunst. -- В кн.: «III Международный конгресс по иранскому искусству и археологии.» Доклады. Москва, Ленинград, 1934, с. 221-226; Yenə onun. Die keramik won Samara. U. Die ane qabugen won

Samara. Luwtite Band. Berlin, 1925, POOA, J.A.Chinese poselais from the ing Arxebil sarine wasli ton, 1956

156. Yенә orada.

157. Сахарова Н.А., Чернова О.В. Архитектурная керамика с цветным ангобированным слоем. Киев, изд. Академия Архитектуры, 1952, 31 с.

158. Селимханов И.Р. О некоторых новых методах в археологических исследованиях. Баку, Билик, 1967 (на правах рукописи), 21 с.

159. Сымонович Э.А. Подражания амулетам из египетского фаянса в нижнем поднепровье. Средневековые древности. -- КСИА, Москва, Наука, 1976, вып. 145-ый, с. 86-87.

160. Сысоев В. М Древности в Ханега близ село Новаги. Баку, ИАзАК, 1925, вып. I, с. 50-68.

161. Сухарев И.А. Ранняя поливная керамика Самарканда (VIII-IX вв.). -- НСТ Уз. ГУ., №11, вып. II, 1940, с. 9-16.

162. Ташходжаев М.С. Художественная поливная керамика Самарканда IX-начала XIII в. Ташкент, Фан, 1967, 153 с.

163. Теплотехника в производстве фарфора и фаянса. (автор: Булавин И.А.). Москва, Легкая индустрия, 1972, 440 с.

164. Тихомиров В.В., Хаин В.Е. Краткий очерк истории геологии. Москва, Госгеолтехиздат, 1956, 260 с.

165. Ушков А.И. Керамика Востока. -- ИООИАз, Баку, 1926, вып. II, 96-103 с.

166. Yенә orada.

167. Фаталиев Р. Гашгачайские находки и размышление о геоархеологии.- АА, Баку, Университет Хазар, 1999, №3-4, с. 134-137.

168. Хагани. Ветер в руке. Лирика. (пер. М.Синельникова). Москва, Наука, 1986. 237 с.; Ялизада Л.М. Мцъиряддин Бейляганинин лирикасы. Баку, Елм, 2001, 122 с.

169. Шарифов Д.Б. Древностях ленкоранского уездов. -- ИАзАК, Баку, вып. I, 1925, с. 90-92.

170. Yенә оуп. Исследование развалин Кабалы. -- ИООИАз., Баку, 1927, №4, с. 174-184.

171. Шелковников Б.А. Фаянсы расписанные люстром по белой непрозрачной глазури из Оренкалы. -- ТАОАЭ, т. I, МИА, Москва-Ленинград, 1959, №67, с.303-323.

172. İbrahimov F.Ə. Öranqalada tapılmış zər nağıslı fayans qablar haqqında. Bakı, AMM. Azərbaycan SSR EA nəşri, 1965, VI c., s. 183-197.

173. Щапова Ю.Л. Стекло Киевской Руси. Москва, МГУ, 1972, 215 c.

174. Эттингхаузен Р. Evidence for the identification of Kashan-pottery. III DMKI ИА, Москва-Ленинград, изд. АН СССР, 1939, с. 60-66.

175. Якубовский А. Ю. Кавказ и Иран в эпоху Руставели. Сбор, Ленинград, изд. АН СССР, 1938, с. 23-32.

176. Яценко-Хмеленский А.А., Конделаки Г.В. Эльдарская сосна в окрестностях г. Гянджи в XII в. Материалы к познанию истории древесной флоры Закавказья в антропогене. -- САН Груз. ССР, т. II, 1941, №6, с.543-550.

IV FƏSİL

Azərbaycan dilində

1. Aslanov Q.Q. Azərbaycanın Tunc təbərzin baltaları. Bakı, Elm, 1982. 65 s.

2. Cəfərov H.F. Azərbaycan e.ə. IV minilliyin axırı - I minilliyin əvvəllərində. Bakı, Elm, 2000, 185 s.

3. Yenə onun. Azərbaycanda tapılan ilkin şirli qablar haqqında. (rus dilində). «Материалы к сессии, посвященной итогам полевых археологических и этнографических исследований 1971 года в СССР». -- ТДАЭА, Баку, Элм, 1971, с.19-20.

4. Yenə onun. Borsunluda tayfa başçısının qəbri. -- AMMA seriyasından. Bakı, Elm, 1986, 12 s.

5. Əliyev V.H. Azərbaycanın Orta Tunc dövrü mədəniyyəti. (rus dilində). Bakı, Elm, 1991, 250 s.; Yenə onun. Azərbaycanda ilk şəhərsalma sivilizasiyası məsələlərinə dair (Naxçıvan materialları əsasında). -- СТДНОВА (Kiev, Institut Arxeologii), 1975, çastğ I, c.110-111

6. Yenə onun. Azərbaycanda Tunc dövründə boyalı qablar mədəniyyəti. Bakı, Elm, 1977, 165 s.

7. Yenə orada.

8. Xəlilov C.Ə. Qərbi Azərbaycanın Tunc dövrü və Dəmir dövrünün əvvəllərinə aid arxeoloji abidələri: Şəmkir və Zəyəm çayları hövzələri. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşri, 1959, 172 s.

9. Nərimanov I.H. Gəncəçay rayonu arxeoloji abidələri. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşri, 1958, 101 s.

10. Yenə orada.

11. Abdurazakov A.A., Bezborodov M.A., Zadneprovskiy Y.A. Qədim və Orta əsrlərdə Orta Asiyada şüşə emalı. (rus dilində). Daşkənd, Özbək. SSR EA nəşri, 1963, 230 s.

12. Yenə orada.

13. Yenə orada.

14. Yenə orada.

15. Yenə orada.

Xarici dillərdə

16. Абибуллаев О.А. Энеолит и Бронза на территории Нахичевана, Баку, Элм, 1982, 314 с.; Алекперов А.И. Терракоты древнего Азербайджана. Баку, Элм, 1994, 133 с.

17. Агаев Г.Г. Шахтагы в эпоху поздней Бронзы и раннего Железа. Баку-Москва, Агрыдаг, 2002, 199 с.

18. Yenə orada.

19. Yenə orada; Чайлд В.Г. Древнейшие Восток в свете новых раскопок. Москва, Иностранная литература, 1956, 383 с.; Повлов В.В., Ходжаш С.И. Художественное ремесло древнего Египта. Москва, Искусство, 1959, 268 с.; Джафаров Г.Ф. Связи Азербайджана со странами Передней Азии в эпоху поздней Бронзы и раннего Железа. (по археологическим материалам Азербайджана). Баку, Элм, 1984, 107 с.

20. Алекперов А.Г. Новейшие археологические раскопки в Азербайджане. Баку, 1927, кн. XVIII, с. 218-224

21. Амальрик Л.С., Монгайт А.Л. В поисках исчезнувших цивилизации: очерки археологии. Москва, изд. АН СССР, 1959, 311 с.

22. Артановский С.Н. Историческое единство человечества и взаимное влияние культур. Ленинград, Просвещения, 1967, 266 с.; Yenə onun Problemy единства и множественности

культур в современной этнографии VII -- МКАЭ Москва, Наука, 1964, 11 с.; Yenə onun. Некоторые проблемы теории культуры. Ленинград, Ленупроиздат, 1977, 82 с.

23. Yenə orada.

24. Yenə orada.

25. Yenə orada.

26. Yenə orada.

27. Yenə orada.

28. Yenə orada.

29. Yenə orada.

30. Yenə orada.

31. Археологический словарь. Москва, Прогресс, 1990, 367 с.

32. Асланов Г.М., Ваидов Р.М., Ионе Г.И. Древней Мингечаур. (эпоха Энеолута VI-V тыс. до н.э.) Баку, изд. АН Азербайджанской ССР, 1959, 191 с.

33. Yenə orada.

34. Yenə orada.

35. Yenə orada.

36. Yenə orada.

37. Yenə orada.

38. Yenə orada; Абибуллаев О.А. Энеолит и Бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку, Элм, 1982, 314 с.; Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. (эпоха Энеолита VI-IV тыс. до н.э.), Баку, Элм, 1987, 259 с.; Алиев В.Г. Древний Нахичевань. Баку, Элм, 1979, 76 с.

39. Yenə onun. Культура расписной керамики в Азербайджане. Баку, Элм, 1977, 166 с.; Агаев Г.Г. Шахтахты в эпоху Бронзы и раннего Железа. Баку- Москва, 2002, 199 с.; Исмаилов Г.С. Археологическое исследование древнего поселения Бабадериши (III тыс. до н.э.). Баку, Элм, 1978, 102 с.

40. Баландин А.К. Наркоцивилизация мнимые реальности. - ЭКСИО, Москва, Алгоритм, 2003, 448 с.

41. Yenə onun. Природа и цивилизация. Москва, Мысль, 1988, 391 с.; Рохлин Д.Г. Болезни древних людей (кости людей эпох). Нормальных и патологических различиях изменение. Москва-Ленинград, Наука, 1965, 303 с.

42. Yenə orada.
43. Yenə orada.
44. Yenə orada.
45. Безбородов М.А. Стеклоделие в древней Руси. Химико-технологическое исследование древнерусских стекол и огнеупоров. Минск, изд. АН БССР, 1956, 306 с.; Yenə onun. Очерки по истории русского стеклоделия. Москва, Промстройиздат, 1952, 168 с.
46. Белявский В.А. Challenge and response («чабырыша ьаваб») или способ производства. -- ЖП, Москва, Недра, 1971, №2, с. 26-33.
47. Берри Л., Мейсон Б., Дитрих Р. Минералогия. Теоретические основы описание минералов, диагностические таблицы. (пер. с англ. В.В.Александрова и А.Н. Пчелинцевой). Москва, Мир, 1987, 591 с.
48. Бернштам А.Н., Кричевский Е.Ю. К вопросу о закономерности в развитии археологической формации (к разработке теоретического наследства Маркса, Энгельса, Ленина). -- ИГИМК XIII, Ленинград, 1932, вып. III, 52 с.
49. Брюсов А.Я. Об экспансии «Культур» с боевыми топорами в конце III тыс. до н.э. -- ЖСА. Москва, Наука, 1961, №3, с. 14-33.
50. Burney C.A. Eastern Anatolia in the chalcolithic and Early Bronze Age, Anatolian studies, VIII, London, 1958, P. 206; Piotrowski J. The Alneolithic culture of transcascausasia in the Third Millennium. B.C., -- «Reports and communications by archaeologists of the USSR. VI International Congress of prehistoric and protohistoric sciences. Moscow, 1962; p. 3; Иессен А.А. Кавказ и Древний Восток в VII и III тыс. до н.э. -- КСИА, Москва, Наука, 1963. вып. 93, с. 3; Крупнов Е.И. Древняя история Северного Кавказа. Москва, изд. АН СССР, 1960, 520 с.
51. Вавилов Н.И. Избранные труды. В пяти томах. Москва, Наука, т.в 1965, 786 с.; Yenə onun. Пять континентов. Москва, Наука, 1987, 213 с.; уenə onun. Проблемы происхождения мирового земледелия в современных исследований. Москва. 1932, с.143-152.
52. Yenə orada, 1987.
53. Yenə orada.

54. Варшавский А. Города раскрывают тайны. Москва, Знания, 1966, 285 с.

55. Васильев Л.С. Проблемы генезиса китайской цивилизации: формирование основ материальной культуры и этапа. Москва, Наука, 1976, 351 с.; Hüseynov M.M. Naxçıvanın qədim əkinçilik təsərrüfatı və onun inkişafı mərhələləri (e.ə. VI-I minilliklər). Tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı, Elm, 2003, 25s.

56. Yənə orada, 1976.

57. Wolly L. The Beginnings of Civilization, -- History of Mankind, vol. 1, 1963, pt. 2. London. Из кн., Л.С. Васильева «Проблемы генезиса китайской цивилизации». Москва, Наука, 1976, 353 с.

58. Heine Geldern R. Der Ursprung der alten Hochkulturen und die Theorien Toynbes, -- Diogens, №13, 1956. Из кн., Л.С.Васильева «Проблемы генезиса китайской цивилизации». Москва, Наука, 1976, 353 с.

59. Геологический словарь. (Х.А.Арсланов., М.Н. Голубгина., А.Д. Искандеров). В 2-х томах. Москва. Недра, т.1. 1978, 468 с.; т.2, 1978, 456 с.

60. Голушко Н.А. Графитосодержащие огнеупоры. Москва, Металлургиздат, 1962, 109 с.

61. Гумилев Л.Н. Этногенез и этносфера. -- ЖП, Москва, Недра, 1970, №1, с. 46-55.

62. Yənə orada. №2, с. 43-50.

63. Гусейнов М.М. Древний Палеолит Азербайджана. Баку, Элм, 1985, 71 с.; Джафаров А.К. Средний Палеолит Азербайджана. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук, Баку, Элм, 1992, 36 с.

64. Деревьянко Е.И. К вопросу о состоянии исследований керамики в дальневосточном регионе. Керамика как исторический источник. -- СНТ. Новосибирск, Наука, 1989, 177 с.

65. Джафарзаде И.М. Историко-археологический очерк старой Гянджи. Баку, изд. АН Азербайджанской ССР, 1949, 103 с.

66. Джафаров Г.Ф. Связи Азербайджана со странами Передней Азии в эпоху поздней Бронзы и раннего Железа. По

археологическим материалам Азербайджана. Баку, Элм, 1984, 107 с.; Алиев Т.Р. Циклопические сооружения на территории Азербайджана. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Ленинград, Наука, 1988, 23 с.

67. Yenə onun. Исследование у села Борсунлу. -- АО за 1983. Москва, Наука, 1985, с. 309.

68. Дикшит С.К. Введение в археологию. (пер. с англ. М.Б.Граковой- Свиридовой). Москва, Историческая Литература, 1960, 506 с.

69. Eliot T.S. Notes towards the definition of Culture. London, 1948. Из кн. С.Н. Артановского «Критика буржуазных теорий культуры и проблемы идеологической борьбы». Ленинград. Типография газеты «На страже родины», 1981. 80 с.

70. Everhard. W. The formation of Chinese Civilization According to Sosioathro pologcde a naeysis. -- Sosiologiya vol. 7, 1957, №2. Из кн., Л.С. Васильева «Проблемы генезиса китайской цивилизации». Москва, Наука, 1976, 353 с.

71. Ивановский А.А. По Закавказью: археологические наблюдения и исследования 1892, 1894, 1896 гг. бассейн озера Гокчи ериванской равнины, Баязети, и макинское ханство, в карской области, в елизаветпольской губернии.-- МАК, Москва, 1911, вып. VI, с. 176-184.

72. Из Сбор., ЗЕВБЭАЕУ. Берлин, 1885-1902. -- I.N. Nərimanovun «Gəncəşay rayonu arxeoloji abidələri» kitabından. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşri, 1958, 101 s.

73. История человечества: Доисторическая времена (под ред. З.Я. Де Лаата). Москва, ЮНЕСКО, Магистр Пресс, 1994. т. I, 681 с.

74. Зайцева К.П. Местная расписная керамика Ольвии -- эллинистического времени (IV-II вв. до н.э.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Ленинград, Наука, 1974, 22 с.; Федров Н.Т.. Курс общей световедение, Ленинград, Кр. Печать, 1935, 218 с.; сбор «Вопросы минералогии, петрологии и рудных месторождений Азербайджана». Баку, Элм, 1991, 200 с.; Мамедов М.Н., Махмудов С.А., Панахи К.А., Абдуллаева Н.М.

Минералы цеолитовой группы Azerbaijan. Баку, Нафта-Пресс, 2000, 161 с.

75. Каменецкий И.С., Маршак Б.И., Шер Я.А. Анализ археологических источников. Возможности формализованной подходы. Москва, Наука, 1975, 174 с.

76. Карахмедова А.А. Бусы как один из источников изучения истории Кавказской Албании. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Ереван, 1978, 24 с.

77. Качалов Н.Н. Стекло. Москва, изд. АН СССР, 1959, 464 с.

78. Кашкай М.А. Из истории изучения и использования горных пород и минералов с древнейших времен до XX века в Azerbaijan. -- ЗКИН. ТСД, 3-7 октября 1972 г. Ереван, изд. АН Арм. ССР, 1972. с. 71.

79. Квиркелия О.Р. Биосфера как объект археологического исследования. Сбор., «Человек и окружающая среда в древности и средневековье». МС, 25-26 января 1983 г. Москва, Наука, 1985, с. 13-16.

80. Кесаманлы Г.П. Археологические памятники эпохи Бронзы и раннего Железа Дашкесанского района. Баку, Агрыдаг, 1999, 179 с.; Исмизаде О.Ш. Ялойлутепинская культура. Баку, изд. АН Azerbaijanской ССР, 1956, 131 с.

81. Yenə orada.

82. Yenə orada.

83. Yenə orada.

84. Yenə orada.

85. Клейн Л.С. Краткое обоснование миграционной гипотезы о происхождении катакомбной культуры. ВЛГУ СИАЛ, Ленинград, 1962, вып. 88, с. 74-87.

86. Coulborn R. The origin of crvinhizef societies princeton. -- из кн., Л.С. Васильева «Проблемы генезиса китайской цивилизации». Москва, Наука, 1976, 368 с.

87. Yenə orada.

88. Yenə orada.

89. Конрад Н.И. Запад и Восток. Сбор., Москва, Наука, 1972. 496 с.

90. Крамер С.Н. История начинается в Шумере. (пер. с англ. и под ред. с предисловием В.В.Струве). Москва, Наука, 1965. 256 с.

91. Кричевский Е.Ю. О роли межплеменных сношений в древнейшей истории. -- КСИИМК, Москва, вып. XIII, 1946, с. 3-6.

92. Куфтин Б.А. Археологические раскопки в Триалети: опыт периодизации памятников. Тбилиси, т. I, 1941, 491 с.

93. Лем С. Модель культуры. -- ЖВФ, Москва, Правда, 1969, №8, с. 49-62.

94. Yənə onun. Фантастика и футурология. В двух книгах. Кн. 1. Москва, ООО АСТ ЗАО НМП, Ермак, 2004, 591 с.

95. Липс Ю. Происхождение вещей. Из истории культуры человечества. Смоленск, Русич, 2001, 505 с.

96. Yənə orada.

97. Лукас А. Материалы и ремесленные производства древнего Египта. (пер. с англ. Б.Н.Савченко). Москва, Иностранная литература, 1958, 747 с.

98. Yənə orada.

99. Макарова Т.И. Поливная керамика в древней Руси. Москва, Наука, 1972, 20 с.; Yənə onun. Поливная посуда. Из истории керамического импорта и производства древней Руси. Москва, Наука, 1967, 128 с.

100. Марр Н.Я., Мещанинов И.И. Общее учение о языке и памятники материальной культуры. -- ПИДО, 1934, №3, с. 15-23.

101. Массон В.М. Первые города. (К проблеме формирования городов в среде раннеземледельческих культур.) -- СТДНОСА, Киев, ИА, 1975, часть I, с. 11-14.

102. Мещанинов И.И. Краткий сведений о работах археологической экспедиции в Нагорные Карабах и нахичеванском крае. -- СГАИМК, вып. I, 1927, с. 217-240.

103. Морган Ж. де. Древности ленкоранского края. (из «from Mission scientifique en perse». Парис, J. de Morgan, v.1, Etudes geographiques. Paris, 1894, s. 260-268). Пер. В.М.Сысоева. -- ИАзАК, т. II, 1926, с. 64-66; Yənə onun. Mission scientifique Paris, Ernest Lerux en Perse, 1894, P.J.De Morqan («Научная поездка в Персию де Моргана») То me Preime etudes

geographingles. («Древности ленкоранского края»), ИАзАК, 1926, №2, с.64-66.

104. Yənə onun. Доисторическое человечество. Общий очерк доисторического периода. (пер. с фран. В.А.Худодова, с пред. В.А. Городцова). Москва-Ленинград, ГИЗ, 1926, вып. IX, кн. XVIII, 315 с.

105. Yənə onun. Mission scientifique an Caucase, v. 1, 2 p, 1889. Memoires de la Delegation archeolgi que en Perse, publies la direction dej de Morgan. v. I, p. 1-13, p 1900-1912; Yənə onun. Mission schetipirique en Perse. Y.Paris. 1896. vol. IV; Yənə onun: Recherches an tolyche Persian, MDP, 1905, Paris, vol. VIII.

106. Мунчаев Р.М. Кавказ на заре Бронзового века. (Неолит, Энеолит, ранняя Бронза). Москва, Наука, 1975, 415 с.

107. Мурадова Ф.М. Гобустан в эпоху Бронзы. Баку, Элм, 1979, 118 с.; Мунчаев Р.М. Кавказ на заре Бронзового века. (Неолит, Энеолит, ранняя Бронза). Москва, Наука, 1975, 415 с.

108. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческого и скотоводческого населения Азербайджана (эпоха Энеолита VI-IV тыс. до н.э.). Баку, Элм, 1987, 260 с.

109. Yənə orada.

110. Yənə orada.

111. Yənə orada.

112. Yənə orada.

113. Yənə orada.

114. Yənə orada.

115. Нидерле Л. Славянские древности. (пер. с чеш. Т.Коволевой и М.Хазанова с пред. П.Н. Третьякова. Редак. А.Л.Монгайта.) Москва, Иностранная Литература, 1956, 450 с.

116. Yənə orada. ОИАК. -- Из отчета о раскопках в шушинском уезде елизаветпольской губернии за 1895 г. СПб., 1897, с. 51-158; Ресслер Э.А. Извлечения из отчета Э.А. Ресслера о раскопках, произведенных в елизаветпольской губернии. -- ОИАК, за 1897 г. СПб., 1900, с. 150-160.

117. ОИАК. -- Ресслер Э.А. Археологическая раскопка в Ходжалах елизаветпольской губернии. СПб., 1895, с. 49.

118. Yənə orada. ОИАК. -- Ресслер Э.А. Археологические раскопки в елизаветпольской губернии за 1901 году. СПб., 1905, вып. XVI.

119. Пассек Т.С, Латынин Б.А. Ходжалинский курган №11. -- ИООИ Аз., Баку, 1926, вып. II, с. 58-66.
120. Пиотровский Б.Б. Археология Закавказья с древнейших времен до I тыс. до н.э. Ленинград, изд. АН СССР, 1949, 134 с.
121. Yənə orada.
122. Погребова М.А. Закавказья и его связь с Передней Азией. (скифское время). Москва, Наука. 1984, 246 с.
123. Yənə orada.
124. Yənə onun. Иран и Закавказья в раннем железном веке. Москва, Наука, 1977, 184 с.
125. Yənə orada.
126. Портилья Леон. Мифология древней Мексики. Сбор., «Мифы древнего мира». Москва, Наука, 1976, с. 432-454; История человечества III тыс. до н.э. - VII в. до н.э. (под. ред. А.Х.Дани., Ж.П.Мозна). Москва, ЮНЕСКО, Магистр Пресс, 2003, т. II, 549 с.
127. Рабинович В.Л. Аल्химия как феномен средневековой культуры. Москва, Наука, 1979, 270 с.
128. Ранов В.А. Предисловие на книге М.М. Гусейнова «Древнейший Палеолит Азербайджана». Баку, Элм, 1985, с. 3-5.
129. Yənə orada.
130. Рунин Б.М. Творческий процесс в эволюционном аспекте -- ЖП, Москва, Недра, 1971. №9, с. 2-8.
131. Скиндер В.А. Опыт археологической разведки. Пятигорск, 1906, 32 с.
132. Skott L. Pottery in history of technology. London, 1958, p.377, vol. I p. 376-412. Из кн., С.А.Семенова, Г.Ф.Коробкова «Технология древнейших производств (Мезолит, Энеолит)». Ленинград, Наука, 1983, 255 с.
133. Сребродольский Б.И. Биологическая минералогия. Киев, Наукова Думка, 1983, 102 с.
134. Taylor W.E. New archeological data from the Canadian Arctic coast. -- Труды VII МКАЭН, ю, с. Москва, Наука, 1970, с. 273-279; Протилья Л. Мифология древней Мексики. Сбор., «Мифы древнего мира». Москва, Наука, 1976, с. 432-454; Дани А.Х. Мозн Ж.П. Основные тенденции нового периода. -- В кн.: «История человечества. III тыс. до н.э.-VII в., н.э.» (под ред.

А.Х. Дани и Ж.А. Моэна). т. II, Москва, ЮНЕСКО, Магистр Пресс, 2003, с. 6-11.

135. Такибаева С.С. Тайны небесной глазури. Алма-Ата, Казахстан, 1987, 120 с.

136. Yənə onun. (şərikli) Новые составы ангобов, примененные в реставрации. Сбор., «Исследование вторичных ресурсов Казахстана как сырья для производства строительных материалов». Москва, ВНИИстром, 1984, с. 107-113; Малеваный В.А. Химическая изучение археологических пигментов. -- ЖСА, Москва, Наука, 1968, №4, с. 224-233; Теймуров Г.С. Физико-химическое исследование механизма гидратации и длительного твердения глиногипса. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата химических наук, Баку, Элм, 1981, 26 с.; Nərimanov I.N. Gəncəşay rayonu abidələri. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşri, 1958, 101 s.

137. Toynbee A.J., A study of history. London, vol. I-XII, 1934-1961. -- Из кн.: Л.С.Васильева «Проблемы генезиса китайской цивилизации». Москва, Наука, 1976. 363 с.

138. Толстов С.П. Расизм и теория культурных кругов. -- сбор., «Наука о расах и расизме». Москва-Ленинград, изд. АН СССР, 1938, с. 137-170

139. Урвик Брей, Деви Трамп. Археологический словарь. Москва, Прогресс, 1990, 366 с.

140. Yənə orada.

141. Ferguson A. An essay on the history of civil society Philadelphia, 1819. -- из кн., А.С.Артановского «Историческое единство человечества и взаимные влияние культур». Ленинград, Просвещение, 1967, 267 с.

142. Forbes R.J. Man the maker a history of technology and Engineering. London, 1950. -- из кн., Л.С.Васильева «Проблемы генезиса китайской цивилизации». Москва, Наука, 1976, 368 с.

143. Фуко М. Слово и вещи. Археология гуманитарных наук. (пер. с фран.) Москва, Прогресс, 1977, 488 с.

144. Чайлд Г.В. Древнейший Восток в свете новых раскопок. (пер. с англ. М.Б. Граковой-Свиридовой.) Москва, Иностранная литература. 1956, 383 с.

145. Yənə orada.

146. Yenə orada.
147. Yenə orada.
148. Yenə orada.
149. Childe W. G. A prehistorian's interpretation of diffusion. - Independence, convergence and borrowing in institutions, Thought and Art Cambridge (Mass) 1937. -- из кн., Л.С.Васильева «Проблемы генезиса китайской цивилизации». Москва, Наука, 1976, 368 с.
150. Черток М.Ю. Повесть о глине. Москва, Наука, 1968, 109 с.
151. Членова Н.Л. Происхождение и ранняя история культуры. Москва, Наука, 1967, 298 с.
152. Шарден Тейяр. Феномен человека. (пер. с фран. Н.А. Садовского). Москва, Наука, 1987, 239 с.
153. Щапова Ю.Л. Очерки истории древнего стеклоделия. По материалам долины Нила, Ближнего Востока и Европы. Москва, МГУ, 1983, 199 с.
154. Yenə orada.
155. Yenə onun. Экологическая среда и экономика в связи с производством стекла в средневековья. Человек и окружающая среда в древности и средневековья. -- СМС. 25-26 января 1983 г. Москва, Наука, 1985 с. 137-143.
156. Yenə onun. Естественно научные методы в археологии. Москва, МГУ, 1988, 148 с.
157. Экономическая география, экономическая картография. Москва, Географгиз, 1960, 452 с.
158. Эфендиев Г.Х. Гидротермальный рудный комплекс северо-восточной части Малого Кавказа. Баку, изд. АН Азербайджанской ССР, 1957, 344 с.; Минералы -- Справочник. (Гл. ред. Ф.В.Чукров). Москва, Недр, т. IV, 1992, 598 с.
159. Якобсон А.Л. Средневековый Крым: очерк истории и истории материальной культуры. Москва-Ленинград, Наука, 1964. 232 с.; Yenə onun. Закономерности в развитии раннесредневековой архитектуры. Ленинград, Наука, 1983. 170 с.; Yenə onun. Керамика и керамическое производство средневековой Таврий. Ленинград, Наука, 1979, 164с.

V FƏSİL

Azərbaycan dilində

1. Ramazanlı H.X. Eneolit-Orta əsrlərdə Şimali Azərbaycanda fayans qabları mədəniyyəti (y.e.ə. IV minillik - y.e. XIV əsrinədək). Bakı, Nafta press, 2006, 103 s.
2. Yenə orada.

Xarici dillərdə

3. Гельбецкий К.А. Сочинение. В двух томах. т. II, Москва, Мысль, 1973, 647 с.
4. Yenə orada.
5. Каган Г.М. У врат мастерства: Психологические предпосылки успешности пионистической работы. Москва, Советский композитор, изд. IV, 1977, 176 с.; YENƏ ONUN. Человеческая деятельность. Москва, Политическая литература, 1974, 327 с.; Обуховский К. Психология влечения человека. Прогресс, 1971, 347 с.
6. Котелова В. Очерки по технологии труда. Учебное пособие. Москва, МГУ, 1966, 118 с.; Флеров А.В. Техника и закономерности ее развития. Москва, Высшее и среднее специальное образование, 1964, 25 с.
7. Проблемы генезиса китайской цивилизации. Формирование основ материальной культуры и этноса. Москва, Наука, 1976, 351 с.; Пигулевская Н.В. Культура сирийцев в средние века. Москва, Наука, 1979, 248 с.; Слово о живописи из Сада горничного зерно. (пер. с китай.). Москва, Наука, 1969, 518 с.; Кочетова С.М. Фарфор и бумага в искусстве. Китая. Краткий исторический очерк. Москва-Ленинград, изд. АН СССР, 1956, 91 с.; Ramazanlı H.X. Qəbələdə tapılmış Çin farfor pialəsinin bir hissəsi. -- AEAM, XL, Bakı, 1984, №9, s. 83-85.
8. Yenə orada.
9. Плахов В.Д. Традиции и общество: опыт философско-социологической исследования. Москва, Мысль, 1982, 220 с.

10. Лукас А. Материалы и ремесленные производства древнего Египта. (пер. с англ). Москва, Иностранная литература, 1958, 747 с.

11. Методы естественных наук в археологии. Москва, Наука, 1987, 158 с.; Методы естественных и технических наук в археологии. -- ТДВСПАМЕТН, Москва 25 февраля 1 марта. Москва, Наука, 1963, 92 с.

12. Социально-экономическое развития древних обществ и археология. -- ССМУИА, Москва, Наука, 1987, 158 с.

13. Франк С. Психологическое направление в теории ценности. -- ЖРБ, СПб., тип. Вольфа Б.М., 1898. №8, с.60-110.

14. Hart S. Axiology-tory of values. «Phtlobophy and phenomenological Research». Vol. XXXII, September, 1971, №1, pp. 29-41.— серия «Философия и право», Аксиология-теория ценностей. РСИЛ, Баку, Элм,1974, №2,с.39-42.

VI FƏSİL

Azərbaycan dilində

1. Axundov T.I. Cənubi Qafqazın ən qədim kurqanları. Kurqanaltı qəbirlər mədəniyyəti. (rus dilində). Bakı, Elm, 1999, 93 s.

2. Cəfərov H.F. Azərbaycandakı Bəyimsarlar kəndinin kurqanları. -- JRA, Moskva, Nauka, 1992, s. 108-110.

3. Ciddi H.Ə. Buğurt qalası. Bakı, Azərənşr, 1973, 83 s.; Аббасов А.Дж. Социально-политической строй государства Ширвана. (По данным эпиграфических памятников XI - первой половины XVI в.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Баку, Элм, 1984, 23 с.

4. Əhmədov Q.M. Örənqala (qısa tarixi-arxeoloji öçerk). Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşri, 1962, 112 s.

5. Yenə onun. Azərbaycanın şirsiz saxsı məmulatı. (Örənqala qazıntılarının IX-XIII əsrlər materialları əsasında). Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşri, 1959, 144 s.

6. Yenə onun. Orta əsr Beyləqan şəhəri. Tarixi-arxeoloji tədqiqat. Bakı, Elm, 1979, 198 s.

7. Ələkbərov Ə.H. Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası tədqiqatı. (rus dilində). Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşri, 1960, 252 s.

8. Əliyev V.H. Azərbaycanda Tunc dövrünün boyalı qablar mədəniyyəti. Bakı, Elm, 1977, 165 s.

9. Əlizadə Ə.Ə. XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycandakı feodal münasibətləri tarixindən. (rus dilində). -- AEAM, Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşri, 1955, №5, s. 51-63.

10. Yenə onun. Rəşidəddinin «Cəmi ət-Təvarix» əsəri Ön Asiya tarixinə aid bir mənbə kimi. Küll. (rus dilində). SÜKM. Daşkənd, Özbək. SSR EA nəşri, 1958, s. 940-946

11. Əzimbəyov İ.S. Nardaran əsar ətiqəsi. (ərəb əlifbası ilə).-- AAKX, Bakı, 1927, №3, s.1-9; Yenə onun. Şüvəlan əsar ətiqəsi. (Latin əlifbası ilə). -- AAKX, 1927, №4, s. 319-324: Yenə onun. Мусульманские надписи Тифлиса, Эривани и Нахчеванской АССР. Баку, ИзАз. 1929, №4, с. 295-311.

12. Qazıyev S.M. Qəbələdə arxeoloji tədqiqat və qazıntıların ilk yekunları. -- 1963-cü ilin arxeoloji qazıntıların yekunlarına həsr olunmuş sessiya: məruzə və məlumatın tezisləri. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşri, 1964, s. 20-21; Cəfərova E.B. Saleh Mustafa oğlu Qazıyevin Azərbaycan arxeologiyası elminin inkişafında rolu. Tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyasının avtoreferatı, Bakı, Elm, 2004, 30s.

13. Hüseynova T.T. Ağsu rayonunun Antik dövr arxeoloji abidələri. Bakı, Nafta-Press, 2006, 137 s.

14. Yenə orada.

15. Hüseynov R.Ə. Suriya mənbələri Azərbaycan haqqında. (rus dilində). Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşri, 1960, 181 s.; Yenə onun. Город и товарно денежные отношения в Закавказье XI-XII вв. БЧ – год четвертой. ТДС, Москва 1978, с. 22-23.

16. Xəlilov C.Ə. Qərbi Azərbaycanın Tunc dövrü və Dəmir dövrünün əvvəllərinə aid arxeoloji abidələri. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşri, 1959, 172 s.; Алиев В.Г. Культура эпохи средней Бронзы Азербайджана. Баку, Элм, 1991, 256 с.

17. Yenə onun. 1959.

18. İbrahimov F.Ə. Öränqalada yeni quruluşlu dulus kürəsi. -- AMM, Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşri, 1965, VI c., s. 183-197.

19. İsmayilov Q.S. Meynətpərə abidəsi və ilk Tunc dövrü yaşayış yerlərinin bəzi məsələləri. -- AEAX TFHS, Bakı, Elm, 1976, №3, s. 66-74; Yenə onun. Azərbaycan и Куро-Аракская «энеолитическая» культура. -Материалы сессии, посвященной итогам археологических и этнографических исследований 1964 г. в СССР. Azərbaycan SSR EA nəşri, 1965, s. 63.

20. Məmmədov A.M. Gəncəbasar IV-XIII əsrlərdə. (Tarixi - arxeoloji tədqiqat). Bakı, Elm, 1993. 203 s.

21. Nuriyev A.B. Qafqaz Albaniyasının şüşə məmulatı və istehsalı tarixi. Bakı, Elm, 1981, 149 s.

22. Orucov A.Ş. İlk Orta əsrlərdə Azərbaycanda dulusçuluq (IV-VIII ə.). Bakı, Elm, 1989, 72 s.

23. Şərifli M. IX əsrin ikinci yarısı -- XI əsrlərdə Azərbaycanın feodal dövlətləri. Bakı, (red. Z.M.Bunayadov) Elm, 1978, 314 s.; Yenə onun. XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda ticarət və ticarət yolları. T Az FAN SSSR Bakı, 1944, s. 47-56.

24. Vahidov R.M. Mingəçevir III-VIII əsrlərdə. (Arxeoloji qazıntı materialları əsasında). Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşri, 1961, 160 s.

25. Yenə orada.

Xarici dillərdə

26. Агамалиева С.М. Гончарство Азербайджана. Баку, Элм, 1987, 136 с.

27. Абибуллаев О.А. Раскопки Холма Кюльтепе близ Нахичевани в 1956 г. Сбор., МА ТАО АЭ, Москва-Ленинград, Наука, 1959, №67, т. I, с. 431-452.

28. Августиник А.И. Керамика (ред.) Москва, Стройиздат, 1975, 591 с.; Yenə onun. Методы исследования и контроля в производстве фарфора и фаянса. Москва, Легкая индустрия, 1971, 432 с.; Yenə onun. История развития формирования керамических изделий методом вращения. -- ТЛТИ, Москва, вып. XXIX, 1954, с. 3-24.

29. Алиев В.Г. Культура эпохи средней Бронзы Азербайджана. Баку, Элм, 1991, 256 с.

30. Yenə orada.

31. Yеnə orada.
32. Yеnə orada.
33. Yеnə orada.
34. Алиев К.Г. Античная Кавказская Албания. Баку, Азернешр, 1991, 338 с.
35. Археология Венгрии. (Конец II тыс. до н.э. -- I в. н.э.). Москва, Наука, 1986, 348 с.
36. Асланов Г.М., Вайдов Р.М., Ионе Г.И. Древней Мингечаур. (Эпоха Энеолита и Бронзы). Баку, изд. АН Азербайджанской ССР, 1959, 191 с.
37. Yеnə orada.
38. Yеnə orada.
39. Yеnə orada.
40. Yеnə orada.
41. Yеnə orada.
42. Yеnə orada.
43. Yеnə orada.
44. Yеnə orada.
45. Yеnə orada.
46. Yеnə orada.
47. Ахмедов Г.М. Средневековый город Байлакан. (Историко-археологического исследование. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук, Баку, Элм, 1972, 154 с.
48. Ахундов Т.И. Северо-западный Азербайджан в эпоху Энеолита и Бронзы. Баку, Элм, 2001, 331 с.
49. Ашурбейли С.Б. Государство Ширваншахов (VI-XVI вв.). Баку, Элм, 1983, 343 с.; Yеnə opun. Скульптура Азербайджана древнего периода и периода Средневековья. -- ТМИАз, Баку, 1956, вып. I, с. 61-109.
50. Ашурлу С.Г. Каменно скульптур Нахичевана в период ранней Бронзы. -- СДТРНК МИ ИА, Баку, Азербайджан, 1995, с. 52-54
51. Yеnə opun. Керамика ранней Бронзы Нахичевана. (На азерб. языке). Баку, Нафта Пресс, 2001, 157 с.
52. Бабаев И.А. Города Кавказской Албании (IV в до н.э.-III в. н.э.). Баку, Элм, 1990, 237 с.

53. Бадалов А.Г. Гончарное ремесло Азербайджана Античного периода (I-III вв.). Баку, Элм, 2003, 186 с.

54. Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народное культура средневековья и ренессанса. Москва, Художественная Литература, 1965, 527 с.

55. Бахшалиев В.Б. Металлургия и металлообработка на территории древней Нахичевани (IV-II тыс. до н.э.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Ленинград, Наука, 1986, 18с.

56. Богославский Е.С. Древнеегипетские мастера. (по материалам из Дер Эль-Медина). Москва, Наука, 1983, 366 с.; Агамалиева С.М. Гончарство Азербайджана. Баку, Элм, 1987. 136 с.; Orucov A.Ş. İlk Orta əsrlərdə Azərbaycanın dulusçuluq (IV-VIII ə.). Bakı, Elm, 1989, 72 s.

57. Буняядов З.М. Государство Атабеков Азербайджана (на азерб. языке). Баку, Элм 1985. 268 с.

58. Гейдон А.Г., Волфгард Х.Г. Пламя, его структура, излучение и температура. Москва, Металлургиздат, 1959, 333 с.;

59. Yənə onun. Спектрокапия пламени. Москва, изд. Иностранная Литература, 1959, 382 с.; Джабиев Г.Дж. Позднесредневековая керамика Азербайджана (XIV-XVIII вв.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Киев, Наукова Думка, 1985, 24 с.

60. Yənə orada.

61. Джафарзаде И.М. Элементы археологической культуры древней Мугана: оружия и керамика -- ИАЭНА ООН, Баку, изд. АН Азербайджанской ССР, 1946, №9, с. 21-51; Yənə onun. Фрагменты муганской культуры. (доклады на сессии гуманитарных наук). Изв. Аз. ФАН СССР. Баку, 1944. №5, с. 106.

62. Yənə onun. Археологические раскопки в бакинской бухте. Изв. АН Азербайджанской ССР, Баку, 1947, вып. III, №7, с. 3-13; Yənə onun. Археологические разведки на Апшероне. Изв. АН Азербайджанской ССР, Баку, 1946, №6, с. 81-94.

63. Хаукаль Ибн. Книга путей и царства. (Пер. Н.А.Караулова). -- СМОМПК, вып. XXXVIII, отдел I, Тифлис, 1908, с. 98-99.

64. Иванов-Городов Н.Н. Нормирование расхода сырья и материалов в производстве бытовой керамики. Москва, Легкая индустрия, 1969, 120 с.

65. Ионе Г.И. Керамическая производства древнего и средневекового Азербайджана. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Ленинград, изд. АН СССР, 1958, 19 с.

66. Исмизаде О.Ш. Ялойлутепинская культура. Баку, изд. АН Азербайджанской ССР, 1956, 131 с.

67. Yənə orada.

68. Кострин К. Нефтяные бомбы средневековья.-- ЖН, Москва, Недра, 1968, №8, с. 36-37.

69. Кесаманли Г.П. Археологические памятники эпохи Бронзы и раннего Железа Дашкесанского района. Баку, Агрыдаг, 1999, 179 с.

70. Yənə orada.

71. Yənə orada.

72. Льюис Б., Ельбе Г. Горение, пламя и взрывы в газах. Москва, Мир, 1968, 592 с.

73. Марченко И.Д. Об античных глазурованных сосудах из музеев СССР. Памятники Железного века на территории СССР -- КСИА, Москва, Наука, 1971, вып. 128-ой, с. 63-65.

74. Минкевич-Мустафаева. Некоторые итоги изучения ремесленного квартала Бейлагана. Сбор., «Археологические исследование в Азербайджане». Баку, изд. АН Азербайджанской ССР, 1965, с. 149-160.

75. Мусаев Д.Л. Серкертепе-поселение эпохи ранней Бронзы. Баку, Нафта Пресс, 2006, 172с.

76. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана (эпоха Энеолита - VI-IV тыс. до н.э.), Баку, Элм, 1987, 260с.

77. Yənə orada.

78. Yənə orada.

79. Пассек Т.С., Латынин Б.А. Очерк до истории Северного Азербайджана. -- ИООИАз, Баку, 1926, №3, вып. III, с. 112-157.

80. Пигулевская Н.В. Византия и Иран на рубеже VI и VII веков. Москва- Ленинград, изд. АН СССР, 1946, 289 с.

81. Yənə onun. К вопросу о податной реформе Хосровая АнушERVана. – ВДИ, Москва, изд. АН СССР, 1937, №1, с. 143-154.

82. ПИДАЕВ Ш.Р. Керамика Джигатепе. Сбор., «Древняя Бактрия». Москва, Наука, вып. III, 1984, с. 112-124; Yənə onun. Поселения кушанского времени Северной Бактрии, Ташкент, Фан, 1978, 144 с.

83. Шарифов Д.М. Раскопки в Ялойлутепе. -- МАГМ, 1927, 32 с.; Исмизаде О.Ш. Ялойлутепинская культура. Баку, изд. АН Азербайджанской ССР, 1956, 131 с.; Иессен А.А. Культура Ялойлутепе в Закавказье. Предводитель. характеристика. -- ГАИМК, Ленинград, 1929, с. 27-40.

84. Yənə orada, 1927.

85. Шафиев А. Дж. Древняя Астара. (на азерб. языке), Баку, Нурлан, 2007, 141 с.

VII FƏSİL

Azərbaycan dilində

1. Əliyev R.M. Təsviri mineqalagiya. Bakı, Azərbaycan NK, 1980, 90 s.; Bəşirov R.Y. Naxçıvanın Orta əsrlər metalışləmə sənəti (IX-XVII ə.). Tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı, Elm, 2006. 25 s.

2. Hacıyev Q.Ə., Rəhimov V.Ə. Azərbaycan SSRİ-nin inzibati rayonlarının iqlim səviyyəsi. Bakı, Elm, 1977, 270 s.

3. Yənə orada.

4. Nuriyev A.B. Qafqaz Albaniyasının şüşə məmulatı və istehsalı tarixi. Bakı, Elm, 1981, 154 s.; Teymurov Q.S., Çıraqov M.N., Ösifov Ö.Q., Ramazanlı Q.X., Quseynov A.A. Теймуров Г.С., Чирагов М.Н., Юсифов Ю.Г., Рамазанлы Г.Х., Гусейнов А.А. Экспериментальное исследование некоторых древних фаянсовых глазурей Азербайджана. -- АХЖ, Баку, Элм, 1986, №2, с. 123-126.

Xarici dillərdə

5. Агамалиева С.М. Гончарство Азербайджана. Баку, Элм, 1987, 136 с.

6. Yənə orada.

7. Алекперов А.К. Исследования по археологии и этнографии Азербайджана. Баку, изд. АН Азербайджанской ССР, 1960, 250 с.; Хилал ас-Саби. Установление и обычаи двора халифов. Памятники письменности Востока. Вып. XVII, Москва, Наука, 1983, 141 с.

8. Александрович Носыфи ДЖ., Азимбеков И.С., Сысоев В.М. Евлах-Шуша. Археологический очерк. Баку, Изв. Аз.ФАН, 1927. вып. III, с. 3-23; Гуммель Я.И. Археологический очерк. Сбор., Баку, Аз.ФАН, 1940, 166 с.

9. Белозерцев В.И. Диалектика развития техники. Москва, Знания, 1974, 54 с.; Yеnə оnup. Проблемы технического творчества как вида духовного производства. Ульяновско-привольжск. книж. изд. 1970, 352 с.; Yеnə оnup (шырикли-Сазанов Я.В.). Философские проблемы развития технических наук. Саратов, СГУ, 1983, 142 с.

10. Гельвецкий К.А. Сочинения в двух томах. Т. I, Москва, Мысль, 1973, 647 с.

11. Yеnə оrada.

12. Геология Азербайджана. (отв. ред. М.М.Алиев и др.). Нерудные полезные ископаемые. Баку, изд. АН Азербайджанской ССР, 1957, 560 с.

13. Yеnə оrada.

14. Yеnə оrada.

15. Джафарзаде И.М. Историко-археологический очерк строй Гянджи. (Родина Низами). Баку, изд. АН Азербайджанской ССР, 1949, 103 с.; Альтман М.М. Исторический очерк строй Гянджи. Баку, изд. АН Азербайджанской ССР, 1949, часть I, 114 с.

16. Каган Г.М. У врат мастерства. Москва, Советский композитор, 1977, 176 с.; Обуховский К. Психология влечения человека. Москва, Прогресс, 1971, 347 с.

17. Кашкай М.А. Из истории изучения и использования горных пород минералов с древнейших времен до XX века в Азербайджане. -- ЗКИН, ТСД, 3-7 октября 1972, Ереван, изд. АН Арм. ССР, 1972, с. 156

18. Керимов Э.А. Очерки истории этнографии Азербайджана и русско-азербайджанских этнографических связей (XVIII-XIX вв). Баку, Элм, 1985, 128 с.

19. Котелова Ю.В. Очерк по психологии труда. Москва, МГУ, 1968, 118 с.

20. Лукас А. Материалы и ремесленные производства древнего Египта. (пер. с англ.). Москва, Иностранная Литература, 1958, 747 с.

21. Методы естественных наук в археологии. Москва, Наука, 1963, 159 с.; Методы естественных наук и археологии. Москва, Наука, 1987, 92 с.; Социально-экономическое развитие древних обществ и археология. Москва, Наука, 1987, 205 с.; Пещерева Е.М. Гончарной производство Средней Азии. -- ТИЭ НС, Москва-Ленинград, изд. АН СССР, 1959, 396 с.

22. Рагимова М.Н. Из истории использования свинца в древней и средневековом Азербайджане. Баку, Элм, 1978, 99 с. Nuriyev A.V. Qafqaz Albaniyasının şüşə məmulatı və istehsalı tarixi. Bakı, Elm, 1981, 149 s.; Теймуров Г.С., Чирагов М.Н., Юсифов Ю.Г., Рамазанлы Г.Х., Гусейнова А.А. Экспериментальное исследование некоторых древних фаянсовых глазурей Азербайджана. -- АХЖ, Баку, Элм, 1986, №2, с.123-126.

23. Yenə orada.

24. Рамазанлы Г.Х. О производстве фаянсовых изделий в средневековом Азербайджане. – ТДВАК, Баку, Азернешр, 1985, часть II, с. 296-298

25. Салтыков А.Б. Избранные труды. Москва, Советский художник, 1962, 727с.

26. Sarre F. Die keramik wan Samara. Berlin, 1925.

27. Теймуров Г.С., Чирагов М.Н., Юсифов Ю.Г., Рамазанлы Г.Х., Гусейнова А.А. Экспериментальное исследование некоторых древних фаянсовых глазурей Азербайджана. -- АХЖ, Баку, Элм, 1986, №2, с. 123-126.

28. Черток М.. Повест о глине. Москва, Наука, 1968, 109 с.

29. Щапова Ю.Л. Очерки истории древнего стеклodelие. (по материалам долины Нила Ближнего Востока и Европы). Москва, МГУ, 1983, 199 с.

30. Yenə orada.

31. Yenə orada.

Гасанага Рамазанлы

**ПРОИЗВОДСТВА ФАЯНСА В СЕВЕРНОГО
АЗЕРБАЙДЖАНЕ**

(IV тыс. до н.э. – XIV в.н.э.)

Nəşriyyat direktoru: Şirindil Alışanov

Cizgiçi-layihəçi: Süleyman Allahverdiyev

Rəssamlar: Rəna Həbibova

Rəna Cəfərova

Mətni yığan və səhifələyən: Alida

**Şəkil, diaqramm, xəritə, cədvəl,
rəsm, foto və layihələrinin**

kompyüterdəki tərtibatçısı: Aidə Zeynalova

Korrektor: Bədircahan Əmrullah qızı

Korrektor: Bədircahan Əmrullah qızı

Həsənağa Xanhəsən oğlu Ramazanlı Azərbaycanın dilbər guşələrinin birində Astara bölgəsində anadan olmuş, 1975-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin tarix fakültəsini bitirmişdir.

1979-cu ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun «Arxeologiya və etnoqrafiya» bölməsinə baş laborant vəzifəsinə işə qəbul olunmuşdur.

Hazırda AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun «Azərbaycanın ilk Orta əsr arxeologiyası» şöbəsinin elmi işçisidir.

H.X.Ramazanlı indiyədək 180-dək elmi-nəzəri məqalə yazmış, 21 müxtəlif konfranslarda məruzələrlə çıxış etmiş, 50 ay arxeoloji qazıntı işlərində çalışmış, 60 elmi məqalə çap etdirmiş və 15-i müxtəlif nəşriyyatlara qəbul edilmişdir. O, 220 səhifəlik elmi hesabatların yazılmasında iştirak etmişdir. Мцяллийн «Енеолит – Орта əsrlərdə Şimali Azərbaycanda fayans qabları mədəniyyəti» adlı elmi-nəzəri monoqrafiyası 2006-cı ilin dekabrında nəşr edilmişdir.

Hazırda H.X.Ramazanlı t.e.n. Xeyribəy Qasimovla birlikdə 120 səhifəlik «Ə.H.Ələkbərov və XX əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycan arxeologiyası problemləri», «Şimali Azərbaycanda fayans istehsalı mədəniyyəti tarixi (e.ə. IV minillik – y.e. XIV ə.)» monoqrafiyalarını “Elm” nəşriyyatına təqdim etmiş və namizədlik dissertasiyası İnstitutun «Azərbaycanın ilk Orta əsrlər arxeologiyası» şöbəsində müzakirə edilmişdir.

Müəllif hal-hazırda «Azərbaycanda fayans istehsalı texnologiyası», «Qəbələ şəhəri ilk Orta əsrlərdə», «Qəbələ şəhəri Orta əsrlərdə», «Qəbələ şəhəri son Orta əsrlərdə», «Qəbələ Antik dövrlərdə», «Azərbaycanda fincan mədəniyyəti», «Azərbaycan sivilizasiyası» monoqrafiyaları üzərində işləyir.